

Naxçıvan Muxtar Respublikası-100

**3-4
oktyabr
2024**

**TƏHSİLDƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ:
RƏQƏMSALLAŞDIRMA VƏ PERSPEKTİVLƏR
*II Respublika Elmi Konfransının***

MATERİALLARI

Naxçıvan - 2024

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

“TƏHSİLDƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ:
RƏQƏMSALLAŞDIRMA VƏ PERSPEKTİVLƏR”

II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Elmi Şurasının 29 noyabr 2023-cü il
tarixli 04 sayılı qərarı ilə nəşr edilib.*

BAŞ REDAKTOR

Elbrus İSAYEV – Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru

ELMİ REDAKTOR

Taleh XƏLİLOV – Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Pedaqogika və psixologiya” kafedrasının müdiri, dosent

*“Təhsildə inkişaf mərhələləri: rəqəmsallaşdırma və perspektivlər”
II Respublika elmi konfransının materialları. 3-4 oktyabr 2024-cü il.
Naxçıvan Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, 2024, 281 səh.*

“Təhsildə inkişaf mərhələləri: rəqəmsallaşma və perspektivlər” Respublika elmi konfransının materialları milli təhsil sistemimizin keçmiş olduğu inkişaf yolunun öyrənilməsi, təhsilin inkişaf dinamikasının mərhələli şəkildə təhlil olunması, təhsilin keyfiyyətinin artırılması, yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması, informasiya texnologiyalarının tədris prosesinə inteqrasiyasının təmin edilməsi, təhsilin informasiyalaşdırılması prosesinin elmi təminatının və informasiya texnologiyalarına əsaslanan müasir təlim üsullarının hazırlanması haqqında araşdırmaları əhatə edir.

MÜNDƏRİCAT

İntiqam Cəbrayilov. Heydər Əliyev irsində təhsilin konseptual problemləri.....	7
Ləzifə Qasımova. Müasir təlim.....	13
Xalidə Həmidova. Strateji planlarının ali təhsil müəssisələrinin inkişafında rolu (ADPU-nun nümunəsi üzərində).....	19
Taleh Xəlilov. Müasir təhsil sistemində liderlik anlayışı.....	25
Vahid Rzayev, Tünzalə Əliyeva. Təhsilin rəqəmsallaşdırılması problemi və perspektivlər.....	30
Nəzakət Yusifova, Vəli Əliyev. H.Cavid əsərlərində milli-mənəvi ideyaların insan şəxsiyyətinin inkişafına təsiri.....	31
Raqqif Qasimov. Təhsildə İKT və rəqəmsallaşdırma: UNEC nümunəsi.....	32
Sevinc Orucova. Praktik psixoloqun əxlaq kodeksinə daxil olan əxlaq normaları.....	37
Eshgin Bayramov. Enhancing Sustainable Entrepreneurial Ecosystem in Higher Education of Azerbaijan (ENGAGE).....	38
Gülərə Məmmədova, Təranə Məcidova, Nuranə Bahadurzadə. Ali təhsildə müəllimlərin rəqəmsal bacarıq standartları.....	40
İzafə Əhmədli, Turan Əhmədli. Təhsildə süni intellektin rolu.....	48
Nəzakət İmamverdiyeva, Nərmənə Mirzəliyeva. Asudə vaxtın səmərəli təşkilində oyunların rolu.....	52
Xatirə İsmayılova, Səmədağa Rizvanlı, Xasmurad İsmayılzadə. Azərbaycanda elm tarixinin təhsil müəssisələrində öyrənilməsinin əhəmiyyəti.....	57
Aynur Qocayeva. Ali məktəblərdə ingilis dilində akademik yazı bacarıqlarının inkişafı: əsas metodların təhlili.....	62
İlhamə İsmayılova, Aygün İsmayılova. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində TRİZ təlim texnologiyasından istifadə qaydaları.....	69
Gülşən Hacıyeva. Ümumtəhsil məktəblərində Biologiya dərslərində steam metodikasından istifadənin zəruriliyi.....	72
Zülfiyyə Tanrıverdiyeva. Təhsil sistemində kurikulumun rolu: Azərbaycanda innovativ təlim yanaşmaları.....	78
Təranə İsmayılova. "STEAM" ilə coğrafiyanın tədrisi: innovativ texnologiyalar.....	84
Svetlana Balakışibəyli. Müəllimlərin peşə səriştəliliyi – yeni pedaqoji təfəkkür.....	87
Khatyn Hajikarimova. The necessity of integration in education.....	93
Günay Hüseynova. Distant təhsil və onun xüsusiyyətləri.....	97
Salatın Hacıyeva. Hərbi kollektivdə idarəetmənin psixoloji əsasları.....	100
Sima Mehdizadə. İbtidai siniflərdə rollu oyunlardan istifadə etməklə öyrənmənin əhəmiyyəti.....	101
İrana Mammadova, Ayshan İsmailova. Educational space: new ways of humanization and optimization of education for people with disabilities.....	105
Dilbər Bəşirova. Azərbaycan dili dərslərində qrup işləri zamanı İKT-dən	

istifadənin əhəmiyyəti.....	113
Amaliya Hasanova. Environmental orientations and perspectives of the “year of solidarity for a green world” in the higher teacher education environment.....	118
Ağababa İbrahimov, Turan Əhmədli. Haydar Aliyev döneminde Azərbaycan Cumhuriyeti ve Türkiyə Cumhuriyyətinin eğitim və kültürel ilişkileri.....	123
Gülnarə Şahmuradova. Naxçıvan təhsilinə Heydər Əliyev qayğısı.....	128
Nigar İsmayılova. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial tərbiyəsində uşaq ədəbiyyatı nümunələri vasitə kimi.....	130
Arzu Safarlı. Theoretical foundations of the economic efficiency of the role of information technologies in education.....	139
Elduzə Əliyeva. Təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolu.....	146
Nurəddin Daşdəmirov. Özünümüdafiə bacarıqlarının formalaşdırılması prosesində şagirdlərin psixoloji hazırlığının xüsusiyyətləri.....	149
Nərgiz Verdiyeva. Vətəndaş elmi layihələrində steam təhsilin imkanları	150
Könül Mikayılova. Naxçıvan təhsilinin strateji planlaşdırılması və inkişaf tendensiyaları.....	156
Ayna Hümbətova. Müəllimin psixoloji rifahı təhsilin keyfiyyət təminatı kimi.....	159
Solmaz Bayramova. Məktəbdə şagirdlərin ünsiyyət tələbatının təşkili yolları.....	161
Günəl Əmirxanzadə. Yeniyetmələrin ləyaqət tərbiyəsi təcrübəsindən.....	168
Könül Şıxəliyeva. İbtidai sinif şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişafında sinifdən xaric işlərin rolu.....	173
Rüxsarə Tağıyeva. Məktəbəqədər təhsil uşaqlarda ilkin bilik və bacarıqlar formalaşdırır.....	178
Nigar Rəhimova. Təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişafı.....	181
Leyla Məmmədova. Müasir texnologiyada kompüter şəbəkələrində virus epidemiyalarının təhlili.....	186
Maya Heydərova. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki tərbiyəsinin müasir problemləri.....	191
Günay Şirəliyeva. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla nitq mədəniyyəti üzrə işin təşkili.....	195
Nigar Axundova. Azərbaycan tarixinin tədrisində aktual məsələlər.....	199
Naibə Şəmşiyeva. Hərbi təhsildə milli kadr hazırlığı əsas prioritet kimi: tarixi təcrübə və müasir reallıqlar kontekstində.....	200
Фирудин Агаев, Гюлара Маммадова, Джамиля Багирова. Применение когнитивных технологий в электронном обучении.....	209
Səadət Abdullayeva. Təhsildə təlim və tərbiyənin psixoloji aspektləri.....	219

Humay Cəbiyeva. Təhsildə data analitikası.....	222
Bibixanım İbadova. Təlim prosesində texnoloji vasitələrdən istifadənin səmərəliliyi.....	224
Nigar Muradova. Təhsildə rəqəmi texnologiyalar müasir təlimin yeni valitleridir: xüsusiyyətlər, problemlər və perspektivlər.....	226
Kubra Quliyeva. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda ana dili dövrün mübahisəli məsələlərindən biri kimi.....	232
Seymur Süleymanov, Nübar Kərimova, Səidə Rüstəmbəyli. Heydər Əliyev – Azərbaycanın təhsil konsepsiyasının banisidir.....	234
Seymur Süleymanov, Sahibə Nəsirova. Təhsildə interaktiv təlim metodlarının əhəmiyyəti və tətbiqi.....	240
Pərviz Allahverdiyev. Müasir məktəbin təhsil sistemində vətənpərvərlik tərbiyəsi ümummilli xilas yolumuzdur.....	247
Rəsmiyə Tağıyeva. Bilik və bacarıqların inkişafında yeni texnologiyalardan istifadənin əhəmiyyəti.....	248
Şəbnəm Məmmədova. "STEAM" yeni metod kimi.....	249
Vəfa Balakışiyeva. İnformasiya təhlükəsizliyi və onun etibarlılığı.....	254
Ayxan Hüseynli. Tipoloji tədqiqat: psixoloji hazırlığın linqvistik əsası kimi.....	258
Nigar Seyidzadə. Musiqi dərslərində innovativ metodlardan istifadə.....	259
Yaqub Səmədov, Ədalət Quliyev. Ali təhsil sistemində innovasiyalar.....	263
Solmaz Cabbarova, Mehparə Əhmədova. Pedaqoji prosesdə nəzarət anlayışı və onun mahiyyəti.....	267
Səmədağa Rizvanlı, Şayestə Həsənova, Fidan Əliyeva. Azərbaycanda ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində fəvqəladə hallar zamanı davranış psixologiyası.....	268
Aytac Nizamova. Təhsildə süni intellektin istifadəsi və inkişaf edilməsi.....	269
Günay Məmmədova. Ədəbiyyatda "kişi" dəst-xətti (Cek Londonun əsərləri əsasında).....	274
Çapay Quliyev. Pedaqoji-psixologiya fənninin tədrisində tələbəyönümlü yanaşma.....	275

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ TƏHSİLİN KONSEPTUAL PROBLEMLƏRİ

İntiqam CƏBRAYİLOV

intiqamcebrayilov@gmail.com

https://orcid.org/0000-0003-2437-5926

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev irsi Vətən tarixinin, eyni zamanda təhsil tarixinin dərinindən öyrənilməsi və gələcək perspektivləri müəyyənləşdirmək üçün zəngin mənbədir. Ulu Öndərimizin irsində Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni həyatının böyük bir mərhələsi dolğunluğu ilə əksini tapmış və ölkəmizin inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bütövlükdə Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev mərhələsi Azərbaycanın bütün sahələr üzrə inkişafının çoxşaxəli istiqamətlərini əks etdirir. Bu istiqamətlər sırasında təhsil məsələləri, təhsil islahatları özünəməxsus yer tutur. Ulu Öndərimiz haqlı olaraq təhsili cəmiyyətin inkişafının siyasi, iqtisadi, mədəni həyatının əsası kimi dəyərləndirmiş və həmişə təhsilə diqqət və qayğı göstərmişdir.

Məlumdur ki, təhsilin məzmunu problemi daim müzakirə obyektinə olmuş, məzmunun hansı ideyalar üzərində formalaşdırılması məsələsi xüsusi aktuallığı ilə seçilmişdir. Çünki ilk növbədə "təhsilalanlara (şagirdlər, tələbələr) nə öyrədilməlidir?", "onlar nəyi öyrənməlidirlər?" sualları hər zaman cəmiyyəti, həmçinin mütəxəssisləri düşündürmüş və proqram və dərsləklərin məzmunu məhz həmin ideyalar üzərində formalaşdırılmışdır. Heydər Əliyev irsində proqram və dərsləklərin hazırlanması məsələləri də önəmli yer tutur. Təhsilin təşkilinin əsas məsələləri sırasında yer alan bu problem həm də təhsilin məzmununa aid olan bir məsələ kimi göstərilə bilər. Belə ki, yeni nəsillərin qazanacaqları bilik və bacarıqlar proqram və dərsləklərdə əksini tapır. Ulu Öndər Heydər Əliyev hələ ötən əsrin 70-ci illərində təhsilin məzmununun həyatla əlaqələndirilməsini vacib sayır və şəxsiyyətin formalaşdırılmasında bu amilə xüsusi diqqət yetirilməsini haqlı olaraq olduqca əhəmiyyətli hesab edirdi.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra milli dərsləklərin hazırlanmasına başlandı. O zaman milli dərsləklərin hazırlanması sahəsində yetərincə təcrübə olmadığından bu məsələ ilə bağlı geniş müzakirələr aparılır və çıxış yolları axtarıldı. Ulu Öndər Heydər Əliyev xalqın təkidi ilə ikinci dəfə ölkə rəhbəri seçildikdən sonra təhsilin təşkili, milli dərsləklərin hazırlanması məsələlərinə diqqət və qayğı artdı. Heydər Əliyev, xüsusilə humanitar fənlərin məzmununun milli və bəşəri dəyərlər əsasında formalaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilməsini vacib sayırdı. Çünki milli və bəşəri dəyərləri mənimsəyən şagird, yaxud tələbə özünün vətəndaşlıq mövqeyini daha dərinləndirərək etmək imkanı əldə edir, keçmiş, bu günü doğru-düzgün qiymətləndirmək yollarını öyrənir, həyatda mübarizəyə hazır olur, Vətən, millət, dövlət maraqlarını daha güclü şəkildə müdafiə etməyə çalışır.

1969-cu ilin sonu, 1970-ci illərin əvvəllərindən Azərbaycan tarixində yeni bir mərhələ -milli intibah dövrü başlayır. Belə ki, məhz həmin illərdən başlayaraq Heydər Əliyevin çağırışları, ideyaları Azərbaycanda yeni milli ruhlu gənclərin yetişdirilməsi üçün geniş imkanlar açdı. Təhsilin təşkilinə yeni baxış Ulu Öndərin milli irsində aparıcı yer tutur. Hələ 1970-ci illərdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev ali təhsilli milli kadrların hazırlanması üçün gənclərin Azərbaycandan kənar ölkələrdə ali təhsil almaları üçün əlverişli şərait yaradır, onları o zamankı Sovet İttifaqının müxtəlif ali məktəblərində ali təhsil almağa göndərir, eyni zamanda həmin gənclərin təhsili, gələcək fəaliyyəti ilə ciddi maraqlanır, onların fəal həyat

mövqeyi qazanmasına dəstək göstərirdi. Qeyd edək ki, bu ənənə müstəqillik dövründə də davam etmiş və bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq çox böyük uğurlar əldə olunmuşdur. Xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almış gənclərimiz Vətənə dönərək burada müxtəlif sahələrdə çalışaraq dövlətimizin, xalqımızın daha da inkişafı üçün innovativ yanaşmaların tətbiqində böyük səylər göstərirlər.

Ulu Öndərin irsində cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, o cümlədən təhsil sahəsində informasiya-kommunikasiya siyasətinin həyata keçirilməsi məsələləri də mühüm yer tutur. Ümummilli Liderimiz Azərbaycanda kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsində, həmçinin təhsilin monitorinqində təhsilin informasiyalaşdırılmasını başlıca vasitələrdən biri hesab edirdi.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, Ulu Öndərin həyata keçirdiyi İKT siyasəti bu gün daha da aktuallaşmış və inkişafın ən əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Bu da Ulu Öndərin uzaqgörən siyasətinin nəticələrindən biridir. Hazırda, məsafədən təhsil və ömürboyu təhsilə keçilmənin həyata keçirilməsində İKT çox böyük rol oynayır. Ona görə də Ulu Öndərimiz İKT sahəsində milli mütəxəssislərin hazırlanmasına, elm, təhsil sahəsində informasiya mübadiləsini təmin edən kompüter şəbəkələrinin genişləndirilməsinə, bütövlükdə cəmiyyətdə, ilk növbədə təhsilənlərin və təhsilverənlərin İKT savadlılığının artırılmasına xüsusi əhəmiyyət verir və bu sahələrin inkişafına diqqət və qayğı göstərirdi [Əliyev, 2003]. Təqdirəlayiq haldır ki, bu gün də ölkəmizdə Ulu Öndərin ideyaları, baxışlar sistemi uğurla həyata keçirilir və əsasını qoyduğu dövlətçilik xətti yeni tarixi şəraitdə dinamik inkişaf yolu ilə davam etdirilir. Bu gün təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün İKT-dən daha ardıcıl və sistemli istifadə, təhsilənlərdə yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması kimi tələblərin qoyulması məqsəduyğun xarakter daşıyır. Təhsil müəssisələrində informasiya texnologiyalarına əsaslanan təlim üsullarının tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, Azərbaycan təhsil sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının məqsədyönlü tətbiqi və mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi nəticəsində böyük nailiyyətlər əldə olunmuş və bu yolla keyfiyyətə nəzarətin təminatı da mümkündür.

Heydər Əliyev təhsil islahatları apararkən təhsilin bütün pillə və səviyyələrinin varislik prinsipi əsasında qurulmasını, məktəbəqədər təhsildən doktoranturaya qədər və ali təhsildən sonrakı mərhələlərdə də fasiləsizliyin təmin olunmasını təhsil quruculuğunda mühüm amillərdən biri hesab edirdi. Bu gün cəmiyyətimizin inkişafının əsas şərtlərindən biri ömürboyu təhsilin yeni yanaşmalar əsasında təmin olunması və yaşından asılı olmayaraq hər kəsin bu məsələyə ciddi münasibət göstərməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. "Təhsil sistemini Azərbaycanın gələcəyini təmin edən bir sistem" adlandıran Ulu Öndər ömürboyu təhsili həm də şəxsiyyətin fasiləsiz olaraq inkişafının əsas şərtlərindən biri sayırdı [Əliyev, 2002, s.559]. Təcrübə və araşdırmalar göstərir ki, həqiqətən insanın inkişafında fasiləsizliyin təmin olunması onun həyat təcrübəsinin, bilik və bacarıqlarının, innovativ yanaşmaların mənimsənilməsi və tətbiqində mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, bu gün öyrənilən biliklərin müəyyən faizi tezliklə köhnəlir və getdikcə əhəmiyyətini itirir. Ona görə də yeni biliklər qazanmaq, yeni bacarıqlar əldə etmək tələb olunur. Bu baxımdan fasiləsiz təhsilin tətbiqi, özünü-təhsillə məşğul olmaq olduqca əhəmiyyətlidir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev irsində milli dil, tarix, mədəniyyət məsələlərinin öyrənilməsi və öyrədilməsi məsələləri də geniş yer tutur. Ulu Öndər Azərbaycan dilini milli varlığımızın başlıca atributu sayır və onun dərinədən öyrənilməsini hər bir azərbaycanlının başlıca vəzifələrindən biri sayırdı. İstər ölkə daxilində müxtəlif tədbirlərdəki çıxışlarında, yaxud xarici ölkələrə səfər edərkən soydaşlarımızla görüşlərində dilimizin mənəvi dəyər

kimi üstünlüklərindən, milli şüura təsir gücündən bəhs edir, hər kəsin harada yaşamasından asılı olmayaraq onu qoruması üçün ilk növbədə Azərbaycan övladı kimi məsuliyyət daşdığını dilə gətirir, həmvətənlərimizdə doğma dilimizə məhəbbət hissi oyadır və gücləndirirdi. Ulu Öndərimizin bu barədə fikir və düşüncələri hər birimiz üçün ibrətamizdir. Həqiqətən, dilini sevən milli mənsubiyyətini də sevir, vətəninə, millətini, dövlətini də sevir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dediyi fikirlər bu gün bizim üçün bir strateji yol xəritəsi, milli düşüncə sisteminin ana xəttidir. Dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayında Ulu Öndərin soydaşlarımıza müraciət edərək [9 noyabr 2001-ci il] dediyi aşağıdakı fikirlərə diqqət edək: *“Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam”* [Əliyev, 2011, s.436]. Bu fikir bu gün hər birimizin dilində bir şüara çevrilmişdir. Fikrimizcə, bu ideyanın özü Azərbaycan təhsilinin ən başlıca məzmun komponenti olmaqla, həm də milli ruhlu şəxsiyyət anlayışının əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir.

Heydər Əliyev irsində milli tarix, Azərbaycan dövlətçilik tarixi məsələləri xüsusi yer tutur. Ulu Öndərin tarixi mövzuda çıxışlarında millətimizin keçmişi, bu günü aydınlığı ilə əksini tapmışdır. Eyni zamanda bu çıxışlarda irəli sürülən ideyalar Azərbaycan tarixinin metodoloji əsaslarıdır. Ümummilli Lider ilk növbədə tarixin, o cümlədən Azərbaycan tarixinin elmi əsaslarla obyektiv öyrənilməsini, tədqiq və tədris prosesində elmi prinsiplərə əsaslanmağın, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olumasının vacibliyini vurğulayır, qeyd edirdi ki, milli tarix məsələlərində yanlışlığa yol vermək olmaz. Azərbaycan tarixi xalqımızın, dövlətimizin yaranması, dövlətçilik ənənələrinin inkişafı, milli-mədəni dəyərlərimizin zənginliyini hərtərəfli əks etdirməli, böyüməkdə olan nəsillərə böyük məhəbbətlə, sevgilə çatdırılmalı, onlarda Azərbaycan tarixinə, mədəniyyətinə hörmət hissi aşılanmalıdır. Doğrudur, Vətənə, doğma yurda məhəbbət hissinin aşılanması ilk növbədə ailədən başlayır. Lakin təhsil prosesində bu hissələrin şagirdlərə aşılanması imkanları daha da genişlənilir. Ona görə də təhsilin bütün pillə və səviyyələrində təhsilçilərdə vətənpərvərlik, vətəndaşlıq hissələri aşılanmalı və bu işlər ardıcıl və sistemli şəkildə aparılmalıdır.

Ulu Öndər hər il dərslərinin başlanması münasibətilə təhsil müəssisələrində görüşlər keçirir, təhsil problemləri ilə bağlı konseptual xarakterli çıxışlar edir, Azərbaycan təhsilində əldə olunmuş nailiyyətlərdən bəhs etməklə bərabər, həm də qarşıda duran vəzifələri göstərir, onların həlli yollarına aydınlıq gətirirdi. Eyni zamanda Azərbaycan müəllimlərinin qurultaylarında, Gənclər Forumunda məruzə və çıxışlarında, alimlərlə, ali məktəblərə qəbul olan gənclərlə, tələbələrlə, əsgərlərlə görüşlərində və digər tədbirlərdə hər zaman bu məsələləri ön plana çəkir və tərbiyə məsələlərinin nə qədər aktual, vacib, gərəkli olduğunu qeyd edir, böyüməkdə olan nəsillərin milli ruhda tərbiyəsini təhsilin ən başlıca vəzifələrindən biri sayırdı. Əlbəttə, ilk növbədə bilik qazanmaq bilikli olmaq, intellektual potensiala malik gənc nəsil yetişdirmək vacibdir. Lakin intellektli gənclər həm də milli dəyərlərimizin daşıyıcısı olmalıdır. Milli dəyərlərimizin daşıyıcısı olan insan isə, eyni zamanda vətənin, dövlətin, xalqın təəssübünü çəkən, milli mənafeyimizi, milli maraqlarımızı qorumağı bacaran, keçmişimizi unutmayan, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissələrinə malik olan və onu daim inkişaf etdirməyə çalışan şəxslər hesab olunur.

Ulu Öndərin bütün həyatı, fəaliyyəti vətənpərvərlik, vətəndaşlıq hissələrinə bağlı olmuş, özünün baxışları, əməlləri ilə xalqımızın inkişafını təmin etmiş, gənclərə, böyüməkdə olan nəsillərə hər zaman nümunə olmuşdur. Hələ Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə döyüş bölgəsinə getməsi, əsgər və zabitlərimizlə görüşü, onların Vətən uğrunda mübarizə əzminin gücləndirilməsində böyük rol oynamışdı. Hər bir məruzəsini, nitqini,

çıxışını dinlədikcə və dövlət quruculuğunun inkişaf etdirilməsi, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, xalqın milli maraqlarının təmin olunması sahəsində əməli fəaliyyəti ilə tanış olduqca Ulu Öndərin nə qədər əzəmətli, qüdrətli, qürurlu, uzaqgörən, müdrik, milli ruhlu şəxsiyyət olduğu daha aydın görünür. Harada olmasından, harada çıxış etməsindən asılı olmayaraq Ulu Öndərin ideyaları vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissləri ilə bağlı olmuşdur. Tarixi qəhrəmanlarımız, dövlət, sənət adamları, mədəniyyət xadimləri, şair, yazıçı, bəstəkarlar haqqında ürək dolusu danışan Ulu Öndər belə insanların qədrini bilməyi, onlarla fəxr etməyi, övladlarımızı onların nümunəsi əsasında tərbiyə etməyi, təhsil prosesində həyat və yaradıcılıqlarını öyrənməyi tövsiyə edir və Azərbaycan xalqının böyük xalq olduğunu xüsusi vurğulayırdı. Bu yanaşma həm də Ulu Öndərin özünün də böyük şəxsiyyət olduğunu və təhsilin məqsədüeyğun, sistemli təşkilinə böyük əhəmiyyət verdiyini göstərir. Belə bir şəxsiyyət daim xatırlanmalı, yad edilməli, unudulmamalı, ideyaları təbliğ edilməli, öyrənilməli, tədqiq olunmalıdır.

Ulu Öndərin irsini tədqiq edərkən aydın olur ki, bu böyük şəxsiyyət müəllimin cəmiyyətdəki müstəsna rolunu da dəyərləndirmiş, müəllimə, müəllim əməyinə yüksək qiymət vermişdir. Cəmiyyətdə təhsilverən, öyrədən, tərbiyə edən, nümunə göstərən, yeni elmi ədəbiyyatlarda deyildiyi kimi fasilitator funksiyalarını daşıyan müəllim uşaq və yeniyetmələrin həyata hazırlanmasında, şagird və tələbələrin şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafında, mütəxəssis kimi yetişməsində böyük rol oynayır. Müəllim ilk növbədə öz nüfuzu, şəxsi nümunəsi ilə, eyni zamanda aşladığı hiss və duyğuların gücü ilə təhsilalanlara təsir göstərir, onları tərbiyə edir, düzgün yola istiqamətləndirir, fəal, mübariz, ləyaqətli şəxsiyyət kimi yetişməsinə əlverişli zəmin yaradır. Ümummilli Liderimiz müəllimləri məhz bu xüsusiyyətlərinə görə yer üzünün, cəmiyyətin ən hörmətli insanları hesab edir və müəllim adından yüksək, şərəfli ad tanımadığını bildirir. Haqlı olaraq qeyd edir ki, bizim hər birimiz biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən, elmi dərəcəmizdən asılı olmayaraq müəllimlərimizə borcluyuq.

2000-ci ilin 1 sentyabrında Bakının Nərimanov rayonundakı 82 nömrəli ümumtəhsil məktəbində yeni dərslərin başlanması və bilik günü münasibətilə keçirilən təntənəli toplantıda Ulu Öndərimiz geniş nitq söyləmiş və müəllimə, müəllim əməyinə yüksək qiymət verərək demişdir: *"Biz hamımız həyatımızda əldə etdiyimiz nailiyyətlərə, bütün varlığımıza görə müəllimə borcluyuq... Müəllimə borclu olmayan adam yoxdur, - hamı müəllimə borcludur [Əliyev, 2009, s.413].*

Ümumiyyətlə, xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev irsində təhsil məsələləri geniş şəkildə əksini tapmışdır. Apardığımız araşdırmalar nəticəsində Ulu Öndər irsində təhsilin konseptual problemlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- təhsil strategiyasının işlənilib hazırlanması və tətbiqi;
- təhsil quruculuğunda müasir yanaşmaların tətbiqi;
- milli ruhlu kadr hazırlığının həyata keçirilməsi;
- təhsilin məzmununun yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi;
- təhsilin idarəedilməsinin modernləşdirilməsi;
- təhsildə milli və bəşəri dəyərlərin nəzərə alınması;
- şəxsiyyətin formalaşdırılmasına yeni baxış;
- tərbiyə məsələlərinə yeni metodoloji yanaşma;
- məktəb və ailə münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və bu işdə müasir yanaşmaların nəzərə alınması;
- müəllim əməyinin qiymətləndirilməsi, müəllim nüfuzunun artırılması;
- təhsildə informasiya–kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə sistemli yanaşma;

- təhsilin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi və s.

Hesab edirik ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyev irsi hər zaman tədqiqat obyektini kimi aktuallığını saxlayacaq və bu zəngin irsin daha dərinə öyrənilməsi üçün müxtəlif elmi istiqamətlər üzrə yeni araşdırmalar, yeni tədqiqatlar aparılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, H.Ə. (2003). "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiyanın (2003-2012-ci illər)" təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər). <https://e-qanun.az/framework/1969>
2. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. İyirmi doqquzuncu kitab, Bakı: 2009. Azərənəşr, 520 s.
3. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. On altıncı kitab. Bakı: 2011. Azərənəşr, 512 s.
4. Əliyev, H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir [tərtib edənlər: Misir Mərdanov, Əsgər Quliyev], Bakı: 2002. Təhsil, 580 s.
5. Əliyev, Heydər. Elektron sənədlər toplusu. 2130 s. (Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşündə giriş və yekun sözü (31 avqust 1994-cü il). s.369-377. <https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

SUMMARY

Intigam Jabrayilov

CONCEPTUAL ISSUES OF EDUCATION IN HEYDAR ALIYEV'S LEGACY

The article examines educational issues in the legacy of the National Leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev. The author analyzed the ideas put forward by Heydar Aliyev to develop the country's education during his leadership of Azerbaijan and made generalizations. Studies have shown that conceptual issues of education are widely covered in Heydar Aliyev's legacy. A great stage in the history of education in Azerbaijan is connected with the name of Heydar Aliyev. This stage reflects the development characteristics of Azerbaijani education. In the article, first of all, Heydar Aliyev's ideas regarding the content issues of education were brought to the fore, and in this regard, the importance of considering innovative approaches in the design of programs and textbooks was emphasized. Then, the current issues of education management and personality formation were analyzed, and the requirements for the development of students in the modern era were discussed. The author also mentioned the services of Heydar Aliyev in the field of training of highly educated personnel and brought to attention the ideas he put forward. When studying the legacy of Heydar Aliyev, it becomes clear that this great personality especially valued the exceptional role of the teacher in the society. The teacher, who carries the functions of educating and setting an example in the society, plays a great role in preparing children and adolescents for life, and in the development of students as specialists. First of all, the teacher influences the students with his reputation and personal example, and directs them to the right path. Heydar Aliyev called teachers the most respected people in society precisely because of these characteristics. He rightly notes that each of us is indebted to our teachers, regardless of our knowledge and our position in life.

Development and implementation of education strategy in the legacy of Heydar Aliyev, consideration of national and human values in education, renewal and improvement of the content of education, modernization of education management, new vision of personality formation, strengthening of school and family relations and consideration of modern approaches in this work, information and communication in education a systematic approach to the application of technologies, evaluation of teacher's work, increase of teacher's authority, strengthening and development of the material and technical base of education and other issues have a special place.

Key words: Heydar Aliyev's legacy, education, personality, teacher, student, history

РЕЗЮМЕ

Интигам Джабраилов

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ В НАСЛЕДИИ ГАЙДЕРА АЛИЕВА

В статье рассматриваются вопросы образования в наследии Общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева. Автор проанализировал идеи, выдвинутые Гейдаром Алиевым по развитию образования страны в период его руководства Азербайджаном, и сделал обобщения. Исследования показали, что концептуальные вопросы образования широко освещены в наследии Гейдара Алиева. Великий этап в истории образования Азербайджана связан с именем Гейдара Алиева. Этот этап отражает особенности развития азербайджанского образования. В статье, прежде всего, на первый план были выдвинуты идеи Гейдара Алиева относительно содержательных вопросов образования, и в этой связи подчеркнута важность учета инновационных подходов при разработке программ и учебников. Затем были проанализированы актуальные вопросы управления образованием и формирования личности, а также обсуждены требования к развитию учащихся в современную эпоху. Автор также упомянул заслуги Гейдара Алиева в области подготовки высокообразованных кадров и довел до внимания выдвинутые им идеи. При изучении наследия Гейдара Алиева становится ясно, что эта великая личность особенно ценила исключительную роль учителя в обществе. Педагог, выполняющий функции воспитания и подачи примера обществу, играет большую роль в подготовке детей и подростков к жизни, в развитии учащихся как специалистов. Прежде всего, учитель влияет на учеников своей репутацией и личным примером, направляет их на правильный путь. Гейдар Алиев называл учителей самыми уважаемыми людьми в обществе именно благодаря этим характеристикам. Он справедливо отмечает, что каждый из нас обязан своим учителям, независимо от своих знаний и своего жизненного положения. Разработка и реализация стратегии образования в наследии Гейдара Алиева, учет национальных и общечеловеческих ценностей в образовании, обновление и совершенствование содержания образования, модернизация управления образованием, новое видение формирования личности, укрепление школьных и семейных отношений. Особое внимание имеют и рассмотрение современных подходов в этой работе, информационно-коммуникативная деятельность в образовании, системный подход к применению технологий, оценка труда учителя, повышение авторитета учителя, укрепление и развитие материально-технической базы образования и другие вопросы.

Ключевые слова: Наследие Гейдара Алиева, образование, личность, учитель, ученик, история

MÜASİR TƏLİM

Ləzifə QASIMOVA

qasimovalzif@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq dünyada təhsilə yeni baxışlar meydana gəlməkdədir. Burada bir neçə istiqamət özünü göstərir. Əsas istiqamətlərdən biri təhsilin kütləviləyinə, cəmiyyətin inkişafında təhsilin rolunun artan tələblərinin ödənilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Təsadüfi deyildir ki, XXI əsr, ümumiyyətlə, təhsil əsri adlandırılmışdır. XXI əsr həm də demokratik vətəndaşlığı ilə də səciyyələnir. Ona görə də təhsil həm məzmunu, həm də pedaqoji prosesdə tətbiq olunan metod və texnologiyaları ilə demokratik vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna xidmət etməlidir. Buradan da digər istiqamətlər: təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi meydana çıxır.

Təhsilin məzmununu müəyyənləşdirərkən üç komponent nəzərdə tutulur: verilən biliklərin fundamentallığı, praktikliyi və vətəndaş yönümlülüüyü. Paralel olaraq müşayiət olunan bu üç komponent həm fənlərin seçilməsində, həm də pedaqoji prosesdə nəzərə alınmalıdır. Hər üç cəhət böyüyən insanı rəqabətli, modern dünyada informasiyalı cəmiyyətdə yaşamağa, fəaliyyət göstərməyə hazırlamalıdır. Bildiyimiz kimi ənənəvi təlim şagirdlərin fəallığını o qədər də təmin edə bilmir. Çünki ənənəvi təlim şagirdlərə mümkün qədər çox həcmdə bilik vermək və bu biliyin mənimsənilməsinə nail olmaq məqsədi daşıyır. Müəllim şagirdlər tərəfindən artıq dərk olunmuş və differensiasiya edilmiş bilikləri yayır, müəllimin fikrincə, şagirdlərdə formalaşdırılması zəruri olan vərdişləri müəyyən edir. Şagirdlərin vəzifəsi – bilikləri və başqaları tərəfindən yaradılmış fəaliyyət üsullarını daha dolğun və dəqiq canlandırmaqdır. Belə tədris prosesində şagirdlərin əldə etdikləri biliklər müxtəlif fənlər üzrə əhəmiyyət baxımından həmişə əlaqəli olmayan tematik bloklar şəklində mövcuddur.

Təlim prosesi həmişə müasirlik tələb edir. Hazırda müasir təlim məktəb praktikasında özünü təzahür etdirən bir prosesdir. Müasir anlayışı altında tək cəmiyyətin inkişafından irəli gələn tələblər deyil, xaricə təlim prosesində yeniliklərə meyli və bu təcrübənin Azərbaycan məktəblərində yer tutması yönəlməsi cəmlənmişdir. Bu gün pedaqoji aləmdə çox populyar olan müasir təlim Konfutsinin 2570 il əvvəl söylədiyi fikrə əsasən qurulur. O deyirdi: “Mən eşitdiyimi unuduram, gördüyümü yadda saxlayıram, etdiyimi başa düşürəm. Bu üç anlayış, insanın fəal təlimə nail olmaq tələbatını reallaşdırır. Çünki filosofun bu sözlərinə aydınlıq gətirərək onun məzmununu “Mən nəyi eşidirəmsə unuduram, nəyi görürəmsə, nəyi eşidirəmsə bir qədər yadda saxlayıram. Nəyi eşidir, görür, müzakirə, tətbiq edirəmsə anlayıram. Eşidəndə, görəndə və icra edəndə bilik və bacarıqlara yiyələnirəm. Biliyi başqalarına ötürürəmsə, onda həmin biliyin sahibi oluram. Verilən materialın qavranılması beynə bilavasitə təsir etdikdə mümkündür. Lakin mexaniki hafizə olmadan belə, informasiya uzun müddət yadda qala bilmir. Bununla bərabər, təlimi yadda saxlamaya çevirmək olmaz. Şagirdlər materialları qəbul etməyə [“udmağa”] qabil deyillər, onlara həmin materialı müstəqil surətdə, heç kəsin təsiri olmadan həzm etmək üçün vaxt lazımdır. Müəllim şagirdlərin əvəzinə əqli əməyi icra edə bilməz, çünki yalnız onlar eşitdiklərini və gördüklərini bütöv halda birləşdirməyə qadirdir. Müzakirə etmək, suallar vermək, öyrənmək və hətta başqalarına ötürmək imkanı olmadan tədrisin məzmununun

real mənimsənilməsi baş vermir. Onu da qeyd edək ki, mənimsəmə həmişə bir neçə "dalğanın" olmasını nəzərdə tutur. Şagirdlərin tədris materialını anlaması üçün eyni məzmunu onların bir neçə yanaşması lazımdır. Bu yanaşmalar, eyni zamanda rəngarəng olmalı, qavrayışın ilkin mərhələsini təkrar etməməlidir.

Müasir təlim yeni metod və texnologiyaların zəruriliyini şərtləndirir. Bu səbəbdəndir ki, təhsilin təşkili formaları, məzmunu, metod və vasitələri, qiymətləndirmə, pedaqoji prosesin idarə edilməsi və s. məsələlərə elmi və praktik olaraq yenidən baxılmalı, milli və dünya təcrübəsi dəyərləri nəzərdən keçirilib interaktiv nəticələrə gəlinməlidir. Təlim prosesi müasir təlim texnologiyalarına yiyələnməklə müasirləşər, təkmilləşər. Müasir təlim texnologiyası – öyrənmə və öyrətmə fəaliyyətinin təşkilində, pedaqoji prosesin gedişində, yeniləşdirilməsində qiymətləndirmədə və digər təlim xarakterli işlərdə nəzərə alınan, istifadə olunan iş forma, üsul və tərzlərinin kompleks və əlaqəli həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Bildiyimiz kimi, hər bir şagirdin öz fikri, ideyası ola bilər. Mübadilə zamanı fikirlər dəyişir, ideyalar təzələnilir. Beləliklə, psixoloji ab-hava dəyişir. Qrupdakı zəif oxuyan şagirdlər də müzakirədə fəal iştiraka qoşulurlar, məsələlərin müzakirəsi və kollektiv müzakirənin gedişində bir-birini dinləməyə alışırlar. Hər bir təlim tapşırığının bu cür həlli vasitəsilə onlar idraki axtarıcılıq taktikalarını təkmilləşdirir, təlimdə öz müvəffəqiyyət formülünü hər kəsin özü qurur.

Son illərdə Qərbdə aparılan tədqiqatlar şagirdlərin təlimdə fərdi üslubunun müəyyən edilməsində nəzəri baxımdan müxtəlif yanaşmaların olduğunu sübut edir. Xüsusilə müəyyən olunmuşdu ki, bu gün təhsil alanların ümumi sayının çox hissəsi nəzəriyyənin deyil, məzmunun praktik cəhətdən öyrənilməsini lazım bilməzlər və belə şagirdlərin sayı ildən-ilə artmaqdadır. Şagirdlər əvvəlcə nəzəri konsepsiyayı öyrənib, sonra onu tətbiq etməkdənsə, fəaliyyət təcrübəsi əldə etməyə və təcrübəyə cəlb olunmağa daha çox üstünlük vermişlər.

Tədqiqatların bir qismi göstərir ki, fəal konkret işə və nəzəri refleksiv fəaliyyətə üstünlük verən şagirdlərin sayı beşin birə nisbətidir. Bu bir daha sübut edir ki, fəal təlim müasir şagirdlər tərəfindən daha çox arzuolunan və özünü doğruldan fəaliyyət formasıdır. Demək, müəllimlər diqqəti müasir təlim metodlarının düzgün seçilməsinə və onlardan yaradıcılıqla istifadə edilməsinə yönəltməlidirlər. Əsas odur ki, təlim uşaqları inkişaf etdirsin, onlara düşünmək, müstəqil fikir söyləmək, biliklərini tətbiq edə bilmək bacarıqları aşılansın, onlarda ünsiyyət, anlaşma mədəniyyəti, öz problemlərini həll edə bilmək qabiliyyəti formalaşdırsın. Digər tərəfdən hər bir şagirdin öz ideyası, marağı, həyata hazırlıq istəyi var. Gərək təlimin həm məzmunu, həm də metodları bu istəyin təmin edilməsinə yönəldilsin.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir təlim müəllimdən tədris prosesinin təşkilində müəyyən şərtləri həyata keçirməyi tələb edir:

- Tədris prosesinin çoxtərəfli, əməkdaşlıq və intensiv kommunikasiya prosesi kimi təşkilini;
- Sınıfdə əlverişli, pozitiv psixoloji mühitin yaradılmasını;
- Tədris məkanının xüsusi qurulmasını.

Tədris prosesinin çoxtərəfli, əməkdaşlıq və intensiv və kommunikasiya prosesi kimi təşkili sınıfdə kommunikasiyanın xüsusi çoxcəhətli tipini nəzərdə tutur. Belə ki, bu zaman kommunikativ əlaqələr yalnız müəllimlə şagirdlər arasında deyil, eyni zamanda bütün şagirdlər arasında yaranır, müəllim isə tədris fəaliyyətinin bərabərhüquqlu əməkdaşına –

iştirakçısına çevrilir. Belə kommunikasiya prosesində uşaqlarda müəyyən mövzu çərçivəsində öz nəticələrini bölüşdürmək, onlar haqqında danışmaq, yalnız müəllimin deyil, həm də sinif yoldaşlarının fikrini dinləmək imkanı yaranır.

Çoxtərəfli kommunikasiyanın tətbiqi təlim prosesinə sinfin bütün şagirdlərini qoşulmağa imkan verir.

Çoxtərəfli kommunikasiya əsasında şagirdlər arasında qarşılıqlı təsir prosesi bir tərəfdən onların şəxsiyyətlərarası ünsiyyət bacarığına yiyələnməsi [özünü və başqalarını dinləmək, eşitdiyini icra etmək, izah etmək, suallar vermək bacarığı və s.], digər tərəfdən belə qarşılıqlı təsirin əsaslarının müəllim tərəfindən dəyişdirilməsi şəraitində mümkündür. Hazırkı halda söhbət kooperasiya, kooperativ təlim prinsiplərindən gedir. Təlimdə kooperasiyanın mahiyyətini qısaca belə ifadə etmək olar: "Əgər sən udursansa, o halda mən də uduram". Əgər müəllim interaktiv metodlara yiyələnibsə və fəaliyyətin müvafiq alqoritmlərinə ciddi əməl edirsə, çoxtərəfli kommunikasiya şəraitində təlimin yüksək nəticələrinə nail olmaq mümkündür.

Müəllim sinifdə əlverişli psixoloji mühitin yaradılmasına gələcək fəaliyyət proqramını şagirdlərə təqdim etməkdən başlıya bilər. Müəllimlər, məsələn, yeni fənn, kurs və s. çərçivəsində gələcək fəaliyyət haqqında şagirdləri müxtəlif şəkildə məlumatlandırırlar. Onlar mövzunun adı və şagirdlərin görəcəyi işlərin siyahısı ilə kifayətlənə bilər, yaxud gələcək dərslərin məzmununu açaraq şagirdlərin vəzifələrini və onların fəaliyyətinin gözlənilən nəticələrini müəyyən edə, işin nəzərdə tutulan metod və formaları və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi üsulları haqqında danışa bilərlər. Fəaliyyət proqramını təqdim edərkən müəllim yalnız bir dərsə toxunmaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda mövzunun və ya bölmənin öyrədilməsindəki perspektivi nəzərə çarpdırmalıdır. Təcrübə göstərir ki, dərslərin elə bu yerində xüsusi metod və üsulların tətbiqi öyrəniləcək materialın məzmununun təqdimatı prosesini təkcə daha maraqlı deyil, həm də daha əyani edir.

Müəllimin açıq mövqeyi, gələcək birgə fəaliyyət proqramını müfəssəl təsəvvür etməsi auditoriyada gərginliyi azaltmağa, şagirdlərə öz fəaliyyətlərinin perspektivlərini görməyə, gələcəklə bağlı inamsızlıq və qorxu hissindən azad olmağa imkan verir.

Belə mövqeyi reallaşdırmaq üçün müəllim:

- Dərsin əvvəlində şagirdləri məqsədlərlə (sonda şagirdlərdən gözlədiyi nəticələrlə) tanış etməlidir;

- Bu mövzunun öyrənilməsi zamanı nə üçün belə metod və texnologiyaların seçildiyini şagirdlərə izah etməlidir;

- Uşaqların diqqətini bu və ya digər texnologiyanın xüsusiyyətlərinə və düzgün aparılmış iş zamanı onların əldə edə biləcəyi nəticəyə cəlb etməlidir;

- Texnologiyanın həyata keçirilməsi alqoritmini aşkara çıxarmalı və fəaliyyətin ardıcılığı haqqında danışmalıdır;

- Şagirdlərin suallarına cavab verməlidir.

Onu da qeyd edək ki, dərslərdə axtarış və aşkarlıq mühiti hökm sürməlidir. Müəllim və şagirdlər bir-birlərinə suallar verərək problemləri təhlil edir və qərar çıxarırlar. Şagirdlər tapşırıqların icrası zamanı bilik, bacarıq və vərdislərini təcrübədə tətbiq edərkən müəyyən rolunu yerinə yetirirlər: fərziyyələr irəli sürür, məlumat toplayır və onu təşkil edir, mənbələrin etibarlılığını və nəticələri şübhə altına alır, məlumatı qiymətləndirirlər. Müəllimlər sinifdə tapşırıqları necə icra etmək lazım olduğunu şagirdlərə göstərir, onları tənqid etmək və ya

qiymətləndirmədən əvvəl fəaliyyətlərini korreksiya etmək məqsədilə onlara daha çox məsləhət verir.

Tədris məkanı elə qurulmalıdır ki, şagirdlərin əməkdaşlığı və kommunikasiyasını asan və təbii etsin. Tədris auditoriyasında hər şey (avadanlıq, mebel və s.) uşaqların interaktiv fəaliyyəti üçün məkanın təşkilində müəllimə kömək etməlidir.

Fikrimizcə, fənn tədris kabinetinin təşkili ideyası yalnız müəllimin işini asanlaşdırmaq deyil, həm də müəllim və şagirdlərə fəaliyyət formaları və metodlarının seçilməsində müxtəlif imkanlardan istifadə etməyə imkan verən tədris məkanının təşkili üçün müəyyən şərait yaratmaq məqsədi daşıyır. Didaktik materiallar, eksponantlar, cihaz və avadanlıqlar, xəritələr, əyani vəsaitlər, şagirdlərin işinin sərgidə nümayiş etdirilən nəticələri bu tədris məkanının yaradılmasına kömək edir.

Müasir təlim həm də aşağıdakı mərhələlərə əməl edilməsini zəruri sayır:

Müəllim sinifdə əlverişli psixoloji mühitin yaradılmasına gələcək fəaliyyət proqramını şagirdlərə təqdim etməkdən başlaya bilər. Müəllimlər, məsələn yeni fənn, kurs və s məlumatlandırılırlar. Onlar mövzunun adı və şagirdlərin görəcəyi işlərin siyahısı ilə kifayətlənə bilər, yaxud gələcək dərslərin məzmununu açaraq şagirdlərin vəzifələrini və onların fəaliyyətinin gözlənilən nəticələrini müəyyən edər, işin nəzərdə tutulan metod və formaları, onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi üsulları haqqında danışa bilərlər.

Müəllimin açıq mövqeyi, gələcək birgə fəaliyyət proqramını müfəssəl təsəvvür etməsi sinifdə gərginliyi azaltmağa, şagirdlərə öz fəaliyyətlərinin perspektivlərin görməyə, gələcəklə bağlı inamsızlıq və qorxu hissindən azad olmağa imkan verir. Müəllim hər bir metod və texnologiyalardan istifadəyə aid tapşırıqlarla şagirdləri tanış etməlidir. Bu mövzunun öyrənilməsi zamanı nə üçün belə metod və texnologiyaların seçildiyi şagirdlərə izah etməlidir. Uşaqların diqqətini bu və ya digər texnologiyanın xüsusiyyətlərinə və düzgün aparılmış iş zamanı onların əldə edə biləcəyi nəticəyə cəlb etməlidir. Texnologiyanın həyata keçirilməsi alqoritmini aşkara çıxarmalı və fəaliyyətin ardıcılığı haqqında danışmalıdır, şagirdlərin suallarına cavab verməlidir.

Amerika psixoloqu R.Çaldinin "Təsir psixologiyası" kitabında yazdığı kimi "İnam mühiti tanışlıq aparılan fərdə münasibəti yaxşılaşdırır". Əgər işin başlanğıcından ilk təəsürat müsbət emosiyalara boyanıbsa, sinifdə işin səmərəliliyini təmin etmək müəllim üçün asan olur. Bu, həmçinin sinfi "biz" və "onlara" a bölməkdən, şagirdlərin bir-birinə hörmətsizlik göstərməsindən qaçmağa imkan verir.

Təlim texnologiyası təhsil pillə və mərhələsinə, təhsilin məzmununa, formasına və təlim tipinə görə müxtəlif çalarlara malik ola bilər. Bununla belə, ümumi qaydada təlim texnologiyasının strukturuna öyrədən-öyrənən fəallığının təşkili, öyrənmə nəticələrinin ilkin müəyyənləşdirilməsi – korreksiya aparılması – təkmil aparılması, nəticələrin əldə edilməsi və qiymətləndirilməsi daxildir. Üsul, vasitə və tərzlər, faktik yanaşmalar bu prosesdə öyrədəninin ustalığından asılı olaraq əlaqəlilik və öyrənmənlə əməkdaşlıq şəraitində yerinə görə seçilir və tətbiq olunur. Dərsi optimallaşdırma, əyaniləşdirmə, intensivləşdirmə fənlər və mövzulararası əlaqə yaratma, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürü, şagird müstəqilliyi və şəxsiyyətini inkişaf etdirmə və formalaşdırma məqsədilə müxtəlif fəal metodlardan – debatlardan, müzakirə və diskussiyalardan, qruplarla, cütlərlə işdən istifadə olunur ki, bütün bunlar təlim texnologiyalarından istifadə prosesinə daxildir və bu prosesdə öz həllini tapır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir təlim ilk növbədə şagirdlərin dərslə fəallığını, müstəqilliyini təmin edir. Bakı məktəblərinin bir qisminə 30-dan artıq müəllimə "Dərslə şagirdlərin müstəqilliyinin təmin olunması üçün hansı istiqamətdə iş aparırsınız? – sualına müxtəlif cavablar verilmişdir. Onlardan bir qisminə nəzər salaq:

Müəllim 1 – Şagirdlərə fikirlərini çəkinmədən demələrinə imkan yaradırəm.

Müəllim 2 – Çalışırım ki, şagirdlərə tapşırıqlar verim və onları müstəqil işlədim.

Müəllim 3 – Mən şagirdə müstəqillik verməyin tərəfdarı deyiləm, çünki şagirdə dərslə müstəqillik verilərsə səs-küy yaranar və dərslin gedişi pozular.

Müəllim 4 – Dərslə çalışırım ki, şagird keçilən mövzuya münasibətini bildirsin, ona yaradıcı yanaşsın və təhlil edə bilsin.

Müəllimlərlə aparılan sorğuların nəticələri o qədər də qənaətləndirici olmamışdır. Onlar bu prosesdə diqqət yönəldəcyi və təşkil edəcəkləri əsas məsələləri unutmuşlar. Belə ki,

- Şagirdlərdə öz fikirlərini formalaşdırmağa, ifadə etməyə, əsaslandırmağa, müzakirələşdirməyə, sübut etməyə şərait yaradırəm;

- Yoldaşlarını eşitməyi, dinləməyi, alternativ fikrə gəlməyi zəruri sayıram;

- Qrupda konstruktiv münasibətlər qurmalarına, burada öz yerlərini müəyyənləşdirməyə, yarana bilən konfliktləri ləğv etməyə, dialoqa səy göstərmələrinə köməklik göstərirəm;

- Problemin ümumi həllini tapmalarına imkan yaradırəm;

- Yaradıcı iş görməyə və onu nümayiş etdirməyə və s. fikirlərinə görə bilmələrini ifadə etmək bacarığı formalaşdırıram.

Şagirdlərlə aparılan sorğuya da birmənalı cavab alınmışdır: "Biz dərslə danışırıq, fikrimizi müstəqil ifadə edə bilirik".

Müasir təlimi şərtləndirən cəhətlərdən biri də dərslin mərhələlərini düzgün qurmağı bacarmalıdır.

Bütün bu qeyd olunanlara əsaslanaraq aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

- Müasir təlimdə materialı olduqca yığcam izah etməklə uşaqların diqqətindən artıq yükləri atmalı;

- Bir dərslə bir məsələni deyil, qarşılıqlı, əlaqəli mövzuları blok-blok öyrətməli;

- Şagirdlərdə müstəqil düşünmək, yaradıcı tətbiq etmək, tədqiqatçılıq qabiliyyətini formalaşdırmaq və bunu təcrübədə yoxlamaq;

- Şagirdlərə əsas olan mahiyyəti çatdırmaq və onların yadda saxlayacaqlarının həcmi azaltmaq;

- Şagirdlərin, eyni zamanda dinləmələrinə və yazmalarına imkan verməmək. "Əvvəlcə dinləməli, sonra yazmalı" anlayışına sadıq qalmalarına nail olunmalı;

- Hər bir şagirdə yığdığı balı yaxşılaşdırmaq imkanı vermək (Bu prinsip "açıq perspektivlər" adlanır);

- Şagirdlərə humanist münasibət yaratmaq;

- Sınıfdə hər bir şagird özünü sakit və inamlı hiss edə biləcək elə ab-hava yaratmaq;

- Tədris prosesinin uğurlu gedişi üçün "öz şübhələri və ziddiyyətli fikirlərinin başqalarının şübhə və ziddiyyətli fikirləri ilə açıq toqquşması" situasiyasının yaratmaq zərurəti. Şagirdlərin maraq, fikir, baxış və mövqelərini nəzərə almaqla bu ziddiyyətlərin müəllimlə şagirdlər və şagirdlərin özləri arasında dialoq zamanı yaranmasına zəruri məsələ kimi baxılmalı;

- Müəllimlərin ənənəvi olaraq şagirdlərin təfəkküründə səhv hesab etdikləri biliklərə doğru irəliləmə prosesinin mərhələsi, tədrisin bu mərhələsində problem kimi qəbul edilməsi. Bu, şagirdə öyrənmək, yaranmış problemi müəllimlə birgə həll etmək arzusunun yarada bilməsi.

Deyilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, pedaqoji texnologiya onda ifadə edilir ki, şagird öz biliyini qeyri-ənənəvi şəraitdə təqdim edir, anlayır, yada salır və tətbiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Təhsil Strategiyası Planı. 26 yanvar, 2015-ci il, Prezident sərəncamı // "Xalq" qəzeti, 27 yanvar, 2015-ci il
2. Cəbrayıllov, İ.H. Təhsilin təşkilinə müasir pedaqoji yanaşmalar. Bakı: 2019. Mütərcim, 276 s.
3. Əlizadə, Ə., Əlizadə, H. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı: 2008, 473 s.
4. İnteraktiv təlim. Bakı: 2010
5. Qəhrəmanov, A. "Ümumi orta təhsil səviyyəsinin fənn kurikulumunun tətbiqi üzrə" təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı: 2012
6. Mehdiyeva, N. "Yeni fənn kurikulumları və inteqrasiya" Kurikulumun hazırlanması və tətbiqi məsələləri (metodik tövsiyə). "Kövsər" nəşriyyatı, Bakı: 2008
7. Mehrabov, A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: 2007, Mütərcim
8. Mərdanov, M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: 2009. Çəşoğlu
9. Venteel, K.K. Azad tərbiyə. Elmi əsərlər məcmuəsi. M.: 1993
10. Шаталов, В.Ф. Куда и как исчезли тройки. М.: 1984

SUMMARY

Lezifa Gasimova

MODERN TEACHING PROCESS

A comparative interpretation of interactive teaching with traditional training has been given in the article and it has been shown that traditional training aims at gaining as much knowledge as possible. The modern training is that the pupil does not act as a listener, an observer, but actively participates in the events and can create the process himself

Key words: *Modern learning, innovation, konfusi, student, method, process*

РЕЗЮМЕ

Лазифа Гасимова

СОВРЕМЕННЫЙ УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС

В статье делается сравнение методу традиционным и интерактивным обучением, показывается что, у традиционного обучения основная цель дать ученикам как можно больше знаний и достигнуть этих знаний. А в современном обучении ученик отвечает, управляет, моделирует, пишет, рисует и т.д., т.е. не только выступает как слушатель, наблюдатель, но создавая самолично процесс активно участвует в происходящих событиях.

Ключевые слова: *Современное обучение, инновация, конфуций, студент, метод, процесс*

STRATEJİ PLANLARIN ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU [ADPU-NUN NÜMUNƏSİ ÜZƏRİNDƏ]

Xalidə HƏMİDOVA

musayevaxalide@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6873-2353>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Məqalə zaman keçdikcə artan qlobal rəqabət, texnoloji innovasiyalar və cəmiyyətin sürətlə dəyişən tələblərinin ali təhsil müəssisələrinə təsirindən və bu prosesi idarə etmək üçün və qarşılaşılacaq problemlərin minimuma endirilməsində strateji planın əhəmiyyətindən bəhs edir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin strateji planının nümunəsinə əsasən, bu dəyişikliklərin ali təhsil müəssisələrini çevik, adaptiv və gələcək yönümlü idarə edilməsinə təsiri müzakirə edilir. Ümumiyyətlə, məqalə bu mühitdə universitetlərə strateji planlaşdırma prosesi mühüm əhəmiyyəti, ali təhsil müəssisələrinə uzunmüddətli məqsədlərə nail olmaq, resursları effektiv şəkildə idarə etmək və inkişaf strategiyalarını müəyyən etmək üçün sistematik yol göstərməsi haqqındadır.

Açar sözlər: *Strategiya, plan, inkişaf, menecment, missiya, vəzifə*

Giriş

Ali təhsil müəssisələri zaman keçdikcə artan qlobal rəqabət, texnoloji innovasiyalar və cəmiyyətin sürətlə dəyişən tələbləri ilə qarşı-qarşıyadır. Bu dəyişikliklər ali təhsil müəssisələrini çevik, adaptiv və gələcək yönümlü olmağa məcbur edir. Bu mühitdə universitetlərə strateji planlaşdırma prosesi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Strateji planlaşdırma, ali təhsil müəssisələrinə uzunmüddətli məqsədlərə nail olmaq, resursları effektiv şəkildə idarə etmək və inkişaf strategiyalarını müəyyən etmək üçün sistematik yol göstərir.

Strategiya anlayışı əvvəlcə genişmiqyaslı hərbi əməliyyatların planlaşdırılması və icrası üçün istifadə olunurdu, 1960-cı illərdən fəaliyyət sahəsi artaraq təşkilati idarəetmədə tətbiq edilməyə başlandı. Klassik idarəetmə və planlaşdırma yanaşmasının qeyri-adekvatlığı idarəetmədə daha çevik, daha məhsuldar və dinamik planlaşdırma yanaşmasına keçidə səbəb olmuşdur. Burada strateji planlaşdırma, son zamanlar qeyri-kommersiya təşkilatları ilə yanaşı, mənfəət yönümlü təşkilatlar tərəfindən də istifadə edilən, gələcəkdə təşkilatın məqsəd və hədəflərinə ən yaxşı şəkildə çatacaq mühüm yol xəritəsidir. Strateji planlaşdırmanın köməyi ilə rəhbərlik özünü qiymətləndirmə və necə olmaq istədiyi ilə bağlı strategiyalar müəyyən edə bilər.

Universitetlərdə strateji planlaşdırma, yalnız akademik və idarəetmə səviyyələrində deyil, eyni zamanda cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə xidmət etmək üçün də əhəmiyyətlidir. Bu proses vasitəsilə universitetlər, öz güclü və zəif tərəflərini, eləcə də qarşılaşdıqları imkan və təhdidləri dərk edərək, gələcəkdə hansı istiqamətdə hərəkət edəcəklərini müəyyən edirlər. Strateji planlaşdırma, təhsil və tədqiqat fəaliyyətlərini optimallaşdırmaq, tələbə və işçi heyəti üçün daha yaxşı şərait yaratmaq və nəticədə cəmiyyətin rifahına töhfə vermək üçün əsas alətlərdən biridir.

Müasir idarəetmə texnikalarından sayılan strateji planlaşdırma, müəssisənin dəyişikliyə daha davamlı olmasına və yeniliklərə uyğunlaşmasına imkan verir. Baxmayaraq ki, strateji planlaşdırma bəzən ədəbiyyatda strateji idarəetmə ilə əvəzedici kimi istifadə olunsa da, strateji planlaşdırma əslində strateji idarəetmənin bir hissəsi hesab edilməlidir. Strateji planlaşdırmanı strateji menecmentin məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etdiyi funksiyalardan biri, bəlkə də ən vacibi hesab etmək olar. Strateji planlaşdırmada daxili və xarici mühiti araşdırmaq, vəziyyəti təhlil etmək, missiya, baxış, strateji məqsəd və vəzifələr müəyyən etmək, əsas dəyərlər və nəticələrin əldə edilməsi qiymətləndirilməlidir.

Material və metodlar

Bu araşdırma ADPU-nun strateji planlaşdırma prosesinin mahiyyətini, tətbiq metodlarını və effektivliyini araşdırmaq məqsədini daşıyan təsviri və keyfiyyət analizlərinə əsaslanmışdır. Araşdırma həm birincil, həm də ikincil mənbələrdən əldə edilən məlumatlara əsaslanır.

Məlumat toplama metodları iki əsas üsuldən ibarətdir:

1. Dokument analizi:

- Əvvəlki strateji planlar: ADPU-nun keçmiş və mövcud strateji planları, hədəflər, missiyalar və fəaliyyət planları analiz edildi;
- İnstitusional hesabatlar: ADPU-nun illik hesabatları və strateji planlaşdırma prosesinə aid digər rəsmi sənədlər tədqiq olundu.

2. Məlumatların təhlili:

- Keyfiyyət Təhlili: Dokument analizindən əldə edilən məlumatlar tematik analiz üsulu ilə təhlil olundu. Əsas mövzular və tendensiyalar müəyyən edildi və nəticələr müvafiq ədəbi qaynaqlar ilə müqayisə edildi.

Bu metodlar universitetlərdə strateji planlaşdırma prosesinin səthi analizi aparılmışdır.

Nəticə

Ali təhsil müəssisələrində strateji planlaşdırma

Ali təhsil müəssisələrində strateji planlaşdırma dinamik transmilli iqtisadiyyatın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, təhsil müəssisələrinin elmi və texnoloji inkişafına vacib töhfə verir. Strateji plan universitetin məqsədlərinə çatmaq üçün kifayət qədər resurs əldə etməsini təmin edir [Taylor və Miroiu, 2002].

Hunt (1997) ali təhsil müəssisəsinin hazırlanmış strateji planı nəzərə almasının səbəblərini aşağıdakı kimi sadalayır:

- Müəyyən edilmiş missiyanı yerinə yetirmək və strateji məqsədlərə nail olmaq üçün performansını artırır;
- Müəssisənin akademik nüfuzunu artırmaq üçün fəaliyyəti yaxşılaşdırır;
- Eyni və ya daha aşağı səviyyəli resurslarla artan müvəffəqiyyəti təmin edir;
- Təşkilatın gələcək istiqamətini aydınlaşdırır;
- Akkreditasiya və ya dövlət qurumunun tələblərinə cavab verir;
- Qurumun üzləşdiyi mühüm problemləri həll edir və ya mühüm imkanlar əldə edir;
- Universitet ictimaiyyətini əməkdaşlıq üçün bir araya gətirir.

Ümumiyyətlə, strateji plan uzun müddətə ali təhsil müəssisələrinin cəmiyyətin intellektual, iqtisadi, mədəni və sosial həyatını əks edir. Strateji planda universitetlər üçün müxtəlif güzəştlər nəzərdə tutulub. Bunlardan ən mühümləri aşağıdakılardır [Lerner, 1999]:

- Hədəf idealına çatmaq üçün universitetin getməli olduğu yolu müəyyən edir;
- Rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün çərçivə təmin edir;
- Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün universitet üzvlərinin iştirakını və əməkdaşlığını asanlaşdırır;
- Universitet üzvlərinin baxışını artırır. Onları universitetin strateji istiqaməti haqqında yaradıcı düşünməyə sövq edir;
- Üzvlər arasında təşkilatın baxışının başa düşülməsini təmin edir. Bu, üzvlərin quruma aidiyyət hissini artırır;
- Universiteti öz mühiti ilə uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyır;
- Universitetə prioritetləri təyin etməyə imkan verir.

Bryson [1988-ci ildə sitat gətirilmişdir: Machada və Taylor, 2010, s.9] planlaşdırma ədəbiyyatının ali təhsildə strateji planlaşdırma prosesinin müsbət rolunu qəbul etdiyini bildirir. O, iddia edir ki, effektiv planlaşdırma dəyər münafiqşələri ilə məşğul olmaq üçün bir prosesi təmin edir və ali təhsilə böyük zənginlik və istiqamət verir. Planlaşdırma dəyişiklik üçün bir vasitə kimi qəbul edilir. Strateji planlaşdırma ilə universitet güclənir və nəticədə təşkilati uğur qazanır.

Mövcud vəziyyəti təhlil edərək universitetlərin gələcək üçün resurslarını və potensialını planlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Əslində, universitetlər arasında harmoniya və əməkdaşlığı saxlamaq vacibdir.

Müzakirə

Tədqiqatın bu hissəsində tədqiqat metodu, strateji planların kəmiyyət məlumatları, strateji plandakı missiyalar, strateji plandakı baxışlar, strateji plandakı əsas dəyərlər, strateji planların güclü və zəif tərəfləri, strateji plandakı imkanlar və təhdidlər müvafiq olaraq müzakirə olunacaq.

Bu tədqiqatda ADPU-nun cari strateji planında missiya, vizyon, əsas dəyərlər və təhlillərini müqayisə etmək üçün məzmun təhlili metodundan istifadə edilmişdir. Məzmun təhlili yazılı mətnlərə məzmun baxımından sistematik, obyektiv və kəmiyyət cavablarını tapan bir araşdırma üsuludur [Tavşancıl və Arslan, 2001]. Başqa sözlə, məzmun təhlili məzmunun sistematik olaraq müəyyən bir məqsəd və ya problem baxımından daha kiçik vahidlərə təsnif edildiyi və ya ümumiləşdirildiyi bir texnikadır. Sözügedən mətndəki oxşar sözlər və anlayışlar qruplaşmalar yaratmaq üçün bir araya gətirilir [Sert et al, 2012]. Bu çərçivədə araşdırmaya mövzu olan strateji planlar; onlar missiya, vizyon, əsas dəyərlər və SWOT analizinə uyğun olaraq qruplaşdırıldıqları mövzular baxımından araşdırıldı.

Strateji plan üçün kəmiyyət məlumatları

Müəyyən edilmiş universitet tərəfindən hazırlanmış strateji plana uyğun olaraq keyfiyyət göstəriciləri kəmiyyət məlumatlarına baxılacaq. Araşdırmaya məruz qalan universitetin strateji planlarının səhifə ölçüsü ümumilikdə 34-dür.

Strateji planda missiya qurum və təşkilat, onun əsas məqsədini, fəlsəfəsini və

dəyərlərini müəyyən etmək lazımdır. Missiya təşkilatın niyə mövcud olduğu ilə bağlı əsas suallara cavab verir və təşkilatın qarşılamaq üçün mövcud olan ehtiyaclarını izah edir.

ADPU-nun missiyasına nəzər salsaq: “Milli şüura malik, tədqiqatçı, məhsuldar, dərin düşüncəli, elmə, insan hüquqlarına hörmət edən, yaradıcı və innovativ, fərdlər-pedaqoqlar yetişdirmək; Təhsil, tərbiyə, araşdırma və s. digər elmi tədbirlər vasitəsilə cəmiyyətin texnoloji, sosial-iqtisadi və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə töhfə vermək”.

Missiya	Təsdiq
İxtisaslı şəxslərin yetişdirilməsi	
Elmi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi [AR-GE, layihələr, nəşrlər]	
Davamlı inkişafa və ya davamlı istehsala töhfə vermək	
Yerləşdiyi regionun və ya ölkənin inkişafına xidmət etmək [iqtisadi, mədəni və sosial sahələrdə]	
Elm, incəsənət və texnologiya istehsal edir	
Cəmiyyətin inkişafına töhfə vermək	
Dəyişikliyə yenilikçi və yaxud uyğunlaşa bilən yanaşmanın olması	
Sosial məsuliyyət haqqında məlumatlı olmaq	
Regional problemlərin həlli yollarının yaradılması	
Müəssisə işçilərinin daha yaxşı və keyfiyyətli iş görmələri üçün uyğun mühitin yaradılması.	
Eyni məqsədlərlə fəaliyyət göstərən qurumlar arasında öncül olmaq	
Mədəni konteksti olduqları bölgə ilə uyğunlaşdırmaq	
İşçilərinin üzv olmaqdan qürur duyduğu bir universitet olmaq	

ADPU vizyon ənənələrə sadıq, yeniliklərə açıq universitet! Beynəlxalq standartlara cavab verən tədqiqatçı-müəllim hazırlığını peşə təhsilinin əsasları, ixtisas və innovasiyalar istiqamətində həyata keçirmək.

Vizyon	Təsdiq
Yerləşdiyi bölgənin inkişafına töhfə verən universitet olmaq	
Milli və beynəlxalq səviyyədə hörmətli bir universitet olmaq	
Bilik, incəsənət, texnologiya və elm istehsal edən universitet olmaq	
Regionun lider universiteti olmaq	
Başda səhiyyə olmaqla təhsil və araşdırma sahələrində effektiv fəaliyyət göstərən bir universitet olmaq.	
Milli və beynəlxalq səviyyədə üstünlük verilir	
Elmi araşdırmalarda regional qaynaqlara və dinamikaya üstünlük verən universitet olmaq	
Dəyişikliyə və inkişafa açıq bir universitet olmaq	
Etik, innovativ, təşəbbüskar və s. ixtisaslara malik olmaq	
Dünya universiteti olmaq	
Rəqabətli və nəticəyönümlü universitet olmaq	
Mədəni konteksti olduqları bölgə ilə uyğunlaşdırmaq	
Ümumbəşəri prinsiplərə çatmağı hədəfləyən bir universitet olmaq	

Bacarıqlı fərdlər yetişdirən universitet olmaq	
Bölgəsində insan və sosial problemlərin həllini təmin etmək	
Ümumbəşəri səviyyədə bilik istehsal edən universitet olmaq	
Təhsil və təlimdə keyfiyyəti hədəfləyən universitet olmaq	

Vizyon çox vaxt gələcəyin şəkli kimi qəbul edilir. Bu insanın, komandanın və ya təşkilatın gələcəkdə mümkün olan ən yaxşı şəkildə idarə etmək istədiyi mükəmməllik şəklidir. Vizyon korporativ mövcudluğu istiqamətləndirir və davam etdirir. Görülməsi çətin gələcək vəziyyətin zehni mənzərəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu anlayışda gələcəkdə dominant faktorlar və ya keçmiş və indiki mühitdən fərqli bir mühit yaradacaq bu amillərin təsirləri haqqında fikirlərə əsaslanaraq vizyon inkişaf etdirilməlidir. Konsepsiya ətraf mühitdə yeni amillərin və yeni əlaqələrin aşkarlanması üçün xüsusilə vacibdir.

Nəticə

Məzmun təhlili metodundan istifadə edilərək strateji plan haqqında keyfiyyətli məlumatlar kəmiyyət məlumatlarına çevrilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, vizyon, missiya, əsas dəyərlər və SWOT məlumatları təsnif edilmiş və müqayisə edilə bilən hala gətirilmişdir. Müvafiq universitetlərin əsas məqsəd və fəlsəfələrini tanımaq baxımından mühüm yer tutan missiyalar 13 başlıq altında qruplaşdırılıb. Təhlillər nəticəsində universitetin daha çox "ixtisaslı şəxsiyyətlərin yetişdirilməsi" missiyası ətrafında toplandığı müşahidə edilib. Universitetin təhsil və təlim baxımından mühüm yer tutduğunu nəzərə alsaq, ixtisaslı insan resurslarının yaradılması ən təməl ideala çevrilir. Universitet "elmi fəaliyyətlər həyata keçirmək" və "davamlı inkişafa töhfə vermək" və yaxud "dayanıqlı istehsala töhfə vermək" missiyası strateji planlarına daxildir. Ancaq bu məqama tənqidi yanaşdıqda, universitetlərin elm mərkəzləri olduğunu fərz etsək, demək olar ki, hər bir universitet öz missiyasında iştirak etməlidir. Bundan əlavə, müvafiq universitet milli və ya beynəlxalq səviyyədə dəyərlərə üstünlük verən təhsil müəssisəsi olmaq yolunda irəliləməyi hədəfləyir. Tədqiqat qurumun inancını və iş fəlsəfəsini təsvir edən əsas dəyərlər baxımından araşdırıldığında, ən çox rast gəlinən ifadələr birinci yerdə iştirak və ikinci yerdə şəffaflıq olur. Bundan əlavə, strateji planda ikinci yerdə "güclü məlumat bazası və kitabxana" yer alır. Buna əsaslanaraq, universitetlər rəqibləri ilə müqayisədə göstərilən sahələrdə daha effektiv və səmərəli olduqlarını düşünürlər. "Laboratoriya infrastrukturunun olması", "yerli və xarici universitetlərlə əlaqədə olması", "təlim tədris mərkəzinin olması", "milli və ya beynəlxalq tələbə və akademik mübadilə proqramlarının olması", "milli və ya beynəlxalq elmi fəaliyyətlər". Bu universitetlərin öz məqsəd və vəzifələrinə çatarkən faydalana biləcəyi güclü tərəflərdir. Araşdırma zamanı universitet zəif tərəfləri ilə qiymətləndirildikdə, "məzunlarla ünsiyyətin zəif olması" ən önəmli mövzudur. Bu məqamda belə qənaətə gəlmək olar ki, universitetlərin institusional yaddaşı zəifdir. Əslində, universitetin strateji planlarında zəiflik kimi vurğulanan "kadr loyallığının olmaması" da bu vəziyyətin nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bryson, J. (2004). *Strategic Planning For Public and Nonprofit Organizatins*. Wiley Publisher. San Francisco (USA), 3rd Edition
2. Bryson, J., George, B. (2020). “Strategic Management in Public Administration”. *Oxford Research Encyclopedia: Politics*, Oxford University Press. Oxford (UK), s.1-26
3. Hamidova, Kh.A. “Aplikation of a balanced score in the strategic mamngment of a higher educationalninstitution”. *Riqa -2022*, s.182-186
4. Hunt, C.M., Oosting, K.W., Stevens, R.E., Loudon, D.L., Migliore, R.H. (1997). *Strategic Planning for Private Higher Education*. Haworth Press, New York (USA)
5. Lerner, A.L. (1999), “A Strategic Planning Primer for Higher Education”. *Collage of Business Administration and Economics*. California State University Publisher, Nortridge
6. Məmmədova, R. “Təhsildə strateji planlaşdırma və idarəetmə”. *Dərs vəsaiti, “Elm və təhsil” nəşriyyatı*. Bakı: 2023, s.56-58
7. Taylor, J., Machado, L. (2010), “The Struggle for Strategic Planning in European Higher Education: the Case of The Portugal”, *Research in Higher Education*, s.6, s.44-64
8. Taylor, J., Miroiu, A. (2002), “Policy Making, Strategic Planning and Management of Higher Education”. *Papers on Higher Education*. UNESCO - Cepas, Bucharest

SUMMARY

Khalida Hamidova

THE ROLE OF STRATEGIC PLANS IN THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS (ON THE EXAMPLE OF ADPU)

The article discusses the impact of increasing global competition, technological innovation, and rapidly changing societal demands on higher education institutions over time and the importance of a strategic plan to manage this process and minimize the challenges faced. Based on the example of the strategic plan of the Azerbaijan State Pedagogical University, the impact of these changes on flexible, adaptive and future-oriented management of higher education institutions is discussed. Overall, the article discusses the importance of the strategic planning process to universities in this environment, providing a systematic way for higher education institutions to achieve long-term goals, effectively manage resources, and define development strategies.

Key words: *Strategy, plan, development, management, mission, task*

MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ LİDERLİK ANLAYIŞI

Taleh XƏLİLOV

x.taleh@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2350-743X>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Məqalədə müasir təhsil sisteminin ehtiyac duyduğu liderlik anlayışı və davranış xüsusiyyətləri müzakirə olunmuşdur. Müəyyən olunmuşdur ki, lider təhsil təşkilatında işçilərin təşkilata bağlılıqlarını, vəzifələrini və səylərini təşkilati məqsədlərə doğru yönəltməkdə müəyyən, adət edilmiş və müntəzəm davranış nümunələrinin öhdəsindən gələ bilən şəxsdir. Liderlərin digər fərdlərdən fərqli xüsusiyyətlərə malik olması o demək deyil ki, bu xüsusiyyətlərə malik olmayan insanlar heç vaxt lider ola bilməzlər və ya bu xüsusiyyətlərə malik olan hər kəs bir təşkilatın lideri ola bilər. Burada vurğulanacaq əsas məqam müəyyən araşdırma və araşdırmalarda ortaya çıxan liderlik keyfiyyətlərinə malik insanların ümumi xüsusiyyətləri olacaqdır. Liderlik idarəetmə elminin bir mövzusu və iş həyatı ilə əlaqəli bir anlayış olduğu qədər psixoloji, sosioloji, siyasi, fəlsəfi və tarixi baxımdan götürülə və təhlil edilə bilən də bir anlayışdır.

***Açar sözlər:** Liderlik, liderlik yanaşmaları, təhsildə liderlik, təhsil meneceri*

Giriş

Liderlik bəlkə də bu gün ən çox müzakirə edilən və araşdırılan anlayışlardan biridir. Uğurları qruplaşdırmaq üçün liderlik o qədər vacibdir ki, tarix yazılmağa başlayandan insanlar onunla maraqlanırlar. Effektiv liderlik bir təhsil menecerinin sahib ola biləcəyi ən vacib bacarıqlardan biri hesab olunur. Təhsil müəssisəsinin rəhbəri müəllimlərlə səmərəli və müsbət münasibət qura bilməsi onun məktəbdə liderlik statusu qazanmasından asılıdır. Rəhbər yalnız o zaman liderlik statusu qazana bilər ki, o, müəllimlər və məktəbdəki kollektiv tərəfindən qəbul edilib mənimsənilir. Menecer və liderlik anlayışları bir-birinə yaxın görünsə də, sinonim sözlər deyil. Əksər təriflərdə ortaya çıxan ən mühüm fərq, liderlərin sədaqət yaratması, menecerlərin isə öz statuslarının məsuliyyətlərini üzərinə götürərək səlahiyyət və gücdən istifadə etməsidir. Liderlər daha çox insan yönümlü fəaliyyətlərə diqqət yetirirlər. Onları daha çox insan münasibətləri maraqlandırır. Menecerlər planlaşdırma ilə problemləri aradan qaldırmağa çalışır, liderlər isə yolu və metodu müəyyən edərək dəyişikliyi təmin edirlər.

Müasir təhsil sistemində liderlik anlayışı

Liderliklə bağlı təriflərdə liderliyin müxtəlif aspektlərinin müzakirə edildiyi görünür. Liderlik bəzən şəxsiyyət xüsusiyyətidir. Liderlik ümumi məqsədə çatmaq üçün insanlara təsir edir.

Erçetinə görə liderlik başqalarının fəaliyyətinə təsir göstərmək üçün istifadə edilən güc formasıdır [2, s.69].

Luthana görə liderlik təşkilatı yaradan məqsəd, mədəniyyət, strategiya, əsas

şəxsiyyətlər və kritik proseslər kimi rasional və yaxşı düşünülmüş hərəkətləri idarə etmək, gələcəyi yaratmaq və komanda qurmaqdır [3, s.97-98].

Stogdilə görə liderlik təşkilat insanlardan və maddədən ibarətdir. Liderlik, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün başqalarını inandırmaq və inandırmaq bacarığıdır [4, s.53].

Liderliyi təşkil edən amillər və ya onlardan hansının vacib olduğuna dair müvafiq ədəbiyyatda müxtəlif yanaşmaların olduğunu görmək olar. Bəzi müəlliflər liderlərin doğulduğunu və yetişdirilə bilməyəcəyini iddia edərək, bir çoxları liderlik münasibətlərinin və davranış xüsusiyyətlərinin təhsil vasitəsilə inkişaf etdirilə biləcəyini iddia edir. Ümumiyyətlə, görünür ki, liderliklə bağlı araşdırmalar menecerlərinin təsir gücünün mənbələrini tapmağa yönəldir.

Liderlik yanaşmaları mənbələrdə aşağıdakı beş fərqli aspektdən müzakirə edilir:

1. Şəxsi xüsusiyyətlər yanaşması;
2. Davranış yanaşması;
3. İdarəetmə liderliyinə yanaşma;
4. Situasiya yanaşması və transformasiya yanaşması [1, s.47].

Şəxsi xüsusiyyətlərə yanaşması liderlərin müəyyən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə, sosial və fiziki xüsusiyyətlərinə malik olduğu iddia edilir. 1940-1950-ci illər arasında populyar olan bu yanaşmada "liderlik anadangəlmədir, onu əldə etmək olmaz" anlayışı üstünlük təşkil edir [5, s.486]. Bu gün bu baxış praktik əhəmiyyətdən çox tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Davranış yanaşması liderliyi 1950-ci illərdə effektiv liderliklə bağlı proqnozlar tədqiqatçıları "Lider nə edir?", "O, necə davranır?" bizi bu sualların cavablarını araşdırmağa vadar etdi. Davranış yanaşmaları, xüsusiyyət yanaşmaları kimi fərdin lider kimi necə meydana çıxması ilə deyil, liderin effektivliyi ilə maraqlanır.

İdarəetmə liderliyinə yanaşması idarəetmə funksiyalarının aşağıdakı üç əsas rolunu əhatə etdiyi müşahidə edilir.

- a) şəxsiyyətlərəarası rollar;
- b) məlumat rolları;
- c) qərarla əlaqəli rollar [4, s.53].

Şəxslərəarası rollara işə götürmə, işdən çıxarma, həvəsləndirmə, fərdi və təşkilati məqsədlərin uzlaşdırılması, əlaqələrin qurulması və məlumatın verilməsi kimi rollar, fərdi rollara təhsil menecerinin tabeliyində olanlar, məlumatın skan edilməsi və yayılması rolları daxildir. Qərarla əlaqəli əsas rol isə təhsil menecerinin qərar verməsidir. Buraya təşəbbüs, narazılıqların aradan qaldırılması, resursların bölüşdürülməsi, güzəştə getmək və s. kimi digər rollar daxildir.

Situasiyalı liderlik yanaşması liderlik şərtlərə bağlıdır. Fövqəladə yanaşmalar iddia edir ki, müxtəlif vəziyyətlərdə təsirli ola biləcək liderlik davranışları proqnozlaşdırıla bilməz. Buna görə də, bu yanaşmaya görə, hər mühitdə etibarlı ola biləcək ən təsirli liderlik tərzii yoxdur.

Qeyd edək ki, 1980-ci illərdə hazırlanmış və aşağıda təqdim olunan liderlik yanaşmaları yeni liderlik yanaşmaları kimi təsvir edilə bilər.

Mədəni Liderlik: 1980-ci illərdə idarəetmə sahəsində mədəni paradigmanın əhəmiyyəti təşkilat mədəniyyəti ilə bağlı çoxlu araşdırmalara səbəb oldu. Təşkilat mədəniyyətini təşkilati effektivlik baxımından fundamental amil kimi görmək mədəni

liderlik yanaşmasının inkişafına kömək etmişdir. Demək olar ki, mədəni liderin effektivliyi güclü təşkilat mədəniyyətinin yaradılmasından, təşkilat mədəniyyətinin çevikliyindən və onun demokratik idarə olunmasından asılıdır. Mədəniyyət modelində lider təşkilat mədəniyyətinin formalaşmasına birbaşa cavabdehdir. Liderin təşkilatdakı dəyərləri və inancları xor kimi idarə etməsi gözlənilir. Bu, effektiv liderliyin meyarı hesab olunur.

Tədris Liderliyi: Köhnə liderlik yanaşmalarında məktəb idarəçisinin bəzi idarəedici rolları ön plana çıxsada, tədris liderliyində tədrisin təkmilləşdirilməsi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Tədris rəhbərliyinin əsas başlanğıc nöqtəsi təlimatın inkişafıdır. O, xüsusilə sinif mühitində tədrisin təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirir. Bu baxımdan, o, öyrənmə liderliyindən fərqlənir. Öyrənmə liderliyi məktəb miqyasında təşkilati öyrənməyə diqqət yetirir.

Tədris rəhbərliyi məktəbin missiyasını aydın şəkildə müəyyənləşdirir. Qeyd edək ki, məktəbin əsas missiyası şagirdlərə daha keyfiyyətli təhsil xidməti göstərməkdir.

Super liderlik yanaşması 1990-cı illərdə, öyrənmə liderliyi, transformasiya liderliyi və uzaqqörən liderlik kimi nəzəriyyələrin inkişaf etdiyi zaman ortaya çıxdı. Super liderlik yanaşmasında hər kəs öz lideridir. Bu liderlik anlayışı lideriyə şəxsi məsuliyyət kimi baxır. Super liderlik öyrənmə liderliyi ilə sıx bağlıdır. Bununla belə, təşkilati öyrənməyə məhəl qoymur.

Etik liderliyi menecerlərin və işçilərin etik qərarlar qəbul etmələrini asanlaşdıran bir mühit yaratdığını bildirir. Etik liderlik həm əxlaqi dilemmalar, həm də ziddiyyətli dəyərlər arasında hansının ən etik olduğuna qərar verməkdə təşkilatdakı işçilərə rəhbərlik etmək səlahiyyətinə malikdir. Burada etik mühitin yaradılması liderin ən mühüm roluna çevrilir. Mənəvi iqlim və ziddiyyətli dəyərlər qarşısında işçilər "Nə etməliyəm?", "Bunu necə etməliyəm?" suallarını verirlər. Liderlik etikası tələbələrin daha aydın, aydın və düzgün qərarlar qəbul etmələrinə kömək etmək üçün çox vacibdir.

Transformativ liderlik 1990-cı illərdəki intensiv dəyişiklik prosesi liderlik sahəsində yeni yanaşmaları da özü ilə gətirdi. Effektiv məktəb araşdırmaları ilə gündəmə gələn təlimatçı liderlik yanaşması 1990-cı illərdə populyarlığı ilə yerini transformativ liderliyə verdi. Bu liderlik formasında sürətlə dəyişən mühitə uyğunlaşmaq üçün təşkilati transformasiyanın həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Transformasiya edən lider, müəyyən bir biznesdə status-kvonun qorunmasına və qanunlaşdırılməsinə xidmət edən liderlik növlərindən fərqli olaraq (məsələn, "əməliyyat lideri") təşkilatı və işçilərini dəyişdirməyi hədəfləyən lider tipidir.

Transformasiya tipli lider, tabeliyində olanlara təsir etmək üçün xarizmadan istifadə edir və tabeliyində olanlarla onların fəaliyyətinin vacibliyi, tabeliyində olanların ona nə qədər etibar etdiyi, nə qədər imtiyazlı olduqları və qrup performansından nə gözlədiyi barədə danışır. Transformasiya lideri bir impuls yaratmaqla, bu impulsu təşkilat üzvlərinə ötürməklə, onları əldə etmək və qəbul etmək üçün aktivləşdirməklə və yeni dəyişiklikləri institusionalaşdırmaqla təşkilati dəyişir. Göründüyü kimi, Leithwood transformasiya məktəbi liderlərinin sahib olması lazım olan əsas keyfiyyətləri aşağıdakı kimi sadalayır:

- a) Transformasiya liderləri təşkilatın vizyonunu aşkar etmək və müəyyən etməkdə liderlik edirlər;
- b) Transformasiya liderləri qrup məqsədlərinə nail olurlar;
- c) Qəbul etməyi dəstəkləyirlər;

d) Transformasiya liderləri məktəb üzvlərinə yüksək performans gözləntilərini çatdırır və rəy verirlər;

e) Transformasiya liderləri məktəb üzvlərinin vizyonun həyata keçirilməsini və əsas dəyərlərə uyğunluğunu müşahidə edir, onlara mesajlar göndərir və müvafiq modellər yaradırlar;

f) Transformasiya liderləri problemlərin birgə həllini, davamlı peşəkar öyrənməni və tələbələrə xidməti vurğulayan dəyərlərə üstünlük verən güclü təşkilat mədəniyyəti inkişaf etdirirlər [3, s.97-98].

Fasilitativ liderlik yanaşmasında transformativ liderlikdən fərqli olaraq demokratik qərar qəbul etmə prosesindən istifadə edilir. Transformasiya liderliyində lider vizyonu ortaya qoyur, ardıcılıqlarına təsir edir və bu istiqamətə yönəldir. Bununla belə, asanlaşdırıcı liderlikdə liderin vizyonun müəyyən edilməsində və gündəlik təcrübədə həyata keçirilməsində rolu ümumdür.

Fasilitator liderlik məhdud resursları artırmağa çalışır, komandalar yaradır, rəy verir, koordinasiya edir, münaqişələri idarə edir, kommunikasiya şəbəkələri yaradır, ümumi siyasətləri həyata keçirir və məktəbin baxışını formalaşdırır. Fasilitativ liderlər dəyişiklik üçün atmosfer və mədəniyyət yaradır və transformasiya liderləri kimi vizyona nail olmağa çalışırlar. Fasilitator lider müəllimlərin müstəqilliyinə imkan verir və tərəfdaşlıq və qruplaşma hissi yaradır.

Nəticə

Lider əsl liderdirsə, lider olaraq qalır! Nə qədər ucadan inkar etməyə çalışsalar da, dahilər yenə də şöhrət qazanırlar. Deyirlər ki, əməkdaşlıq dildə ən önəmli sözdür. Əməkdaşlıq prinsipi o qədər vacibdir ki, əgər lider bunu başa düşmürsə və bu prinsipi öz rəhbərliyində tətbiq etmirsə, o, heç vaxt güclü və uzunmüddətli lider ola bilməz. Hər şeydən çox əməkdaşlığın olmaması təhsil müəssisələrini məhv edir. Liderlik üçün ən vacib tələblərdən biri tez və qəti qərar qəbul etməsidir. Ardıcılıqlarını, planlarına inandıran və bu planları həyata keçirən güclü şəxsiyyət həmişə uğurlu lider olaraq qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Çelik, V. Okul Kültürü və Yönetimi. Ankara: 2000, Pegem Yayıncılık
2. Erçetin, Ş. Lider Sarmalında Vizyon. Ankara: 2000, Nobel Yayın Dağıtım
3. Lutha, F. Organizational Behavior, NewYork: 1998, Irwin McGraw-Hill Comp
4. Stogdil, R.M. Handbook of Leadership A Survey of Theory and Rasearch. London: 1974, McMillan Publishers
5. Taleh, K. Education, Nakhchivan: 2021. Stages of development and future perspectives. Bulletin of Science and Practice, 7[5], p.485-492

SUMMARY

Taleh Khalilov

THE CONCEPT OF LEADERSHIP IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

The article discussed the concept of leadership and behavioral characteristics needed by the modern education system. It has been established that a leader in an educational organization is a person who can cope with certain, habitual and regular patterns of behavior in directing the commitment, duties and efforts of employees to the organization towards organizational goals. The fact that leaders have different characteristics than other individuals does not mean that people who do not have these characteristics can never be leaders or that anyone who has these characteristics can be the leader of an organization. The main point to emphasize here will be the general characteristics of people with leadership qualities that have emerged in certain research and studies. Leadership is a concept that can be taken and analyzed from a psychological, sociological, political, philosophical and historical point of view, as well as a subject of management science and a concept related to work life.

Key words: Leadership, leadership approaches, leadership in education, educational manager

РЕЗЮМЕ

Талех Халилов

КОНЦЕПЦИЯ ЛИДЕРСТВА В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассмотрено понятие лидерства и поведенческих характеристик, необходимых современной системе образования. Определено, что лидером в образовательной организации является человек, способный справляться с определенными, привычными и закономерными моделями поведения, направляя приверженность, обязанности и усилия сотрудников организации на достижение организационных целей. Тот факт, что лидеры имеют характеристики, отличные от характеристик других людей, не означает, что люди, не обладающие этими характеристиками, никогда не смогут быть лидерами или что любой, кто обладает этими характеристиками, может быть лидером организации. Главным моментом, который здесь следует подчеркнуть, являются общие характеристики людей с лидерскими качествами, выявленные в ходе определенных исследований и исследований. Лидерство-это концепция, которую можно взять и проанализировать с психологической, социологической, политической, философской и исторической точки зрения, а также предмет науки управления и концепция, связанная с трудовой жизнью.

Ключевые слова: Лидерство, подходы к лидерству, лидерство в образовании, менеджер по образованию

TƏHSİLİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI PROBLEMİ VƏ PERSPEKTİVLƏR

Vahid RZAYEV

Tünzalə ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Məqalədə müasir təhsilin rəqəmsallaşması prosesi təhlil edilir. Problemin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu cəhəti hər şeydən əvvəl müasir cəmiyyətin həyatında təhsilin xüsusi rolu ilə müəyyənləşdirmək olar. İndiki halda milli təhsilin təkmilləşdirilməsi prosesində təhsilin müasirləşməsi və inkişafına, eləcə də gələcək mütəxəssislərin hazırlanması istiqamətində keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ən əsası budur ki, təhsilin elmə daha da yaxınlaşması prioritet məsələdir. İnsan potensialının keyfiyyəti və insanların təbii və sosial çağırışlarla üzləşməyə hazır ola bilməsi də təhsil sisteminin səmərəliliyindən asılı olur. Yeni texnologiyalar təhsil fəaliyyətinə mövcud yanaşmaların nəzərdən keçirilməsini, habelə onların cəmiyyətə və ayrı-ayrı sosial qruplara təsirinin təhlilini tələb edir. Bu baxımdan, təhsilin rəqəmsallaşması və onun sosial nəticələrinin öyrənilməsi çox aktual tədqiqat sahəsidir.

Tədqiqatın məqsədi təhsildə rəqəmsallaşmanın əsas problemlərini və perspektivlərini müəyyən etməkdir. Məqsədə çatmaq üçün biz sosial-mədəni proseslərin sintezi və modelləşdirilməsi metodlarından istifadə etdik. Əldə olunan nəticələr təhsilin rəqəmsallaşmasının əsas problemlərini müəyyən edir: təhsilin, bütün digər sosial münasibətlərin insanlaşdırılması, onların yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına təsir amili olur. Təhsil sistemində rəqəmsallaşmanın inkişaf perspektivləri göstərilir ki, təhsil müəssisələri yüksək keyfiyyətli proqram təminatı ilə təchiz olunmalı, təhsil resurslarına çıxışı təmin edilməli, informasiya sistemləri, təhsilin məsafədən tətbiqi, yeni təhsil strukturları formalaşdırılmalı, adi forma və təlim metodlarından uzaqlaşmaqla təhsilin ən yaxşı ənənələri ilə ahəngdar birlik yaradılmalıdır.

Açar sözlər: Rəqəmsallaşma, təhsil, təhsildə texnologiyalar, rəqəmsal mədəniyyət, təhsilin modernləşdirilməsi.

CAVİD ƏSƏRLƏRİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ İDEYALARIN İNSAN ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Nəzakət YUSİFOVA

Vəli ƏLİYEV

n.yusifova@ndu.edu.az

velieliyev@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Elmin və texnikanın nailiyyətləri ilə, fikrin inkişafı və informasiya bolluğu ilə seçilən, lakin buna baxmayaraq fəlsəfi özünüdərkə və dünyagörüşünə, əxlaq və mənəviyyətə ən çox ehtiyac duyulan müasir dövrdə böyük H.Cavidin əsərləri xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. Məhz H.Cavidin qələmindən çıxmış əsərlərdə şəxsiyyət problemi, şəxsiyyətin həyatda hansı düzgün mövqedə durması məsələləri səliss şəkildə izah edilir. Bu gün şəxsiyyətin formalaşması baxımından H.Cavid əsərlərinin öyrənilməsi və təhlilinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, həyatda meydana gələ bilən hər cür ekstremal situasiyalara dair məcazi tövsiyələrlə dolu olan bu əsərlər mənə etibarilə çox ibrətamiz bir tərzdə yazılmışdır. Buna görə də, dərin fəlsəfi mənə kəsb edən, ümumbəşəri ali ideyalar təbliğ edən H.Cavid əsərləri timsalında şəxsiyyət probleminin təhlili və araşdırılması xüsusilə məqsədyönlü və zəruri bir işdir. H.Cavid milli-mənəvi dəyərlərlə müqayisədə də, ümumbəşəri dəyərlərə daha çox dəyər versə də, maarifçiliyi, dünyəvi məktəblər uğrunda mübarizəsi, hər hansı bir millətə mənsub olmaqdan öncə, bir bəşər övladı olaraq özünü dərk etməyi ön plana çəkməyin vacibliyini irəli sürürdü. Cavid məkan və zaman müəyyənliyindən, etnik və dini mənsubiyyətindən, mənəvi-əxlaqi məxsusiyətindən asılı olmadan bütün insanların eyni bir mahiyyətə yüksəlmək şansının olmasını bildirirdi. Məhz mahiyyətə varanda, insani, ümumbəşəri keyfiyyətlər önə çıxanda üfüqi müstəvidəki fərqlər itir və insanlar ancaq vertikal müstəvidə, haqqa, həqiqətə yaxınlıq dərəcəsinə görə fərqlənirlər. Şəxsiyyətin yüksəlişi intellektual müstəvidən daha çox mənəvi müstəvidə həyata keçməlidir. Allahı ancaq müqəddəslik duyğusu ilə dərk etmək mümkündür. Məntiq, rəasional idrak burada təsirsizdir. Bu məqalədə H.Cavid əsərlərində milli-mənəvi ideyaların insan şəxsiyyətinin inkişafına təsiri məsələləri araşdırmışdır.

Açar sözlər: Fəlsəfi, əxlaq

TƏHSİLDƏ İKT VƏ RƏQƏMSALLAŞDIRMA: UNEC NÜMUNƏSİ

Raqif QASIMOV

raqif.qasimov@unec.edu.az

ORCID ID: 0000-0001-9493-5955

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

XÜLASƏ

IV Sənaye İnqilabi dövründə rəqəmsallaşmanın ali təhsildə önəminin artması, xüsusən də pandemiya sonrası dövrdə daha da aydın görünür. UNEC-in fəaliyyətində bu trendləri nəzərə alaraq "Elektron Universitet" modelinin tətbiqi əsas prioritetlərdən biri olmuşdur. 2015-ci ildən bəri, müasir texnologiyalar və elektron idarəetmə həllərinin tətbiqi istiqamətində bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu istiqamətdə UNEC-in 100 illik inkişaf strategiyasında rəqəmsallaşma əsas prioritetlərdən biri kimi qəbul edilmiş və strategiyanın 6.4-cü bəndində 2030-cu ilə qədər informasiya resurslarının idarəedilməsində səmərəliliyin davamlı artırılması hədəf kimi müəyyən olunmuşdur. Bu addımlar, ali təhsilin rəqəmsal transformasiyasını təmin etmək və onu daha səmərəli, əlçatan və effektiv etmək üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Təhsildə İKT-nin nə qədər vacib olduğunu pandemiya dövründə daha da yaxşı başa düşüldü. UNEC-də təhsil pandemiya öncə də yetərincə rəqəmsallaşdığına görə, pandemiya dövründə onlayn təhsilə keçməkdə çətinlik çəkməmişdir. Həmin dövrdə dərslərin onlayn təşkil edilməsi və keçirilməsi fasiləsiz olaraq təmin edilmişdir. "Elektron Universitet" modelinin məlumat bazası EDUMAN platformasında cəmlənmişdir. Bu platformadan əlavə, elektron sənəd dövriyyəsi üçün DOCNET platformasından istifadə edilir. Auditoriyalarda "EDUMAN" platforması əsasında işləyən və tədrisin interaktiv qaydada həyata keçirilməsini təmin edən elektron müəllim tribunalları, müşahidə kameraları və proyektorlar quraşdırılmışdır. UNEC-də "Elektron Universitet" modelinin yaradılmasının başlıca prinsiplərindən biri kimi proqram təminatları ilə yanaşı, UNEC-də müasir tipli elektron vasitələrdən istifadə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Açar sözlər: Elektron universitet, rəqəmsal, texnologiya, informasiya, təhsil

Dünya inkişaf edib rəqəmsallaşdıqca təhsilə də öz təsirini göstərir. Rəqəmsallaşma sahəsi daim inkişaf etməkdədir və bu sahəyə tələbat getdikcə artır. Təhsilin rəqəmsallaşması günümüzdə olduqca aktualdır. UNEC-də rəqəmsal transformasiya söyləri, xüsusilə 2015-ci ildən etibarən "Elektron Universitet" modelinin tətbiqinə diqqət yetirilir.

UNEC-də dərslər artıq demək olar ki rəqəmsallaşmış. Tələbələrin seçimindən asılı olaraq dərslər ənənəvi, onlayn və hibrid formada təşkil edilir. Onlayn və hibrid formanı seçən hər bir tələbənin ayrıca şəxsi kabinetinə dərslərin linki göndərilir və tələbə dərslər saatında həmin linklə bir başa auditoriyaya qoşula bilər.

Müxtəlif inzibati və akademik proseslərin rəqəmsallaşdırılması üçün "EDUMAN" platformasının, "DocNet" elektron sənəd dövriyyəsi proqram təminatının və digər idarəetmə modullar tətbiq edilmişdir.

"DocNet" elektron sənəd dövriyyəsi ilə daxili sənədlər, çıxış sənədləri, vətəndaş müraciətləri, sənədlərin icrası və razılaşdırılması kimi prosesləri elektron formada aparılır.

EDUMAN sistemi tədrisin elektron idarəedilməsi üçün nəzərdə tutulmuş əsas platformadır. EDUMAN sistemi vasitəsilə dərslər cədvəlləri, elektron jurnallar, tədris planları, elanlar, tədris materialları və digər vacib funksiyalar icra olunur.

UNEC-də "Elektron Universitet" modelinin yaradılması istiqamətində tədrisin bütün prosesləri və parametrləri üzrə məlumat bazasını əhatə edən "EDUMAN" platformasının tətbiqi, habelə "DocNet" elektron sənəd dövriyyəsi proqram təminatı uğurla icra olunmuşdur.

Test imtahanlarının təşkili modulu, qəbul prosesinin şəffaflığını və sənədlərin elektron qaydada qəbulunun avtomatlaşdırılmasını təmin edən "Əlavə Təhsil Elektron İdarəetmə Modulu", "İkinci Ali Təhsil Elektron İdarəetmə Modulu", "Əcnəbilərin Qəbulunun Elektron İdarəetmə Modulu", "Bakalavriat səviyyəsi üzrə onlayn sənəd qəbulu modulu", universitetin professor-müəllim heyətinin fəaliyyətinin nəticələrinə əsaslanan "Diferensial Əməkhaqqı Sistemi"nin tətbiqi ilə əlaqədar müəllimlərin reytinginin müəyyən edilməsi üçün proqram təminatı tam istismara verilmiş, tələbə heyətinin hərəkətləri, elektron apelyasiya, ÜOMG-nin hesablanması və elektron təqaüd, yay məktəbi, eləcə də imtahanlarla bağlı əlavə hesabatların yaradılması, sistemdən transkriptlərin əldə edilməsi, elektron imtahan sistemindən sualların tələbələrin şəxsi kabinetlərinə göndərilməsi, dərslər vəsaitlərinin müəllimin şəxsi kabinetindən tələbələr tərəfindən oxuna bilməsi imkanı, sərbəst işlərin kabinetlər vasitəsi ilə təqdim edilməsi və elektron jurnalda qiymətləndirilməsi, yazılı imtahan olunan mərkəzlərdə kollektiv və imtahan ballarının sistemə əlavə edilməsi, elektron jurnalın tələbələrin şəxsi kabinetində və dekanlıq tərəfindən baxılması imkanı kimi sistemə yeni funksional modullar əlavə edilmişdir.

Elektron müəllim podiumları, sensor ekran lövhələri və qabaqcıl kompüter laboratoriyaları daxil olmaqla müasir IT infrastrukturunun və ən müasir server otaqları yaradılmışdır.

Çoxlu sayda tələbəyə xidmət göstərmək imkanı ilə distant təhsili təmin etmək üçün UNEC Extern Tədris Mərkəzi daha da inkişaf etdirilmişdir.

UNEC-in tədris prosesində çevrilmiş və hibrid dərslər metodları tətbiq olunur. Bu metodlar üzrə dərslər videoları, audio yazılar, mühazirə mətnləri və digər materiallar hazırlanmışdır.

ZOOM platformasının EDUMAN sistemi ilə inteqrasiyası təmin edilmiş, müəllim və tələbə kabinetlərinin, imtahan və eləcə də dərslər cədvəli, elektron jurnal və digər modulların platforma ilə inteqrasiyası təmin edilmişdir. EDUMAN sistemində dərslər cədvəli yaradılarkən hər iki dərslər tipi (adi, onlayn) üçün dərslərin salınması imkanı mövcuddur.

Əməkdaş, müəllim və tələbələr arasında kommunikasiyanın inkişafının təmin olunması üçün UNEC-də "Kommunikasiya" modulu istifadəyə verilmişdir. Bu modul çərçivəsində UNEC əməkdaş, müəllim və tələbələr arasında məsləhət-müzakirənin onlayn qaydada şəxsi kabinetləri vasitəsi ilə aparılması üçün xüsusi imkan yaradılmışdır. Əməkdaş-tələbə, tələbə-tələbə, fənn üzrə qrup-müəllim, inzibati heyət-müəllim və s. bu kimi şəxslər tərəfindən qruplar formalaşdırılaraq, çat vasitəsi ilə müzakirə və onlayn görüş üçün imkan yaradılmışdır.

Hibrid sinif otaqlarından və onlayn imtahanlardan istifadə də daxil olmaqla, pandemiya zamanı təhsili davam etdirmək üçün rəqəmsal infraqurudundan istifadə edilmişdir.

UNEC 2017-ci ildən etibarən distant təhsil formasını inkişaf etdirib. 2020-ci ildə pandemiya ilə əlaqədar olaraq, universitet bütün dərsləri distant formada təşkil edib və proktoring sistemi vasitəsilə distant imtahanlar keçirilib.

Pandemiya dövründə 100 hibrid auditoriyadan istifadə edilməklə tədrisin fasiləsizliyi təmin edilmiş, tədrisin təşkilində müasir yanaşmalardan olan "Flipped Education" yanaşması ilə pilot layihə tətbiq edilərək, tələbələrin tədris prosesində daha aktiv iştirakının təmin edilməsi istiqamətində işlər görülmüş, ümumi fənlər blokundakı fənlərin tədrisi distant formada təşkil edilmişdir.

Distant təhsil prosesini təmin etmək üçün ənənəvi təhsildəki informasiya resursları ilə yanaşı aşağıdakı tədris vəsaitləri istifadə olunur:

- Elektron dərsləklər;
- Dərslərin xülasələri;
- Dərslərin videoyazıları;
- Audio yazılar;
- Kompüter məşq proqramları;
- Kompüter laboratoriya praktikumlarını;
- Yoxlama/Test materialları (Quizlər);
- İnfografiyalar, interaktiv məzmunlar;
- İmtahan sualları ilə öyrənmək üçün materiallar;
- Telekommunikasiya rabitə vasitələri ilə ötürülmək üçün nəzərdə tutulmuş digər materialları özündə ehtiva edən elektron tədris-metodik komplekslər (ETMK).

2020-ci ildən Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinə, UNEC-in Zaqatala filialına, UNEC-in nəzdində Azərbaycan Maliyyə-İqtisad, Sosial-İqtisadi və Qida Sənayesi Kolleclərinə Dövlət İmtahan Mərkəzi yolu ilə qəbul olanların onlayn qeydiyyatı və UNEC-in Dərbənd filialına qəbul olanların onlayn qeydiyyatı sistemi yaradılmış, qeydiyyatdan keçən tələbələr üzrə məlumatların EDUMAN-a inteqrasiyası təmin edilmişdir. Bundan əlavə, 2020-ci ildə UNEC-in şəbəkəsinin, eləcə də, serverlərinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün təhlükəsizlik avadanlıqları, UPS-lər, lisenziyalar və proqram təminatları alınıb quraşdırılmışdır.

Eyni zamanda 2021-ci ilin sentyabr ayından etibarən əyani tədrisin bərpası və bununla əlaqədar Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 10 sentyabr tarixli 332 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Xüsusi karantin rejimi dövründə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrində tədris və təlim-tərbiyə prosesinin təşkilinin müvəqqəti qaydaları"na əsasən, tələbə və əməkdaşların universitetin tədris binalarına girişi müvafiq tələblərə uyğun hazırlanmış Biometrik davamiyyət sistemi ilə, onların smart kartlarını qeydiyyatdan keçirməklə girişlərdə yeni quraşdırılmış 41 ədəd turniket və temperatur ölçən avadanlıqlar vasitəsilə təşkil edilmişdir. Həmin turniketlər smart kart vasitəsilə peyvənd sertifikatının olub-olmaması və termal kamera sistemi ilə işləyən təmassız termometr vasitəsilə hərərətin müəyyən edilərək buraxılışa icazə verilməsi mexanizmi əsasında işləyir. Beləliklə, tələbə və əməkdaşın peyvənd sertifikatı olmadığı və ya bədən hərərəti yüksək olduğu hallarda həmin şəxsin universitetə daxil olmasına turniketinin açılmaması ilə icazə verilmir.

Təhsilalanlarla işin daha da təkmilləşdirilməsi, onların müraciətlərinə operativ baxılması məqsədi ilə 2019-cu ildə "bir pəncərə" prinsipinə əsaslanan xidmət qurulmuş, bununla əlaqədar qeyd olunan sistemin funksionallığının elektron həlləri yaradılmışdır. Bu

həllərə tələbə kabinetindən göndərilən elektron müraciətlərin vaxtında cavablandırılması, tələbələrə lazım olan arayışların operativ hazırlanıb təqdim edilməsi və s. daxildir.

Elmi Şuranın 28 sentyabr 2022-ci il tarixli 185 sayılı qərarı ilə ixtisaslar üzrə ümumi fənlər blokuna daxil olan (humanitar fənlər) 15 fənnin həm mühazirə, həm də seminar dərsləri onlayn qaydada UNEC Extern mərkəzində və hibrid auditoriyalardan təşkil edilir. UNEC-də Çevrilmiş (Flipped) və hibrid tədris: 2022/2023-cü tədris ilinin payız semestrində 4 fənn və yaz semestrində 36 fənn olmaqla, ümumilikdə, 40 fənn üzrə 68 qrupda "Çevrilmiş tədris" metoduna uyğun təşkil olunmuşdur.

2023/2024-cü tədris ilindən "Marketinq" ixtisasının 3 dil bölməsi üzrə - azərbaycan, rus və türk bölmələri üzrə olmaqla tədris planına əsasən, müəyyən olunmuş fənlərin tədrisinin "Çevrilmiş tədris" metoduna uyğun təşkil olunur.

Ümumilikdə yeni metodun tətbiqi üzrə həyata keçirilən 3 pilot layihə üzrə 1074 sayda dərslərin videosu, 874 sayda mühazirənin audiosəsli yazısı, mühazirə mətnləri, təqdimat, keyslər, test tapşırıqları hazırlanmışdır.

2022/2023-cü tədris ilinin I semestrindən başlayaraq UNEC-də 53 fənn üzrə hibrid dərslər təşkil olunub. Hibrid dərslərin keyfiyyətinin ölçülməsi məqsədilə aparılan təhlillər və tələbələr arasında aparılan sorğuya əsasən, 91 faiz tələbə hibrid formada tədris edilən dərslərin texniki hazırlıq səviyyəsindən razı qalıb.

"Eduman" sisteminin məlumatların idarə edilməsi və sənəd arxivlərinin daha geniş milli strategiyanın bir hissəsi kimi hökumət buluduna köçürülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2019-cu il 3 iyun tarixli 718 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Hökumət buludu" (G-cloud) Konsepsiyası'nın icrası və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 29 oktyabr tarixli 428 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Dövlət informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının "Hökumət buludu"na Keçid Planı"na əsasən, 2022-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "EDUMAN" tədrisin idarəetmə sisteminin DATA bazası və "DocNet" elektron sənəd dövriyyəsi sisteminin arxivi "Hökumət buludu"na köçürülmüşdür. Bununla əlaqədar, bazanın mütəmadi olaraq buludda "backup" olunması üçün cloud sistemlərinə nəzarət xidmətinin [Veb server, ESD və s.] həyata keçirilməsinə zərurət yaranmışdır.

Yazılı imtahanların bütün proseslərinin elektron qaydada həyata keçirilməsinə şərait yaradan "Yazılı imtahan modulu" istifadəyə verilmişdir. İxtisas fənnləri üzrə yazılı, qeyri-ixtisas fənnləri üzrə imtahanlar test üsulu ilə keçirilir.

Fərdi tədris planlarının tələbələr tərəfindən qeydiyyatının avtomatlaşdırılması məqsədilə, fərdi tədris planı (FTP), tədris yükü və yay semestri üzrə işlərin başlanması üçün texniki tapşırıq yazılmışdır.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində (UNEC) rəqəmsallaşma səylərinin icmalını təqdim edir. Bəzi əsas məqamlara aşağıdakılar daxildir:

UNEC Elektron Universitet Modeli: Model EDUMAN (LMS), tələbə və müəllim panelləri, imtahan modulları və onlayn təhsil platformaları kimi müxtəlif idarəetmə sistemlərini əhatə edir.

Rəqəmsal Resurslar: UNEC elektron kitabxanalara, təhsil resurslarına və beynəlxalq məlumat bazalarına çıxışı təmin etməklə, 200.000+ elektron kitab və 500.000+ elmi məqaləyə çıxışı təmin edir. Ölkədə ilk dəfə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində 7 gün 24 saat işləyən vahid elektron kitabxana sisteminin modulları tətbiq olunan kitabxana yaradılmışdır.

Distant Təhsil: UNEC 2017-2018-ci tədris ilindən distant təhsil təklif edir və pandemiya zamanı rəqəmsal imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirib. O, distant təhsil üçün ZOOM kimi sistemləri EDUMAN ilə birləşdirir.

Hibrid və Flipped Öyrənmə: 2022-ci ildən UNEC təkmilləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri üçün video mühazirələr, audio yazılar və interaktiv məzmunu əhatə edən çevrilmiş və hibrid tədris metodlarını tətbiq edir.

SCORM Standartları: UNEC elektron tədris resurslarında beynəlxalq keyfiyyəti təmin etmək üçün SCORM standartlarına əməl edir, tələbələrin tərəqqisini və LMS ilə uyğunluğunu asan izləməyə imkan verir.

Əsas proqram təminatı: UNEC virtual sinif otaqları üçün Adobe Connect kimi alətlərdən istifadə edir, canlı yayım, məzmun mübadiləsi və mobil giriş kimi funksiyaları dəstəkləyir.

UNEC-də rəqəmsal ünsiyyət, imtahan prosesləri və fakültə qiymətləndirmə sistemlərində davamlı təkmilləşdirmələr aparılır.

Bu addımlar, UNEC-in rəqəmsallaşma sahəsində gördüyü işlərin geniş spektrini əks etdirir və universitetin bu sahədəki strateji hədəflərini həyata keçirmək üçün səy göstərdiyini göstərir.

SUMMARY

Ragif Gasimov

ICT AND DIGITALIZATION IN EDUCATION: THE EXAMPLE OF UNEC

The increasing importance of digitalization in higher education during the IV Industrial Revolution, especially in the post-pandemic period, is even more evident. Considering these trends in UNEC's activity, the implementation of the "Electronic University" model has been one of the main priorities. Since 2015, a number of important measures have been implemented in the direction of the introduction of modern technologies and electronic management solutions. In this direction, in the 100-year development strategy of UNEC, digitalization was accepted as one of the main priorities, and in paragraph 6.4 of the strategy, the continuous increase of efficiency in the management of information resources until 2030 was defined as a goal. These steps play an important role in ensuring the digital transformation of higher education and making it more efficient, accessible and effective. The importance of ICT in education has been better understood during the pandemic. Since education at UNEC was sufficiently digitized before the pandemic, it had no difficulty in switching to online education during the pandemic. During that period, online classes were organized and conducted continuously. The database of the "Electronic University" model is concentrated on the EDUMAN platform. In addition to this platform, the DOCNET platform is used for the Electronic document cycle. In the auditoriums, electronic teacher's tribunes, surveillance cameras and projectors, which work on the basis of the "EDUMAN" platform and ensure the implementation of teaching in an interactive manner, have been installed. Along with software as one of the main principles of the creation of the "Electronic University" model at UNEC, the use of modern electronic tools at UNEC has increased significantly.

Key words: *Electronic university, digital, technology, information, education*

PRAKTİK PSIXOLOQUN ƏXLAQ KODEKSİNƏ DAXİL OLAN ƏXLAQ NORMALARI

Sevinc ORUCOVA

s.orucova.71@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Məqalə müasir dövr üçün aktualıq kəsb edən bir problemə həsr edilmişdir. Məqalədə psixoloq peşəsində çalışan mütəxəssisin özünəməxsus etikası, müəyyən əxlaqi-etik tələbləri və xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Bunların sırasında məqalədə peşə borcuna sədaqət, peşə sirrini qorumaq, uşaqların mənafeyini qorumaq, ədalət və qərəzsizlik, vicdan və səmimiyyət, yüksək humanizm və s. adları qeyd edilmişdir. Eyni zamanda psixoloji xidmət işində və onun strukturuna daxil olan praktik psixoloqun fəaliyyətinin idarə olunmasında əxlaq kodeksinin tənzimləyici rolunun mühüm komponent olduğu məqalənin ana xəttini təşkil edir. Məqalədə praktik psixoloqların bu və ya digər sosial situasiyalarla qarşılaşarkən riayət etdikləri tənzimləyici qaydalar haqqında məlumat verilir. Ümumiyyətlə, praktik psixoloqun əxlaq kodeksi bir sıra mənbələr əsasında işlənib hazırlanmışdır. Bu mənbələr sırasına fəlsəfə, din, mədəniyyət, adət-ənənələr ideologiya və siyasət kimi insan fəaliyyəti sahəsinə daxil olan atributlar, ictimai şüur formaları daxildir. Əxlaqın bu sahələri bu və ya digər peşə kodeksinin yaranması və mövcudluğunun baza prinsiplərini müəyyənləşdirir. Peşəkar praktik psixoloqun əxlaq kodeksinə daxil olan əxlaq normalarını onun fəaliyyət sahələrinə görə bir neçə qrupa ayrılması məqalədə əksini tapmışdır. Bu mövqelər uşaqların maraqları ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi, onların maraq və mənafeələrinin pozulması, müəyyən metodikalar əsasında uşaqlarla diaqnostik, psixoprofilaktik, inkişafetdirici və korreksiya işlərinin təşkili və keçirilməsində, valideynlərlə, müəllimlərlə iş və s. kimi sahələrinə konkret olaraq özünü göstərir.

Açar sözlər: *Əxlaq kodeksi, psixoloji xidmət, praktik psixoloq, psixodioqnostik, psixoprofilaktika*

ENHANCING SUSTAINABLE ENTREPRENEURIAL ECOSYSTEM IN HIGHER EDUCATION OF AZERBAIJAN [ENGAGE]

Eshgin BAYRAMOV

<https://orcid.org/0000-0003-3129-9669>

Baku Business University

SUMMARY

The ENGAGE project, funded by the European Commission under the Erasmus+ program and coordinated by Mingachevir State University [MDU], aims to significantly transform the higher education landscape in Azerbaijan. This initiative seeks to integrate entrepreneurial thinking and practices into university governance, management, and curricula, contributing to the country's shift from a hydrocarbon-dependent economy to a diversified, innovation-driven one.

Key words: *Azerbaijan, Entrepreneurship, Higher Education, Innovation, Erasmus+*

Introduction

The ENGAGE project — Enhancing Sustainable Entrepreneurial Ecosystem in Higher Education of Azerbaijan — is a cornerstone of Azerbaijan's strategy to infuse its higher education system with entrepreneurial spirit and innovation. Spearheaded by Mingachevir State University, this project exemplifies Azerbaijan's commitment to aligning its educational framework with global standards of entrepreneurship and innovation.

Background

As Azerbaijan transitions from an economy heavily reliant on oil and gas to one that is more diversified and innovation-oriented, the need for an educational system that can support and sustain this economic transformation is evident. The ENGAGE project addresses this need by embedding entrepreneurial practices into the fabric of university education, aiming to cultivate a new generation of innovators and entrepreneurs.

The ENGAGE project is not merely about supplementing the existing curricula with entrepreneurship courses; rather, it is about a fundamental overhaul of how universities in Azerbaijan operate and think. The initiative includes the establishment or enhancement of Entrepreneurship and Innovation Centers at 11 universities across various regions including Baku, Ganja, Nakchivan, and Mingachevir. These centers are designed to serve as hubs of innovation and entrepreneurial activity, providing the necessary resources and support to students and faculty.

The goals of ENGAGE are multifaceted:

- Increase the entrepreneurship capacity of university personnel and students.
- Prepare detailed benchmark reports assessing the entrepreneurial capacity of universities.
- Promote a practical, experiential approach to entrepreneurship education, enhancing the ability to innovate and capitalize on opportunities both locally and globally.

The strategic importance of the ENGAGE project extends beyond the educational sector; it is pivotal for the national economy. By fostering an entrepreneurial ecosystem

within its universities, Azerbaijan is laying the groundwork for sustained economic growth and innovation, making it more competitive internationally.

Conclusion

The ENGAGE project aligns with broader European Union educational and economic objectives while addressing specific national needs. It stands as a crucial component of Azerbaijan's educational and economic reform, promising to enhance the entrepreneurial capabilities of its higher education institutions and, by extension, its entire economy.

ALİ TƏHSİLDƏ MÜƏLLİMLƏRİN RƏQƏMSAL BACARIQ STANDARTLARI

Gülərə MƏMMƏDOVA

gyula.ikt@gmail.com

Təranə MƏCİDOVA

terana.mecidova@mail.ru

Nuranə BAHADURZADƏ

bahadurzade99@mail.ru

Elm və Təhsil Nazirliyi, İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

XÜLASƏ

Müasir texnologiyaların tətbiqi prosesinin başlanması ilə təhsil müəssisələrinin təhsil imkanları xeyli genişlənməmişdir. Bu baxımdan müasir tələblərin rəqəmsal cəmiyyətdə həyata hazırlanması, eləcə də rəqəmsal iqtisadiyyatda peşəkar fəaliyyətin təşkili üçün zəruri olan təhsil prosesində güclü və əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Bu, ali təhsil müəssisələrinin müəllimləri qarşısında yeni tələblərin irəli sürülməsinə, onların rəqəmsal bacarıqlarının (təhsil və peşə) formalaşmasına, rəqəmsal savadlılığın və sərişələrin baza səviyyəsindən yüksək səviyyədə inkişafına səbəb olmuşdur. Bu tələblər sürətlə inkişaf edən İKT-nin istifadəsi və onlardan istifadəyə hazır ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması ehtiyacı ilə müəyyən edilir. Müəllimlər tərəfindən rəqəmsal bacarığın mənimsənilməsi onlara İKT imkanlarının geniş spektrini görməyə və onlara aktual ehtiyac kimi baxmağa kömək edəcək. Rəqəmsal texnologiyalar sayəsində müəllimin müxtəlif tipli şagirdlərə yanaşmasını tapmaq, onların dünyagörüşünü genişləndirmək, tədris prosesini yaradıcı şəkildə qurmaq imkanı yaratmağa kömək edəcək. Rəqəmsal bacarıqlar universitetin professor-müəllim heyətinin peşəkar profilinin əsasını təşkil edir. Bu sahədə ən aktual problemlərdən biri ali təhsil mütəxəssislərin hansı bacarıqlara malik olmaları ilə bağlı aydın konsensusun olmamasıdır. Təhsilin rəqəmsal transformasiyası təkcə yeni biliklərin inkişafını deyil, həm də mövcud biliklərə inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Bu, müəllimin rəqəmsal bacarıqlar modelini çətinləşdirir, çünki informasiya texnologiyalarının tətbiq olunacağı bütün vəziyyətləri və bilik sahələrini qiymətləndirmək mümkün deyil. Hazırda, nəzərdən keçirilən bacarıqların komponentlərinə vahid yanaşma mövcud deyil. Xarici təcrübədən danışsaq, müxtəlif ölkələrdəki milli və beynəlxalq qurumlar rəqəmsal bacarıq və onun standartları anlayışını müəyyən etmək üçün araşdırmalar aparırlar. Bu məqalənin məqsədi rəqəmsal bacarıqlar sahəsində müəllim hazırlığı üçün nümunə kimi istifadə olunan əsas standartları və modelləri nəzərdən keçirməkdir. Məqalədə universitet müəllimlərinin rəqəmsal texnologiyaların tədrisinə ehtiyacları, bu istiqamətdə hansı töhfələr verildiyi, onların hazırlanması üçün hansı texnologiyaların tövsiyə edildiyi araşdırılır. **Açar sözlər:** Müəllimin rəqəmsal bacarığı, bacarıq aspektləri; rəqəmsal bacarıq standartları, ali təhsil, rəqəmsal bacarıq modelləri

Giriş

Yerli və global iqtisadiyyatların, informasiya texnologiyalarının və yeni fəaliyyət sahələrinin inkişafı əmək bazarı üçün yeni qaydalar müəyyən edir. Yeni şəraitdə təhsil müəssisələri müvəffəqiyyətli məzunlar və yeni tədris metodları hazırlamaq vəzifəsi ilə üzləşirlər.

Böyük verilənlərə və biliyə əsaslanan iqtisadiyyata keçid, təhsil də daxil olmaqla bütün fəaliyyət sahələrinə təsir edən uzun və mürəkkəb prosesdir. Tədqiqat ictimaiyyətində orta ixtisas və ali təhsilin peşə standartlarına və təhsil proqramlarına dəyişikliklərin edilməsi zərurəti ilə bağlı müzakirələr davam edir. Rəqəmsal iqtisadiyyat mütəxəssislərin ixtisaslarına tamamilə yeni tələblər diktə edir və onlar üçün yeni vəzifələr qoyur.

2006-cı ildə Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası bütün həyatı boyu rəqəmsal bacarığı tədrisin davamlı gücləndirilməsi üçün səkkiz əsas səlahiyyətdən biri kimi müəyyən etmişdir [Recommendation of the European Parliament, 2006]. 2010-cu ildə Avropa 2020 strategiyası ağıllı, dayanıqlı və inklüziv inkişaf üçün şərait yaratmaq üçün Avropa İttifaqının gündəliyini müəyyən etmişdir. 2015-ci ilin may ayından etibarən Avropa 2020 strategiyasının strateji prioritetlərindən və hərəkətverici amillərindən biri artım yaratmaq, məhsuldarlığı artırmaq, innovasiyaları təşviq etmək, bütün Avropa İttifaqı ərazisində iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyasını təşviq etmək məqsədi daşıyan Rəqəmsal Vahid Bazar olmuşdur [EUROPA 2020 Una strategia, 2020].

Pedaqoji təcrübədə rəqəmsal bacarıq yeni minilliyə xas olan innovativ təhsilin inkişafı üçün zəruri bacarıqlardan biri hesab olunur [Егорченко Н.Б., 2023, с.45-53]. Burada İKT müəllimlərə yeni texnologiyalar vasitəsilə tələbələrini istiqamətləndirməkdə böyük rol oynayır. Texnologiyalar tələbələrə rəqəmsal bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, onlardan səmərəli şəkildə yeni və daha yaxşı biliklər əldə etməyə imkan verir.

Rəqəmsal təhsil prosesi müəllimin rolunun kəskin şəkildə dəyişdiyi müstəqil öyrənmə üçün müxtəlif variantların tətbiqini nəzərdə tuta bilər. Müəllim təlim prosesini müşayiət edir, onu dəstəkləyir, istiqamətləndirir, tələbələrə stimullaşdırır, təhsil prosesi və təlim uğuru üçün məsuliyyəti şagirdin özünə yükləyir və xüsusi özünü-təşkilətmə bacarıqları tələb edir. Elektron təhsilin tətbiqi ilə bağlı müəllimlərə qoyulan tələblər seçilmiş təlim-tədris ssenarilərindən asılıdır. Elektron təhsil ssenariləri informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə dəstəklənən konkret layihə üçün vaxt və təşkilati prosesləri təsvir edir. Məhz bu kimi ssenarilər ali təhsil müəssisələrində e-tədris innovasiyalarının tətbiqi imkanları üçün xüsusilə aktual görünür.

Rəqəmsal bacarıqların məzmununu sistemləşdirmək və dünya təcrübəsində vəziyyətini qiymətləndirmək üçün bir sıra modellər hazırlanmışdır. Xarici tədqiqatçıların təcrübəsini təhlil edərək, rəqəmsal bacarıqların ən ümumi modellərinə baxmaq olar. Bu modellərin məqsədi müəllimlərə təhsilin rəqəmsallaşması və rəqəmsal transformasiyası kontekstində uğurlu və səmərəli peşəkar fəaliyyətlər, habelə özünü inkişaf etdirmək üçün vasitələr və alətlər ilə təmin etməkdir.

Universitet müəllimləri üçün rəqəmsal bacarıqların geniş yayılmış modelləri

Məqalədə müəllimlər üçün DigCompEdu, TPACK, SAMR, TDC və INTEF kimi rəqəmsal bacarıq modellərinin müqayisəli təhlili verilmişdir. Bu cür modellərin tərtibinə yanaşmaların əhəmiyyətli fərqlərinə baxmayaraq, müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının vahid standartlaşdırılmış modelini yaratmaq üçün istifadə edilə bilən ümumi komponentlər müəyyən edilmişdir. Müəlliflər “Rəqəmsal bacarıq” anlayışını nəzərdən keçirərkən, xarici tədqiqatçıların təcrübəsini öyrənmişlər. Müxtəlif yanaşmalarda ümumi xüsusiyyətləri müəyyən etmək üçün struktur və məzmun təhlili üsullarından istifadə edilmişdir.

Ən məşhur və geniş tətbiq olunan model DigCompEdu-dur. Buraya altı bacarıq sahəsi daxildir: peşəkar qarşılıqlı əlaqələr, rəqəmsal resurslar, tədris, qiymətləndirmə metodları, tələbə dəstəyi və rəqəmsal bacarıqların inkişafı. DigCompEdu modeli vətəndaşlar üçün rəqəmsal bacarıqların DigComp modeli [Vuorikari R., 2022, s.134] əsasında işlənilib hazırlanmışdır ki, bu model süni intellekt texnologiyalarının, sənaye internetinin, məsafədən işin və dünya iqtisadiyyatlarının rəqəmsal transformasiyasının təsiri altında yaranan digər müasir tendensiyaların yayılması ilə əlaqədar olaraq müasir şəraitdə yenidən işlənmişdir.

TPACK (Technology, Pedagogy, and Content Knowledge – Texnologiya, Pedaqogika və Məzmun Biliyi) modeli P. Mişra və M.J. Koehler tərəfindən təklif edilmişdir [Mishra, P, 2006, s.1017-1054]. Model informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının müəllimin peşəkar fəaliyyətinə inteqrasiyasına yönəlib ki, bu da müəllimlərin təhsil prosesinə rəqəmsal təhsil texnologiyalarını tətbiq edərkən qarşılaşdıqları bir çox çətinlikləri aradan qaldırır. Modelin komponentləri bunlardır: texnoloji biliklər, pedaqoji biliklər və məzmun bilikləri (yəni informasiya məzmunu). Modelin müəllifləri təhsilin məzmunu haqqında biliklərin öyrənilməsi necə baş verməsini anlamaq (pedaqogika bilikləri) və bunun üçün rəqəmsal texnologiyaların uğurlu tətbiqinin əsas olduğunu diqqətə çatdırırlar.

TPACK modelinin çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, o, müəllimin şəxsi xüsusiyyətlərinə: onun koqnitiv münasibətlərinə və dəyərlərinə çox az diqqət yetirir.

SAMR modeli (Replacement, Augmentation, Modification, Redefinition - Dəyişdirmək, Artırmaq, Modifikasiya etmək, Yenidən təyin etmək) daha çox təsvir xarakteri daşıyır və müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarını deyil, rəqəmsal texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası prosesinə həsr olunmuşdur [Байрыева Ч, 2022, с.98-101].

Model dörd mərhələdən ibarətdir:

- İlk addımda rəqəmsal resurslardan paylanmadan əvvəl olduğu kimi eyni məqsədlər üçün istifadə etməkdir: dəftər əvəzinə mətn prosessorunda qeydlər aparmaq. Təlim və tədrisdə heç bir funksional dəyişiklik yoxdur: müəllim təlimatçı kimi dərsin bütün aspektlərinə rəhbərlik edir və sinifdə mərkəzi fiqur olaraq qalır;

- İkinci mərhələdə rəqəmsal texnologiyalar kağız formaları əvəzinə müvafiq rəqəmsal platformada testlərin həlli kimi nisbətən daha səmərəli həll üsulunu təmin edir. Əsas üstünlük ondan ibarətdir ki, tələbələr tədris materiallarını başa düşmə səviyyələri ilə bağlı anında rəy ala bilirlər;

- Üçüncü mərhələ, tələbələrin ümumi olan problemlərin həllinin fərdiləşdirilməsi üçün müxtəlif rəqəmsal vasitələrindən istifadəsini əhatə edir: məsələn, ümumi mövzuda yaradıcı işlərin yerinə yetirilməsi, lakin fərdi olaraq, uyğun olan müxtəlif proqram və tətbiqlərdən istifadəsi;

- Dördüncü mərhələdə əvvəllər həll edilə bilməyən yeni pedaqoji vəzifələr meydana çıxır: proqramların və tətbiqlərin yazılması, rəqəmsal layihələrin hazırlanması və s. Texnologiya artıq bir məqsəd kimi mövcud deyil, diqqəti tələbələrə yönəldən öyrənmə vasitəsi kimi onların əməkdaşlığı zəruri olur və texnologiya onu təşkil etməyə imkan verir.

TDC modeli (Digital Competence of Teachers - Müəllimlərin Rəqəmsal Bacarığı) daha mürəkkəb struktura malikdir və müəllimin müxtəlif bacarıqlarını vahid rəqəmsal bacarıqlarına birləşdirilməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, TDC modeli üç qrup komponentdən ibarətdir:

- təhsil bacarıqları (educational competencies);
- şəxsi-peşəkar bacarıqlar (personal and professional competencies);
- şəxsi-etik bacarıqlar (personal and ethical competencies).

Hər üç bacarıq qrupu bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birini tamamlayır. Onların inteqrasiyası peşəkar pedaqoji fəaliyyətdə rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadəsini [Falloon G. 2020, pp.2449–2472] və təhsil prosesində texnologiyaların seçilməsi ilə bağlı şüurlu qərarların qəbulunu təmin edir.

TDC modelin strukturu TPACK ilə uyğunlaşdırılmış səlahiyyətləri genişləndirir, fənn məzmununun öyrənilməsini dəstəkləmək və rəqəmsal resursların inteqrasiyası üçün lazım olan bacarıq və imkanlara diqqət yetirir. Bu modelin əsas komponentləri texniki və texnoloji bacarıqlardır. Texniki bacarıq mobil cihazlar, proqramlar, şəbəkə xidmətləri və s. kimi müxtəlif rəqəmsal texnologiyaların "mexanikasına" dair dərin biliyə aiddir. Texnoloji bacarıq isə daha çox tədris və təlimdə rəqəmsal texnologiyaların nəzəri anlayışına yönəlir, habelə onların təhsil mühitinə daxil edilməsinin əsas səbəblərini bilməsi üçündür. Bir sözlə, bu bacarıqlar rəqəmsal texnologiyaların auditoriyada necə (texniki) və nə üçün (texnoloji cəhətdən) istifadə edildiyini başa düşməyi vurğulayır.

INTEF modeli Milli Təhsil Texnologiyaları İnstitutu (INTEF, İspaniya) tərəfindən hazırlanıb təklif edilmişdir və müəllimə xas olan bir sıra bacarıqları özündə birləşdirir. INTEF modeli Avropa rəqəmsal bacarıq modeli DigComp strukturuna əsaslanır. Müəllimlərin fikrincə, müasir müəllimin rəqəmsal bacarığı beş kateqoriyadan ibarətdir [Ivanović D, 2020, p.83–92]:

1. İnformasiya və verilənlər: rəqəmsal məlumatları müəyyənləşdirmək, lokallaşdırmaq, bərpa etmək, saxlamaq, rəqəmsal informasiyanı təhlil və təşkil etmək, onun məqsədini müəyyənləşdirmək və aktuallığını qiymətləndirmək;

2. Kommunikasiya və əməkdaşlıq: rəqəmsal məkanda ünsiyyət, resursların mübadiləsi, rəqəmsal qurğular vasitəsilə əlaqə, icmalarda və şəbəkələrdə qarşılıqlı əlaqə və iştirak, mədəniyyətlərarası ünsiyyət;

3. Rəqəmsal məzmunun yaradılması: yeni məzmun (mətnlər, şəkillər, videolar və s.) yaratmaq və redaktə etmək, əvvəllər yaradılmış məzmunları birləşdirmək və emal etmək, bədii əsərlər yaratmaq, multimedia məzmunu və kompüter proqramlarını bilmək, intellektual qaydaların necə işlənilməsini və necə istifadə olunmasını bilmək;

4. Təhlükəsizlik: şəxsi məlumatların qorunması, rəqəmsal məlumatların qorunması, təhlükəsiz və məntiqi istifadə;

5. Problemin həlli: ehtiyacların və rəqəmsal resursların müəyyən edilməsi, məqsəd və həllərə uyğun rəqəmsal vasitələrdən istifadə etməklə qərarların qəbul edilməsi, rəqəmsal vasitələrlə konseptual problemlərin həlli, texniki problemlərin həlli, texnologiyadan yaradıcı istifadə, öz rəqəmsal bacarıqlarının yenilənməsi və s.

Tədqiqat nəticələri

Modellərin müqayisəli təhlili göstərdi ki, onların tərtibatçıları ümumilikdə müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarına əsas kimi beş məcburi komponent qoyurlar ki, onların ahəngdar birləşməsi onlara peşəkar vəzifələrini səmərəli şəkildə yerinə yetirməyə, şəxsi və peşəkar inkişafa imkan verir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Texnoloji komponent - texnologiya aləmində sərbəst gəzməyə, onları

qiymətləndirməyə və tədris təcrübəsində tətbiq etməyə imkan verən bütün kompetensiyaları özündə birləşdirir.

– Pedaqoji komponent - peşəkar bacarıqlardan ibarətdir, bunun sayəsində texnologiyalar tədris prosesinə metodik olaraq düzgün inteqrasiya olunur.

– Şəxsi komponent - rəqəmsal mühitdə müəllim və şagirdin psixoloji rahatlığını, eləcə də təhsil prosesinin peşəkar inkişafını və fərdiləşdirilməsini təmin edir.

– Koqnitiv komponent - məlumatın təhlili, tənqidi düşüncə, təhsil üçün rəqəmsal texnologiyalardan yaradıcı istifadə və yeni biliklərin istehsalı üçün cavabdehdir.

– Kommunikativ komponent - müəllimin peşəkar iştirakını, həmkarları, tələbələri və təhsil prosesində digər iştirakçılarla qarşılıqlı əlaqəsini rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllimlərin rəqəmsal kompetensiyaları bir-birindən təcrid olunmur: onların formalaşması yalnız kombinasiyada tamamlanacaq. Təhsilin rəqəmsal transformasiyası kontekstində işləmək üçün müəllimin rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin metodoloji prinsiplərini bilməsi kifayət deyil, həm də onların müxtəlifliyinə də nəzərə almaq və onların fəaliyyəti, şəxsi inkişafı, qəbulu üçün faydalılığını tənqidi qiymətləndirmək lazımdır.

Bu modellərin təhlili və ümumiləşdirilməsi nəticəsində hərtərəfli iddia etmək olar ki, rəqəmsal pedaqogika aşağıdakı standartlara cavab verməlidir:

– Online təlimatçı – (Online teacher) tələbələrlə ünsiyyət qurmaq, təhsil məzmununu izah etmək, konseptual anlayışı inkişaf etdirmək, sosial qarşılıqlı əlaqəni dərinləşdirmək üçün müxtəlif rəqəmsal vasitələrdən istifadə etməlidir. O, tələbələrə bir-birləri ilə yanaşı, həm də məzmunla əlaqə yaratmaq imkanı vermək üçün veb konfrans tətbiqi zamanı tələbələrlə gündəlik canlı dərslərin keçirilməsini bilməlidir;

– Onlayn təlimatçı tələbələrin fərdi ehtiyaclarını ödəmək üçün fənlərə uyğun texnologiyalar, alətlər və resurslardan istifadə etməlidir. O, tələbələrin təhsil prosesinə cəlb edilməsini müəyyən etmək üçün, onların fərdi ehtiyaclarından asılı olaraq, resursları və strategiyaları dəyişməlidir. Bütün bunlar tələbələrin təkmilləşməsinə və fərdi inkişafına kömək edəcəkdir. Beləliklə, onlayn təlimatçı, tələbələrin fərdi məqsədlərinə, öyrənmə yollarına və maraqlarına uyğun gələn fərdiləşdirilmiş öyrənmə trayektoriyasını təqdim etməlidir;

– Onlayn təlimatçı tələbələr arasında əlaqələri inkişaf etdirmək, tələbələrin fərdi məqsədlərini nəzərə almaq və onların iştirakını izləmək üçün onlayn kurslarda müxtəlif növ qarşılıqlı əlaqə vasitələrindən istifadə etməlidir;

– Onlayn təlimatçı problemlərin aradan qaldırılması üçün təməl bacarıqlarını nümayiş etdirməli və yaranan əsas texniki problemləri həll etməlidir. O, tələbələrin texnologiyaya çıxışını və istifadə zamanı problemlərin gözlənilməz həllinə ehtiyac duyduqda ilk əlaqə nöqtəsinə çevrilməsi üçün biliyə sahib olmalıdır;

– Onlayn təlimatçı bütün tələbələr üçün təhlükəsiz rəqəmsal öyrənmə məkanlarını dəstəkləməlidir [məsələn, şəxsi məlumatların təhlükəsizliyi, rəqəmsal adların idarə edilməsi]. O, tələbələrin şəxsi hüquqlarına hörmət etməli və onlara onlayn mühitdə necə təhlükəsiz məkan yaratmaq haqqında düşünməlidir;

– Onlayn təlimatçı standartlara əsaslanan, təlim məqsədlərinə uyğun gələn qiymətləndirmələr, layihələr və tapşırıqlar vasitəsilə şagirdin öyrənmə tərəqqisini

qiymətləndirməyi öyrənməli və bu qiymətləndirmələrin təlim məqsədlərinə nail olunmasını necə ölçdüyünə dair şagirdin anlayışını qiymətləndirməlidir. O, təlimin idarə edilməsi sisteminə və onların həyata keçirilməsində onlayn təlimatçı roluna uyğun olaraq müvafiq alətlərin seçilməsi, qiymətləndirmələrin məzmun məqsədlərinə cavab verməsini təmin etməsi, tələbələrin əksəriyyətinin qaçırdığı və ya səhv şərh etdiyi sualların siyahısını saxlamaq və onlara yenidən baxa bilməlidir. Heç bir qiymətləndirmə mükəmməl deyil, ona görə də çoxsaylı və müxtəlif qiymətləndirmə metodlarından istifadə şagirdin irəliləyişinin daha aydın mənzərəsini təmin edir. Onlayn təlimatçı kurs çərçivəsində tələbənin özünüqiymətləndirməsi üçün imkanlar yaratmalıdır. Öyrənmənin özünüqiymətləndirməsi təlim prosesində əks əlaqənin effektiv formasıdır və şagirdin uğuruna ən yüksək təsirlərdən birinə malikdir.

Nəticə

Kompüter texnologiyaları müəllimlərə tələbələrin bilik səviyyələrini tez bir zamanda diaqnostika etməyə, məlumatların statistik emalına və bütün tədris prosesi boyunca onların inkişaf dinamikasına nəzarət etməyə imkan yaradır. Eyni zamanda kompüter texnologiyalarından istifadə şəxsiyyəti maarifləndirməyə və tələbələrin biliyə diqqətini formalaşdırmağa imkan verir. Odur ki, rəqəmsal mədəniyyətə yiyələnmə pedaqoji heyətin ixtisasının və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş uğurlu tədris fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Müəllimlər üçün rəqəmsal bacarıqlar modellərinin tətbiqi təcrübəsinin öyrənilməsi təhsilin rəqəmsal transformasiyası kontekstində müəllimlərə peşəkar fəaliyyətləri səmərəli həyata keçirməyə imkan verən vahid alətlər toplusunu yaratmağa imkan verəcək. Gənc mütəxəssislər yetişdirilərkən, eləcə də mövcud müəllimlərin və mühazirəçilərin ixtisaslarının artırılması zamanı bu nəzərə alınmalıdır.

Bu tədqiqat Web of Science və Scopus verilənlər bazasında mövcud olan universitet professorlarının rəqəmsal bacarıqlarına aid son nəşrləri təhlil etmək məqsədi daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. EUROPA 2020 Una strategia per una crescita intelligente, sostenibile e inclusiva. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/IT/ALL/?uri=CELEX:52010DC2020>
2. Garry Falloon, From digital literacy to digital competence: the teacher digital competency [TDC] framework, *Education Tech Research Dev* [2020] 68, pp. 2449–2472. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11423-020-09767-4>
3. Ivanović Đ., Simović V. DigComp: Methodological Frame for measuring digital competencies // *Trendovi u poslovanju*. – 2020. – Vol. 8 [1]. – P. 83–92. DOI: <https://doi.org/10.5937/trendpos2001083i>
4. Mishra P., & Koehler, M. J. [2006]. Technological Pedagogical Content Knowledge: A new framework for teacher knowledge. *Teachers College Record* 108 [6], 1017-1054. <https://punyamishra.com/2008/01/12/mishra-koehler-2006/>
5. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT%3A32006H0962>

6. Vuorikari, R., Kluzer S. and Punie, Y., DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens - With new examples of knowledge, skills and attitudes, EUR 31006 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2022, ISBN 978-92-76-48883-5, doi:10.2760/490274, JRC128415
7. Байрыева, Ч., Современные методы обучения с использованием модели SAMR, "Мировая наука" №10[67] 2022, с. 98-101
8. Егорченкова, Н. Б., Коробова, О. В. Педагогическая компетентность в системе электронного высшего образования, Международный научно-исследовательский журнал, № 12 [138], 2023, с.45-53. <https://doi.org/10.23670/IRJ.2023.138.148>

SUMMARY

**Gulnar Mammadova, Tarana Majidova
Nurana Bahadurzade**

DIGITAL COMPETENCY STANDARDS FOR TEACHERS IN HIGHER EDUCATION

With the beginning of the process of introducing modern technologies, the educational capabilities of educational institutions have significantly expanded. In this regard, powerful and significant changes are taking place in the educational process, necessary to prepare modern students for life in a digital society, as well as organizing professional activities in the digital economy. This has led to new requirements for teachers, the development of digital skills (educational and professional), the development of digital literacy and competencies at a level above the basic level for the use of rapidly developing ICT and qualified specialists ready to use them. Mastering digital competence by teachers will help him see a wide range of opportunities with ICT and treat them as a pressing need. Thanks to digital technologies, a teacher has the opportunity to find an approach to different types of students, broaden their horizons, and build the educational process creatively. The digital transformation of education implies not only the development of new knowledge, but also its integration into existing ones. This complicates the model of a teacher's digital competencies, since it is impossible to assess all situations and areas of knowledge in which information technologies will be applied. Currently, there is no unified approach to the components of the competencies under consideration. If we talk about foreign experience, national and international institutions in various countries are conducting research to define the concept of digital competence and define its standards. Digital competence is the basis of the professional profile of university teaching staff. The purpose of this article is to review the main standards and models or frameworks used as references for teacher training in the field of digital competencies. The article examines the needs of university teachers in teaching digital technologies, what contributions have been made in this direction, and what technologies are recommended for their training.

Key words: *Digital competence of a teacher, aspects of competence; standards of digital competence, higher education, digital models of competence*

РЕЗЮМЕ

Гюлара МАММАДОВА, Тарана МАДЖИДОВА
Нурана БАХАДУРЗАДЕ

СТАНДАРТЫ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

С началом процесса внедрения современных технологий существенно расширились образовательные возможности учебных заведений. В связи с этим происходят мощные и значительные перемены в образовательном процессе, необходимые для подготовки современных студентов к жизни в цифровом обществе, а также организации профессиональной деятельности в условиях цифровой экономики. Это привело к выдвиганию новых требований к педагогам, формированию у них цифровых навыков [образовательных и профессиональных], развитию цифровых грамотности и компетенций на уровне выше базового для применения стремительно развивающихся ИКТ и квалифицированных специалистов, готовых к их использованию. Овладение педагогами цифровой компетентностью поможет ему увидеть широкий спектр возможностей с ИКТ, относиться к ним, как к злободневной необходимости. Благодаря цифровым технологиям педагог имеет возможность найти подход к разным типам учеников, расширить их кругозор, построить образовательный процесс творчески. Цифровая трансформация образования подразумевает под собой не только выработку новых знаний, но и их интеграцию в существующие. Это усложняет модель цифровых компетенций педагога, поскольку невозможно оценить все ситуации и области знания, в которых будут применены информационные технологии. В настоящее время отсутствует единый подход к составным элементам рассматриваемых компетентностей. Если говорить о зарубежном опыте, то национальные и международные учреждения различных стран проводят исследования для определения концепции цифровой компетентности и определения ее стандартов. Цифровая компетентность является основой профессионального профиля профессорско-преподавательского состава университета. Целью этой статьи является обзор основных стандартов а также моделей или структур используемых в качестве эталонов для подготовки преподавателей в области цифровых компетенций. В статье исследуются потребности преподавателей университетов в обучении цифровым технологиям, какой вклад был сделан в этом направлении, и какие технологии рекомендуются для их подготовки имеются

Ключевые слова: *Цифровая компетентность преподавателя, аспекты компетентности; стандарты цифровой компетентности, высшее образование, цифровые модели компетентности*

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION

Izafe AHMADLI¹

Turan AHMADLI²

muharrembeyturan@gmail.com

Lankaran State University¹

Artoin Coruh University²

SUMMARY

In recent years, artificial intelligence (AI) technologies have permeated various fields, radically changing their operational principles. The education sector has also been affected by this development. The application of AI in education encompasses many aspects, from personalized learning experiences to management and assessment systems. Artificial intelligence is used to enhance personalized learning experiences in educational environments. Various AI algorithms analyze students' learning styles, strengths, and weaknesses, creating individualized teaching plans for each student. This allows for content tailored to the students' needs and helps them achieve specific learning goals. For example, adaptive learning platforms track students' reactions to lesson materials and offer teaching methods suited to their needs. AI enables the monitoring of student performance through learning analytics. This technology allows teachers to identify how students learn and in which areas they face difficulties. Learning analytics provides teachers with the ability to improve lessons and address students' individual needs more precisely. Artificial intelligence is widely used to automate the assessment process. Evaluation of tests and written assignments is carried out using AI-powered automated systems. This reduces teachers' workload and increases the objectivity of the assessment process. For instance, AI-based essay grading systems evaluate students' written work according to language rules, improving their writing skills. AI assists in the creation of various educational materials and the selection of appropriate resources. AI technologies suggest teaching materials suitable for students' levels and provide teachers with information on the effective use of resources. This also helps teachers develop new teaching materials and update existing ones. Artificial intelligence reduces teachers' workloads and allows them to create more creative and interactive lesson plans. Teachers can automate repetitive and time-consuming tasks using AI tools, freeing up more time for direct interaction with students. This enables teachers to pay more attention to the individual needs of students. AI supports teachers' professional development by offering training programs and resources. AI-based training platforms provide teachers with resources to learn new pedagogical approaches and manage the classroom environment more effectively. This enhances teachers' professional skills and improves the quality of the educational environment. AI offers various approaches to ensuring fairness in the education system. Fair assessment systems and transparent learning analytics ensure equal opportunities for all students. AI technologies promote equality in the education system by providing personalized approaches tailored to students' different needs. AI improves the user experience of educational platforms and tools. More intuitive and user-friendly interfaces are created for students and teachers. This ensures more effective use of educational tools and makes the teaching process more convenient. Artificial intelligence has led to significant changes in the field of education. The application of AI in areas such as personalized learning, assessment systems, teachers' roles, and user experience contributes to a more effective and transparent educational system. It is expected that with the advancement of

AI technologies, further progress and innovations in the education sector will be achieved in the future. The expanded and deeper application of these technologies in the educational environment will better meet the needs of students and teachers, improving the quality of education.

Key words: Artificial Intelligence, Educational Platforms, Technology, Analytics, Students

XÜLASƏ

İzafə ƏHMƏDLİ, Turan ƏHMƏDLİ

TƏHSİLDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN ROLU

Son dövrlərdə süni intellekt [Sİ] texnologiyaları həyatın müxtəlif sahələrinə nüfuz edərək onların iş prinsiplərini köklü şəkildə dəyişdirib. Təhsil sahəsi də bu inkişafdan təsirlənmişdir. Süni intellektin təhsildə istifadəsi, fərdi öyrənmə təcrübələrindən tutmuş, idarəetmə və qiymətləndirmə sistemlərinə qədər bir çox aspekti əhatə edir. Süni intellekt, təhsil mühitində fərdi öyrənmə təcrübələrini daha da təkmilləşdirmək üçün istifadə olunur. Müxtəlif Sİ alqoritmləri, şagirdlərin öyrənmə stilini, güclü və zəif tərəflərini təhlil edərək, hər bir tələbə üçün fərdi tədris planları hazırlayır. Bu, şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun məzmun təqdim etməyə və onlara spesifik öyrənmə məqsədlərinə çatmağa kömək edir. Məsələn, adaptiv öyrənmə platformaları, şagirdlərin dərslər materiallarına reaksiyalarını izləyərək, onların ehtiyaclarına uyğun tədris yanaşmaları təqdim edir. Süni intellekt, öyrənmə analitikası vasitəsilə şagirdlərin performansını izləməyə imkan verir. Bu texnologiya vasitəsilə müəllimlər, şagirdlərin necə öyrəndiyini və hansı sahələrdə çətinlik çəkdiyini müəyyən edə bilər. Öyrənmə analitikası, müəllimlərə dərsləri daha da yaxşılaşdırmaq və şagirdlərin individual ehtiyaclarını daha dəqiq qarşılamaq imkanı verir. Süni intellekt, qiymətləndirmə prosesini avtomatlaşdırmaq üçün geniş istifadə olunur. Testlərin və yazılı işlərin qiymətləndirilməsi, Sİ tərəfindən avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu, müəllimlərin vaxtını azaldır və qiymətləndirmə prosesinin obyektivliyini artırır. Məsələn, Sİ əsaslı yazı qiymətləndirmə sistemləri, şagirdlərin yazılı işlərini dil qaydalarına uyğun qiymətləndirərək onların yazı bacarıqlarını inkişaf etdirir. Süni intellekt, müxtəlif tədris materiallarının yaradılmasında və müvafiq resursların seçilməsində kömək edir. Sİ texnologiyaları, şagirdlərin müvafiq səviyyəsinə uyğun tədris mənbələrini təklif edir və müəllimlərə resursların effektiv istifadəsi barədə məlumat verir. Bu, həmçinin müəllimlərə yeni tədris mənbələri hazırlamaq və mövcud materialları yeniləmək üçün kömək edir. Süni intellekt, müəllimlərin iş yükünü azaltmaq və onların daha yaradıcı və interaktiv dərslər planları hazırlamasına imkan tanıyır. Müəllimlər, Sİ alətləri vasitəsilə təkrarlanan və vaxt tələb edən tapşırıqları avtomatlaşdıraraq, şagirdlərlə birbaşa əlaqəyə daha çox vaxt ayıra bilirlər. Bu, müəllimlərin şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına daha çox diqqət yetirməyə imkan tanıyır. Süni intellekt müəllimlərin peşəkar inkişafını dəstəkləmək üçün təlim proqramları və resurslar təqdim edir. Sİ əsaslı təlim platformaları, müəllimlərə yeni pedaqoji yanaşmalar öyrənmək və dərslər mühitini daha effektiv idarə etmək üçün lazımı resursları təmin edir. Bu, müəllimlərin peşəkar bacarıqlarını artıraraq, təhsil mühitinin keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Süni intellekt təhsil sistemində ədaləti təmin etmək üçün müxtəlif yanaşmalar təqdim edir. Ədalətli qiymətləndirmə sistemləri və şəffaf öyrənmə analitikası vasitəsilə, bütün şagirdlərin bərabər imkanlara malik olması təmin edilir. Sİ texnologiyaları, şagirdlərin fərqli ehtiyaclarına uyğun fərdi yanaşmalar təqdim edərək, təhsil sistemində bərabərliyi təşviq edir. Süni intellekt, təhsil platformalarının və alətlərinin istifadəçi təcrübəsini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Şagirdlər və müəllimlər üçün daha intuitiv və istifadə dostu interfeyslər yaradılır. Bu, təhsil alətlərinin daha effektiv istifadəsini təmin edir və tədris

prosesini daha əlverişli edir. Süni intellekt təhsil sahəsində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Fərdi öyrənmə, qiymətləndirmə sistemləri, müəllimlərin rolu və istifadəçi təcrübəsi kimi sahələrdə Sİ-nin tətbiqi, təhsil sisteminin daha effektiv və şəffaf olmasına imkan tanıyır. Gələcəkdə süni intellekt texnologiyalarının inkişafı ilə təhsil sahəsində daha da irəliləyişlərin və innovasiyaların olması gözlənilir. Bu texnologiyaların təhsil mühitində daha geniş və dərinlən tətbiqi, şagirdlərin və müəllimlərin ehtiyaclarına daha yaxşı cavab verəcək və təhsilin keyfiyyətini artıracaqdır.

Açar sözlər: Süni intellekt, təhsil platformaları, texnologiya, analitika, şagird

РЕЗЮМЕ

Изафе Ахмедли, Туран Ахмедли

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАНИИ

В последние годы технологии искусственного интеллекта [ИИ] проникают в различные сферы жизни, радикально изменяя их принципы работы. Образование также не осталось в стороне от этих изменений. Применение ИИ в образовательной сфере охватывает множество аспектов, от индивидуального обучения до управления и оценки. Искусственный интеллект используется для улучшения персонализированного обучения в образовательных средах. Разные алгоритмы ИИ анализируют стили обучения, сильные и слабые стороны учащихся, создавая индивидуальные учебные планы для каждого студента. Это позволяет предоставлять контент, соответствующий потребностям учащихся, и помогает им достигать конкретных учебных целей. Например, адаптивные обучающие платформы отслеживают реакции студентов на учебные материалы и предлагают методы преподавания, соответствующие их индивидуальным нуждам. ИИ позволяет отслеживать результаты учащихся с помощью аналитики обучения. Эта технология позволяет педагогам определить, как студенты учатся и в каких областях испытывают трудности. Аналитика обучения предоставляет преподавателям возможность улучшать уроки и более точно удовлетворять индивидуальные потребности учащихся. Искусственный интеллект широко используется для автоматизации процесса оценки. Оценка тестов и письменных работ осуществляется с помощью автоматизированных систем ИИ. Это снижает рабочую нагрузку учителей и повышает объективность процесса оценки. Например, системы оценки эссе на основе ИИ оценивают письменные работы студентов в соответствии с языковыми нормами, что способствует улучшению их навыков письма. ИИ помогает в создании различных учебных материалов и выборе соответствующих ресурсов. Технологии ИИ предлагают учебные материалы, соответствующие уровню учащихся, и предоставляют учителям информацию о эффективном использовании ресурсов. Это также помогает преподавателям разрабатывать новые учебные материалы и обновлять существующие. Искусственный интеллект снижает рабочую нагрузку учителей и позволяет им разрабатывать более креативные и интерактивные уроки. Учителя могут автоматизировать повторяющиеся и трудоемкие задачи с помощью инструментов ИИ, освобождая больше времени для непосредственного взаимодействия с учащимися. Это позволяет уделять больше внимания индивидуальным потребностям студентов. ИИ поддерживает профессиональное развитие учителей, предлагая обучающие программы и ресурсы. Платформы на

основе ИИ предоставляют преподавателям ресурсы для изучения новых педагогических подходов и более эффективного управления учебным процессом. Это способствует улучшению профессиональных навыков учителей и повышению качества образовательной среды. ИИ предлагает различные подходы для обеспечения справедливости в образовательной системе. Справедливые системы оценки и прозрачная аналитика обучения способствуют равенству возможностей для всех учащихся. Технологии ИИ предоставляют персонализированные подходы, способствуя равенству в образовательной системе. ИИ улучшает пользовательский опыт образовательных платформ и инструментов, создавая более интуитивно понятные и удобные интерфейсы для студентов и учителей. Это обеспечивает более эффективное использование образовательных инструментов и делает учебный процесс более удобным. Искусственный интеллект стал причиной значительных изменений в сфере образования. Применение ИИ в таких областях, как персонализированное обучение, системы оценки, роль учителя и пользовательский опыт, способствует созданию более эффективной и прозрачной образовательной системы. Ожидается, что с развитием технологий ИИ в будущем будут достигнуты еще большие успехи и инновации в образовательной сфере. Расширенное и углубленное применение этих технологий в образовательной среде лучше соответствовать потребностям учащихся и учителей, улучшая качество образования.

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, образовательные платформы, технологии, аналитика, учащиеся*

ASUDƏ VAXTIN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNDƏ OYUNLARIN ROLU

Nəzakət İMAMVERDİYEVƏ

naza-52@mail.ru

Nərminə MİRZƏLİYEVƏ

mirzaliyevanarmina95@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Oyun bütün yaş dövrlərini əhatə edən fəaliyyət növüdür. Yaşından asılı olmayaraq oyun insanların asudə vaxtının səmərəli təşkilində mühüm rol oynayır. Məqalədə fərqli yaş qruplarına xas olan oyun növləri tədqiq edilmiş, eyni zamanda məktəblilərin asudə vaxtının təşkilində milli oyunların rolundan da bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *Asudə vaxt, oyun, növ, vaciblik, fəaliyyət*

Məlumdur ki, asudə vaxtın oyun şəklində təşkili şəxsiyyətin ahəngdar inkişafında unikal əhəmiyyət kəsb edir. Oyunlar bütün yaş dövrlərini əhatə edir. Uşağın həyat və fəaliyyətində oyun müstəsna rol mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşaq ətraf aləmi oyun vasitəsilə dərk edir, dünyagörüşü inkişaf edir və ünsiyyət qabiliyyəti formalaşır [6]. Hətta oyun məktəbəqədər yaşlı uşaqların bütün həyatını, onun əsas fəaliyyət sahəsini əhatə edir. Kiçik məktəb yaşında oyun istiqamətini dəyişir. Müstəqil, sərbəst həyata keçirilən məişət oyunları daha məntiqi xarakter alır. Bir oyun digəri ilə idrak oyunu ilə əvəz olunur. Məktəbli oyunda özünü tapır, şəxsi fəallığı artır. Yeniyetməlik və gənclik yaşında oyun gerçəkliyin dərk olunmasına, ünsiyyət münasibətlərinin formalaşması üsulu kimi çıxış edir. A.S. Makarenkonun təbirincə, "uşaqlıq yaşında oyun normadır. Uşaq həmişə oynamalıdır, hətta ən gərgin şəraitdə belə oynamalıdır. Uşaqlarda oynamaq ehtirası güclüdür, onu təmin etmək lazımdır. Yaşlı adamın həyatında fəaliyyət, qulluq nə kimi əhəmiyyətə malikdirsə, uşağın da həyatında oyun o qədər vacib və əhəmiyyətlidir. Uşaq oyunda necədirsə, həyat da elədir". Yeniyetmə və gənclərin oyuna tələbatları daha güclüdür. Oyun insandan həmişə müvafiq səy tələb edir. İnsan oyunda nailiyyət əldə etmək üçün ciddi səy göstərməli, səylə məqsədə doğru getməlidir. Düşüncə səyi tələb etməyən oyun pis oyundur. Oyunda uşaqların qarşısında dünya açılır, şəxsiyyətin yaradıcı qabiliyyəti üzə çıxır. Oyunsuz dolğun, məzmunlu, hərtərəfli inkişaf mümkün deyil. Oyun çox böyük işıqlı pəncərədir. Həmin pəncərədən yeniyetmə və gənclərin mənəvi aləminə ətraf aləm haqqında təsəvvürlərin, anlayışların həyatverici axını daxil olur. Hələ vaxtilə Çex pedaqoqu Y.A.Komenski insan həyatını oda bənzədərək qeyd edirdi ki, külək olmadan od yanmadığı kimi, oyun, məşq, hərəkət olmadan da uşaq böyüyüb inkişaf edə bilməz. Oyun, hərəkət bir növ işdir, fəaliyyətdir. İşsizlik, hərəkətsizlik bədənə və ruha ziyandır. Oyun insanda qalibiyyət sevinci, yaradıcılıq sevinci doğurur. Hər hansı bir oyun növü (futbol, voleybol, şahmat, müxtəlif stolüstü oyunlar, basketbol və s.) mükafat, qələbə ilə bağlı olduğundan uşaqda şüurlu intizam, səy tərbiyə edir. Oyun uşaqda yaradıcı düşünmə qabiliyyəti, şəraiti düzgün qiymətləndirmək qabiliyyətini inkişaf etdirir, gözəl yerinə yetirilmiş bir hərəkət oyun uşaqda fərəh hissi doğurur, onu yeni-yeni qələbələrə ruhlandırır. Psixoloqlar oyunun

həm sərbəst, həm də qaydalara əsaslanan bir fəaliyyət kimi paradoks olduğunu çoxdan müşahidə etmişlər. Oyunun tərbiyəvi səmərəsi də elə ondan irəli gəlir ki, oyun qaydaları sırf daxili özünüməhdudlaşdırma və özünü təyin etmə və özünüifadə qaydalarıdır. Beləliklə, sərbəst fəaliyyət olan oyun, xüsusən məhz ona görə səmərəli tərbiyə edir ki, oyunçu tərəfindən müqavimətə rast gəlmir. Oyunun mənəvi təsirinin təbiəti oyun davranışının iki planlı olması ilə əlaqədardır: oyunda hərəkətlər şərtidir, bu hərəkətlər zamanı keçirilən hiss və fikirlər realdır. Məhz bu cəhət oyunçuya bilavasitə elə sosial təcrübə əldə etməyə imkan verir ki, bu təcrübə onun mühüm həyati vəziyyətləri nəinki öyrənməsinə, həm də hiss etməsinə kömək edir. Bu fəaliyyətin mərkəzində həmişə "mən oyunçuyam" fikri durur və həmin fəaliyyəti prosesində ictimai əhəmiyyəti olan cəhətlər şəxsi mənə kəsb edir. Yeniyetmə və gənclərin oyunu sosial münasibətlərin spesifik modeli olduğuna görə, onlar üçün gələcək davranışa hazırlıq məktəbinə çevrilir. A.S. Makarenko və D.S. Vqotski insanın oyunda özünü "daha yüksəkdə" hiss etməsi, "özündən bir baş yuxarı" qalması, yüksək mənəvi nailiyyətlər, yəni sabah onun orta səviyyəsi olacaq, adət etdiyi əxlaqi olacaq mənəvi nailiyyətləri" əldə etməsi üçün bir imkan olduğunu göstərirdilər. Kollektiv fəaliyyət kimi təşkil olunmuş oyun hər bir ayrıca yeniyetmə və gəncin oynamağa başlamasına kömək edir [7]. Səhnələşdirmə oyun şəraitin yaranmasına kömək göstərir, yeniyetmə və gənclərin adi vəziyyətdən uzaqlaşmasını asanlaşdırır, oyunu təşkil edərək onu pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən lazımi məcraya yönəldir, onu təkcə oyunçu üçün deyil, tamaşaçılar üçün də estetik şərait olan bədii əsərə yaxınlaşdırır. Oyun yeniyetmə və gənclər üçün mənəvi tələbat vasitəsidir. Yeniyetmə və gənclər üçün oyun, sözün geniş mənasında həyati məsələdir, sosiallaşma vasitəsidir. Pedaqogika elmində oyunun çoxlu sayda təsnifatı verilmişdir:

1. Xalq oyunları (uşaqların öz təşəbbüsü ilə, yaşlıların iştirakı ilə);
2. Süjetli-rollu oyunlar (dəqiq struktura: rol, süjet, oyun qaydaları, oyun hərəkətləri, oyun davranışı);
3. Teatrlaşdırılmış, səhnələşdirilmiş oyunlar;
4. Təxəyyülü inkişaf etdirən oyunlar;
5. Psixotexniki oyunlar (müxtəlif psixi prosesləri, vəziyyəti (emosiya, hisslər), kommunikativ bacarıq və vərdişləri və s.);
6. İşgüzar pedaqoji oyunlar;
7. Didaktik oyunlar.

Məktəbəqədər yaşda sujetli-rollu oyunlar həlledici fəaliyyət növü kimi xarakterizə olunur. Məktəbəqədər yaşda oyun daha çox tematik, idman tipində təşkil olunur. "Kim daha güclü və çevikdir", "Nağıllar aləminə səyahət" və b. Yuxarı yaşlarda isə oyun daha çox ədəbi-intellektual tipdə təşkil olunur. "Riyazi KVM", "Müəmma və cavab gecələri" və s.

Azərbaycan Xalq Pedaqogikasının ən qiymətli yadigarları sırasında milli oyunların özünəməxsus yeri var. Ulularımızın yaratdıqları xalq oyunlarının əksəriyyəti tarix boyu ən dəyərli sərəvətlər kimi qorunmuş, zaman-zaman təkmilləşdirilmiş, gəlib çağdaş dövrümüzdə çıxmışdır. İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında oyunlar müstəsna rol oynayır. Xüsusilə yeniyetmə və gənclər üçün oyun ciddi tərbiyə vasitəsidir, fiziki kamillik məktəbidir. Milli oyunların bir qismi həssaslıq, mütəşəkkillik, intizamlılıq kimi mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına, bir qismi nitqin inkişafına, uşağın söz ehtiyatını zənginləşdirməyə, bir qismi dözümlülük, qoçaqlıq, cəldlik, iradi-fiziki keyfiyyətlərin

təşəkkülünə, başqa qismi fəhmin, fərasətin, zövqün, gözəllik hissini tərbiyəsinə xidmət edir. Uşağı əməyə, ailə həyatına, ətraf mühitin təmizliyini qorumağa hazırlayan xalq oyunları da az deyil. Milli oyunlar (Dirədöymə, Çövkan, Vur nağara, çıx qırağa, "Adı gözəl", "Qurd və çoban", "Artırmaq", "Bənövşə, bəndə düşə", "Səməndər ay Səməndər", "Cızagirmə", "Zorxana", "Topaldı çaq", "Kosa-kosa", "Əlimi bıçaq kəsibdir", "Süddən sülük", "Xala-xala", "Teatrlaşdırılmış küçə oyunları və s.) növ etibarilə çox rəngarəngdir və insanın bütün yaş dövrlərini əhatə edir. İstər uşaqlar, istərsə də yeniyetmə və gənclər, qızlar, gəlinlər, yaşlı kişi və qadınlar üçün onlarca, yüzlərcə oyunlarımız vardır. Yeniyetmə və gənclərin asudə vaxtının oyun şəklində təşkili onların əla istirahət etmələri üçün əsas amildir. Məktəb tədris proqramlarında milli fiziki təmrinlərə və mütəhərrik xalq oyunlarına xüsusi saat ayrılmalıdır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, bəzən tərbiyəvi dərsləri və idman məşğələləri təkcə yeniyetmə və gənclərin fiziki inkişafına xidmət etməməlidir. Burada tədrisən milli zəmin, milli köklər üzərində qurulması fiziki inkişafı yanaşı, yeniyetmə və gənclərdə milli mənsubiyyətin formalaşmasına da imkan yaradır. Bu cür milli fiziki oyunlar yeniyetmə və gənclərin sağlamlığını möhkəmləndirməklə yanaşı, vətənə, doğma torpağa məhəbbət, milli iftixar hissi formalaşdırır. Çünki milli oyunlarda güc, qüvvət, sürət, cəldlik və s. kimi fiziki keyfiyyətlər daha qabarıq əks olunub. Yeniyetmə və gənclər bu milli idman elementlərini mənimsədikdə ulu xalqımızın qədim mədəniyyəti, adəti və ənənələri ilə yaxından tanış olurlar.

Oğuz bayramları zamanı yerdə böyük ipək xalı döşənər, səksən yerdə meydan açılar, el-oba igidləri hünərlərini göstərirlər, pəhləvanlar meydan dolanıb qurşaq tutar, at minib nizə tullayır, kaman çəkib oxu üzükdən keçirərdilər. Sonra hamılıqla yığılıb ov ovlayar, quş vurur, ceyran-cüyür yixardılar. Beləcə oğuz övladları el-oba oyunlarında yarışa-yarışa bərkiyə, ad qazanar, yurdumuzun igid qurucularına çevrilirdilər. Əsgə mədəniyyətimizin yaraşığı olan bu oyunlar tariximiz kimi nəsil-dən-nəslə keçərək bu gün onun idman ritualına çevrilmişdir. Elə oyunlarımız vardır ki, onlar ən yaxşı düşünülmüş metafora olan tapmacalarla, insanda riyazi bilikləri, bioloji məlumatları aşkara çıxaran, dərinləşdirən, düşündürücü suallarla bağlı olmuşdur. "Oyun tapmaca", "Say saymaq", "Mərəkördü", "Düşün tap", "Tutan buraxmaz", "Üçüncü artıqdır", "Bənövşə, bəndə düşər" və s. oyunlar bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Xalqın yaratdığı sözlü oyunlara bənzər maraqlı vasitələrdən biri də yanılmaqlardır. Onlar tez-tez deyilməsi vacib olan söz birləşməsi əsasında qurulur və uşaqlarda çətin sözləri düzgün tələffüz etmək bacarığı, diqqətli olmaq keyfiyyətlərini, səlis danışmaq vərdişlərini formalaşdırmaq məqsədini daşıyır. Başqa sözlə desək, uşaqlarda o, nitqin və diqqətin inkişafına kömək göstərir. Uşaq həyatının, istirahətinin oyun-tapmaca şəklində təşkilində böyük pedaqoji əhəmiyyət kəsb edir. Tapmaca hər hansı bir hadisə və ya şeyi bənzətmə yolu ilə qəsdən dumanlı şəkildə göstərən yığcam məcazi ifadədir. Tarix boyu uşaqların təlim-tərbiyəsi işində tapmacalardan geniş istifadə olunmuşdur. Müasir nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq tapmacalar, uşaqların intellektual, zehni inkişafında yaradıcı, evristik metod kimi çıxış edir. Çünki təlimin evristik üsulunda olduğu kimi, hər bir tapmacada da cismin, əşyanın, hadisənin və s. müəyyən əlamətləri, nişanələri, yaxud xüsusiyyətlərə istinad etməklə nəzərdə tutulan əşyanın, cismi tapmaq tələb olunur. Bu cavab tapma prosesində uşağın təfəkkürü fəaliyyətə gəlir, zehni axtarışlar, fikri araşdırmalar baş verir.

Nəticədə, uşağın zehni inkişafı edir, hafizəsi yeni biliklərlə zənginləşir. Yeniyetmə və gəncin istirahətini, asudə vaxtın belə təşkil etmək necə də mənalıdır. Tapmacalar yaradıcı

oyun xarakterlidir. Asudə vaxtın səmərəli təşkilində süjetli-rollu oyunlar da az əhəmiyyət kəsb etmir. Yeniyetmə və gənclərin həyatında bu tipli oyunlar böyük tərbiyəvi rol oynayır. Yeniyetmə və gənclər bu oyunda simvolik inkişafın ən yüksək səviyyəsinə çatmış insanlar kimi rəftar edirlər. Onlar əşyalardan təkəcə onların birbaşa təyinatlarına görə istifadə etməyi öyrənmirlər, həm də oyunun mənasına uyğun davranırlar. Süjetli-rollu oyunlar zamanı yeniyetmə və gənclər digər insanlarla uşaqlar və yaşlılarla qarşılıqlı təsirdə olurlar. Süjetli-rollu oyunda insanların əşyalarla davranış qaydalarını və müxtəlif sosial vəziyyətdə bir-birlərilə davranma üsullarını əxz edir, buna görə də uşaq ünsiyyətin forma və normalarına, o cümlədən, rollu davranışı daha yaxşı mənimsəyir. Funksional nöqtəyi-nəzərdən süjetli-rollu oyunlara uşağın ictimai həyatda müxtəlif sosial rollarda iştirakına hazırlıq kimi baxmaq olar. Süjetli-rollu oyunlar dəqiq struktura malikdirlər: rol, süjet, oyun hərəkəti, oyun qaydaları, oyun davranışı və s. süjetli-rollu oyunlar yeniyetmə və gənclərdə əyani obrazlı, məntiqi təfəkkürü, həm də mücərrəd təfəkkürü inkişaf etdirir. Əyani-obrazlı təfəkkür bu təfəkkürün ali formasının yaranması üçün zəmin hazırlayır, bunun sayəsində insanda sözlü-məntiqi təfəkkür formalaşır. Yeniyetmə və gənclərin asudə vaxtının səmərəli təşkilində teatrlaşdırılmış, səhnələşdirilmiş oyunlar da mühüm yer tutur.

Səhnələşdirilmiş oyun həyatdan təcrid edilmiş, ayrılmış tamaşa deyildir. Burada tamaşaçı ilə "aktyor" arasında, yaradıcılıqla həyati hadisə arasında sədd çəkmək çətindir. Səhnələşdirilmiş oyun yeniyetmə və gənclərin həyatının xüsusi oyun tərzilə tərtib edilmiş, öz problemləri, həll edilməmiş məsələləri ilə birlikdə götürülmüş həyat fraqmentidir. Oynayarkən yeniyetmə və gənclər həmin məsələləri həll etməyi öyrənirlər. Buna görə də, bu cür uşaq bədii özfəaliyyətinin çıxışlarının xüsusi gücü bu çıxışların birdəfəlik olmasında, onların improvizasiya xarakteri daşmasındadır. Səhnələşdirilmiş oyun hökmən tamaşaçıların olmasını tələb etmir, tamaşaçılar, əlbəttə vardır, yoxsa oyun öz ictimai əhəmiyyətini oyunçular üçün itirmiş olardı, iş orasındadır ki, səhnələşdirilmiş oyunlarda tamaşaçıların özləri də oynayırlar. Yeniyetmə və gənclərin real həyat problemlərinin özü oyun süjetlərinin seçilməsini tələb edir. Bunlar "Cəhalətin mühakiməsi", "Cəngavər gecəsi", "Mətbuat konfransı" və ya hər hansı bir səhnə əsərindəki süjetlər ola bilər. Oyun xarakterində olan uşaq bədii özfəaliyyəti bu funksional incəsənətdir, çünki bu incəsənət bədii funksiyada daşıyır və bu funksiya vasitəsilə konkret mənəvi, sosial və pedaqoji məsələlərin həllinə kömək edir. Məlumdur ki, rolları olan səhnələşdirilmiş oyun sərbəst həyata keçirilən bir zərurət kimi davranışın formalaşdırılması metodudur. Səhnələşdirilmiş oyunlar yeniyetmə və gənclərin sosial əhəmiyyətli fəaliyyət dairəsini genişləndirir. Onlar bu fəaliyyətdə ətraf həyatın mühüm ictimai halları ilə şəxsən əlaqədar olduqlarını ifadə etmək imkanı əldə edirlər. Oyun fəaliyyətinin mərkəzində həmişə "Mən oyunçuyam" fikri durur və həmin fəaliyyət prosesində ictimai əhəmiyyəti olan şəxsi məna kəsb edir. Məsələn: "Cəhalətin mühakiməsi"ndə ittihamçı rolunu oynayan gənc biliklərə passiv münasibət göstərilməsinə coşğun bir surətdə barışmaz olmağı öyrənir. Yeniyetmə və gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında və onların asudə vaxtının səmərəli təşkilində pedaqoji oyunların da müəyyən payı vardır. Pedaqoji oyunlar qədim dövrlərin müxtəlif təlim-tərbiyə ənənələrinin yaranması ilə meydana gəlib. Pedaqoji oyunlar – işgüzar oyunlar, təlim oyunları, didaktik oyunlar mənasında işlədilir. Müasir ümumtəhsil və ali məktəblərində pedaqoji oyunlardan – işgüzar oyunlardan həm mühazirə (məktəb mühazirəsi), həm də praktik məşğələlərin aparılmasında, geniş istifadə olunur. İşgüzar oyunlar təkəcə təlim məqsədlərini deyil, həm də tərbiyə vəzifələrini səmərəli surətdə həyata keçirməyə imkan verir.

İşgüzar oyunlarda müxtəlif vasitələrin (söz, nitq, qrafiklər, cədvəllər, müxtəlif tipli sənədlər və s.) köməyilə müvafiq fəaliyyət üçün səciyyəvi olan şərait yaradılır. İşgüzar oyunlar yeniyetmə və gənclər qərarlar qəbuletmə maraqlarını başqalarının marağına tabe edən, oyunda tərəf müqabilə qarşılıqlı münasibət, informasiyadan istifadə etmək, təhlil etmək, qabaqcıl təcrübəni mənimsəmək, yaradıcılıq atmosferi, əsaslandırmaq, polemikaya girmək, öz mövqeyini müdafiə etmək, proqnozlaşdırmaq, nəzarət etmək, adaptasiya və s. keyfiyyətlərin inkişafına və formalaşmasına şərait yaradır. İşgüzar oyunlar yeniyetmə və gənclərin fəaliyyətini oyun modelinə salır, onlar problem xarakteri daşdığından idraki fəallığı artırır, oyun iştirakçılarının birgə fəaliyyətini və qarşılıqlı ünsiyyətini reallaşdırır, oyun iştirakçılarında dioloji ünsiyyəti formalaşdırır. İşgüzar oyunlar yeniyetmə və gənclərdə praktik məqsədləri, oyun məqsədləri, tədqiqatçılıq məqsədləri, həm də pedaqoji-didaktik və tərbiyəvi məqsədləri həyata keçirir. Asudə vaxtın işgüzar oyun formasında təşkili yeniyetmə və gənclər üçün həm də özünütərbiyə vasitəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı, Bakı: 2009
2. Asudə vaxt və mənəvi tərbiyə, Bakı: 1981
3. Dadaşova, T. Pedaqoji-psixoloji düşüncələr, Bakı: 2006
4. Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, Bakı: 2013
5. İmamverdiyeva, N., Cəfərova, S., Mirzəliyeva, N. "Yeniyetmə və gənclərin asudə vaxtının təşkili". Bakı: 2023, Füyuzat, 136 s.
6. Abdulov, R. Aktual sosial problemlər. Azərbaycan məktəbi. 2004, № 2

SUMMARY

Nezaket İmamverdiyeva, Nermina Mirzaliyeva

THE ROLE OF GAMES IN THE EFFECTIVE ORGANIZATION OF LEISURE TIME

Play is an activity for all ages. Regardless of age, the game plays an important role in the efficient organization of people's free time. In the article, the types of games specific to different age groups were studied. Meanwhile, the article dedicated the role of national games in the organization of schoolchildren's free time.

Key words: Leisure, game, type, importance, activity

РЕЗЮМЕ

Назакет Исамвердиева, Нермина Мирзалиева

РОЛЬ ИГР В ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ДОСУГА

Игра – это занятие для всех возрастов. Независимо от возраста игра играет важную роль в эффективной организации свободного времени человека. В статье изучены виды игр, характерные для разных возрастных групп. Между тем, статья посвящена роли национальных игр в организации свободного времени школьников.

Ключевые слова: Досуг, игра, вид, значимость, деятельность

ELM TARİXİNİN TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏDRİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xatirə İSMAYILOVA¹

xatire19667@gmail.com

Səmədəğa RİZVANLI²

rizvanlisemedaga17@gmail.com

Xasmurad İSMAYILZADƏ³

xasmurad2003@gmail.com

AETN akademik Yusif Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu^{1,3}
İstanbul Gedik Universiteti²

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanada elm tarixinin əhəmiyyəti, təbiət və texniki elmlərin humanitar elmlər kimi inkişaf tarixinin öyrənilməsindən bəhs olunur. Eləcə də kimya və neft-kimya elminin yaranması, inkişaf tarixi və bu sahələrdə çalışan alimlərimizin fundamental elmi-tədqiqat işlərinin ən mühüm nəticələri qısa olaraq əks olunmuşdur. Elm tarixinin əhəmiyyəti haqqında elm və mədəniyyət xadimləri dəfələrlə qeyd ediblər. Belə ki, İngilis alimi V.Ostvald yazırdı ki, ancaq elm tarixi cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək üçün etibarlı mənbə ola bilər. O, özünün "Kimyada aparıcı yollar" əsərində kimya elminin tarixindən, bu elmin tədricən inkişaf etmiş əsas anlayışlarını məntiqi qiymətləndirmişdir. Akademik Y.H.Məmmədəliyevin elm tarixindən bəhs edən, 1960-cı ildə çap olunan, indi də öz əhəmiyyətini, aktuallığını saxlayan "Azərbaycanda elmin inkişafı" adlı kitabı elm tarixi baxımından qiymətli əsərlərdən hesab olunur. Akademik Y.H.Məmmədəliyev bu kitabda Azərbaycanada elmin inkişaf tarixini XII əsrdən başladığını göstərmişdir. O, yazırdı: "Azərbaycan xalqı öz sıralarında çoxlu görkəmli alim, mütəfəkkir, şair yetirmişdi. Onlar dünya mədəniyyəti və elmini insan dühasının parlaq əsərləri ilə zənginləşdirmişlər...". Keçmişdə olduğu kimi bu gün də Azərbaycan elmində, xüsusilə də kimya və neft-kimya sahəsində çalışan yüzlərlə elm xadimi var. Bizim elm tarixi göstərir ki, tədqiqatçı zəhməti heç də asan başa gəlmir. O, uzun müddətli elmi müşahidələri, yorulmadan elmi-təcrübi axtarışları özündə birləşdirir. Elmin tarixi zəhmətin əzəmətinə, nəcibliyinə və elmi biliyin dərinliyinə parlaq sübut olan alimlərin yaradıcılığından bəhs edən çoxlu sayda məlumatlarla zəngindir. Belə alimlərdən - Y.H.Məmmədəliyevi, M.F.Nağıyevi, V.S.Əliyevi, H.H.Haşımovu, S.C.Mehdiyevi, R.Ş.Quliyevi, M.İ.Rüstəmovu, A.C.Hüseynovanı, B.A.Dadaşovu, İ.M.Orucovanı, B.K.Zeynalovu, S.Ə.Sultanovu, F.İ.Səmədovanı, M.Ə.Məmməd-yarovu, R.Ə.Əliyevanı, E.T.Süleymanovanı, A.H.Əzizovu və onlarca başqalarını misal göstərə bilərik. Bu alimlərin fundamental elmi-tədqiqat işlərini tarixin yaddaşına köçürüb gənc nəsillə tanıtmaq eləcə də gələcək nəsillərə çatdırmaq müasir dövrdə son dərəcə əhəmiyyətli və aktual məsələlərdən biridir. Bu baxımdan elm tarixinin tədrisi müasir təhsil sistemində - istər orta məktəblərdə, istərsə də ali təhsil ocaqlarında vacib məsələlərdən biridir. Elm tarixi bir fənn kimi tədris olunmalı, bu sahə də aparılan işlər daha da genişlənməli, eləcə də, gənclərin bu fənnə marağı bilavasitə artırılmalıdır.

Açar sözlər: Elm tarixi, kimya, neft-kimya, neft emalı, neft quyuları

Müasir dövrümüzdə təbiət və texniki elmlərin inkişaf tarixinin öyrənilməsi ən ümdə məsələlərdən biridir. Humanitar elmlər kimi təbiət və texniki elmlərin inkişaf tarixini yazıb,

gənclərə, eləcə də, gələcək nəsillərə çatdırmaq müasir dövrün əsas tələblərindəndir.

Elm tarixinin cəmiyyətdə ki, əhəmiyyəti haqqında elm və mədəniyyət xadimləri öz əsərlərində dönə-dönə qeyd etmişlər. Belə ki, İngilis alimi V.Ostvald yazırdı, ancaq elm tarixi cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək üçün əsas və etibarlı mənbə ola bilər. O, özünün "Kimyada aparıcı yollar" əsərində kimya elminin tarixindən, bu elmin tədricən inkişaf etmiş əsas anlayışlarını məntiqi qiymətləndirmişdir.

Bundan əlavə, dünya şöhrətli kimyaçı alim, akademik Y.H.Məmmədəliyevin elm tarixindən bəhs edən, 1960-cı ildə çap olunmuş, indi də öz əhəmiyyətini, aktuallığını saxlayan "Azərbaycanda elmin inkişafı" adlı kitabı elm tarixinin öyrənilməsində qiymətli mənbə ola bilər [Y.H.Məmmədəliyev. Bakı: 1960, s.10-25].

Akademik Y.H.Məmmədəliyev bu kitabında Azərbaycanda elmin inkişaf tarixinin XII əsrdən başladığını göstərir. O, yazırdı: ".Azərbaycan xalqı öz sıralarında çoxlu görkəmli alim, mütəfəkkir, şair yetirmişdi. Onlar dünya mədəniyyəti və elminin insan dühasının parlaq əsərləri ilə zənginləşdirmişlər".

Akademik daha sonra yazırdı: "XI əsrin böyük mütəfəkkirləri Əbdülhəsən Bəhmənyar ibn Mərzban və Xəlil Təbrizi, XII əsrin görkəmli astronomu Fəridəddin Əli ibn Əbdülkərim Şirvani, məşhur mühəndis və alim Əmirəddin Məsud Naxçıvani, XII əsr təbib və filosofu Əfsələddin Əbdülməlik Xunci bizim dövrə qədər gəlib çatmış olan qiymətli elmi əsərlər yaratmışlar..."

Kitabda kimyaçı alim, akademik Y.H.Məmmədəliyev o dövrün kimyaçıları olan – Mövsüm bəy Xanlarovun və müəllimi Sadıq Hüseynovun keşməkeşli elmi fəaliyyətləri haqqında geniş məlumat verilmişdi [Y.H.Məmmədəliyev. Bakı: 1960, s.10-25].

Tarixi mənbələr Azərbaycanda neft istehsalının mövcudluğunu eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərdən göstərir. Hələ e.ə. X əsrdə yaşamış ərəb səyyahı və coğrafiyaşünası Əbdül-Həsən-Əli-Əl-Məsud yazırdı: "Şirvan sahlığının, Xəzər dənizinin Bakı ilə qovuşduğu yerdə çoxlu neft yataqları var. Orada yer qatlarından alov vulkanlar yaradır" [M.Süleymanov. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı: 1989. s.64-75].

Azərbaycanda kimya elminin tarixini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif illərdə arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılardan eneolit, tunc, dəmir dövrünə və orta əsrlərə aid əldə olunan külli miqdarda maddi-mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsi onu göstərir ki, metaldan istifadə edilməsi hələ eramızdan qabaq IV minilliyin sonu, III minilliyin əvvəllərindən başlanmışdır. Arxeoloqların fikrincə, qədim Azərbaycanda əhalinin ilk tanış olduğu metal mis metalı olmuşdur.

Qədim Azərbaycan dövləti olan Manna ərazisində mis, qızıl, gümüş və başqa metallar da çıxarılmışdır. Alban tarixçisi M.Kalankaytuklu yazırdı: "Bu ölkədə hər cür faydalı qazıntı vardır. Dağlarda qızıl, gümüş, mis və saf gil çıxarılır".

Orta əsrlərdə Azərbaycanda tətbiqi kimyaya aid yayılmasında və inkişafında təbabət elminin müsbət təsiri olmuşdu. O vaxtlar təbabətdə bitki mənşəli dərmanlarla yanaşı, neft, civə, kükürd və s. əsasında hazırlanan dərman maddələri də işlədilir.

Azərbaycanda kimya elminin inkişafında orta əsrin görkəmli elm xadimlərindən: məşhur həkim və kimyaçı alim Əbu Əli İbn-Sinanın, ensiklopedik biliyə malik alim Nəsrəddin Tusinin elmi ideyalarının, təbabət və tətbiqi kimyanın banilərindən biri olan Ömər Osmanoglundun mühüm xidmətləri vardır. Ömər Osmanoglu XII əsrdə Azərbaycanda məşhur filosofu, riyaziyyatçısı, kimyaçısı və həkimlərindən biri olmuşdur

[Ə.Xəlilov, Bakı: 1990. Elm, s.8-45].

İstənilən sivilizasiyalı cəmiyyətdə elmi dünya görüşünün formalaşması mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədardır. Həmin vəzifələrin həlli bu gün cəmiyyətimizin inkişaf mərhələsinin xüsusiyyətləri eləcə də mənəvi cəhətdən zəngin insan amilinin rolunun artması ilə bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan təbiət və texniki elmlərin humanitarlaşdırılması dünya inkişaf tarixinin ayrılmaz hissəsi olan elm tarixinin birbaşa rolu son dərəcə əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur [X.Y.İsmayılova, E.Ə.Qasımzadə, A.J.Hüseynova. ANT. №2. 2008, s.52-56].

Azərbaycanda kimya elminin və sənayesinin yaradılması və eləcə də inkişaf etdirilməsində qiymətli təbii sərvətimiz – neft mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Azərbaycanda neft çıxarılmasının tarixi də qədimdir. Azərbaycan "Qara qızıl diyarı", "Odlar yurdu" kimi çoxdan məşhurdur. Azərbaycanda neftin istehsalı və ondan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunması haqqında ilk məlumata X əsrdə yaşamış ərəb alimi və səyyahı Məsudinin əsərlərində rast gəlinir. Keçmiş zamanlarda neftdən, əsasən, yanacaq və müalicə vasitəsi kimi istifadə olunurdu [Ə.Xəlilov. Bakı: 1990. Elm, s.8-45].

Son yüz ildə cənubi Qafqaz regionunda coğrafi mövqeyi, malik olduğu zəngin neft və qaz ehtiyatlarının işlənməsi, həmçinin onların dünya bazarlarına ixracı üzrə nəhəng layihələrin həyata keçirilməsi sayəsində Azərbaycan bu gün ABŞ, Avropa və Asiya dövlətlərinin maraqlarının kəşşiydi geosiyasi mərkəzə çevrilib.

Belə ki, Azərbaycanın neft sənayesi onun iqtisadi, siyasi həyatının mühüm elementinə çevrilmişdir.

Respublikamızda kimya elmi, eləcə də neft-kimya sənayesi öz-özünə inkişaf etməmişdir. Belə ki, bu sahənin inkişaf tarixi burada yorulmadan elmi-tədqiqat işləri aparmış alim və mütəxəssislərin elmi fəaliyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Odur ki, onların fundamental elmi tədqiqat işlərini tarixin yaddaşına yazıb gələcək nəsillərə, eləcə də dünyaya çatdırmaq bizim ən ümdə işimiz olmalıdır.

Bizim elm tarixi göstərir ki, tədqiqatçı zəhməti heç də asan başa gəlmir. O özündə uzun müddətli elmi müşahidələri, yorulmadan elmi-təcrübi axtarışları birləşdirir. Elmimizin tarixi zəhmətin əzəmətinə, nəcibliyinə və elmi biliyin dərinliyinə parlaq sübut olan alimlərin yaradıcılığı haqqında materiallarla zəngindir.

Azərbaycan alimlərinin kimya elminin aparıcı sahələrindən biri olan neft emalı sahəsindəki qiymətli tədqiqatları, ixtira və kəşfləri, eləcə də həyat yaradıcıqlarından bəhs edən əsərləri Azərbaycan kimya elminin və neft-kimya sənayesi tarixində ən dəyərli mənbə ola bilər.

Kimya elminin inkişafında və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında Azərbaycan alimlərinin rolu danılmazdır. Belə alimlərdən - Y.H.Məmmədəliyevi, M.F.Nağiyevi, V.S.Əliyevi, H.H.Haşımovu, S.C.Mehdiyevi, R.Ş.Quliyevi, M.İ.Rüstəmovu, A.C.Hüseynovanı, B.A.Dadaşovu, İ.M.Orucovanı, B.K.Zeynalovu, S.Ə.Sultanovu, F.İ.Səmədovanı, M.Ə.Məmmədyarovu, R.Ə.Əliyevanı, E.T.Süleymanovanı, A.H.Əzizovu, H.C.İbrahimovu, N.Canıbəyovu və onlarca başqalarını misal göstərə bilərik. Bu elm xadimlərinin apardıqları elmi və təcrübi əhəmiyyətli tədqiqatlarının nəticələri nəinki Azərbaycanda, eləcə də dünyanın bir çox aparıcı ölkələrinin beynəlxalq simpozium və konfranslarında öz əksini tapmışdır. Bu alimlərin fundamental elmi-tədqiqat işlərinin tarixin yaddaşına köçürüb, gələcək nəsillərə çatdırmaq bu gün ən vacib məsələlərdən biri

olmalıdır. Təbiət və texniki elmləri humanitar elmlər sırasında elm tarixini yazmaq müasir dövrdə son dərəcə əhəmiyyətli bir işdir [X.Y.İsmayılova, Q.M.Qasimov. Gənc alimlərin əsərləri. №2, 2009. s.10-15].

Azərbaycan kimyaçı alimlərinin Bakı məktəbi neft-kimya və neft emalı sahəsində yaratdıqları və bir çox ölkələrdə nüfuz qazanmış elmi məktəbinin fəaliyyəti bu gün onların yetişdirmələri tərəfindən uğurla davam etdirir [Хатирә Исмаилова. Lambert. Academic Publishing. ISBN-978-620-7-80507-5]. Copyright @ 2024 Dodo Books Indian Ocean Ltd and OmniScriptum S.R.L publishing grou. Ст.86

Məhz elə ona görə də kimya elminin və sənayesinin nailiyyətlərinin təbliğini, elmi texniki tərəqqinin inkişafını, eləcə də alimlərimizin elm və həyat fəaliyyətlərinin öyrənilməsində, elm tarixinin tədrisi müasir təhsil sistemində, istər orta məktəblərdə, istərsə də ali təhsil ocaqlarında olduqca vacib məsələlərdən biridir.

Müasir təhsil sistemində elm tarixi bir fənn kimi tədris olunmalı, bu sahə də aparılan işlər daha da genişlənməli, eləcə də gənclərin bu fənnə marağı artırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov, Ə. "Azərbaycanın kimya aləminə səyahət". Bakı: 1990. Elm, s.8-45
2. İsmayılova, X.Y., Qasımzadə, E.Ə., Hüseynova, A.J. "Katalitik krekinq prosesinin inkişafında Azərbaycan alimlərinin rolu". ANT. №2. 2008, s.52-56
3. Məmmədəliyev, Y.H. "Azərbaycanda elmin inkişafı". Bakı: 1960, s.10-25
4. Süleymanov, M. "Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim". Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat. Bakı: 1989. s.64-75
5. İsmayılova, X.Y., Qasimov, Q.M. Azərbaycan alimlərinin neft-kimya və neft emalı sənayesində elmi nailiyyətlərinə tarixi baxım. Gənc alimlərin əsərləri. №2. 2009. s.10-15
6. Исмаилова, Хатирә. Достижения азербайджанских Ученых В Развитии Каталитического Крекинга Lambert. Academic Publishing. ISBN-978-620-7-80507-5 Copyright @ 2024 Dodo Books Indian Ocean Ltd and OmniScriptum S.R.L publishing grou. Ст.8

SUMMARY

**Xatira Ismayilova, Samadaga Rizvanli
Khasmurad İsmayilzade**

THE IMPORTANCE OF TEACHING THE HISTORY OF SCIENCE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article discusses the importance in Azerbaijan, the study of the history of the development of natural and technical sciences as humanitarian sciences. Also, the origin and development history of chemistry and petrochemical science and the most important results of the fundamental scientific research work of our scientists working in these fields were briefly reflected. Science and culture figures have repeatedly mentioned the history of science. Thus, the English scientist V.Ostwald wrote that only the history of science for studying the development laws of society. In his work "Leading Paths in Chemistry", he

made a logical evaluation of the basic concepts of this science that have gradually developed from the history of chemistry. Academician Y.H.Mammadaliyev's book "Development of science in Azerbaijan" published in 1960, which still retains its importance and relevance, is considered one of the valuable works in the history of science / in this book, academician Y.H.Mammadaliyev showed that the history of the development of science in Azerbaijan began in the 12th century. He wrote: "Azerbaijani people have many outstanding scientists, thinkers, etc. in their ranks. They have enriched world culture and science with brilliant works of human genius". The history of our science shows that the work of researchers is not easy. It combines long-term scientific observations and tireless scientific-experimental research. The history of sciences, which is a bright proof of the greatness, nobility and depth of scientific knowledge. Among such scientists - Y.H.Mammadaliyev, M.F.Nagiyev, V.S.Aliyev, R.Sh.Guliyev, I.M.Orujovani, M.I.Rustamov, F.I. Samadovani, A.H.Azizov, R.A.Aliyeva, E.T.Suleymanova, M.A.Mammadyarov and dozens of others as examples. Transferring the fundamental scientists to the memory of history and introducing them to the younger generation by writing the history of science, as well as conveying them to future generations, is one of the most important and urgent issues in modern times. From this point of view, the study of the history of science is one of the important issues in the modern education system, whether in secondary schools or higher education institutions. The history of science should be taught as a subject, the work carried out in this field should be expanded and the interest of young people in this subject should increase.

Key words: *History of science, chemistry, petrochemical, oil refining, oil wells*

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ AKADEMİK YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFI: ƏSAS METODLARIN TƏHLİLİ

Aynur QOCAYEVA

aqocayeva@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Tədqiqat ali təhsil müəssisələrində ingilis dilində akademik yazı bacarıqlarının inkişafı üçün əsas metodların təhlilinə yönəlib. Akademik yazı bacarıqları tələbələrin qlobal elmi icmaya inteqrasiya edərək, tənqidi düşünmə və analitik qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələri üçün vacibdir. İngilis dili beynəlxalq elmi kommunikasiya dili kimi qəbul edildiyindən bu bacarıqların inkişafı tələbələrin beynəlxalq jurnallarda məqalə dərc etməsi, qlobal konfranslarda iştirak etməsi və beynəlxalq əməkdaşlıqlarda yer almağa şərait yaradır. Tədqiqatda ali təhsil müəssisələrində akademik yazı bacarıqlarının tədrisində yaranan çətinliklər, xüsusilə dil maneələri, mədəni fərqlər və motivasiya çatışmazlığı kimi problemlər müzakirə edilir. Ənənəvi tədris metodlarının tənqidi təhlili onların fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşmaqda məhdudiyətlərini göstərir və tələbəyə yönəlik interaktiv metodların, layihə əsaslı öyrənmə və rəqəmsal resursların effektivliyi vurğulanır. Sonda müəllif akademik yazı bacarıqlarının inkişafı üçün çevik və innovativ tədris yanaşmalarının vacibliyini qeyd edir. Bu yanaşmalar tələbələrin qlobal akademik mühitdə uğurla iştirak etməsi və elmi karyeralarını inkişaf etdirmələri üçün əsas şərtlərdəndir. Tədqiqat, həmçinin bu sahədəki mövcud tədris metodlarının təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər təqdim edir.

Açar sözlər: İngilis dili, ali təhsil, tədris metodikası, akademik yazı bacarıqları

Giriş

Ali təhsil müəssisələrində ingilis dilində akademik yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi müasir dövrdə tələbələrin qlobal miqyasda rəqabət apara bilmələri üçün vacib şərtlərdən biridir. Akademik yazı yalnız fikirlərin səlis ifadəsi deyil, həm də tənqidi düşünmə, məlumatın düzgün təhlili və elmi biliklərin təqdim edilməsi bacarığını inkişaf etdirir. Bu gün dünyada ingilis dilinin qlobal elmi kommunikasiya dili olaraq qəbul edilməsi, ali məktəblərdə bu bacarıqların tədrisini daha da aktual edir. Tələbələrin beynəlxalq jurnallarda məqalə dərc etməsi, qlobal konfranslarda iştirak etməsi və beynəlxalq əməkdaşlıqlarda yer alması üçün akademik yazı bacarıqlarının inkişafı əsas rol oynayır.

Bu baxımdan, tədqiqatın məqsədi ali təhsil müəssisələrində ingilis dilində akademik yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün istifadə olunan əsas metodları təhlil etmək və onların effektivliyini dəyərləndirməkdir. Tədqiqat, həmçinin tələbələrin bu sahədəki ehtiyaclarını müəyyən etmək, mövcud tədris metodlarının üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını üzə çıxarmaq və bu sahədə yeni yanaşmalar təklif etmək məqsədi daşıyır.

Elmi ədəbiyyata töhfəsi baxımından, tədqiqatımız ali təhsil müəssisələrində ingilis dilində akademik yazı bacarıqlarının tədrisi ilə bağlı mövcud boşluqları doldurmağa yönəlmişdir. Mövcud metodların nəzəri və praktiki təhlili, təhsil proqramlarının təkmilləşdirilməsi və tələbələrin akademik yazı bacarıqlarının artırılması üçün mühüm məlumatlar təmin etməkdədir.

İngilis dilində akademik yazı bacarıqlarının əhəmiyyəti və onun tədrisində çətinliklər

İngilis dilində akademik yazı bacarıqları müasir dövrdə tələbələrin və alimlərin qlobal elmi icmaya inteqrasiyası üçün əhəmiyyətli vasitələrdən biridir. İngilis dili qlobal elmi kommunikasiya və araşdırmaların əsas dili olaraq qəbul edildiyi üçün bu bacarıqların inkişaf etdirilməsi tələbələrə öz araşdırma nəticələrini geniş bir auditoriya ilə bölüşmək imkanı verir [Marrs, De Leon və Lawless, 2021, s.432]. Tələbələr ingilis dilində yazmaqla öz tədqiqatlarını beynəlxalq jurnallarda dərc etdirə, qlobal konfranslarda təqdimat edə və digər ölkələrin tədqiqatçıları ilə əməkdaşlıq edə bilərlər. Bu, onların elmi karyeralarını inkişaf etdirmək və akademik dünya ilə əlaqələrini gücləndirmək üçün mühüm addımdır.

Bundan əlavə, ingilis dilində akademik yazı bacarıqları tələbələrin tənqidi düşünmə və analitik bacarıqlarının inkişafına da mühüm töhfə verir. Akademik yazı tələb edir ki, tələbələr mövcud bilikləri nəzərdən keçirsin, bu biliklərə əsaslanaraq yeni fikirlər irəli sürsün və mövzuya dair müstəqil analiz aparsın. Bu proses tələbələrin elmi məlumatları anlama, qiymətləndirmə və effektiv şəkildə təqdim etmə qabiliyyətini artırır [Widodo, Fang və Elyas, 2022, s.191]. Həmçinin tələbələr bu bacarıqları inkişaf etdirdikcə daha yaradıcı və tənqidi düşüncə tərzinə malik olurlar ki, bu da onlara həm təhsil həyatında, həm də karyera yollarında üstünlük qazandırır.

Nəhayət, ingilis dilində akademik yazı bacarıqları tələbələrə daha geniş perspektiv və mədəniyyətlərarası anlayış qazandırır. Çünki bu dildə yazmaq, tələbələri fərqli elmi və mədəni fikirlər ilə tanış olmağa təşviq edir. Bu proses onların qlobal perspektivlərini genişləndirir və beynəlxalq akademik diskursda daha fəal iştirak etmələrinə şərait yaradır [Young və başqaları, 2008, s.174]. Beləliklə, ingilis dilində akademik yazı bacarıqlarının inkişafı, tələbələrin həm şəxsi, həm də akademik inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, onları daha yaxşı təhsil alan, məlumatlı və dünya vətəndaşı kimi yetişdirir.

İngilis dilində akademik yazı bacarıqlarının tədrisi ali təhsil müəssisələrində tələbələrin uğurlu bir akademik karyera qurması üçün vacib komponentlərdən biridir. Lakin bu sahədə bir çox çətinliklər mövcuddur ki, onların həlli tələbələrin akademik yazı qabiliyyətlərinin daha effektiv inkişaf etdirilməsinə şərait yarada bilər. Bu çətinliklər tələbələrin dil maneələri, mədəni fərqlər, motivasiya çatışmazlığı və tədris metodlarının uyğunsuzluğu kimi bir sıra amillərlə əlaqələndirilə bilər.

Ən geniş yayılmış çətinliklərdən biri tələbələrin ingilis dili biliyinin səviyyəsi ilə bağlıdır. Əksər tələbələr üçün ingilis dili ikinci və ya xarici dildir və bu, onların akademik yazı prosesində ciddi dil maneələri ilə üzləşməsinə səbəb olur. Lüğət məhdudiyətləri, qrammatik səhvlər və cümlə strukturlarının düzgün qurulmaması kimi problemlər, tələbələrin fikirlərini aydın və dəqiq ifadə etməsinə mane olur [Yu və Zhang, 2017, s.182]. Bu vəziyyət tələbələrin öz tədqiqat nəticələrini və analitik fikirlərini ifadə edərkən çətinlik çəkmələrinə səbəb olur. Nəticədə, tələbələr akademik yazı prosesinə qarşı inamsızlıq və qorxu hissi yaşaya bilər, bu da onların motivasiyasını azaldır və yazı qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün tələb olunan performansın göstərilməsinə mane olur.

Mədəni fərqlər də ingilis dilində akademik yazı bacarıqlarının tədrisində mühüm çətinliklərdən biridir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə akademik yazının forması, təzi və tonu fərqli ola bilər. Məsələn, bəzi mədəniyyətlərdə tələbələr daha çox faktlara və obyektiv

məlumatlara əsaslanan yazı stilinə üstünlük verə bilər, digər mədəniyyətlərdə isə subyektiv fikir və təcrübələrə əsaslanan yazı stili daha geniş yayılmışdır. Bu fərqliliklər tələbələrin ingilis dilində akademik yazı tələblərinə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkməsinə səbəb olur. Tələbələr fərqli akademik yazı normalarını və tərzlərini anlamaq və onlara uyğunlaşmaq üçün əlavə çətinliklər yaşayır, bu da onların yazı prosesində daha çox vaxt və səylə məşğul olmasını tələb edir [Murray və Hicks, 2014, s.175].

Nəhayət, tədris metodlarının və tədris mühitinin tələbələrin ehtiyaclarına tam uyğun olmaması da akademik yazı bacarıqlarının inkişafında çətinlik yarada bilər. Ənənəvi tədris metodları tələbələrin fərdi ehtiyaclarını və öyrənmə tərzlərini nəzərə almadan, standart bir yanaşma tətbiq edə bilər. Bu, tələbələrin akademik yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün fərdi dəstək və rəy ala bilməməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, tədris resurslarının və yazı üzrə təlimlərin çatışmazlığı tələbələrin bu sahədə lazım olan bacarıqları əldə etməsinə daha da çətinləşdirir [Murray, Thow, Moore və Murphy, 2008, s.124].

İngilis dilində akademik yazı bacarıqlarının tədrisində yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün dünya ölkələri bir sıra innovativ və effektiv yanaşmalar tətbiq edir. Əsas yanaşmalardan biri fərdi tədris və tələbəyə yönəlik təlim metodlarının inteqrasiyasıdır. Bu metodlar tələbələrin fərdi ehtiyaclarını, dil səviyyələrini və öyrənmə tərzlərini nəzərə alaraq, onların yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlib. Məsələn, bəzi ölkələrdə universitetlər xüsusi akademik yazı mərkəzləri yaradaraq tələbələrə fərdi məsləhət, yazı təlimləri və dəstək təmin edir. Bu mərkəzlər tələbələrin tənqidi düşüncə və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mütəxəssis müəllimlər və təlimçilər tərəfindən idarə olunur.

Bundan əlavə, dünya ölkələri texnologiyanın tədris prosesinə inteqrasiyasını genişləndirirlər. Onlayn platformalar və rəqəmsal resurslar vasitəsilə tələbələr akademik yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün geniş materiallar və interaktiv təlimatlara çıxış əldə edirlər. Məsələn, bəzi universitetlər onlayn kurslar, vebinarlar və video dərslər təşkil edərək tələbələrin istənilən yerdən və istənilən vaxt təlimat ala bilməsini təmin edir. Bu yanaşmalar tələbələrin dil maneələrini aşmasına, mədəni fərqləri anlamağa və akademik yazının tələblərinə uyğunlaşmağa kömək edir, bu da öz növbəsində onların ümumi akademik müvəffəqiyyətini artırır.

Ali məktəblərdə akademik yazı bacarıqlarının tədrisi üçün əsas metodlar

Ali təhsil müəssisələrində ingilis dilində akademik yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi tələbələrin akademik və peşəkar sahələrdə uğurlu olması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Akademik yazı yalnız məzmunun düzgün çatdırılması deyil, həm də tənqidi düşüncə, analitik qabiliyyətlər və elmi araşdırma bacarıqlarının nümayiş etdirilməsi deməkdir. Bu bacarıqların inkişafı üçün effektiv tədris metodlarının tətbiqi vacibdir. Müasir tədris metodları tələbələrin yazı qabiliyyətlərini artırmaq, onların elmi düşüncə tərzini inkişaf etdirmək və qlobal akademik mühitə uyğunlaşmalarına kömək etmək məqsədini daşıyır. Ənənəvi təlim yanaşmaları akademik yazı bacarıqlarının tədrisində uzun illərdir ki, tətbiq edilir və müəyyən dərəcədə effektivliyi ilə tanınır. Bu metodlar əsasən mühazirələr, dərslər vəsaitləri və yazılı tapşırıqlara əsaslanır. Mühazirələr zamanı müəllimlər tələbələrə akademik yazının strukturu, formatı və üslubu barədə məlumat verir, həmçinin müxtəlif akademik yazı növlərini və onların tələblərini izah edir. Dərslər vəsaitləri və kitablar isə

tələbələrə akademik yazı üçün nümunələr və təlimatlar təqdim edir. Yazılı tapşırıqlar tələbələrin bu bilikləri praktiki olaraq tətbiq etməsinə imkan yaradır və müəllimlərə tələbələrin yazı bacarıqlarını dəyərləndirmək üçün alət verir. Ənənəvi metodlar akademik yazının əsaslarını öyrətmək üçün faydalıdır, lakin onlar tələbələrin fərdi ehtiyaclarına və dil səviyyəsinə uyğunlaşmaqda məhdudluqlar yarada bilər [Ünlüer, 2024, s.66-67]. Bu yanaşmalar bəzən tələbələrin yaradıcılığını və tənqidi düşüncəsini məhdudlaşdırır, çünki onlar daha çox müəyyənlanmış qaydalar və formallıqlara yönəlmişdir. Buna görə də ənənəvi metodların effektivliyini artırmaq üçün onları digər interaktiv və tələbəyə yönəlik metodlarla (student-oriented methods) birləşdirmək vacibdir.

İnteraktiv tədris metodları tələbələrin təlim prosesində daha fəal iştirakını təşviq edərək onların akademik yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müasir və effektiv yanaşmalardır. Bu metodlar seminarlar, müzakirə qrupları, layihə əsaslı öyrənmə [project-based learning] və qrup işləri kimi interaktiv fəaliyyətlərə əsaslanır. İnteraktiv metodlar tələbələrin fikir mübadiləsi etməsinə, müxtəlif perspektivləri öyrənməsinə və öz fikirlərini ifadə etməsinə imkan yaradır. Məsələn, seminarlar və müzakirə qrupları tələbələrin öz tədqiqat mövzularını müzakirə etməsi və müxtəlif baxışlardan yanaşmalarını təmin edir. Bu, onların tənqidi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir və yazı prosesində daha çox analiz və mülahizə aparmağı öyrənmələrinə kömək edir. Layihə əsaslı öyrənmə yanaşmaları tələbələrin akademik yazı bacarıqlarını real həyat vəziyyətləri və tədqiqat problemləri üzərində tətbiq etməsinə təşviq edir [Aybek, 2023, s.44-45]. Bu metodlar tələbələrin öz tədqiqat layihələrini planlaşdırmasına, məlumat toplamasına, analiz aparmasına və nəticələri yazılı şəkildə təqdim etməsinə imkan yaradır. Layihə əsaslı öyrənmə tələbələrin praktiki təcrübə qazanmalarını və elmi yazı prosesini daha dərinlən anlamalarını təmin edir.

Müasir dövrdə texnologiyanın tədris prosesinə inteqrasiyası akademik yazı bacarıqlarının tədrisində mühüm rol oynayır. Rəqəmsal resurslar və onlayn platformalar vasitəsilə tələbələr akademik yazı haqqında geniş məlumat əldə edə, nümunələrə baxa və müxtəlif yazı üslublarını öyrənməyə bilərlər. Məsələn, onlayn yazı laboratoriyaları və platformaları tələbələrə yazı tapşırıqları üçün məsləhətlər, qaydalar və təlimatlar təqdim edir. Bu platformalar həmçinin müəllimlərə tələbələrin yazı bacarıqlarını izləmək və onlara fərdi rəy vermək imkanı yaradır. Eyni zamanda, texnologiya vasitəsilə tələbələr öz yazılarını daha asanlıqla redaktə edə, plagiatlıq yoxlamaları apara və akademik üslub qaydalarına uyğunluğunu təmin edə bilərlər. Onlayn kurslar və vebinarlar tələbələrə müxtəlif mövzularda təlimatlar almaq və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əlavə imkanlar təqdim edir. Texnologiyanın tədris prosesinə inteqrasiyası, tələbələrin daha müstəqil və öz-özünə təhsil almalarını təşviq edir, bu da onların ümumi təhsil prosesinə daha fəal yanaşmalarını təmin edir [Aybek, 2023, s.123-125].

Akademik yazı bacarıqlarının tədrisində fərdi məsləhət və mentorluq yanaşmaları tələbələrin fərdi ehtiyaclarına və inkişaf səviyyəsinə uyğun təlimat və dəstək təmin etməyə yönəlmişdir. Bu yanaşmalar tələbələrin yazı prosesində qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq və onların yazı qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fərdi məsləhətlər vasitəsilə müəllimlər tələbələrlə birbaşa işləyərək onların yazılarına dair rəy verir, düzəlişlər təklif edir və təkmilləşdirmə yollarını göstərir. Bu, tələbələrin yazı prosesini daha yaxşı anlamasına və öz yazılarında daha dəqiq və aydın ifadələrdən istifadə

etməsinə kömək edir. Mentorluq proqramları təcrübəli müəllimlərin və ya tədqiqatçıların tələbələrlə uzunmüddətli əməkdaşlıq qurmasına imkan yaradır [Ünlüer, 2024, s.88-89]. Bu proqramlar tələbələrə yalnız yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək deyil, həm də akademik karyeraları üçün faydalı məsləhətlər və yönləndirmə verir. Mentorlar tələbələrin tədqiqat mövzularının seçilməsi, məlumat toplama, analiz aparma və yazının strukturunun qurulmasında onlara dəstək olur.

Ali təhsil müəssisələrində müxtəlif millətlərdən və mədəniyyətlərdən olan tələbələrin sayı artdıqca mədəniyyətlərarası və çoxdilli yanaşmaların tədris prosesində inteqrasiyası da vacib hala gəlir. Bu yanaşmalar tələbələrin öz mədəniyyətləri ilə ingilis dilində akademik yazı arasındakı fərqləri anlamasına və bu fərqləri aşmasına kömək edir. Mədəniyyətlərarası təlimlər və seminarlar, tələbələrin akademik yazı üslublarının və normativlərinin müxtəlifliyini anlamalarına və buna uyğunlaşmalarına imkan yaradır. Bu, onların qlobal akademik mühitdə daha rahat inteqrasiya etməsinə və uğurlu olmasına şərait yaradır [Toprak, 2022, s.23-24].

Nəticə

Tədqiqatımızın nəticəsi olaraq qeyd edə bilərik ki, ingilis dilində akademik yazı bacarıqlarının tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər tələbələrin dil biliyi, mədəni fərqlər və tədris metodlarının uyğunsuzluğu kimi müxtəlif amillərlə əlaqəlidir. Bu çətinliklərin həlli tələbələrin akademik müvəffəqiyyətini artırmaq və onların qlobal elmi icmaya inteqrasiyasını gücləndirmək üçün vacibdir. Universitet müəllimləri bu çətinlikləri nəzərə alaraq tələbələrin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış tədris metodları və resursları inkişaf etdirməli və tələbələrə daha çox dəstək göstərməlidirlər.

Ali təhsil müəssisələrində ingilis dilində akademik yazı bacarıqlarının tədrisi üçün müxtəlif metodların tətbiqi tələbələrin akademik müvəffəqiyyətini artırmaq üçün vacibdir. Ənənəvi, interaktiv, rəqəmsal və fərdi təlim metodlarının kombinasiyası tələbələrin yazı bacarıqlarını hərtərəfli inkişaf etdirməyə kömək edir. Hər bir metodun öz üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır, buna görə də təhsil siyasətçiləri və müəllimlər, tələbələrin ehtiyaclarına uyğunlaşmaq üçün çevik və innovativ yanaşmalar tətbiq etməlidir. Akademik yazı bacarıqlarının inkişafı tələbələrin tənqidi düşüncə, analitik qabiliyyətlər və qlobal akademik arenada müvəffəqiyyətlə iştirak etmək üçün mühüm bir alətdir. Bu bacarıqların tədrisi üçün effektiv metodların tətbiqi tələbələrin həm akademik, həm də peşəkar sahələrdə daha geniş imkanlar əldə etməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aybek, S. Multiword units in academic writings by native speakers of English and Turkish EFL learners: A lexical bundles approach. Çukurova: 2023. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
2. Marrs, H., De Leon, M., & Lawless, T. (2021). Use of English Language Proficiency Data to Better Assess Reading Growth for English Language Learners. *School Psychology Review*, 51[4], 427–440. <https://doi.org/10.1080/2372966X.2021.1917971>
3. Murray, R., Thow, M., Moore, S., & Murphy, M. (2008). The writing consultation: developing academic writing practices. *Journal of Further and Higher Education*, 32[2],

- 119–128. <https://doi.org/10.1080/03098770701851854>
4. Murray, N., & Hicks, M. (2014). An institutional approach to English language proficiency. *Journal of Further and Higher Education*, 40[2], 170–187. <https://doi.org/10.1080/0309877X.2014.938261>
 5. Toprak Z. Academic writing and the experience of graduate students and supervisors/advisors: The case of educational studies. İstanbul: 2022. Boğaziçi Üniversitesi
 6. Ünlüer, Z. [2024]. Expectations, motivations, and satisfaction of EFL students for utilizing an academic writing center. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
 7. Widodo, H.P., Fang, F., & Elyas, T. (2022). Designing English language materials from the perspective of Global Englishes. *Asian Englishes*, 24[2], 186–198. <https://doi.org/10.1080/13488678.2022.2062540>
 8. Young, J.W., Cho, Y., Ling, G., Cline, F., Steinberg, J., & Stone, E. [2008]. Validity and Fairness of State Standards-Based Assessments for English Language Learners. *Educational Assessment*, 13[2–3], 170–192. <https://doi.org/10.1080/10627190802394388>
 9. Yu, G., & Zhang, J. (2017). Computer-Based English Language Testing in China: Present and Future Language Assessment Quarterly, 14[2], pp.177–188. <https://doi.org/10.1080/15434303.2017.1303704>

SUMMARY

Aynur Gojayeva

DEVELOPMENT OF ACADEMIC WRITING SKILLS IN ENGLISH AT HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: ANALYSIS OF KEY METHODS

The study is focused on analyzing the main methods for developing academic writing skills in English at higher education institutions. Academic writing skills are crucial for students to develop critical thinking and analytical abilities while integrating into the global scientific community. Since English is recognized as the international language of scientific communication, developing these skills enables students to publish articles in international journals, participate in global conferences, and engage in international collaborations. The study discusses the challenges faced in teaching academic writing skills in higher education institutions, particularly issues such as language barriers, cultural differences, and lack of motivation. A critical analysis of traditional teaching methods reveals their limitations in adapting to individual needs, highlighting the effectiveness of student-oriented interactive methods, project-based learning, and digital resources. In conclusion, the author emphasizes the importance of flexible and innovative teaching approaches for developing academic writing skills. These approaches are essential for students to participate successfully in the global academic environment and advance their scientific careers. The study also offers suggestions for improving existing teaching methods in this field.

Key words: *English language, higher education, teaching methodology, academic writing skills*

РЕЗЮМЕ

Айнур Годжаева

РАЗВИТИЕ АКАДЕМИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ПИСЬМА НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В ВУЗАХ: АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ МЕТОДОВ

Исследование направлено на анализ основных методов развития навыков академического письма на английском языке в высших учебных заведениях. Навыки академического письма важны для развития критического мышления и аналитических способностей студентов, а также для их интеграции в глобальное научное сообщество. Поскольку английский язык признан международным языком научной коммуникации, развитие этих навыков позволяет студентам публиковать статьи в международных журналах, участвовать в глобальных конференциях и принимать участие в международных сотрудничествах. В исследовании обсуждаются трудности, возникающие при обучении навыкам академического письма в высших учебных заведениях, особенно такие проблемы, как языковые барьеры, культурные различия и недостаток мотивации. Критический анализ традиционных методов обучения показывает их ограниченность в адаптации к индивидуальным потребностям студентов, а также подчеркивается эффективность интерактивных методов, ориентированных на студентов, обучения на основе проектов и использования цифровых ресурсов. В заключение автор отмечает важность гибких и инновационных подходов в обучении для развития навыков академического письма. Эти подходы являются основными условиями для успешного участия студентов в глобальной академической среде и развития их научной карьеры. В исследовании также представлены предложения по совершенствованию существующих методов обучения в этой области.

Ключевые слова: Английский язык, высшее образование, методика преподавания, навыки академического письма

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRDƏ TRİZ TƏLİM TEXNOLOGİYASINDAN İSTİFADƏ QAYDALARI

İlhamə İSMAYILOVA

ilhameismayilova32@gmail.com

Aygün İSMAYILOVA

aygun.ismayilova.87@inbox.ru

Mingəçevir Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

TRİZ texnologiyası - ixtiraçı problemin həlli nəzəriyyəsidir. TRİZ texnologiyası pedaqoji sistemdir və məqsədi yaradıcı şəxsiyyət yetişdirməkdir. Təsisçisi Henrix Sauloviç Altşullerdir. Texnologiyanın əsas fikri texniki sistemlərin "təsadüfi" olaraq meydana gəlməməsidir və bunlar şüurlu, boş sınaq olmadan, ixtiraçı problemləri həll etmək üçün öyrənilə, istifadə edilə və inkişaf etdirilə bilər.

Açar sözlər: *nitq, ixtiraçılıq, yaradıcı təxəyyül, TRİZ texnologiyası*

Hal-hazırda Altşullerin TRİZ texnologiyası bir çox ölkələrin uşaq bağçalarında məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitq, ixtiraçılıq, yaradıcı təxəyyül və dialektik düşüncənin inkişafı üçün uğurla istifadə olunur.

Yaradıcılığı ön plana çəkən "TRİZ" texnologiyası (ixtiraçı problemin həlli nəzəriyyəsi) kompleks materialı uşaq üçün yüngül və əlçatan bir formada edir. Uşaqlar nağıllar və gündəlik vəziyyətlər vasitəsilə dünya haqqında məlumat əldə edirlər. Bütün qrup tapşırığı yerinə yetirmək prosesində iştirak edərək müzakirə edir və bir-biri ilə ünsiyyət qururlar. Ancaq tamamlanmış tapşırığı təqdim etmək üçün yalnız bir uşağa ehtiyac vardır, hansı ki, onu qrup özü seçir.

TRİZ texnologiyasının elementləri təlim prosesində oyun, tədqiqat və layihə texnologiyalarının bir hissəsi kimi həyata keçirilir. Çox vaxt tərbiyəçi özü də bilmədən TRİZ texnologiyaları ilə məşğələlər keçirir. Məhz düşüncənin azadlığı və müəyyən bir problemin həllində sona çatdırma qabiliyyəti bu texnologiyanın mahiyyətidir.

Texnologiyanın xüsusiyyəti problemlə bir dialoqda mövzunun fərqli baxımdan sisteməlik şəkildə nəzərdən keçirilməsi, mövcud biliklərin sistemləşdirilməsidir. Diaqramların, cədvəllərin, simvolların, oyun texnologiyalarının istifadəsinə, vəziyyətlərin drammatizasiyası və simulyasiyasına, praktik işin həyata keçirilməsinə çox diqqət yetirilir və bütün bunlar məşğələləri həyəcanlı və müxtəlif edir.

TRİZ texnologiyasında məqsəd bir tərəfdən düşüncə keyfiyyətlərinin - çeviklik, hərəkətlilik, tutarlılıq, dialektizm, digər tərəfdən axtarış fəaliyyəti, yenilik istəyi, nitqin inkişafı və yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsidir.

TRİZ texnologiyasının məqsədi təkə uşaqların təxəyyülünü inkişaf etdirmək deyil, həm də onlara davam edən prosesləri başa düşərək sisteməlik düşünməyi öyrətməkdir. Məqsəd tərbiyəçilərə ətraf aləmin birliyini və ziddiyyətini anlamağa və kiçik problemlərini həll etməyə qadir olan, yaradıcı şəxsiyyət keyfiyyətlərinə sahib uşaqlara konkret praktik təhsil üçün bir vasitə verməkdir.

TRİZ uşaqlara öz fərdiyyətlərini göstərmək üçün fürsət verir, standartdan kənar düşünməyi öyrədir, başqalarının uğurlarına sevinmək bacarığı, kömək etmək istəyi, çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq kimi əxlaqi keyfiyyətləri inkişaf etdirir.

İndiki mərhələdə təhsilin ən vacib vəzifələrindən biri yeni tip - yaradıcı, fəal, sərbəst düşünən, sürətlə dəyişən həyat şərtlərinə uyğunlaşmağı bacaran şəxsiyyətin yetişdirilməsidir. Uşaqlarla işin əsas vasitəsi pedaqoji axtarışdır. Tərbiyəçi uşağa hazır bilik verməməli, həqiqəti ona açmamalı, onu necə tapmağı öyrətməlidir. Məhz düşüncənin azadlığı və müəyyən bir problemin həllini sona çatdırma qabiliyyəti məktəbəqədər yaşlı uşağın yaradıcılıq inkişafının mahiyyəti, nəticənin son qiymətləndirilməsi isə onun inkişaf səviyyəsidir.

TRİZ texnologiyasının əsas hədəfləri bunlardır:

- idarə olunan yaradıcı təxəyyülün inkişafı;
- yaradıcı düşüncə tərzinin formalaşdırılması;
- tutarlılıq;
- dialektizm (hərəkət etmə, özünü inkişaf etdirmə qabiliyyəti);
- stereotiptən uzaqlaşmaq;
- qərar vermək cəsarəti;
- yaradıcı intuisiya;
- nitqin inkişafı.

Texnologiyada həm fərdi, həm də kollektiv texnika mövcuddur. Kollektivə daxildir:

- > evristik oyun;
- > beyin fırtınası;
- > kollektiv axtarış [1, s.48].

Təlim prosesində uyğunlaşdırılmış TRİZ metodlarının istifadəsi bir sıra üstünlüklərə malikdir:

- uşaqların idraki fəaliyyətini artırır;
- yaradıcılığın təzahürü üçün motivasiya münasibətlərini yaradır;
- uşaqların nitqinin məcazi tərəfinin inkişafı üçün şərait yaradır (söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi, məcazi mənası olan sözlər, sinonimlər və antonimlər);
- bütün dil vasitələrini mənimsəmənin səmərəliliyini artırır;
- leksik və qrammatik strukturların qurulmasında məlumatlılığı formalaşdırır;
- əqli fəaliyyətdə analitik və sintetik əməliyyatların çevikliyi inkişaf etdirir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla iş zamanı TRİZ elementlərindən istifadə edərkən aşağıdakı didaktik prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

- ❖ Seçim azadlığı prinsipi - hər hansı bir təlim və ya idarəetmə fəaliyyətində uşağın seçim hüququnu təmin etmək lazımdır;
- ❖ Açıqlıq prinsipi - uşağa açıq problemlərlə (yeganə düzgün həlli olmayan) işləmək imkanı vermək lazımdır. Yaradıcı tapşırıq şəraitində fərqli həllər daxil etmək lazımdır;
- ❖ Fəaliyyət prinsipi - hər hansı bir yaradıcılıq tapşırığına praktik fəaliyyət daxil edilməlidir;
- ❖ Əks əlaqə prinsipi - tərbiyəçi uşaqlar tərəfindən zehni əməliyyatların mənimsənilməsi prosesini mütəmadi olaraq izləməlidir, çünki yeni yaradıcılıq tapşırıqlarında əvvəlkilərin elementləri var;
- ❖ İdeallıq prinsipi - yaradıcı vəzifələr xüsusi avadanlıq tələb etmir və uşaqların

imkanları, bilikləri və maraqlarından maksimum dərəcədə istifadə etməyə imkan verən hər hansı fəaliyyətin bir hissəsi ola bilər [2, s.85].

TRİZ texnologiyasından istifadə edən müəllim uşağı düşünən bir şəxs vəziyyətinə gətirən ənənəvi olmayan iş formalarından istifadə edir. Məktəbəqədər yaşa uyğunlaşdırılmış TRİZ texnologiyası "Hər şeydə yaradıcılıq!" devizi altında uşağa təhsil verməyə və öyrətməyə imkan verir. Məktəbəqədər yaş bənzərsizdir, çünki uşağın formalaşma yolu onun həyatıdır, buna görə də hər bir uşağın yaradıcılıq potensialını üzə çıxarmaq üçün bu dövrü qaçırmamaq vacibdir.

TRİZ texnologiyasından istifadə etməyin əsas vəzifəsi məktəbəqədər yaşda uşağa yaradıcı kəşflər sevinci aşılamaqdır. Uşaqlarla işləməkdə əsas meyar materialın təqdimatında və zahirən mürəkkəb bir vəziyyətin formalaşdırılmasında aydınlıq və sadəlikdir. Əsas müddəalarını başa düşmədən TRİZ texnologiyalarının tətbiq olunmasını məcbur etmək olmaz. Nağıllar, oyun, gündəlik vəziyyətlər - uşağın qarşılaşdığı problemlərə TRİZ həll yollarını tətbiq etməyi öyrəndiyi mühitdir. Uşaq ziddiyyətlər tapdıqca, özü də çoxsaylı mənbələrdən istifadə edərək ideal nəticə üçün çalışacaqdır. Ziddiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi metodundan istifadə edərək ilk mərhələdə, uşaqlarda qruplaşdırılmağa ehtiyac olmadan hər hansı bir obyektin və ya hadisənin müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, sonrakı mərhələdə yalnız uşaq böyüklərin ondan nə istədiyini başa düşdükdən sonra qruplaşdırılmağa ehtiyac olan cisim və fenomenləri nəzərdən keçirməyə başlamalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva, S.A. Məktəbəqədər təhsildə müasir təlim texnologiyaları (dərs vəsaiti). Bakı: 2022. ADPU, 146 s.
2. Əliyeva, Ş. Məktəbəqədər təhsildə müasir pedaqoji texnologiyalar. Metodik vəsait. Bakı: 2020, 102 s.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ STEAM METODİKASINDAN İSTİFADƏNİN ZƏRURİLİYİ

Gülşən HACIYEVA

gyulshan.gadzhiyeva@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

STEM yanaşması köhnəlmiş "texniki" və "humanitar" düşüncə tərzini məhv edir.

Müasir şirkətlərdə geniş dünyagörüşlü, yenilikləri sevən, inkişaf etmiş, çevik olan, müəyyən bacarıqlara malik yaradıcı insanlara ehtiyac var. STEM-in burada və təhsildə yeni yanaşma ilə əlaqədar ixtisaslı kadr çatışmazlığı problemini necə həllində rolu çox böyükdür.

STEM təhsili nədir?

STEM (Science, technology, engineering, math) - təbiət elmləri, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat dərsləri birləşdirən təlim proqramıdır.

STEAM - Elm, Texnologiya, Mühəndislik, İncəsənət və Riyaziyyatın birləşməsi nəticəsində yeni ideyaların reallaşdırılması, cəmiyyətdə müxtəlif problemlərin həllinə kömək edə biləcək təhsil yanaşmasıdır. STEAM təhsilalanlarda tənqidi yanaşma, yaradıcı düşüncə, qazanılan biliklərin müqayisəli şəkildə anlaşılması, yaradıcı formada yeni layihələr əsasında biliyin möhkəmlənməsi, əməkdaşlıq və s. kimi XXI əsr bacarıqlarını formalaşdırır. STEAM fənləri ayrılıqda öyrətmək əvəzinə, onları real dünyadakı tətbiqlərə əsaslanan vahid öyrənmə modelində birləşdirir. O, integrativ yanaşmaya əsaslanır: real texnologiyaya məsələlərin həlli üçün biologiya, fizika, kimya və riyaziyyat ayrı-ayrılıqda deyil, bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədris olunur. Bu yanaşma bizə problemləri bir elm və ya texnologiya kontekstində deyil, bütövlükdə nəzərdən keçirməyi öyrədir.

STEM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik, Riyaziyyat) abbreviaturası (qısaltılmış forması) 2000-ci illərin əvvəllərində ABŞ Milli Elm Fondu tərəfindən ölkədə texniki mütəxəssislər çatışmazlığını doldurmalı olan yeni təhsil tendensiyasını göstərmək üçün yaradılmışdı. O vaxtdan STEM-in inkişafı ABŞ hökumətinin siyasətinin bir hissəsinə çevrildi və sonra bütün dünyaya yayıldı. Bu gün Böyük Britaniya, İsveçrə, Almaniya, Sinqapur, Yaponiya və digər ölkələrin aparıcı universitetlərində STEM təhsili tədris olunur.

STEM termini öz "qardaşı" - STEAM ilə birlikdə səslənir. Buradakı A hərfi ingilis dilindən "Arts" ("incəsənət") deməkdir. Real proseslərə sistemli riyazi yanaşma mövcuddur. Burada incəsənətin rolu nədir? Rəssam Leonardo da Vinçini xatırlamaq olar: onun rəssamlıq bacarığı və texnologiyada kəşflər etmək istəyi bir-birinə qətiyyətlə mane olmadı, əksinə kömək etdi. Leonardo prosesə sistemli yanaşmasaydı, yəqin ki, onun "Mona Liza" və digər məşhur əsərləri bu qədər real, canlı, heyrətamiz görünməzdi. Rəssam insan bədəninin hər bir əzələsinin strukturunu təfərrüatlı şəkildə tədqiq etmişdir - budur, əsl STEAM.

Unutmaq olmaz ki, sənət fənləri texniki ixtiralar və elmi kəşflər üçün lazım olan yaradıcılığı inkişaf etdirir. Qaliley şeir yazdı, Eynşteyn skripka çaldı, Morze portretlər çəkdi. Əsrimizdə isə incəsənətin özü Photoshop-da emaldan tutmuş ən mürəkkəb qurğuların yaradılmasına qədər kompüter texnologiyasından istifadə edir. Buna görə də, hətta yaradıcı istedadlı uşaqların rəqəmsal və texniki bacarıqlara yiyələnməsi məntiqlidir.

STEM və STEAM məktəblərində onları fərqləndirməyə çalışırlar. Məktəblərdə STEM - təfəkkür dərslərdə öyrədilir: uşaqlar riyaziyyat, təbiətşünaslıq, fizika və robototexnikanın kəşfiyyatı, birgə köməyi ilə layihələr hazırlayırlar. Məsələn, altıncı sinif şagirdi göz xəstəliklərinin diaqnostikası üçün koqnitiv tibbi xidmət təklif etdi. On birinci sinif şagirdi qocalara kömək etmək üçün ayaqqabıya taxılan cihaz hazırlayıb: o, qocaya dərmanlarını qəbul etməyi xatırladır, həkimin telefon nömrəsini tapır və qan təzyiqinin göstəricilərinin qeydini aparır. Müəyyən proseslərdə STEM təhsildən istifadə olunmazsa, onu öyrənməyin heç bir faydası olmaz. Ümumiyyətlə demək olar ki, STEM üzrə təhsil alan şagirdlər biliklərini praktikada cox asanlıqla tətbiq edə bilirlər.

STEM təhsili təkcə kurikulumda biologiya, fizika və riyaziyyatın öyrənilməsi deyil, onları yeni bir "bütövlükdə" birləşdirir. Fənlər bir-biri ilə əlaqə baxımından tədris olunur. Bu, bizə problemləri hissə-hissə deyil, yalnız bir sahəyə arxalanaraq daha əhatəli və qlobal şəkildə nəzərdən keçirməyə və həll etməyə imkan verir. Biologiya üzrə mövzularda da STEM təhsildən istifadə etmək olur. Məsələn, "Tənəffüs orqanları", "Qan dövranı", "Analizatorlar", "İnsanın dayaq – hərəkət sistemi", "Fotosintez prosesi", "Vitaminlər və mikroelementlər", "Mineral gübrələr" və s. Mütəxəssislər arasında STEM-ə daha nəyin daxil olub-olmadığı barədə daimi müzakirələr aparılır. İqtisadiyyat, siyasi və sosial elmlərin STEM-ə daxil edilib-edilməməsi ilə bağlı da çoxlu mübahisələr olur, müxtəlif fikirlər irəli sürülür.

• Fənlərarası əlaqə – fənləri vahid sistemdə birləşdirmək, ümumi əsaslarını axtarmaq;
• Yaradıcılıq və yenilik – müasir problemləri həll etmək üçün nəzəri biliklər kifayət deyil - yeni metodlar, ideyalar yaratmaq və onların praktikada həyata keçirilməsi yollarını axtarmaq;

• Tənqidi təfəkkür – məlumatları daim yoxlamaq və təhlil etmək;
• Biliklərin praktikada tətbiqi – tətbiq olunan problemlərin həlli üçün yeni biliklər dərhal tətbiq olunarsa, tədris materialı daha yaxşı mənimsənilir.

İndi STEM təhsilinə tələbat niyə artır?

ABŞ-ı elmin və sənayenin inkişafı üçün yüksək ixtisaslı texniki mütəxəssislərlə təmin etməyi planlaşdırırdılar. Bu gün STEM mütəxəssisləri qlobal əmək bazarında ən çox axtarılan insanlardır. ABŞ Əmək Statistikaları Bürosunun analitiklərinin proqnozlarına görə, yaxın on ildə STEM kadrlarına ehtiyac digər ixtisasların 76%-ni üstələyəcək.

Müasir STEM yanaşması həm də təcrübələr vasitəsilə alınan məlumatları gücləndirən vərdiş formalaşdırmağa əsaslanır. Sınıfdə onlar ayrı-ayrı fənləri (məsələn, kimya və ya informatika) öyrənmirlər, lakin bir neçə fənnin qovşağında layihə üzərində işləyirlər (buna görə də bəzi müəllimlər STEM abbreviaturası əvəzinə "layihə fəaliyyəti" terminindən istifadə edirlər). Bu layihəni şagirdlər müzakirə etməli, planlaşdırmalı, sınaqdan keçirməli və həyata keçirməlidir.

Müxtəlif sahələrdən olan şirkətlərdən STEM mütəxəssislərinə artan tələbat istedad böhranına səbəb olub. Müasir dövr mövcud olan iş yerlərinin 80%-i abituriyentlərdən riyazi bacarıqlara və texnoloji biliklərə malik olmasını tələb edəcək. Bu əsrin əvvəllərində məlum oldu ki, dünyanın elm sferasında, müasir texnologiya ilə işləməyi bacaran alimlərə ehtiyacı var.

Fənlərin əsasında qurulan köhnə məktəb proqramları müasir şagirdin artıq tələblərinə uyğun gəlmir. Fizika, tarix, biologiya, riyaziyyat və digər fənlər heç bir şəkildə bir-birinə

inteqrasiya olunmur, bir-biri ilə ilə kəsişmir və nəticədə şagirdin yaddaşında qarışıq bir məlumat kimi qalır.

STEM-də əsas odur ki, şagirdlərə fizika və riyaziyyat elmlərinin çox maraqlı olduğu nümayiş etdirilir.

Məktəblilər fərdi şəkildə deyil, həm də komandalarla işləməyə öyrənirlər. Müasir texnologiyalarla daimi iş, müxtəlif elm sahələrindən verilən yeni faktlar şagirdi hər zaman irəli addımlamağa alışdırır.

Şagirdlər mütəmadi olaraq tətbiqi məsələləri həll edirlər, sonunda göstərdikləri səylərinin nəticəsini görürlər. STEM təhsili uşağın özünə hörmət və dəyərlərinə müsbət təsir göstərir, uşaq necə olduğunu görür.

Niyə STEM ixtisasını seçməlisiniz?

- Biologiya, kimya, fizika və ya proqramlaşdırma üzrə bacarığınız var. Təbii ki, ilk növbədə ona daxil olan fənlərlə maraqlanırsınızsa, STEM-i seçməlisiniz. Həmçinin, bir çox ixtisaslar tələbələrə riyaziyyat və məntiq sahəsində inamlı biliklərə malik olmağı tələb edir;

- Yeni texnologiyalarla maraqlanırsınız. Texnologiya STEM peşələrinin mərkəzində dayanır. Yalnız onları başa düşmək deyil, müəyyən məqsədlər üçün necə təkmilləşdirilə və uyğunlaşdırıla biləcəyini başa düşmək lazımdır;

- Daha çox karyera imkanları istəyirsiniz. STEM ixtisaslarının məzunları əmək bazarında tələbatdır və digər peşələrin nümayəndələri ilə müqayisədə daha yüksək əmək haqqı alırlar. Həmçinin bəzi ixtisaslar üzrə məzun olduqdan dərhal sonra yanaşı olaraq digər şirkətdə də iş tapmaq mümkündür;

- Dövlət səviyyəsində qiymətləndirilən bir peşə əldə etmək istəyirsiniz. Texniki mütəxəssislərə təcili ehtiyac federal orqanları STEM təhsilini dəstəkləməyə və inkişaf etdirməyə sövq edir. Məsələn, Birləşmiş Ştatlar STEM tələbələri üçün uzadılmış viza verir, həmçinin yüksək texnologiya şirkətləri ilə təqaüdlər verir və universitet tərəfdaşlığı proqramlarını inkişaf etdirir;

- Öyrənməyi sevirsiniz. Əgər STEM sahəsində karyera seçsəniz, ömür boyu təhsil almalı olacaqsınız. Texniki bacarıqlar tez köhnəlir və mütəxəssislər dəyişən sənayeyə uyğunlaşmaq üçün daha fəal şəkildə yenidən hazırlanmalıdırlar. Milli Tədqiqat Universiteti İqtisadiyyat Ali Məktəbinin araşdırmasına görə, STEM mütəxəssisləri karyeralarının əvvəlində həqiqətən daha çox qazanırlar, lakin bir müddət sonra bu rəqəm başlanğıcda böyüdüyü kimi sürətlə azalmağa başlayır;

- Siz dünyanı xilas etmək istəyirsiniz. Pilotsuz xilasetmə helikopterləri, bionik protezlər, peyvəndlərin inkişafı və kök hüceyrə əsaslı xərçəng dərmanları - STEM ixtiraları həqiqətən dünyanı xilas edir. Superqəhrəman olmaq istəyirsinizsə, STEM təhsili sizin super gücünüzdür.

STEAM həmçinin şagirdlərə məlumatların toplanması və təhlili proseslərində, elmi metodun tətbiqində və nəticələrin şərhində təcrübə qazandırır. Bu təcrübələr həm də şagirdlərin tənqidi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir və elmi tədqiqat prosesini başa düşməyə kömək edir. Buna aid aşağıdakıları demək olar:

1. Nəticələrin qiymətləndirilməsi: Əldə edilmiş məlumatları qiymətləndirərək hipotezlərini doğrulaya bilirlər və ya əksi olduğunu bəyan edə bilirlər. Bu proses, şagirdlərə elmi düşüncə və kritik təhlil bacarıqları əldə etdirir.

2. Texnologiya (Technology): Biologiya tədrisində vacib bir rol oynayır. Biologiya sahəsindəki texnoloji inkişaf, şagirdlərə laboratoriya işlərində, məlumatların təhlilində və məlumat əldə etmə proseslərində kömək edir. Genetik araşdırmalar üçün inkişaf etdirilən texnologiyalar və ya bioloji məlumatları işləmək üçün istifadə olunan proqramlar, şagirdlərin biliklərini daha da dərinləşdirmələrini təmin edir.

Yüksək keyfiyyətli tədris və öyrənməni təkmilləşdirmək üçün texnologiyadan seçici şəkildə istifadə edildikdə, şagirdlər daha tez öyrənirlər və texnologiya ilə daha çox inam və bacarıq əldə edirlər. Müəllimlər uşaqlara texnologiya nümayiş etdirmək əvəzinə, onları proqramlaşdırmağı təyin edə bilirlər.

Müəllimlər texnologiyadan istifadə edərək şagirdlərin dərslərdə iştirakını artırmaq və onları motivasiya verə bilər. Məsələn, müəllimlər onlayn platformalar və ya interaktiv təhsil alətləri vasitəsilə şagirdlərin biologiya mövzuları ilə bağlı sınaqdan keçmələrini təmin edə bilirlər. Bu, şagirdlərin dərslərdə daha fəal olmasını və öz potensiallarını daha yaxşı ortaya qoymasını təmin edir.

Əlavə olaraq, texnologiyadan istifadə edərək şagirdlərə müxtəlif öyrənmə üsullarını təqdim etmək mümkündür. Virtual laboratoriyalar, interaktiv simulyasiyalar və onlayn müzakirə platformaları vasitəsilə şagirdlər müxtəlif biologiya konseptlərini öyrənə bilirlər. Bu, şagirdlərin öz tədqiqatlarını apararaq, öz öyrənmə proseslərini rəhbər etməyə imkan verir.

Texnologiya xüsusilə bioloji araşdırmalar və laboratoriya işləri ilə birlikdə şagirdlərin bioloji anlayışları anlamaq, vizual görmək və analiz etmələrinə kömək edir. Biologiyadan verilmiş mövzuların tədrisində texnologiyadan istifadəyə aşağıdakılar daxildir:

Laboratoriya texnologiyası:

- Mikroskoplar: Hüceyrələri, təbiəti və bioloji prosesləri görmələrinə imkan verir;
- Spektrofotometr: DNA və ya protein konsentrasiyalarını ölçmək kimi təcrübələrdə istifadə olunur;
- Elektroforez qurğuları: Genetik materialı analiz etmək üçün istifadə olunur.

Məlumat toplama və analiz:

- Kompüter proqramları: Şagirdlərin təcrübə nəticələrini analiz etmələrinə kömək edir. Məsələn, məlumat analizi proqramları genetik analizlər və ya ekoloji məlumat analizlərində istifadə oluna bilər;
- Simulyasiyalar: Müxtəlif bioloji proseslərini simulyasiyası nəzərdə tutulur [63; s.275-290].

3. Mühəndislik (Engineering): Biologiya mühəndisliklə də əlaqəlidir. Şagirdlər canlı orqanizmlərin işləməsini anlamaq və bu prosesləri mühəndislik prinsipləri ilə əlaqələndirərək yeni həllər tapa bilirlər. Məsələn, bioloji sistemlərdən ilhamlanaraq dizayn edilmiş biyomimetik strukturlar bu hissədə müzakirə edilə bilər.

– Bioloji mühəndislik: Mühəndislik prinsipləri, bioloji sistemlərin təhlil və dizaynında istifadə edilə bilər. Məsələn, təbii sistemlərdən ilham alaraq texnoloji həllər gələrək bu prosesə aid edir;

– Proyektə əsaslanan öyrənmə: Şagirdlər, bioloji problemini götürərək mühəndislik bacarıqlarını istifadə edərək həll təklifləri təqdim edə bilirlər. Məsələn, ekosistemlərin

bərpa edilməsi və ya genetik xəstəliklərin müalicəsi kimi layihələrdə şagirdlər məlumatı tətbiq edə bilirlər;

– Texnologiya və Biologiya dərsləri: Mühəndislik, bioloji təhsilində texnologiyaların istifadəsini təşviq edir. Məsələn, genetik mühəndislikdə istifadə olunan texnologiyaların işləyişini anlamaq üçün şagirdlərə texnologiyadan istifadə etmə imkanı verir.

4. İncəsənət (Art): İncəsənət, biologiya təhsilinə yaradıcılıq və vizual anlayış əlavə etmə imkanı verir. Anatomik çizimlər, bioloji prosesləri vizuallaşdırmaq və bioloji konseptləri daha anlaşılan edə bilmək üçün istifadə oluna bilər. Həmçinin təbiətdə olan naxışlar və rənglər, şagirdlərin bioloji orqanizmləri və ekosistemləri anlamaqda kömək edə bilər. Anatomi çizimləri, biologiyada əhəmiyyətli bir rol oynayır çünki onlar insan bədəninin və ya digər orqanizmlərin strukturunu və iş prinsipini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Bu rəsmlər, şagirdlərə vizual bir şəkildə məlumatı anlamağa və mövzunu daha dərin öyrənmələrinə kömək edə bilər.

Anatomik şəkillərin biologiya öyrənməsindəki əhəmiyyəti:

– Anatomik şəkillər, şagirdlərə insan, bitki və ya heyvanların sistemlərinin təsviri detallı şəkildə göstərir. Məsələn, bir orqanın iç strukturu və ya bir bitkinin morfolojisi təsvir etmək üçün detallı rəsmlərdən istifadə oluna bilər;

– Vizual anlam: Şagirdlərə abstrakt konseptləri daha konkret bir şəkildə təqdim edir. Biologiya dərslərində qarşılaşdıqları kompleks strukturlar və proseslər, şəkillərlə daha aydın bir halda izah edilə bilər;

– Öyrənmənin asanlıığı: Anatomik şəkillər, şagirdlərə məlumatı daha effektiv şəkildə öyrənmə imkanı verir. Vizual şəkildə göstərilən məlumat daha daimi və dərin öyrənməyə kömək edə bilər.

Sənət və elm bağlantısı: Anatomik şəkillər, sənət və elmin əlaqəsini vurğular. Bu şəkillər, şagirdlərə sənətin elmi izahatlarda necə bir vasitə kimi istifadə edilə biləcəyini göstərir.

5. Riyaziyyat (Mathematics): Biologiya, statistika və riyaziyyatlı modelləmələrlə də əlaqəlidir. Şagirdlər, bioloji məlumatları təhlil edərkən statistik metodları istifadə edərək nəticələri şərh edə bilirlər və bioloji prosesləri riyazi modellərlə izah edə bilirlər.

Biologiya, statistika və riyaziyyat arasında güclü bir bağlantı mövcuddur. Şagirdlər, bioloji verilənlərini analiz edərək statistik metodları istifadə edib nəticələri açıqlaya bilər və bioloji prosesləri riyazi modellərlə izah edə bilirlər.

Məsələn:

- Populyasiya dinamikləri: Riyazi modellər istifadə edərək populyasiya artımını, daşıyıcı faizi və ətrafı faktorların təsirini anlamağa bilirlər;

- Genetika və təkamül: Genetik varyasiyaları, genetik yayılmaları və s riyazi terminlərlə izah edə bilirlər;

- Biostatistika: Bioloji verilənlərin təhlili üçün statistik metodları istifadə edərək, məsələn, xəstəlik yayılma modelləri və ya dərman effektivliyi ilə bağlı statistik analizlər aparmaq olar;

- Molekulyar Biologiya: Riyazi modellərlə reaksiyaları və ya genetik nəzarət proseslərini izah edə bilirlər.

Beləliklə, riyaziyyat və statistika, biologiya sahəsində kompleks konseptlərin

anlaşılmasına və bioloji fenomenlərin modellənməsinə kömək edə bilər. Bu disiplinlərarası yanaşma, şagirdlərin həll etmək üçün lazım olan analitik düşünmə bacarığını inkişaf etdirmələrinə kömək edə bilər.

Biologiya və STEAM-in birləşməsinə nəzər yetirsək görərik ki, STEAM biologiya dərslərində şagirdlərə bir çox imkanlar təqdim edir. Məsələn, genetiklə əlaqəli bir mövzunu götürək. Gen redaktə texnologiyaları haqqında məlumat verərkən, bu texnologiyaların necə işlədiyini anlamalarına kömək üçün mühəndislik elementi daxil edə bilərik. CRISPR kimi texnologiyaları başa düşərək və bu texnologiyaların bioloji sistemlərə təsirlərini müşahidə edərkən, şagirdlər daha dərin bir anlayış əldə edə bilərlər.

İstifadə olunan metod və pedaqoji konsepsiyalar

Layihənin tətbiqi zamanı müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bununla yanaşı pedaqoji meyarlar da əsas götürülür. Məsələn, layihə əsaslı öyrənmə - PBL, fənnlərarası inteqrasiya və fənlərarası öyrənmə, araşdırma əsaslı öyrənmə, dizayn əsaslı öyrənmə, oyun əsaslı öyrənmə, analogiyaya əsaslanan öyrənmə, mobil əsaslı öyrənmə və kiçik dəyişikliklər etməklə, düzəltməyə əsaslanan öyrənmə metodlarından daha çox istifadə olunur.

3D dizayn modelləşdirmə (Tinkercad), 3D printerlə çap etmə, mikrobit platformasında blok proqramlaşdırma, sensorlarla layihələrin icrası (Coding) isə layihə zamanı vacib olan əsas alətlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəbrayılova, G.V. Ümumtəhsil məktəblərində biologiya dərslərinin STEAM metodikasına uyğun tədris olunması. Magistr dissertasiyası. Bakı: 2024, 66 s.
2. <https://ikisahil.az> > post > steam
3. <https://trends.rbc.ru/trends/education/5f6399a69a79471ec02bfe4f>
4. STEM nədir və müasir təhsildə niyə vacibdir? <http://www.anl.az> > 2019/04 > 736980 (məqalə)

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ KURİKULUMUN ROLU: AZƏRBAYCANDA İNNOVATİV TƏLİM YANAŞMALARI

Zülfüyyə TANRIVERDİYEVA

zulfiyye.tanriverdi@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Müasir dünyada texnologiyaların sürətlə inkişafı və cəmiyyətin dəyişən ehtiyacları təhsil sistemində də yenilənmə zərurəti yaradır. Azərbaycanda da təhsilin keyfiyyətini artırmaq və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə mühüm kurikulum islahatları həyata keçirilmişdir. Kurikulum, təhsil prosesinin əsas strukturunu müəyyən edən və tədrisin istiqamətini, məqsədini və məzmununu təşkil edən konseptual sənəddir. O, təhsilin məqsədinə çatmaq üçün hansı metodların izlənilməli olduğunu və bu metodların effektivliyini necə qiymətləndirmək lazım gəldiyini əhatə edir. Azərbaycanda son illərdə həyata keçirilən kurikulum islahatları məhz təhsilin keyfiyyətini artırmaq, innovativ təlim yanaşmalarını tətbiq etmək və tələbələrin bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədini daşıyır. Bu islahatlar çərçivəsində Azərbaycanda təhsil müəssisələrində rəqəmsal texnologiyaların və innovativ təlim metodlarının geniş tətbiqi təmin edilmişdir. Yeni kurikulum tələbələrə dərin və strukturlaşdırılmış biliklər qazandırmaqla yanaşı, onların tənqidi düşünmə, problemləri həll etmə və yaradıcılıq bacarıqlarını da inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Kurikulum həmçinin təhsil prosesində standartlaşdırmanın və vahid tədris proqramının tətbiqinin əsasını təşkil edir. Bu, müxtəlif təhsil müəssisələrində tədris keyfiyyətinin eyni səviyyədə olmasını və bütün tələbələrə bərabər bilik və bacarıqların öyrədilməsini təmin edir. Gələcəkdə kurikulum tərtib olunarkən, tələbələrin fərdi ehtiyaclarının və maraqlarının daha çox nəzərə alınması vacibdir. İnnovativ təlim metodları tələbələrə real həyatda qarşılaşacaqları problemləri həll etməyi öyrədir və nəzəri bilikləri praktiki tətbiq etmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Bununla yanaşı, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin artırılması və yeni ideyalar üzərində düşünmə bacarıqları da bu metodlarla gücləndirilir. Beləliklə, təhsil prosesində iştirak daha fəal olur və tələbələr öz bilik və bacarıqlarını daha müstəqil şəkildə inkişaf etdirə bilirlər. Son illərdə Azərbaycanda kurikulumun tərkibinə innovativ təlim yanaşmalarının daxil edilməsi və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi təhsil sisteminin keyfiyyətini yüksəltmək üçün vacib addımlar olmuşdur. Bu yeniliklər tələbələrə müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun bilik və bacarıqlar qazandırmaqla yanaşı, onları gələcək həyat və peşə fəaliyyətlərinə hazırlayır.

Açar sözlər: Kurikulum islahatı, innovativ təlim yanaşmaları, rəqəmsal təhsil texnologiyaları

Müasir dövrdə sürətlə dəyişən dünyada, təhsil sistemi də daim yenilənməyə ehtiyac duyur. Ənənəvi təlim metodlarının artıq tələbələrə cavab vermədiyi bir vaxtda, innovativ təlim yanaşmaları gündəmə gəlir. Bu yanaşmalar tələbələrə yeni bilik və bacarıqlar qazandırmaq, onların tənqidi düşünmə, problem həll etmə və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Azərbaycanda da bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmış və təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün müxtəlif innovativ metodlar tətbiq olunmağa başlanmışdır. Müasir təhsil sistemi dəyişən cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab vermək və gələcək nəsilləri sürətlə inkişaf edən dünyaya hazırlamaq məqsədi daşıyır. Bu prosesdə

kurikulum təhsilin əsas strukturu və istiqamətverici sənəd kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda son illərdə həyata keçirilən kurikulum islahatları, innovativ təlim yanaşmalarının tətbiqi ilə təhsil keyfiyyətini artırmağa yönəlmişdir.

Kurikulum, təhsilin əsas məqsədini, bu məqsədə nail olmaq üçün izlənən metodları və bu metodların effektivliyini qiymətləndirmək üçün tətbiq olunan üsulları əhatə edən konseptual sənəddir. O, təhsil prosesinə aid olan bütün fəaliyyətlərin planlı və məqsədyönlü şəkildə təşkil olunmasına imkan yaradır [Hüseynova, 2019, s.4]. Kurikulum, təhsil sistemində tədrisin istiqamətini, məqsədini və məzmununu müəyyən edir. Kurikulumun tərtibi və tətbiqi təhsil sisteminin keyfiyyətini və effektivliyini müəyyənləşdirir. O həmçinin təhsil prosesində tələbələrə öyrədiləcək mövzuların və biliklərin strukturunu tərtib edərək, təhsil prosesinin sistematik və ardıcıl olmasını təmin edir. Kurikulum tələbələrin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün meyarları müəyyən edir, bu isə təhsil prosesinin effektivliyini yoxlamaq üçün vacibdir. Təhsilin keyfiyyəti, onun məqsədlərinə nail olunması və ümumilikdə cəmiyyətin inkişafı baxımından kurikulum xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanda son illərdə həyata keçirilən kurikulum islahatları, təhsil prosesinin daha effektiv və müasir tələblərə cavab verən bir şəkildə təşkili məqsədini daşıyır.

Kurikulum təhsil müəssisələrində öyrədiləcək bilik və bacarıqları, təlim metodlarını və qiymətləndirmə meyarlarını müəyyən edir. Kurikulumun əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Kurikulum, təhsil prosesində hansı məqsədlərə nail olunacağını və bu məqsədlərə necə çatılacağını müəyyən edir;
- Kurikulum, tədris olunan fənlər və mövzuların seçimini, onların tədris ardıcılığını və dərinliyini müəyyənləşdirir;
- Kurikulum, tədris prosesinin hansı metodlarla və hansı resurslarla həyata keçiriləcəyini tənzimləyir;
- Tələbələrin nailiyyətlərinin necə və hansı meyarlarla qiymətləndiriləcəyini müəyyən edir.

Kurikulum təhsil prosesinin bütün iştirakçıları – müəllimlər, tələbələr, valideynlər və təhsil müəssisələri üçün vahid istiqamətverici sənəddir. Kurikulum, milli-mənəvi dəyərləri mənimsəmiş və müasir həyata uyğunlaşmağa hazır olan şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət edir, nəticəyə əsaslanan və inkişafı dəstəkləyən bir xarakterə malikdir. O, eyni zamanda biliklərin davamlı inkişafına və praktik istifadəsinə yönəldilmişdir [Məmmədzaadə, 2010, s.29].

Kurikulumun təhsil sistemində rolu aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

- ✓ Kurikulum, təhsilin standartlaşdırılmasına xidmət edir və bütün təhsil müəssisələrində vahid tədris proqramının tətbiqini təmin edir. O təhsil keyfiyyətinin bərabər səviyyədə saxlanılmasına və müxtəlif təhsil müəssisələrində eyni səviyyədə bilik və bacarıqların əldə edilməsinə kömək edir;
- ✓ Kurikulum, müəllimlərin fəaliyyətini istiqamətləndirir və onların tədris prosesində hansı məzmunu və hansı metodlarla təqdim etməli olduqlarını müəyyən edir. Bu, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltməyə və tədris prosesinin effektivliyini artırmağa kömək edir;
- ✓ Kurikulum, tələbələrin hansı bilik və bacarıqları əldə edəcəyini və bu bacarıqların

necə formalaşacağını müəyyən edir. O, tələbələrin müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən şəxsiyyətlər kimi formalaşmasına kömək edir;

✓ Kurikulum, təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üçün əsas göstəricilər və meyarlar təqdim edir. Bu, təhsil prosesinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsinə və keyfiyyətin artırılmasına imkan verir.

Kurikulum, milli-mənəvi dəyərləri mənimsəmiş və müasir həyata uyğunlaşmağa hazır olan şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət edir, nəticəyə əsaslanan və inkişafı dəstəkləyən bir xarakterə malikdir. O, eyni zamanda biliklərin davamlı inkişafına və praktik istifadəsinə yönəldilmişdir. Azərbaycanda kurikulum islahatları, təhsil sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması və cəmiyyətin inkişafı üçün vacib addım olmuşdur. Bu islahatlar çərçivəsində bir sıra yeniliklər tətbiq olunmuşdur. Azərbaycanda yeni kurikulumun tətbiqi, təhsil prosesinin daha strukturlaşdırılmış və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmişdir. Yeni kurikulum, təhsilalanların təhsil müddətində əldə edəcəkləri bilik və bacarıqları daha dəqiq müəyyənləşdirir, onların dərin və əhatəli öyrənməsinə şərait yaradır. Yeni kurikulum çərçivəsində, təhsil prosesinə innovativ təlim metodlarının inteqrasiyası təmin edilmişdir. Bu metodlar tələbələrin tənqidi düşünmə, yaradıcılıq və problemləri həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir.

"İnnovasiya" termini ingilis dilindəki "innovation" sözündən götürülüb və bu sözün mənası "yenilik" deməkdir. Pedaqoji innovasiya dedikdə isə təhsil, təlim və tərbiyə proseslərinin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə təhsil sistemində tətbiq olunan yeniliklər nəzərdə tutulur. İnnovasiyalar adətən pedaqoji sistemin daxili resurslarına əsaslanaraq baş verir. Pedaqoji sistemin yenilənməsi olduqca vacib və aktualıq kəsb edən bir mövzudur, çünki təhsil cəmiyyətin güzgüsüdür. Cəmiyyət inkişaf etdikcə bu, təhsildə də öz əksini tapır. Ölkədə siyasi sistemin dəyişməsi ilə yanaşı, təhsil sahəsində də bir çox yeniliklər baş vermişdir [Novruzov, 2012, s.45].

İnnovativ təlim yanaşmalarının əsas məqsədi tələbələrin təhsil prosesində daha fəal iştirakını təmin etmək və onların tənqidi düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, həmçinin bilik, bacarıqlarını daha effektiv şəkildə ifadə etməyə imkan yaradır. İnnovativ təlim metodlarının əhəmiyyəti aşağıdakılardır:

✓ problemləri daha dərinləndirən analiz etmə və daha məntiqli qərarlar qəbul etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək;

✓ nəzəri bilikləri praktiki tətbiq etməyi öyrənmək, bu isə onları real həyatda daha hazır vəziyyətə gətirir;

✓ yaradıcılıq və yeni ideyalar üzərində düşünmə qabiliyyətlərini artırmaq;

✓ müstəqil şəkildə bilikləri mənimsəmək və öz üzərində işləmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək.

Təhsildə innovasiya potensialının əsas komponentləri olan müəllimlər, pedaqoji kollektivlər və idarəetmə qurumlarının işinin inteqrasiyası böyük əhəmiyyət daşıyır. İnnovativ təlim yanaşmalarının uğurla tətbiqi üçün müəllimlərin peşəkarlığının artırılması, təhsil müəssisələrinin infrastrukturunun gücləndirilməsi və ənənəvi tədris metodlarının yenilənməsi zəruridir. İnnovasiyalar, inkişafın ayrılmaz bir hissəsi olaraq, onların potensialının düzgün qiymətləndirilməsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb ola bilər. Çin filosofu Konfutsi təxminən 2500 il əvvəl qeyd etmişdi ki, elm və təhsildən səmərəli şəkildə istifadə edən cəmiyyət rifah içində yaşamağa nail olar [Əliyev, Cəfərov, 2022, s.12].

Azərbaycanın təhsil sistemində innovativ təlim yanaşmalarının geniş tətbiqi, ölkənin gələcək inkişafına mühüm töhfələr verəcəkdir.

Kurikulum islahatları çərçivəsində, rəqəmsal təhsil texnologiyalarının tətbiqi genişləndirilmişdir. Bu, təhsil prosesinin daha əlçatan və effektiv olmasını təmin edir, həmçinin tələbələrin rəqəmsal bacarıqlarının inkişafına töhfə verir. Kurikulum daim yenilənməli və müasir tələblərə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu prosesdə aşağıdakı istiqamətlərdə təkmilləşdirmələr aparıla bilər:

- Gələcəkdə kurikulumun tərtibində tələbələrin fərdi tələbatlarının və maraqlarının nəzərə alınması daha da önəmli ola bilər. Bu, təhsil prosesinin daha fərdiləşdirilmiş və tələbələrin şəxsi inkişafına uyğunlaşdırılmış olmasını təmin edəcəkdir;

- Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar, kurikulumun tərkibinə daha çox rəqəmsal resursların inteqrasiyası vacibdir. Bu, təhsil prosesinin daha dinamik və cəlbedici olmasını təmin edəcəkdir;

- Kurikulumun effektivliyini yoxlamaq üçün daha dəqiq və əhatəli qiymətləndirmə və monitorinq sistemləri tətbiq edilməlidir. Bu, təhsil prosesinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsinə və keyfiyyətin artırılmasına kömək edəcəkdir.

Kurikulum islahatlarının əsas məqsədləri təhsil sistemini müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaq və tələbələrin bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bu islahatlar çərçivəsində kurikulum aşağıdakı məqsədlərə yönəlmişdir:

1. Tələbələrin yalnız akademik biliklər deyil, həm də sosial və emosional bacarıqlar qazanması üçün şərait yaradılması;

2. Tələbələrdə tənqidi düşüncə, yaradıcılıq və problemləri həlletmə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi;

3. Təhsil prosesində rəqəmsal texnologiyaların və innovativ metodların inteqrasiyası.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, Y., Cəfərov, S. (2022), Azərbaycan təhsilində innovativ yanaşma və üsullar <https://congress7.emissc.org/en>, 11-16
2. Məmməd zadə, R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: 2010. "Müəllim" nəşriyyatı, s.28-32
3. Novruzov, A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: 2012, s.45-49
4. Hüseynova, G. (2019) Kurikulum Pedaqogika, s.4-6

SUMMARY

Zulfiya Tariverdieva

THE ROLE OF THE CURRICULUM IN THE EDUCATION SYSTEM: INNOVATIVE APPROACHES TO EDUCATION IN AZERBAIJAN

In today's world, the rapid development of technologies and the changing needs of society create a need for renewal in the education system. Important curriculum reforms have been implemented in Azerbaijan in order to improve the quality of education and adapt it to the requirements of the modern era. Curriculum is a conceptual document that defines the basic

structure of the educational process and organizes the direction, purpose and content of education. It covers what methods should be followed to achieve the goal of education and how to evaluate the effectiveness of these methods. Curriculum reforms carried out in Azerbaijan in recent years aim to increase the quality of education, apply innovative training approaches and develop students' knowledge and skills. Within the framework of these reforms, the wide application of digital technologies and innovative training methods was ensured in educational institutions in Azerbaijan. The new curriculum focuses on developing students' critical thinking, problem-solving and creativity skills in addition to providing in-depth and structured knowledge. The curriculum is also the basis of standardization in the educational process and the implementation of a uniform curriculum. This ensures that the quality of teaching in different educational institutions is at the same level and that all students are taught the same knowledge and skills. In the future, it is important to take into account the individual needs and interests of students when designing the curriculum. Innovative teaching methods teach students to solve real-life problems and develop the ability to apply theoretical knowledge in practice. At the same time, the ability to increase creativity and think about new ideas is also strengthened by these methods. Thus, participation in the educational process becomes more active and students can develop their knowledge and skills more independently. In recent years, the inclusion of innovative learning approaches in the curriculum and the application of digital technologies have been important steps to improve the quality of the education system in Azerbaijan. These innovations not only provide students with knowledge and skills in accordance with the requirements of modern society, but also prepare them for future life and professional activities.

Key words: Curriculum reform, innovative learning approaches, digital educational technologies

РЕЗЮМЕ

Зульфия Ганривердиева

РОЛЬ УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЫ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ: ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В современном мире быстрое развитие технологий и меняющиеся потребности общества создают необходимость обновления системы образования. Важные реформы учебных программ были осуществлены в Азербайджане с целью повышения качества образования и адаптации его к требованиям современной эпохи. Учебный план – концептуальный документ, определяющий основную структуру образовательного процесса и организующий направление, цель и содержание образования. В нем рассказывается, какие методы следует использовать для достижения цели образования и как оценить эффективность этих методов. Реформы учебных программ, проводимые в Азербайджане в последние годы, направлены на повышение качества образования, применение инновационных подходов к обучению и развитие знаний и навыков учащихся. В рамках этих реформ в образовательных учреждениях Азербайджана было обеспечено широкое применение цифровых технологий и инновационных методов обучения. Новая учебная программа

направлена на развитие у учащихся критического мышления, навыков решения проблем и творческих способностей, а также дает глубокие и структурированные знания. Учебная программа также является основой стандартизации образовательного процесса и внедрения единой учебной программы. Это гарантирует, что качество преподавания в разных учебных заведениях находится на одном уровне и всем учащимся преподаются одинаковые знания и навыки. В дальнейшем важно учитывать индивидуальные потребности и интересы учащихся при разработке учебной программы. Инновационные методы обучения учат студентов решать реальные жизненные задачи и развивают умение применять теоретические знания на практике. В то же время с помощью этих методов также укрепляется способность повышать творческий потенциал и думать о новых идеях. Таким образом, участие в образовательном процессе становится более активным, и студенты могут более самостоятельно развивать свои знания и навыки. В последние годы включение инновационных подходов к обучению в учебные программы и применение цифровых технологий стали важными шагами по улучшению качества системы образования в Азербайджане. Эти инновации не только дают студентам знания и навыки в соответствии с требованиями современного общества, но и готовят их к будущей жизни и профессиональной деятельности.

Ключевые слова: Учебных программ, инновационные подходы к обучению, цифровые образовательные технологии

STEAM İLƏ COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ: İNNOVATİV TEXNOLOGİYALAR

Təranə İSMAYILOVA

teraneler@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1122-9006>

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

XÜLASƏ

STEAM təhsili şagirdlərdə tənqidi düşünmə, problem həlletmə, yaradıcılıq və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə təşviq etmək üçün elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat fənlərini birləşdirən bir yanaşmadır. STEAM təhsili şagirdlərin elmi metodların praktikada necə tətbiq oluna biləcəyini anlamağa başladıkları qarışıq mühiti əhatə edir. Bu proqramdakı tələbələr, riyaziyyat və fizika ilə yanaşı, robototexnikanı öyrənirlər. Dərslərdə xüsusi texnoloji avadanlıqlardan istifadə olunur.

Açar sözlər: STEAM, coğrafiya, layihə, sorğu, sahə işi, 3D

Giriş

STEAM elementlərinin şagirdlərə mövzunu daha dərinə dərk etməyə, öyrənilən elmi və riyazi anlayışları real dünya problemlərinə tətbiq etməyə və məlumatları inkişaf etdirməyə imkan verir, şagirdlərdə təhlil və tənqidi düşünmə bacarıqları formalaşdırır.

STEAM daxilində ətraf mühiti öyrənmək üçün bir neçə praktik yanaşma var:

Sorğuya əsaslanan öyrənmə: Bu yanaşma şagirdləri sual verməyə və mövzuları təkbaşına araşdırmağa təşviq edir. Məsələn, şagirdlər suyun çirklənməsi və ya meşələrin qırılması kimi yerli ekoloji problemi araşdırmağa bilirlər.

Layihə əsaslı öyrənmə: Bu yanaşma bir çox mövzu və bacarıqları birləşdirən layihələr üzərində işləməyi nəzərdə tutur. Məsələn, şagirdlər coğrafiya, mühəndislik və bərpa olunan enerji biliklərindən istifadə edərək məktəb bağçası üçün günəş enerjisi ilə işləyən suvarma sistemi dizayn edə bilirlər.

Texnologiyaya əsaslanan təlim: Bu yanaşma öyrənməni artırmaq və şagirdləri interaktiv fəaliyyətlərə cəlb etmək üçün rəqəmsal vasitələrdən istifadə edir.

Sahə işi və təcrübi öyrənmə: Bu yanaşma real dünya mühitində praktiki öyrənməni vurğulayır. Şagirdlərə park və ya çimərlik kimi ərazinin ekoloji qiymətləndirilməsini aparmağı tapşırmaq olar. Onlar suyun keyfiyyəti, torpaq şəraiti və ya havanın keyfiyyəti kimi amillər haqqında məlumat toplaya və insan fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirini təhlil edə bilirlər.

Fənlərarası öyrənmə: Bu yanaşma birdən çox fənni və bacarıqları vahid öyrənmə təcrübəsinə inteqrasiya edir. Məsələn, şagirdlər müəyyən bir bölgənin coğrafiyasını və mədəniyyətini öyrənə və sonra bu biliklərdən istifadə edərək iqtisadi artımı ətraf mühit və sosial məsələlərlə tarazlaşdıran davamlı turizm planı hazırlaya bilirlər.

STEAM vasitəsilə aşağıdakı məsələləri öyrənmək mümkündür.

Bərpa olunan enerji mənbələri: Şagirdlər günəş, külək və su elektrik kimi müxtəlif alternativ enerji mənbələrini araşdırıb təhlil edə bilirlər, öz bərpa olunan enerji modellərini hazırlayırlar, sınaqdan keçirir və əldə etdiyi nəticələri sinfə təqdim edə bilirlər. Bunun üçün

hansı avadanlıq lazım ola bilər: məsələn, robot modellərin (hidravlik turbin, günəş enerjisi doldurma stansiyası olan elektrik avtomobili, şaquli külək turbini və s. daxil olmaqla) yığılması üçün müxtəlif konstruksiya dəstləri və ya rəqəmsal ölçmə sensoru ilə alternativ enerjinin öyrənilməsi üçün dəstdən istifadə etmək olar.

Torpağın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi: Şagirdlər müxtəlif ərazilərdən torpaq nümunələri toplaya və torpağın xüsusiyyətlərini (pH, tekstura və qida maddələrinin tərkibi) təhlil etmək üçün laboratoriya alətlərindən istifadə edə bilərlər. Bunun üçün hansı avadanlıq lazım olacaq? Tərkibində təbiət elmləri laboratoriyası dəsti: petri qabı, ölçü şüşəsi, pipet, müxtəlif ölçülü sınaq boruları, sınaq borusu üçün stend, böyüdücü şüşə, filtr kağızı və digər təcrübə aksesuarları. Bundan əlavə, toplanmış materialı təhlil etmək vacibdir. Bunu etmək üçün simsiz ölçmə sensorları və ya mobil rəqəmsal ölçmə kompleksi almaq tövsiyə olunur (yəni, eyni anda bir cihazda bir neçə sensor quraşdırılmışdır). Onlar təbiət elmləri üçün universaldır və onların funksionallığı toplanmış məlumatlarla işləməyə imkan verir: qrafiklər və diaqramlar qurmaq, proqnozlar vermək, tendensiyaları izləmək üçün zəruridir.

3D ərazi xəritəsi: Şagirdlərlə birlikdə 3D modelləşdirmə və çap texnologiyasından istifadə edərək topoqrafik xəritənin fiziki modelini yarada bilərsiniz. Bu yanaşma dağ silsilələri, dərələr və çaylar kimi coğrafi obyektlərin vizuallaşdırılmasına və daha nəzərə çarpacaq şəkildə araşdırılmasına imkan verəcək. Şagirdlər həmçinin vulkanlar, kanyonlar və sahil xətləri kimi fiziki ərazi modelləri yarada bilərlər. Bu modellər bu hadisələrin quruluşunu və təbiətini aydın şəkildə izah edir. 3D modelləşdirmə üçün istehlak materialları və proqram təminatı ilə 3D printer kimi ləvazimatlar lazım olacaq.

Tullantı probleminin həlli: Şagirdlər məktəblərində əmələ gələn tullantıların miqdarına dair məlumatları toplayıb təhlil edərək və bunu necə azalda biləcəklərini düşünərək məktəblərinin tullantı problemini araşdırmağa bilərlər. Onlar tullantıların çeşidlənməsi və bərpa olunan mənbələrdən istifadə üçün planlar hazırlaya və tullantıların təkrar emalının müxtəlif yollarını araşdırmağa bilərlər.

Scratch proqramlaşdırma mühitində iqlim modelinin qurulması: Bu, şagirdləri iqlim modelləşdirmə konsepsiyası ilə tanış etmək üçün əla bir yoldur, burada onlar proqramlaşdırma bacarıqlarını inkişaf etdirərkən iqlimə təsir edən amilləri araşdırmağa bilərlər. Bu problemdə aşağıdakı amilləri qiymətləndirmək olar: planetin günəşdən məsafəsi, istixana qazları (xüsusən də karbon qazı), planetin səthindən əks olunan günəş radiasiyasının miqdarı (albedo), bulud örtüyü, okean axınları və s.

Su filtrasiya sisteminin yaradılması: Şagirdlər qum, çınqıl və aktivləşdirilmiş karbon kimi materiallardan istifadə edərək öz su filtrasiya sistemini layihələndirə və qura bilərlər. Onlar həmçinin filtrasiya sistemlərinin effektivliyini yoxlamaq və nəticələri mövcud suyun təmizlənməsi üsulları ilə müqayisə etmək üçün suyun keyfiyyəti sensorlarından istifadə edə bilərlər. Bu zaman şagirdlərə aşağıdakı avadanlıq lazım olacaq: suyun təhlili və rəqəmsal ölçmə sensorları üçün reagentlər dəsti (suyun turşuluğunu və ya qələvliliyini ölçmək üçün pH, həll olunmuş oksigen sensoru, bulanıqlıq sensoru, keçiricilik sensoru və s.).

İqlim dəyişikliyinə öyrənilməsi: Şagirdlər müəyyən bir müddət ərzində hava məlumatlarını toplaya və təhlil edə bilərlər: temperatur, yağıntı, küləyin sürəti və iqlimlə əlaqəli digər dəyişənlər. Bunun üçün hansı avadanlıq lazım olacaq: hava stansiyaları və ya məlumat toplama sensorları. Bu cihazlar toplanmış məlumatların sonrakı emalı üçün aydın

və yüksək keyfiyyətli proqram təminatına malik olmalıdır ki, bunun əsasında şagirdlər məsələn, temperaturun və ya yağıntının mövsümi dəyişikliklərini izləyə bilərlər. Həmçinin ərazidə gələcək hava şəraiti haqqında proqnozlar vermək və onların icmanın iqtisadi fəaliyyətinə potensial təsirini müzakirə etmək faydalı ola bilər.

STEAM akademik elm və texnologiya anlayışlarının real həyat kontekstində tədris olunduğu inteqrasiya olunmuş öyrənmə yanaşmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir // Bakı: 2013. Qanun
2. Əlizadə, Ə.Ə. // Əsrin meqa meyilləri: psixopedaqoji problemlər (Mətn): III cild. Bakı: 2008. 501 s.
3. İnteqrativ kurikulum / Mahiyyəti və nümunələr. Müəllimlər üçün vəsait (müəllif qrupu) Bakı: 2005. 300 s. (İREX təşkilatının xətti ilə)
4. Məmmədov, Q.Ş., Xəlilov, M.Y. / Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi / Bakı: 2005. Mürtəcim, 880 s.

SUMMARY

Tarana Ismaylova

TEACHING GEOGRAPHY WITH STEAM: INNOVATIVE TECHNOLOGIES

STEAM education is an approach that integrates science, technology, engineering and mathematics to encourage children to develop critical thinking, problem solving, creativity and collaboration skills. STEAM education involves a blended environment where students begin to understand how scientific methods can be applied in practice. Students in this program study robotics, where they program and design their own robots, along with math and physics. Special technological equipment is used in the classes.

Key words: STEAM, geography, project, survey, field work, 3D, engineering, experiment, environmental problems, harmful waste

РЕЗЮМЕ

Тарана Исмаилова

ПРЕПОДАВАНИЕ ГЕОГРАФИИ В STEAM: ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

STEAM - образование — это подход, который объединяет науку, технологии, инженерию и математику, чтобы побудить детей развивать критическое мышление, решение проблем, креативность и навыки сотрудничества. Обучение STEAM предполагает смешанную среду, в которой учащиеся начинают понимать, как научные методы можно применять на практике. Студенты этой программы изучают робототехнику, где они программируют и проектируют своих собственных роботов, а также математику и физику. На занятиях используется специальное технологическое оборудование.

Ключевые слова: STEAM, география, проект, изыскания, полевые работы, 3D, инжиниринг, эксперимент, экологические проблемы, вредные отходы

MÜƏLLİMLƏRİN PEŞƏ SƏRİŞTƏLİLİYİ – YENİ PEDAQOJİ TƏFƏKKÜR

Svetlana BALAKİŞİBƏYLİ

sveta51.51@inbox.ru

Bakı Slavyan Universiteti

Giriş

Ümumtəhsil məktəblərində tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və daha səmərəli qurulması, əməkdaşlıq mühitinin yaradılması, sağlam rəqabətin formalaşdırılması birbaşa dərin elmi-metodik biliyi, kreativ düşüncəsi, geniş erudisiyası, pedaqoji psixoloji hazırlığı, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, akademik bacarığı, tədris təcrübəsi və peşəkarlıq səviyyəsi ilə fərqlənən müəllimlərdən asılıdır. Müəllimlərin peşəkar hazırlığı və səriştəliliyi məsələləri müasir dövr müəllim hazırlığının əsas aktual məsələlərindən biri hesab etmək olar. Peşə səriştəliyinin müəllimdə cəmlənməsi onun pedaqoji ustalığının və müəllim novatorluğunun əsas əlamətləri kimi qeyd olunur. 2013-2020-ci illəri əhatə edən Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında müəllimlərin peşə hazırlığı və səriştələri məsələləri xüsusi vurğulanır. Strategiyada qeyd edilir: *“Təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə təhsilalanların nailiyyətləri arasında sıx korrelyasiya mövcuddur”* [Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 2013].

Sosial inkişafın müasir mərhələsində Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi mədəni və tarixi inkişaf modelinin dəyişməsi ilə əlaqədar əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Amma təhsil sistemində hansı islahatlar aparılsa da, son nəticədə bu və ya digər şəkildə konkret icraçı - müəllimlə məhdudlaşır. Böyük yeniliklərin təcrübədə həyata keçirilməsində əsas fiqur məhz müəllimdir. Müxtəlif innovasiyaların təcrübəyə uğurla tətbiqi, yeni şəraitdə qarşısına qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün müəllim lazımi peşəkar səriştə və bacarıqlara malik olmalıdır.

Müəllimin peşəkar səriştəsi müəllimin nəzəri bilikləri sistemini və onun konkret pedaqoji situasiyalarda tətbiqi yollarını, müəllimin dəyər yönümlərini, habelə onun mədəniyyətinin integrativ göstəricilərini (nitq, ünsiyyət tərz, münasibət) əhatə edən çoxfaktorlu bir hadisədir.

Peşəkar səriştə, uğurlu pedaqoji fəaliyyət üçün zəruri olan peşəkar və şəxsi keyfiyyətlərin məcmusu kimi başa düşülür. Pedaqoji fəaliyyəti, pedaqoji ünsiyyəti kifayət qədər yüksək səviyyədə həyata keçirən, inkişaf və tərbiyədə ardıcıl yüksək nəticələr əldə edən müəllimi peşəkar səriştəli müəllim adlandırmaq olar.

Hazırda müəllimlərin peşə səriştəsi fənn sahəsində, metodlar, formalar və tədris texnologiyaları sahəsində daim təkmilləşməni tələb edir. Müəllimin peşəkar özünüinkişafı prosesində onun yeni, qabaqcılığa hazır olması xüsusi rol oynayır. Ona görə də müəllimlərin qarşısında ibtidai təhsildən başlayaraq uşaqların uğurlu təhsilini və ya məktəbdənkənar fəaliyyətini təmin edən, uşağa öyrətmək, bilik və bacarıqlarını daim müstəqil şəkildə yeniləmək kimi çətin vəzifələr durur.

Peşəkarlıq və səriştəlilik müəllimin əslində bir müstəvidə – pedaqoji prosesdə öz

fəaliyyətini peşəkarcasına yerinə yetirə bilməsi və bu prosesə səriştəli yanaşmasıdır. Başqa sözlə, yiyələndiyi peşənin bütün incəliklərini dərindən bilməsi, müəllimlik fəaliyyətini ustalıqla yerinə yetirməsi, həll edəcəyi problemi elmi şəkildə, optimal metodlarla reallaşdırma bilməsidir.

Təhsilin uğuru bilavasitə müəllimin şəxsiyyətindən, onun yaradıcılıq potensialından, ümumi mədəni hazırlığından və peşə səriştəsindən asılıdır.

Səriştəlilik müəyyən bir mövzu sahəsində səmərəli fəaliyyət üçün zəruri olan bilik, təcrübə və bacarıqların olmasıdır. Bu, istənilən sahədə hərtərəfli biliyə malik olan insanın keyfiyyətidir.

Müəllimin peşə səriştəsi peşə fəaliyyəti şəraitində peşə problemləri və vəzifələri həll etmək bacarığıdır. Bu, işin səmərəliliyini müəyyən edən bilik və bacarıqların məcmusudur. Bunu eyni zamanda şəxsi və peşəkar keyfiyyətlərin birləşməsi də hesab etmək olar.

Müasir təhsil təcrübəsinin inkişafı pedaqoji fəaliyyətin yeni məzmununun və prosesual xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasını şərtləndirir, çünki təhsil sistemindəki hər hansı bir dəyişiklik bu və ya digər şəkildə müəyyən bir şəxslə yəni müəllimlə məhdudlaşır. Yeniliklərin təcrübi formada həyata keçirilməsində əsas mərkəzi fiqur məhz müəllimdir. Bununla belə, tədris prosesinə yeniliklərin daxil edilməsi real iş şəraitində müəllimin imkanlarına uyğun gəlməli, verilən tapşırıqları yerinə yetirmək üçün müəllim kifayət qədər yüksək peşəkar səriştəyə malik olmalıdır.

Təhsilə səriştə əsaslı yanaşma 60-70-ci illərdə tətbiq olunmağa başlamışdır. XX əsrdən etibarən səriştə kateqoriyası və səriştə anlayışları arasında fərq qoyulmasına ehtiyac yaranmışdır. Sonralar (1970-1990) bu kateqoriyalar müəllim hazırlığının nəzəriyyə və təcrübəsində daha geniş yayılmağa başlamışdır.

Müəllimin peşəkar səriştəsinin müəyyən edilməsi problemi psixoloqlar, pedaqoqlar, təcrübəçilər və s. arasında mübahisə və fikir ayrılığı obyektinə çevrilmişdir. Bu anlayışın tərfi ilə bağlı məsələlər həm yerli, həm də xarici alimlərin əsərlərində rast gəlinmişdir.

Rus pedaqoqu A.K.Markovanın tədqiqatlarında əmək psixologiyasının ümumi kontekstində və xüsusilə müəllimin işi, peşə səriştəsi hərtərəfli tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. A.K.Markovaya görə səriştə konkret bir insanın və ya onun hərəkətlərinin xarakterik xüsusiyyəti kimi müəyyən edilmiş, yəni "peşəyə uyğunluq dərəcəsinin fərdi xüsusiyyəti, şəxsin müəyyən əmək funksiyalarını yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olması kimi müəyyən edilmişdir" [Markova, 2004, s.54]. Bu yanaşma çərçivəsində peşə təhsilinin əsas məqsədi müvafiq səviyyəli və profilli, əmək bazarında rəqabətə davamlı, səriştəli, öz peşəsini səlis bilən və müvafiq sahələrə fəaliyyətyönümlü, daimi əməkdaşlığa hazır ixtisaslı işçinin hazırlanmasına çevrilir.

A.K.Markova öz tədqiqatında peşəkar səriştənin dörd növünü müəyyən etmişdir:

1. Xüsusi və ya fəaliyyətə əsaslanan, peşəkar səriştə yüksək peşəkar səviyyədə fəaliyyətin mənimsənilməsinə xarakterizə edir və yalnız xüsusi biliklərin mövcudluğunu deyil, həm də onu təcrübədə tətbiq etmək bacarığını əhatə edir;

2. Sosial peşə səriştəsi peşəkar fəaliyyət və əməkdaşlıq üsullarına, peşəkar cəmiyyətdə qəbul edilmiş peşəkar ünsiyyət üsullarına yiyələnməyi xarakterizə edir;

3. Şəxsi peşə səriştəsi özünüifadə və özünü inkişaf etdirmə üsullarına, peşəkar deformasiyaya qarşı müqavimət vasitələrinə yiyələnməyi xarakterizə edir. Buraya həm də mütəxəssisin öz peşə fəaliyyətini planlaşdırmaq, müstəqil qərar qəbul etmək, problemi

görmək bacarığı daxildir;

4. Fərdi peşə səriştəsi özünütənzimləmə üsullarına yiyələnməyi, peşəkar inkişafa hazırlığı, peşəkar qocalmaya həssas olmamağı və sabit peşəkar motivasiyanın mövcudluğunu xarakterizə edir [Markova, 2004, s.55].

Azərbaycanın görkəmli pedaqoqlarından olan professor M.İlyasovun "Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri" adlı monoqrafiyasında peşəkarlıqla səriştəlilik arasında əlaqəyə geniş toxunmuşdur. Peşəkarlıqla səriştəlilik bir-biri ilə elə sıx əlaqəlidir ki, bunların birinə malik olub, digərinə yiyələnməmək mümkün deyildir. Lakin buradakı keçid və ardıcılıq da nəzərə almaq vacibdir.

Professor M.İlyasova görə "müəllimin peşəkarlığı və səriştəliliyi müəllimin əslində bir müstəvidə – pedaqoji prosesdə öz fəaliyyətini peşəkarcasına yerinə yetirə bilməsi və bu prosesə səriştəli yanaşmasıdır" [İlyasov, 2018, s.17]. Yəni müəllim yiyələndiyi peşənin bütün incəliklərini dərinləndən bilməsi, müəllimlik fəaliyyətini ustalıqla yerinə yetirməsi, həll edəcəyi problemi elmi şəkildə, optimal metodlarla reallaşdırma bilməsidir.

Peşəkarlıq – müəllimin lazımi biliyə, bacarıqlara, şagirdlərlə yaradıcı şəkildə işləyə bilmək texnologiyalarına sahib olması, pedaqoji prosesin incəliklərinə dərinləndən yiyələnməsidir. Səriştəlilik – müəllimin pedaqoji prosesi məharətlə, daha əlverişli metodlarla reallaşdırma bilməsidir. "Əldə olunmuş bilik və bacarıqları praktiki fəaliyyətdə effektiv və səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir. O, şəxsin qazandığı bilik və bacarıqların konkret fəaliyyətin nəticəsinə çevrilməsini təmin edir. Səriştəyə əsaslanan təhsil sosial-iqtisadi inkişafa daha effektiv xidmət göstərir" [İlyasov, 2018, s.18].

Amerikan tədqiqatçısı R.Meyers səriştəni təkcə müəyyən fəaliyyət meyarlarına cavab vermək deyil, həm də istehsalatda davranış tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini nümayiş etdirmək kimi müəyyən edir. Beləliklə, bu tərifi onun tətbiq dairəsini genişləndirən fəaliyyət komponenti daxildir [Bulavenko, 2005, s.46].

Rus tədqiqatçısı M.M.Şalaşova səriştəni peşəkar savadlılıq, mütəxəssisin ixtisas dərəcəsi, insanın şəxsiyyətinin və mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsi hesab edirdi [Şalaşova, 2008, s.60].

V.A.Slastenin, İ.F.İsayev, E.N.Şiyanov hesab edir ki, peşə səriştəsi müəllimin peşəkarlığının zəruri komponenti, əsas xüsusiyyəti və göstəricisidir [Slastenin, 2013, s.28].

Müasir təhsil sistemi müəllimin ixtisasının və peşəkarlığının, yəni peşəkar səriştəsinin daim təkmilləşdirilməsini tələb edir. Təhsilin əsas məqsədi şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin cari və gələcək tələbatlarına uyğunlaşmaq, cəmiyyətdə sosial uyğunlaşma, işə başlamaq, özünütəhsil qabiliyyətinə malik hərtərəfli respublikamız üçün vətəndaş və şəxsiyyətin hazırlanmasıdır. Fəaliyyətinin nəticələrini qabaqcadan görə, tədris prosesini modelləşdirən azad düşüncəli müəllim isə qarşıya qoyduğu məqsədə çatmağın təminatçısıdır. Ona görə də hazırda müasir dünyada fərd yetişdirmək iqtidarında olan ixtisaslı, yaradıcı düşünən, rəqabətqabiliyyətli müəllimə tələbat kəskin şəkildə artmışdır.

Pedaqoji prosesə səriştəli yanaşma müəllimdən dərin bilik və bacarıq tələb edir. Buna görə də peşəkarlıqla səriştəlilik bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Müəllimin pedaqoji dəyərlərə yiyələnməsi, bu dəyərləri qoruması, pedaqoji prosesdə novator pedaqoq kimi fəaliyyət göstərməsi peşəkarlıqla səriştəliliyin əlaqəsi və pedaqoji ustalığın meyarları kimi özünü göstərir.

Müəllimin peşəkar səriştəsi peşəkarlığın və pedaqoji mükəmməlliyyətin tərkib hissəsidir.

Müəllimin aşağıdakı peşəkar səriştələrini qeyd edə bilərik:

1. İntellektual pedaqoji səriştə - biliyi, peşəkar təcrübəni səmərəli tədris və tərbiyəyə tətbiq etmək bacarığı, müəllimin yenilik etmək bacarığı;
2. Kommunikativ səriştə - nitq bacarıqları və ətrafdakı insanlarla ünsiyyət qurmaq bacarığı da daxil olmaqla əhəmiyyətli peşəkar keyfiyyətdir;
3. İnformasiya səriştəsi - müəllimin özü, şagirdləri, valideynləri və həmkarları haqqında malik olduğu məlumatların həcmi;
4. Reflektiv səriştə - müəllimin öz davranışını idarə etmək, emosiyalarını idarə etmək, əks etdirmə qabiliyyəti, stress müqaviməti;
5. Konstruktiv – şagirdin şəxsiyyətini tərtib etmək, yaş və fərdi qabiliyyətlərə uyğun olaraq tədris və tədris materialını seçmək və təşkil etmək bacarığı.

Müəllim üçün müasir tələblərə əsaslanaraq, peşəkar səriştənin inkişafının əsas yolları aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1) Təkmilləşdirmə sistemi;

Təkmilləşdirmənin gözlənilən nəticəsi: müəllimlərin peşəkar hazırlığı:

- təhsil işçilərinin müasir təhsilin dəyərlər sisteminə optimal inteqrasiyasının təmin edilməsi;

- əsas təhsil proqramının strukturuna, onun işlənilib hazırlanmasının nəticələrinə və həyata keçirilməsi şərtlərinə, habelə tələbələrin təhsil fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi sisteminə yeni tələblər sisteminin işlənilib hazırlanması;

- tədris, metodiki və informasiya-metodiki resurslara yiyələnmək.

2) Müəllimlərin özünütəhsilə yiyələnməsi;

3) Müəllimlərin özünütəhsil prosesi, standartların əsas ideyasının uşaqlarda ümumbəşəri tərbiyəvi hərəkətlərin formalaşdırılması olduğu üçün xüsusilə aktual olmuşdur. Yalnız həyatı boyu özünü təkmilləşdirən müəllim öyrənməyi öyrədə bilər;

4) Seminarlarda, konfranslarda, ustad dərslərində, müxtəlif müsabiqələrdə, tədqiqat işlərində, vebinarlarda, layihələrdə fəal iştirak;

5) Müasir təhsil texnologiyalarının, metodik texnikanın, pedaqoji vasitələrin mənimsənilməsi və onların daim təkmilləşdirilməsi;

6) İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarına yiyələnmək;

7) Müəllimin peşəkar səriştəsi uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Müəllim həmişə axtarılan məlumat mənbəyi olmalıdır. Müəllimin məlumatlılığına tələb təkcə şagirdin akademik göstəriciləri ilə müəyyən edilmir. Onun informasiyanın özünə olan marağı, ona olan ehtiyacı az əhəmiyyət kəsb etmir və bu, şagirddə bilik və bacarıqların formalaşması ilə bağlıdır. Alman pedaqoqu A.Disterveq (1790-1866) qeyd edirdi: "Pis müəllim həqiqəti təqdim edir, yaxşı müəllim onu tapmağın yollarını öyrədir".

Peşəkar və səriştəli müəllim bütün varlığı ilə öz peşəsinə bağlanan, işini sevən, tədris etdiyi fənnini dərinləndirən və hərtərəfli bilən mütəxəssisdır. Onu başqa müəllimlərdən fərqləndirən başlıca cəhət də budur. Fənnini gözəl bilir və yaxşı da öyrədir. Pedaqoji yeniliklərdən xəbərdardır və yeni pedaqoji təfəkkürə malikdir. Özünə qarşı tələbkardır və öyrənməyə özündə həmişə ehtiyac hiss edir.

Müəllimin öz işinə peşəkar münasibəti onun işindən, uşaqlarla işləməkdən zövq almasına, böyük həvəslə fəaliyyət göstərməsinə və məhsuldar işləməsinə stimül verir, yeni-yeni nailiyyətlərə ruhlandırır. Belə müəllimlər dərindən, işdən, şagirdlərdən heç vaxt şikayət

etmirlər. Əksinə, dərstdə, şagirdlərlə ünsiyyətdə böyük emosional əhval-ruhiyyədə olurlar. Maraqlıdır ki, şagirdlər də belə müəllimlərin dərslərində böyük həvəslə iştirak edir, gərginlikdən uzaq olmaqla yanaşı, öyrənməyə, yeni biliklər almağa maraqlı olurlar.

Tədqiqatçılar fəaliyyət subyektinin peşə səriştəsinin əsas səviyyələri kimi təlim, peşəkar hazırlıq, peşəkar təcrübə və peşəkarlığı vurğulayırlar. Təlim və peşə hazırlığı universitetdə təhsilalma prosesində formalaşır, burada peşə hazırlığı təlimin nəticəsi hesab olunur.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, bu gün hər bir müəllimin şəxsi və peşəkar inkişaf edə biləcəyi müəyyən şərtlər mövcuddur: yeni biliklər əldə etmək, bacarıqları təkmilləşdirmək, şəxsi və peşəkar biliklərini artırmaq, həmkarları arasında tanınmaq. Bu prosesin davamlılığı onun effektivliyinin artırılmasını təmin edir. Müəllimin peşəkar fəaliyyəti mürəkkəb, çoxcəhətli, problemlərlə zəngin, onların həlli isə zehni gərginlik, qüvvə, bacarıq, axtarış və daim yeniləşmə tələb edən fəaliyyətdir. Peşəkarlıq pedaqoji fəaliyyətdəki problemlərin və vəzifələrin yaradıcı, həm də yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsidir. Buradan belə nəticə çıxır ki, müəllimin təkmilləşməsinin ən mühüm komponenti onun özünü daim özünü inkişaf etdirmək, zəmanə ilə ayaqlaşmaq, öz şagirdlərinin qayğısına qalmaq istəyidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası 2013
2. İlyasov, M.İ. "Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri" Monoqrafiya. Bakı: 2018. Elm və təhsil, 208 s.
3. Булавенко, О.А. Сущностные характеристики профессиональной компетентности / О.А. Булавенко // Школьные технологии. 2005. № 3. с.40-44
4. Макарова, Л.Н. Моделирование системы повышения квалификации преподавателей педвузов и колледжей / Макарова, Л.Н., Шаршов, И.А., Копытова, Н.Е., Пронина, Л.А. // Педагогика. 2004. № 3. с.60-68
5. Слостенин, В.А. Общая педагогика. Ч. 1 / Слостенин, В.А., Исаев, И.Ф., Шиянов, Е.Н. М.: 2013, 576 с.
6. Шалашова, М.М. Комплексная оценка компетентности будущих педагогов / М.М. Шалашова // Педагогика. 2008. № 7. с.54-59

SUMMARY

Balakishibeyli S.J.

PROFESSIONAL COMPETENCE OF A TEACHER – NEW PEDAGOGICAL THINKING

Improvement and more effective construction of the educational process in comprehensive schools, creation of a cooperation environment, formation of healthy competition directly differ from deep scientific and methodological knowledge, creative thinking, broad erudition, pedagogical and psychological training, high moral and ethical qualities, academic abilities, pedagogical experience and professional level depend on teachers.

A teacher's professional competence is a multifactorial phenomenon that includes the teacher's system of theoretical knowledge and its application in specific pedagogical situations, the teacher's value orientations, as well as integrative indicators of his culture (speech, communication style, attitude). Professional competence is understood as a set of professional and personal qualities necessary for successful teaching activities. A teacher who carries out teaching activities and pedagogical communication at a sufficiently high level and achieves consistently high results in development and learning can be called professionally competent.

Key words: Teacher, education, process, professional, thinking, competence

РЕЗЮМЕ

Балакишибейли С.Дж

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ УЧИТЕЛЯ – НОВОЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ

Совершенствование и более эффективное построение учебного процесса в общеобразовательных школах, создание среды сотрудничества, формирование здоровой конкуренции напрямую отличаются глубокими научно-методическими знаниями, творческим мышлением, широкой эрудицией, педагогико-психологической подготовкой, высокой морально-этические качества, академические способности, педагогический опыт и профессиональный уровень зависят от преподавателей.

Профессиональная компетентность учителя - многофакторное явление, включающее в себя систему теоретических знаний учителя и его применение в конкретных педагогических ситуациях, ценностные ориентации учителя, а также интегративные показатели его культуры (речь, стиль общения, мироощущение). Под профессиональной компетентностью понимается совокупность профессиональных и личностных качеств, необходимых для успешной педагогической деятельности. Профессионально компетентным можно назвать педагога, который осуществляет педагогическую деятельность и педагогическое общение на достаточно высоком уровне, достигает стабильно высоких результатов в развитии и обучении.

Ключевые слова: Учитель, обучение, процесс, профессионал, мышление, компетентность

THE NECESSITY OF INTEGRATION IN EDUCATION

Khatin HAJIKARIMOVA

xatin.hacikerimova@mail.ru

Zagatala branch of Azerbaijan State University of Economics

XÜLASƏ

The implementation of integration in general education does not exclude the organization of serious scientific, pedagogical and methodical researches in this field. Studying the theoretical-pedagogical foundations of our practical activity in the field of integration, bringing it to the basis of our production activity as a whole, is waiting for its solution as one of the urgent tasks of our day.

Key words: *Understanding (concept), integration, (clarification), teaching and communication necessities*

What is integration? Integration - requires establishing structural connections between all content components of training and systematizing them in order to form a whole and indivisible image of the world in human thinking, to direct them to development and self-development. Integration in Latin means "integer"-whole, wholeness, in fact, the etymology of the word more clearly uses the content and mission of integration as a political process. The word "integrato" derived from the word "integer" also means restoration, completion in Latin. In the history of the world, the idea of integration arose before the widespread application of the concept of integration. People's desire to live in unity and stability has been explained and theoretically expressed as a perfect idea by thinkers and politicians. The idea of unity and integration in the European space has had paradoxical manifestations from the beginning to this day, and went through historical processes with paradoxical opposite content for its realization. In the condition that the etymological meaning of "integration" as an idea and a concept is sufficiently understandable, it gives rise to a variety of interpretations from the level of theory, of course, it is a paradoxical point. In turn, this shows that integration, after transitioning from customer as a word and idea, to a real collaboration model and development paradigm customer, its meaning (theoretical and practical) complexity has begun to be understood. For example, in the course of an opinion poll conducted simultaneously among politicians, lawyers, economists, mass media experts, managers of large companies and the public in five countries of the Commonwealth of Independent States, it became clear that even among professional experts, the degree of uncertainty in the meaning of the word integration is too high. Most of them understand it simply as exchange, cooperation between two countries. The concept of integration in education, which is more widely used in the educational space of the world, initially requires thinking about its semantics. This concept, that teachers naturally want to learn, is one of the important requirements established by globalization, and attracts attention as one of the peculiar quality indicators of the modern education process. The word integration, understood more philosophically, is synthetic in nature, applying to all areas of life, and is the basis of new roots in the direction of wholeness. In particular, integration as a community event ensures modernity by regulating its changes in the direction of

development. Integration is oriented towards interdependence and mutual contact [interaction] between disciplines. Setting up the integration correctly, helps the learning process:

- To improve the training process;
- To have complex knowledge in students;
- To expand the worldview of students;
- To reduce the training load;
- To the formation of research tendencies;
- To increase interest in training;
- To use their time efficiently.

One of the main requirements for modern lessons is intradisciplinary and interdisciplinary integration. Interdisciplinary integration involves the use of concepts and methods of one subject in the study of another subject, being the synthesis of common knowledge and skills covered by several subjects. The role of integration in improving the quality of training is great. It develops students' art [artistic] thinking and increases the formation activity. Integration not only has a positive effect on students, but also reveals the pedagogical possibilities and formation abilities of teachers, increases research tendencies and prompts them to make their lessons more interesting and meaningful.

Integration, as one of the main pedagogical principles, also plays an important role in teaching mathematics. Ensuring interdisciplinary integration in the process of teaching mathematics is important for the easier assimilation of knowledge and skills by students, the formation of interesting and meaningful lessons, and the formation of research tendencies in students. Of course, the possibilities of integration of mathematics with related subjects (physics, chemistry, geography, informatics) are very wide and are applied in the teaching of many subjects. However, the connection of various topics in the lessons of mathematics, with history and literature, arouses great interest in students and makes the lesson more lively. If any proposal, theorem, rule, formula is reflected in mathematics, fictional literature reflects the fate and actions of people through words and conveys them to the readers. It is known from world literature that great writers and poets were also mathematicians, loved mathematics and expressed interesting thoughts about mathematics. For example, the great Russian poet A.S. Pushkin said that "He, who is not a poet at heart cannot be a true mathematician", "Inspiration is needed in poetry as in geometry", or according to another opinion expressed by M.V. Lomonosov, "Mathematics should be studied because of that, it brings the mind into order".

Therefore, in mathematics, the teacher must have the ability to convert each mathematical term and geometric figure into a certain symbol and analogy. for example:

*Like the sun, the moon,
It is said everywhere.
It is round like a wheel,
What is its name?*

Bayatis (folk poems) and riddles, which are ancient and interesting examples of oral folk literature, improve people's artistic taste as well as develop their mental ability. When

teaching the subject of common fractions, it can be said with such a piece of poetry that the value of a common fraction is not greater than unity.

*There is no spring with a single flower.
Not fifty, not a hundred.
The value of the correct fraction,
Can't be bigger than unity.
When teaching the subject "Equation":
I have an unknown
I am equality.
In the solution of the issues
I will help you.*

We also find integration in the types of curriculum. An integrated curriculum covers knowledge related to individual subjects. This type of curriculum serves to facilitate subjects. Students who have passed matrix, inverse matrix, transposition of inverse matrix from "Linear Algebra and Mathematical Analysis" subject, while passing this topic in Econometrics, will already have information about this topic and this topic will be familiar to them. Integration is mainly used to facilitate training. It mainly covers knowledge related to individual subjects. The process of connecting a subject, either within a subject or with other subjects, and synthesizing knowledge is the basis of an integrated curriculum. For example, at the beginning of the school year, the subject of S.I. Khatai in Literature is taught. In the middle of the school year, when taught the topic of Khatai, the founder of the Safavid state, from History, it is connected with the topic studied at the beginning of the school year, and they master the lesson even better.

The implementation of integration in general education does not exclude the organization of serious scientific, pedagogical and methodical researches in this field. Studying the theoretical-pedagogical foundations of our practical activities in the field of integration, bringing them to the basis of our reformist activities as a whole, is awaiting its solution as one of the urgent tasks of today.

In the Azerbaijani pedagogical opinion, "integrative education" or "integration of education", as well as "integrative training", "integrative lesson", etc. concepts are already being used, taking up place. They are actually used in modern educational formation. Professor Abdul Alizada, a prominent (famous) psychologist who has extensive research on the scientific-theoretical and psycho-pedagogical problems of Azerbaijani education, wrote in the early days of the reform that "In the modern era, the integration of humanitarian subjects with natural-scientific subjects is emphasized more. This idea in itself is very strong. On the one hand, in the conditions of scientific progress, the school cannot develop only by expanding humanitarian subjects. On the other hand, the strict logic of the time brought the integration of subjects to the "educational agenda". The first steps in this field have been taken in our Republic. "Human and society" is an integrative subject. The experience gained in this field should be analyzed with scientific-methodical criteria. Most importantly, a conceptual model of the integration of disciplines should be developed. The issue of integration of humanities and natural sciences can be solved only in this context [Alizada A. A. New pedagogical thought: ideas, principles, problems. Baku,

"Adiloghlu" Publishing house, 2001].

One of the priority areas of activity during the period of educational reforms in our country was the work carried out in the field of integrative education. It is possible to group these works in two directions, that in all cases, the achievements in the field of interdisciplinary and intra-disciplinary relations achieved in general education, as well as in other levels, were studied and generalized, and they were used in the formation of new experience. At the same time, considerations related to the concept of integration were taken into account and used in the formation of a new educational concept. It was concluded that "integration is to form a whole and indivisible image of the world in the thinking of students within the framework of a certain educational system, to direct them to development and self-development, and to systematize them by establishing structural connections between all content components of training".

As it is known, Azerbaijan, which took its first steps towards independence with the adoption of the Constitution of the Republic of Azerbaijan in 1995, determined the necessary priority directions of general policy in all areas, including education. UThe great leader Heydar Aliyev made his contributions regarding the determination of the national policy in the field of education of the country. Speaking at the meeting of the Education Reform Commission in order to develop Azerbaijan and strengthen its position in the modern world, he said that: " now, the goal of reforms in our education system is that Azerbaijan adapts to the standards of the world education system" [Education policy of Azerbaijan [1998-2004]. baku, "Chashioghlu", 2005.]

REFERENCES

1. "Adiloghlu" Publishing house
2. Alizada, A.A. New pedagogical thought: ideas, principles, problems. Baku: 2001
3. Education policy of Azerbaijan (1998-2004). Baku: 2005. "Chashioghlu"

DİSTANT TƏHSİL VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Günay HÜSEYNOVA

gunay.huseynova@arti.edu.az

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

XÜLASƏ

Distant təhsil şagirdlərə öyrədici qaynaqlar arasında əlaqə quraraq təhsili reallaşdıran bir sistemdir. Bu model təhsilənlərə mövcud qaynaqlardan kifayət qədər faydalanmaq imkanı verir. Məsafədən təhsil inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemində son zamanlar ön planda yer alır. Peyk, video, audio qrafika, kompüter, multimedia texnologiyası kimi elektron vasitələrin köməyi ilə təhsil distant şəkildə şagirdlərə çatdırılır. Müasir dövrdə kolleclər, universitetlər, kiçik ya da böyük iş qrupları, təhsil agentləri, sənaye təşkilatları, özəl sahibkarlar və digər sahələr distant təhsilə böyük önəm verirlər.

Açar sözlər: Distant təhsil, texnologiyalar, təhsilənlər, internet, təhsil müəssisəsi

Distant təhsil müasir dövrdə geniş yayılmış bir təhsil modelidir. Bu model təhsilənlərə fiziki olaraq bir araya gəlmədən, internet vasitəsilə dərslərə qatılmaq və materialları əldə etmək imkanı yaradır. Distant təhsilin bir neçə üstünlüyü vardır:

1. *Sərbəstlik:* Dərs cədvəlini öz vaxt və şəraitinə uyğunlaşdırmaq imkanı;
2. *Geniş seçim imkanları:* Dünyanın istənilən yerində olan təhsil müəssisələrinin proqramlarına müraciət etmək imkanı;
3. *Nəqliyyat xərclərinin azalması:* Müəssisəyə getmədən təhsil almaq imkanı;
4. *Çeşidli resurslara çıxış:* Elektron kitabxanalar, videolar və digər onlayn resurslar vasitəsilə müxtəlif mənbələrdən faydalanmaq imkanı [1].

Distant təhsil texnologiyaları. Distant təhsil vasitəsilə zaman və məkan məhdudiyyətləri aradan qaldırılır. Bu təhsil modelində istifadə olunan texnologiyalar təhsilənlərin və təhsilverənlərin interaktiv şəkildə əlaqə qurmasına, dərsləri izləməsinə və resurslardan istifadə etməsinə şərait yaradır. Həmin texnologiyalardan bəzilərini sadalayaq:

1. *LMS (Learning Management Systems):* Moodle, Blackboard, Canvas kimi platformalar dərs materiallarının paylaşılması, imtahanların keçirilməsi və tələbə-nəzarət sistemləri üçün istifadə olunur [4];
2. *Video konfrans alətləri:* Zoom, Microsoft Teams, Google Meet kimi proqramlar canlı dərslərin keçirilməsi, interaktiv müzakirələr üçün əla vasitələrdir;
3. *Simulyasiya və virtual reallıq:* Bu texnologiyalar təhsilənlərin praktik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə (məsələn, tibbi simulyatorlar və ya mühəndislik proqramları) kömək edir;
4. *Elektron kitabxanalar və resurslar:* JSTOR, Google Scholar və ya təhsil müəssisələrinin öz elektron kitabxanaları təhsilənlər üçün müxtəlif elmi məqalələrə və digər resurslara daxil olma imkanı yaradır [7];
5. *Forumlar və sosial media:* Təhsilənlərin öz aralarında və müəllimlərlə əlaqə qurmasına, suallar verməsinə və müzakirələr aparmasına imkan verir;
6. *Mobil tətbiqlər:* Təhsilənlərə dərs materiallarına və resurslara istənilən məkandan və istənilən zamanda daxil olmağa imkan verən tətbiqlərdir;

7. *E-Learning* alətləri: Prezi, Kahoot, Quizlet kimi interaktiv alətlər dərsləri daha əyləncəli və maraqlı hala gətirir [6];

Sadalanan bütün bu texnologiyalar distant təhsilin effektivliyini artırmaqla yanaşı, təhsilalanların öyrənmə təcrübələrini də artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, distant təhsilin müsbət cəhətləri ilə yanaşı mənfi cəhətləri də ola bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

1. *Motivasiya çatışmazlığı*: Təhsilalanlar üçün öz-özünə öyrənmək çətin ola bilər və bu proses hamı üçün eyni deyildir;

2. *Sosial əlaqələrin azalması*: Əyani görüşlərin olmaması sosial əlaqələri zəiflədə bilər;

3. *Texniki problemlər*: İnternet bağlantısı, cihazlar və proqram təminatı ilə bağlı çətinliklər yaşana bilər.

Bütün bu çatışmazlıqlara baxmayaraq, distant təhsil müasir dövrdə daha da populyarlaşır və müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://colorwhistle.com/top-e-learning-web-apps/>
2. <https://education.nsw.gov.au/teaching-and-learning/curriculum/rural-and-distance-education/distance-education>
3. <https://moodle.com/news/top-5-learning-management-systems-in-2023/>
4. https://online.essex.ac.uk/utm-landing-pages/online-business-psychology/?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=UG-Business-Psychology&utm_content=RSA&gad_source=1&gclid=EAIaIQobChMI8iFq5TRiAMVJTwGAB3uuh65EAAYASAAEgJIo_D_BwE
5. <https://prezi.com/p/nikxpxyy70rz/kahoot-and-quizlet/>
6. <https://www.britannica.com/topic/distance-learning>
7. <https://www.overtsoftware.com/canvas-vs-moodle-vs-blackboard-vs-lms365/>

SUMMARY

Gunay Huseynova

DISTANCE LEARNING AND ITS FEATURES

Distance education is a system that implements education by establishing a connection between the student and educational resources. This model allows students to take full advantage of available resources. Distance education has recently been at the forefront of the educational system of developed countries. With the help of electronic means such as satellite, video, audio graphics, computer, multimedia technology, education is delivered to students remotely. In modern times, colleges, universities, small or large business groups, educational agencies, industrial organizations, private entrepreneurs and other fields attach great importance to distance education.

Key words: *Distance education, technologies, students, internet, educational institution*

РЕЗЮМЕ

Гюнай Гусейнова

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ

Дистанционное образование – это система, реализующая обучение путем установления связи между обучающимся и образовательными ресурсами. Эта модель позволяет учащимся в полной мере использовать имеющиеся ресурсы. Дистанционное образование в последнее время находится на переднем крае образовательной системы развитых стран. С помощью электронных средств, таких как спутник, видео, аудиографика, компьютер, мультимедийная техника, обучение осуществляется дистанционно. В наше время колледжи, университеты, малые и крупные бизнес-группы, образовательные агентства, промышленные организации, частные предприниматели и другие сферы придают большое значение дистанционному образованию.

Ключевые слова: *Дистанционное образование, технологии, учащихся, интернет, учебное заведение*

HƏRBİ KOLLEKTİVDƏ İDARƏETMƏNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Salatın HACIYEVA

salatinhaciyeva72@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə ordunun uğurlu fəaliyyəti idarə edən idarəetmə bacarığından bilavasitə asılıdır. Hərbi kollektivlər ümumi fəaliyyət ətrafında birləşmiş, ümumi məqsədləri olan, mənəviyyət və hərbi borc hissi ilə birləşən sosial birlikdir. Kollektiv üzvləri arasında sağlam, işgüzar, mənəvi və şəxsi əlaqələrin yaranması üçün idarəedənlərin məqsədyönlü iş aparması olduqca vacibdir. Dövr dəyişdikcə komandirlərin psixoloji hazırlığına, idarəetmə bacarığına, hərbi kollektivdə yüksək döyüş hazırlığını təmin etmə qabiliyyətinə, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin düzgün qurulmasına tələblər artır. Məhz buna görə də hərbi kollektivləri idarə edən zabitlərin xüsusi idarəetmə qabiliyyəti olmalıdır. Belə ki, hərbi kollektiv idarə edənlər müxtəlif şəraitlərə asanlıqla uyğunlaşmalı, qarşılıqlı münasibətlərdə müvafiq normalara əməl etməyi, kollektiv üzvləri arasında yüksək əhvali-ruhiyyə yaratmağı bacarmalıdır. Müasir dövrdə hərbi kollektiv idarə edən komandirlər hərbi-texniki peşakarlıqla yanaşı, idarəetmə vərdişlərinə də yiyələnəlidir. Hərbi kollektivlərdə kollektivin fəaliyyətinin həyata keçirilməsində səmərəli sosial psixoloji mühitin yaradılması olduqca əhəmiyyətlidir. Sosial-psixoloji mühitin kollektiv üzvlərinə təsir qüvvəsi bu mühitin xarakterindən asılıdır. Əlverişli psixoloji mühit kollektiv üzvlərinin əhvali-ruhiyyəsinin yüksəlməsinə, özünəinamın və təşəbbüskarlığın artmasına şərait yaradır. Kollektivdə sağlam əhvali-ruhiyyənin yaradılması kollektivin idarə olunmasında yüksək nəticələrin əldə edilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Hərbi kollektiv idarə edənlər sosial psixoloji hadisə olan yüksək nüfuzə malik olmalıdır ki, bu da idarəedənin sosial statusundan, mənəvi ləyaqətindən düzgün istifadə sayəsində formalaşır.

Açar sözlər: Hərbi, döyüş şəraiti, kollektiv, idarəetmə, psixoloji mühit

İBTİDAI SİNİFLƏRDƏ ROLLU OYUNLARDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ÖYRƏNMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Sima MEHDİZADƏ

sima.ismayilzade@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-4385-432X>

Bakı şəhəri "Zəfər" liseyi

XÜLASƏ

Rollu oyun uşaqların təxəyyülü və yaradıcılığının məcmusudur ki, bu da onlara dünyanı kəşf edərkən koqnitiv, emosional və sosial bacarıqları inkişaf etdirməyə imkan verir. Məhz bu kimi oyunlar şagirdlərin diqqətini və özünənəzarətini inkişaf etdirməyə kömək edir. Rollu oyunlar, uşağın oyun zamanı ətrafındakı böyüklərin davranışlarını, münasibətlərini və hərəkətlərini sınadığı oyunlardır. Rollu oyunlar hər bir uşaq üçün ənənəvi hobbidir. Belə oyunlarda uşaq müstəqil şəxsiyyət kimi inkişaf edir. Bu cür oyunlar uşağa həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmağa, kömək etməyi, diqqət göstərməyi və başqalarına qayğı göstərməyi öyrənməyə kömək edir.

Açar sözlər: Didaktik oyun, rollu oyun, şagird, müəllim, təfəkkür, ünsiyyət, bacarıq, əməkdaşlıq

İbtidai sinifdə fənlərin tədrisi zamanı rollu oyunlardan istifadə şagirdlərin öz təcrübələrindən istifadə etməklə təlim prosesində fəal şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmasına imkan verən mənalı və effektiv üsuldur. Rollu oyunlar təcrübə vasitəsilə öyrənməyə imkan verən interaktiv öyrənmə üsulu kimi qəbul edilir. K.D.Uşinski, A.S.Makarenko, V.A.Suxomlinsky kimi alimlər təhsildə rollu oyunların dəyərini təlim prosesində fəal iştirak etməyə, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və problemləli vəziyyətləri həll etməyə imkan verdiyini qiymətləndirmişlər. Rollu oyunlardan istifadə həm də təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsinə öz töhfəsini verir, çünki bu, şagirdlərin materialı nə dərəcədə mənimsəməsinə, eləcə də onların təlim prosesində iştirak səviyyəsinə nəzarət etməyə imkan verir.

Təkamülün müxtəlif mərhələlərində məzmun və formaca ictimai olan oyun fenomeni bəşər tarixi boyu inkişaf edərək müxtəlif keyfiyyətlər və xüsusi sosial-mədəni məna kəsb etmişdir. Oyunun bir çox tədqiqatçıları onun mənşəyini dini mədəniyyətlə əlaqələndirirdilər. Məsələn, insanların mənəvi həyatında qorunub saxlanılan xalq və bayram oyunları dini büt-pərəstlik ayinlərindən yaranmışdır.

Qədim yunan filosofu Heraklit həyata bir oyun kimi baxmağı təklif edənlərdən biridir. Üstəlik, həyatın bu dərkini iki semantik mənada şərh etmək olar: birincisi, bu, insanın üzərinə artıq enerji tökən təbii qüvvələrin kortəbii oyunudur; ikincisi, bu, hansısa məqsəd naminə müəyyən qaydalara (bəlkə də ali aqlın ssenarisinə görə) uyğun oyundur. Platon tezisində "Oynayaraq yaşa!" dünyanın oyun modelinin bu dünyada insanın yeri və roluna ən çox uyğun olmasından irəli gəlirdi. Aristotel iddia edirdi ki, oyun dəyişən və təsadüfi dünyaya uyğundur və buna görə də əbədi və dəyişməz varlığa qarşıdır. Oyunu "qeyri-ciddi", dəyişən və dəyişən kimi təsnif etmək meyləli sonrakı dövrlərdə oyunun problemləşdirilməsi üçün əsas olur ki, bu da oyuna real həyata hazırlıq funksiyası bəxş edir.

Rol oyunu, mürəkkəbliyi artırdıqca üç qrupa bölünə bilən bir sıra struktur komponentləri ilə xarakterizə olunur:

- Müəyyən bir peşəkar hərəkəti simulyasiya etməyə yönəlmiş təqlid;
- Situasiya, hər hansı bir dar konkret problemin həlli ilə əlaqəli - oyun vəziyyəti;
- Şərti, məsələn, təhsil münaqişələrinin həllinə həsr olunmuş oyun və s.

Pedaqoji rol oyunu ibtidai məktəbdə dərslərin keçirilməsinin effektiv formasıdır, çünki ən davamlı bilik maraqla əldə edilən bilikdir. Uşaqlar oyuna qarışır və prosesdə ciddi tapşırıqları həll etməli olduqlarına fikir verirlər. Belə bir dərslərin ab-havasını şagirdə öz qabiliyyətlərini standart dərslərdən daha çox nümayiş etdirməyə imkan verir.

Bəzi müəllimlər didaktik oyunları tədris metodları kimi təsnif edir, digərləri isə onları xüsusi qrupa ayırır, çünki birincisi, vizual, şifahi və praktiki texnikadan kənara çıxır, elementlərini mənimsəyir, ikincisi, onlara xas olan xüsusiyyətləri var:

a) didaktik oyunlar xüsusi olaraq yaradılmış və ya təhsil məqsədləri üçün uyğunlaşdırılmışdır;

b) didaktik oyunun qaydaları müəllim tərəfindən tədris və tərbiyə məqsədi ilə yaradılır;

c) didaktik oyun uşağın zehni inkişafının təsirli vasitəsidir;

d) didaktik oyun nəinki konkret bilikləri təqdim etməyə kömək edir, həm də onlara ondan yaradıcı şəkildə istifadə etməyi öyrədir;

e) didaktik oyun uşaqlar üçün maraqlı olan əyləncəli formaya malikdir.

Müasir alimlər hesab edirlər ki, didaktik oyun bir neçə komponentdən ibarətdir və müəyyən struktura malikdir. Didaktik oyunun tərkib hissələrinə aşağıdakılar daxildir:

a) oyun planı;

b) oyun hərəkətləri;

c) koqnitiv məzmun və ya didaktik tapşırıqlar;

d) resurslar;

e) oyunun nəticələri.

Qaydalar didaktik oyun zamanı şagirdlərin hərəkət və davranış qaydasını müəyyən edir. Onlar dərslərin məqsədi və şagirdlərin imkanları nəzərə alınmaqla hazırlanır. Qaydalar şagirdlərin bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradır, onların köməyi ilə məktəblilər davranışlarını idarə edə bilirlər.

Didaktik oyunun əsasını innovativ məzmun təşkil edir. Tədris tapşırığının həllində istifadə olunan bilik və bacarıqların mənimsənilməsindən ibarətdir. Oyun avadanlıqlarına dərslərin avadanlığı daxildir: əyani vəsaitlər, texniki tədris vəsaitləri, didaktik paylama materialları və s.

Tədris prosesi üçün onun zəruriliyini və əhəmiyyətini sübut edən didaktik oyunun funksiyalarını sadalayırıq:

a) təhsil - didaktik oyun şagirdlərə öyrənilən mövzu üzrə yeni biliklər əldə etməyə kömək edir;

b) tərbiyəvi - bu, didaktik oyunun əsas funksiyalarından biridir, uşağa yaxşı və pisi, həqiqəti və yalanı ayırd etməyi öyrənmək imkanı verir və s., uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə kömək edir;

c) inkişaf - psixoloqların fikrincə, oyun fəaliyyəti introgen davranışa (ehtiyaclar və maraqlar kimi şəxsiyyət amilləri ilə müəyyən edilən davranış) əsaslandığı ilə müəyyən edilir;

d) şagirdin təhsil və idrak fəaliyyətinin emosional stimullaşdırılması funksiyasını bir çox alimlər didaktik oyunun aparıcı funksiyası adlandırırlar. Bu funksiyanın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, didaktik oyun emosional-dəyər stimulu kimi tədris fəaliyyətinin mənə

yaradan motivini (yəni təkcə "məcburi" deyil, həm də "istək") dəstəkləyir və möhkəmləndirir. Bu, öyrənmə üçün sosial dəyərli motivin formalaşmasına kömək edir;

e) tədris prosesinin optimallaşdırılması funksiyası. Didaktik oyun tənzimləyici tələblərin yerinə yetirilməsinə əsaslanaraq şagirdin öyrənmədə müstəqilliyə ehtiyacı ilə xarici pedaqoji rəhbərlik arasındakı ziddiyyəti həll etmək üçün bir vasitədir. Bu, şagirdə müstəqil olaraq yeni biliklər əldə etməyə, bacarıqları möhkəmləndirməyə imkan verir. Müəllim oyunun köməyi ilə şagirdi yalnız bu hərəkətlərə aparır, didaktik oyunu bacarıqla seçir ki, uşaq biliyi öyrənsin, bacarıqları möhkəmləndirsin;

f) diaqnostik - hər bir şəxs fiziki güc, intellekt, yaradıcılıq qabiliyyətinin maksimum səviyyəsində oyunda özünü göstərir. Didaktik oyunun köməyi ilə oyunçularda müəyyən şəxsi keyfiyyətlərin yetkinliyini, bilik və bacarıq səviyyəsini, komandada münasibətlərin xarakterini, uşaqların maraqlarını diaqnoz etmək mümkündür;

g) kommunikativ - didaktik oyun prosesində nitq inkişafı baş verir;

h) əyləncəli - bu funksiya fərdin qoruyucu mexanizmləri kimi müəyyən rahatlığın, əlverişli atmosferin, mənəvi sevincin yaradılması ilə bağlıdır;

ı) düzəliş - tələbələrin fərdi göstəricilərinin çevik strukturuna müsbət dəyişikliklər və əlavələr edir; korreksiya prosesi təbii olaraq baş verir;

j) karyera rəhbərliyi - didaktik oyunun uşaqları müxtəlif peşələr və onların xüsusiyyətləri ilə tanış etməkdən ibarətdir.

Uşaqların təlim prosesində didaktik oyunların əhəmiyyətindən danışan alimlər aşağıdakıları qeyd edirlər:

a) fənnə idrak marağı əhəmiyyətli dərəcədə artır;

b) hər dərs daha canlı, qeyri-adi və emosional zənginləşir;

c) təhsil və idrak fəaliyyəti aktivləşdirilir;

ç) təlim fəaliyyəti üçün müsbət motivasiya formalaşır, diqqət inkişaf edir, fəaliyyət göstəriciləri yüksəlir.

Didaktik oyun şagirdlərin təxəyyülünü, təfəkkürünü, yaddaşını inkişaf etdirən, onlara psixoloji sabitlik verən, həyat vəziyyətlərində oriyentasiya formalaşdıran, əməkdaşlıq yaranmasına xidmət edən təlim prosesinin zəruri elementidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir // Bakı: 2013, Qanun
2. Əhmədov, A.Ə., Abbasov Ə.M. Məktəbəqədər təhsilin konseptual problemləri // Bakı: 2011. Kurikulum №2, s.8-15
3. Əlizadə, Ə.Ə. // Əsrin meqa meyilləri: psixopedaqoji problemlər (mətn): III cild. Bakı: 2008. 501 s.
4. Байрамукова, П.У. Методика обучения математике в нач. классах: курс лекций/ П. У. Байрамукова, А.У.Уртеннова. Ростов н/ Д.: Феникс, 2009, с.73.
5. Варегина, Ф.В., Смирнова, С.В., Чеботарь, З.П. Дидактические игры и логические задачи на уроках математики в начальных классах школы: Уч. пособие. Тула, 2000, с.13

SUMMARY

Sima Mehdizade

USING ROLE-PLAYING GAMES IN ELEMENTARY GRADES THE IMPORTANCE OF LEARNING

Role-play is a combination of children's imagination and creativity, which allows them to develop cognitive, emotional and social skills as they explore the world. Games like this help to develop students' attention and self-control. Role-playing games are games in which the child tests the behavior, attitudes and actions of the adults around him during the game. Role-playing games are a traditional hobby for every child. In such games, the baby develops as an independent personality. Such games help the child to communicate with peers, learn to help, pay attention and care for others.

Key words: Didactic game, role-playing game, student, teacher, thinking, communication, skill, cooperation

РЕЗЮМЕ

Сима Мехдизаде

С ПОМОЩЬЮ СЮЖЕТНО-РОЛЕВЫХ ИГР В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ ВАЖНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ

Ролевая игра — это сочетание детского воображения и творчества, которое позволяет им развивать познавательные, эмоциональные и социальные навыки по мере исследования мира. Подобные игры помогают развивать внимание и самоконтроль учащихся. Ролевые игры – это игры, в которых ребенок в ходе игры проверяет поведение, отношения и действия окружающих его взрослых. Ролевые игры – традиционное хобби каждого ребенка. В таких играх малыш развивается как самостоятельная личность. Такие игры помогают ребенку общаться со сверстниками, учатся помогать, обращать внимание и заботиться о других.

Ключевые слова: Дидактическая игра, ролевая игра, ученик, учитель, мышление, общение, умение, сотрудничество

EDUCATIONAL SPACE: NEW WAYS OF HUMANIZATION AND OPTIMIZATION OF EDUCATION FOR PEOPLE WITH DISABILITIES

Irana MAMMADOVA¹

elchin_mamedzade@hotmail.com

Ayshah ISMAİLOVA²

ismayilzadeomer@mail.ru

Azerbaijan State Pedagogical University¹

Mingachevir State University²

XÜLASƏ

In accordance with international standards, ensuring the rights of disabled children and children with disabilities to grow up in families, fully participate in public life, receive quality education, qualified medical care, health and rehabilitation at all levels, socialization, legal and social protection, vocational training, accessible environment . Creation of a system of early prevention of disability in children. Comprehensive support for families raising disabled children and children with disabilities: creation of a modern complex infrastructure of rehabilitation and educational assistance for disabled children and children with disabilities, inclusion of such children in the environment of ordinary peers, ensuring their normal lifestyle. in the future adult life. After the powers in the field of education and social protection of persons with disabilities were transferred to the regions, the conditions for the development of special education worsened. Since most of the subjects of Azerbaijan do not have sufficient financial, personnel and organizational resources, the chances of realizing the educational and social protection rights established by law have decreased. The state management system does not address these issues in a comprehensive way. The statistics on the number of disabled children are not yet well established There is no clarity. In the period of reforms, which sharply reduced the level of state support for the population, the domestic experience in the field of education, including social protection, was actively promoted. Their right to be educated in regular schools in an inclusive way is insisted on. What remains unexplained is that the majority of children with disabilities and many children with disabilities are students in regular classes. Reliable information is not available before decisions are made. Inclusion is the opposite of special education. Special [remedial] schools are condemned for isolating children and discriminatory approaches, but at the same time their social role is silenced. The problem of the low resource potential of the population in matters of education and upbringing of children is not understood. In addition, it does not take into account that the principles of inclusion, which provide comprehensive support for people with disabilities, do not correspond to the changed priorities of social policy. Over the past decades, the level of financing of the local education system has remained at the lowest positions in the world rankings.

Key words: *Inclusive education, principles of inclusiveness, socialization, social security, equal opportunities*

In transitional periods when the need for cultural renewal and development of a new worldview is realized, issues of upbringing of the younger generation come to the fore. Changes in the modern socio-cultural situation of Azerbaijan contribute to the continued establishment of the ideal of humanistic upbringing and education in home pedagogy. It has been declared once again that education is the most important element of social development in modern Azerbaijan. The attention paid by the state to educational issues is also confirmed by amendments to the Constitution. In accordance with paragraphs 19 and

32 of Article 109 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, "On Amendments to the Laws of the Republic of Azerbaijan "On Education (Special Education) of the Disabled" and "On Education", the Law of the Republic of Azerbaijan, in order to ensure the implementation of this law, determined the special role of education in the modern education system. Experts in the field of education primarily associate these changes with politics: a dangerous point where the lack of due attention to the education of modern children, adolescents and young people can have serious consequences for the security of the country." For the pedagogical community, first of all, the security of the country is at stake. The security of the childhood space, which in modern science is interpreted as a place where everyone can be completely independent in self-expression, without feeling an atmosphere of discomfort or undesirability towards themselves due to gender, race, ethnicity, cultural origin, physical or mental abilities or health status. This is a place where the rules protect everyone's self-esteem, where everyone respects each other. Creating such a space is the most important task of a teacher-educator. Obviously, the solution to the problem of this class is a complex problem due to the specifics of the life of the child population in Russia. One of the features of modern education is the need for the teacher to take into account the heterogeneity of children in their educational activities. We mean the gap in financial well-being [children of poor and wealthy families), social status (children of full- and single-parent families, orphans, children from foster families, children in difficult living conditions (DLS), children under the protection of Russia], children from immigrant families who do not know their homeland and Russia; children with different health conditions [healthy children, children with disabilities, children undergoing long-term treatment in medical hospitals], etc. Security concerns affect all Russian children, especially the so-called "defenseless children". This category primarily includes children with disabilities. E.A. Yamburg writes in one of his articles that today in Russia there are only 12% of practically healthy children. According to the Ministry of Health, 6 million Russian children aged 0-18 are treated in children's hospitals every year for various reasons, 250 thousand of them are long-term (more than 21 days). It is the heterogeneity of the children's community and the complexity of children's lives that largely determine the direction of changes in the theory and practice of education today [Adamyant, 2022, p.62].

The state's interest in educational problems is largely determined by the achievements of scientists. Scientific works that have been conducting research in the field of educational theory for many years are widely known. Analysis of the materials of scientific conferences allows us to conclude that the focus of today's modern educational theory is on such fundamental research problems as the substantiation of theoretical and methodological paradigms of education in the conditions of modern social processes; the development of scientific concepts of education, the formation and development of scientific schools of educational researchers; problems of theory and practice of education in the era of networking, digitalization and virtualization of education, the introduction of forms of distance education for schoolchildren; scientific study of educational processes, verification of criteria and indicators of the effectiveness of educational activities in educational institutions. The focus of educational researchers is undoubtedly on theoretical and methodological paradigms for studying education in the context of modern social processes. At the same time, systemic, interdisciplinary and person-oriented approaches are also considered as fundamental approaches. In recent publications (2020-2022), a systematic approach is presented based on the work of the scientific school of Academician L.I.Novikova. Among other things, in research in the field of educational theory, the

importance of studying the "soft" systems approach is noted, which focuses, first of all, on the study of living social systems, on a multifaceted analysis of emerging problems, their precise elaboration and definition. It is emphasized that the system-forming factor of modern socio-pedagogical systems is man, the child-adult community as the subject of education [Baker, 2010, p.29]. The interest in the system approach is understandable: currently, pedagogical science is focused on the process of understanding the basic general relationships, the interdependence of processes and phenomena in the theory and practice of education. The system approach in educational theory acts as a methodological principle, and its role in the field of scientific knowledge is gradually increasing. This approach is understood as a way of thinking of the researcher, which allows him to find a system in the subject under study, analyze and study it as a system, and record information that helps to more effectively manage it as a system naturally included in the environment. From the point of view of the theory of education, the following are of fundamental importance:

- a systematic approach, supported by natural science philosophers and scientists (I.V. Blauberg, V.N.Sadovsky, E.G.Yudin, V.A.Lektorsky, A.A.Bogdanov, L. von Bertalanff), gradually acquired general scientific status and began to be actively used in pedagogy. allows to consider the phenomena under study as interconnected components with a single goal;

- the systematic approach has found wide application in the humanities: in psychology - for the analysis of social and psychological phenomena, the process of development and formation of the personality (P.P.Blonsky, L.S.Vygotsky, V.P.Ananyev, L.I.Bozhovich, A.A.Bodalev, V.V.Davydov), A.N.Leontiev, etc), in pedagogy - for a holistic study of the pedagogical process (Yu.K.Babansky, V.P.Bespalko, V.V.Guzeev, V.I.Zagvyazinsky, M.I.Makhmudov, V.V.Kraevsky, M.N.Skatkin, V.A.Slastenin, etc.), in educational theory - in revealing the educational process focused on society Liferov, A.V.Mudrik, E.V.Bondarevskaya, V.G.Bocharova, etc.);

- individual aspects of the systems approach, revealing the processes of organization and self-organization of educational systems (A.M.Sidorkin, N.M.Talanchuk, M.Yu.Ustyuzhanina, etc.).

The systems approach and the theory of educational systems were actively developed and are being developed by scientists from the scientific school of Academician L.I.Novikova (M.V.Voropaev, V.A.Karakovsky, A.T.Kurakin, S.D.Polyakov, N.L.Selivanova, Yu.S.Manuylov, etc.). The systems approach leads from the knowledge of individual objects and processes to the knowledge of systems, in which individual objects are analyzed as structural or functional parts of an inseparable whole. Systems research requires, in addition to knowledge of the components included in an object, an understanding of the mechanisms of their integration into the whole, the patterns of functioning and development of the system as a complex of integrated components and its interaction with the environment. The theory of educational systems was developed as a universal pedagogical theory that "fills" the entire field of pedagogy. Important scientific results of the work of the scientific school of L.I.Novikova, who put forward a systematic approach to the theory of education (from the 70s of the last century to the present), in our opinion, are as follows:

- development and specification of basic scientific interdisciplinary approaches to research in the theory of education;

- multidimensional development of the theory of educational systems, the educational system of the school, the system of educational work, the definition of types of

educational systems;

- specification of the conditions and methods of modeling the educational system, criteria for its effectiveness;

- description of the structure of the educational activities of a teacher, the characteristics of its main components, their interconnections and relationships [Demakova, 2021, p. 255].

In modern research, much attention is paid to the problem of finding methods for studying educational systems. As noted in the report of N.L.Selivanova, “In modern philosophical research, it is noted that scientific methods, which are successfully used to study hard systems, are not always acceptable for the study of soft systems, that is, systems that are able to adapt to environmental conditions, while preserving their characteristic features, internal essence, the ability to develop. Such systems are, for example, educational systems”. It is necessary to search for and implement methods for studying the educational system as a flexible system, which is extremely important from the point of view of modern educational theory. Educational systems are always open; It depends on the environment, many external factors (informational, social, cultural, natural, ethnic, etc.) affecting its formation and development. The main component of soft educational systems (as an integrated social organism) that constitutes the system is people, the subjects of the educational process. A significant number of problems related to the subject of education, its structure and function in the educational process. The educational process is always an intersubjective interaction [Fessler, 2010, p.585]. The teacher loses the sole “right of ownership” to the educational process; this right is shared between himself and the students. Education is not carried out in the “box” of the adult [teacher-educator], but “between” the adult and the child; this space arises when both the adult and the child are interested in interaction. Such an understanding of education leads to the recognition of the subjectivity of the student in the educational process. L.I.Novikova noted that the ideas of the system approach in the theory and practice of education are based on the theory of collective education, when the educational team is considered as an element that forms the system. In this case, the educational system of the school should be understood as a unified unity of different teams. Considering new ways of developing educational theory, we came to the conclusion that one of the most urgent problems of modern theory and educational practice is the development of the concept of the educational activity of a modern teacher as a factor in humanizing childhood space. Studies show that the solution of this problem is complicated by the dominance of traditional ideas about the values and goals of educational activities in modern Russian education and the difficulties of teachers in mastering the ideology and methods of humanistic pedagogy. We emphasize that changing the educational paradigm is a complex process that occurs against the background of crisis phenomena, criticism of its current state, reforms in pedagogical science and practice, the updating of the entire home education system, accompanied by an intensive search for new ideals and goals of education, ways and means of their implementation in life. The introduction of new approaches to the educational activity of teachers is hampered by both objective (the realities of life in modern Russian society] and subjective reasons (difficulties in breaking stereotypes in consciousness and practical activity). The importance of this problem is determined by the aggravation in the theory and practice of education of contradictions between the declared need to humanize the education of the younger generation and the traditional system of education, where the child is still considered primarily as an object of pedagogical influence. In addition, a contradiction is observed

between the increasing demands of society for a teacher who can apply the ideas of the humanistic paradigm in his professional activities and its real content, focused on traditional values and educational goals. At the same time, the social need for an educational system that would ensure the dignity and freedom of the child's personality and the insufficient development of the content and methodology of the teacher's educational activities, these ideas in mass pedagogical practice [Warming, 2011, p.245].

When researchers move on to the practical implementation of the task of humanizing children's lives, they encounter another set of contradictions. We mean contradictions:

between the purposeful nature of the teacher's educational activity (predicting, designing, modeling, planning, organizing the educational process) and the spontaneity of the process of humanizing the childhood sphere with its unexpected situations, uncertainties, and changeability;

- between the ambiguous understanding by teachers and children of the content of humanizing the childhood sphere: if for a teacher the meaning of humanizing is the creation of favorable conditions for the child's development, this means, in particular, "guiding" him through certain difficulties, challenges, tests that ensure the process of growth when the child learns to be strong, persistent, gains experience in overcoming difficulties, develops willpower, etc., then for a child "humanization" is a greater degree of freedom from teachers and other adults, a tangible and momentary "improvement" (convenience) in his life. If adults prevent him from realizing these desires, the child most often puts them in the category of "enemies";

- between the subject-object relations in the "teacher-student" system, which arise in the process of humanization of the childhood sphere (we are talking about cases of "cultural impact", which are not "cultural violence" (P. Freire), but rather similar to the cultural impact of the teacher on the child) and the subject-subject relations in the "teacher-student" system, which assume complete equality and partnership;

- between the rational (creation of logical frameworks, concepts, conclusions) and irrational (emotion, improvisation) components of educational activity;

- between the simultaneous construction of children's life activities as an organizational structure living according to one law and as a community living according to other laws;

- between the child and the team in the children's community.

The analysis of research in the field of humanistic pedagogy allows us to assert that the resolution of these contradictions is possible provided that the teacher is guided by clearly chosen imperatives in his educational activities. We are talking about the principles of recognition of the intrinsic value of childhood, the rights of the child and the freedom of the child in the field of education. Recognition of the intrinsic value of childhood requires the rejection of comparing the lives of adults and children in which adult life appears more important, more worthy of attention and respect.

REFERENCES

1. Adamyan, E.I., Adamyan, L.I., & Kolosova, E. B. [2022]. Implementation of the criteria approach to identifying giftedness in children with disabilities in supplementary education (Based on theatre pedagogy). In A. A. Arinushkina & I. A. Korobeynikov [Eds.], Education of children with special needs: Theoretical foundations and practical experience in the selected works of Russian, Belarus, and Polish scholars [pp.61–69]. Cham, Switzerland: Springer
2. Demakov, I.D., & Shustova, I. Yu. [2021]. Systematic approach for efficient use of research methods in educational theory. *Образование и саморазвитие*, 16[3], p.249–260
3. Fessler, R., & Rice, E. [2010]. Teachers' career stages and professional development. In P. Peterson, E. Baker, & B. McGaw [Eds.], International Encyclopedia of Education [3rd ed., pp.582–586]. Oxford: Elsevier Science
4. Warming, H. [2011]. Inclusive discourses in early childhood education? *International Journal of Inclusive Education*, 15[2], p.233–247
5. Baker, E. L., Barton P.E., & Darling-Hammond, L., et al [2010, August 29]. Problems with the use of student test scores to evaluate teachers [EPI Briefing Paper No. 278]. Washington, D.C.: Economic Policy Institute

TƏHSİL SAHƏSİ: İNSANLAŞMA VƏ OPTİMİZASYONUN YENİ YOLLARI ƏLİLLƏR ÜÇÜN TƏHSİL

İranə Məmmədova, Aysən İsmailova

XÜLASƏ

Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq əlil uşaqların və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ailələrdə böyümək, ictimai həyatda tam iştirak etmək, bütün səviyyələrdə keyfiyyətli təhsil, ixtisaslı tibbi xidmət, sağlamlıq və reabilitasiya almaq hüquqlarının təmin edilməsi, sosiallaşma, hüquqi və sosial müdafiə, peşə hazırlığı, əlçatan mühit. Uşaqlarda əlilliyin erkən profilaktikası sisteminin yaradılması. Əlil uşaqları və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları böyüdən ailələrə hərtərəfli dəstək: sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara reabilitasiya və təhsil yardımının müasir kompleks infrastrukturunun yaradılması, belə uşaqların adi həmyaşıdları mühitinə daxil edilməsi, onların normal həyat tərzinin təmin edilməsi gələcək yetkin həyatında. Təhsil və əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi sahəsində səlahiyyətlər regionlara verildikdən sonra xüsusi təhsilin inkişafı üçün şərait daha da pisləşdi. Azərbaycanın əksər subyektlərinin kifayət qədər maliyyə, kadr və təşkilati resursları olmadığı üçün qanunla müəyyən edilmiş təhsil və sosial müdafiə hüquqlarının həyata keçirilməsi şansları azalmışdır. Dövlət idarəetmə sistemi bu məsələlərin kompleks şəkildə həllinə yönəlməyib. Əlillərin sosial təminatı, təhsili və məşğulluğu sahəsində problemlərə lazımi diqqət yetirilmir. Statistik məlumatların qeydə alınması və yayılması mexanizmi düzəldilməyib. Təhlil üçün mövcud olan göstəricilər tamamilə etibarlı deyil. Hələ də əlil uşaqların sayı ilə bağlı heç bir aydınlıq yoxdur. Əhaliyə dövlət təminatının səviyyəsini kəskin şəkildə azaldan islahatlar dövründə əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi, o cümlədən təhsil sahəsində ölkədaxili təcrübə ciddi tənqidlərə məruz qalıb. Əlilliyi olan insanlar və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün təhsil prinsiplərini dəyişdirən ideyalar fəal şəkildə təbliğ olunmağa başlandı. Onların inklüziv yolla adi məktəblərdə təhsil almaq hüquqları israrla dilə gətirilir. Şərhsiz qalan odur ki, əlil uşaqların və bir çox sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların əksəriyyəti adi siniflərdə oxuyan tələbələrdir. Qərarlar qəbul edilməzdən əvvəl etibarlı məlumatlar mövcud deyil. İnkluzivlik xüsusi təhsilə qarşıdır. Xüsusi (islah) məktəblə uşaqları təcrid etmək və ayrı-seçkilik yanaşmalarına görə məhkum edilir, lakin eyni zamanda onların sosial rolu susdurulur. Uşaqların təhsili və tərbiyəsi məsələlərində əhalinin resurs potensialının aşağı olması problemi başa düşülmür. Bundan əlavə, əlilliyi olan insanlara hərtərəfli dəstəyi nəzərdə tutan inklüzivlik prinsiplərinin sosial siyasətin dəyişdirilmiş prioritetlərinə uyğun gəlməməsi nəzərə alınmır. Son onilliklər ərzində yerli təhsil sisteminin maliyyələşdirmə səviyyəsi dünya reytinglərində ən aşağı mövqələrdə qalıb.

Açar sözlər: *İnkluziv təhsil, inklüzivlik prinsipləri, sosiallaşma, sosial təminatı, bərabər imkanlar*

РЕЗЮМЕ

Ирана Маммадова, Айшан Исмаилова

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ И ЭТО ОСОБЕННОСТИ

В соответствии с международными стандартами обеспечение прав детей с ограниченными возможностями на воспитание в семьях, полноценное участие в общественной жизни, получение качественного образования, квалифицированной медицинской помощи, охраны здоровья и реабилитации на всех уровнях, социализацию, правовую и социальную защиту, профессиональную подготовку, доступную среду. Создание системы ранней профилактики инвалидности у детей. Всесторонняя поддержка семей, воспитывающих детей-инвалидов и детей с ограниченными возможностями: создание современной комплексной инфраструктуры реабилитационной и образовательной помощи детям-инвалидам и детям с ограниченными возможностями, включение таких детей в среду обычных сверстников, обеспечение их нормального образа жизни. в будущей взрослой жизни". После передачи полномочий в сфере образования и социальной защиты лиц с ограниченными возможностями в регионы ухудшились условия для развития специального образования. Поскольку большинство субъектов Азербайджана не обладают достаточными финансовыми, кадровыми и организационными ресурсами, снизились шансы на реализацию установленных законом прав на образование и социальную защиту. Система государственного управления не решает эти вопросы комплексно. Статистика по численности детей-инвалидов пока не налажена. Нет ясности. В период реформ, резко сокративших уровень государственной поддержки населения, активно пропагандируется отечественный опыт в сфере образования, включая социальную защиту. Настаивает на их праве обучаться в обычных школах инклюзивно. Остается невыясненным, что большинство детей с ограниченными возможностями и многие дети с ограниченными возможностями обучаются в обычных классах. Достоверная информация отсутствует до принятия решений. Инклюзия - это противоположность специального образования. Специальные (коррекционные) школы осуждаются за изоляцию детей и дискриминационные подходы, но при этом замалчивается их социальная роль. Не осознается проблема низкого ресурсного потенциала населения в вопросах образования и воспитания детей. Кроме того, не учитывается, что принципы инклюзии, обеспечивающие всестороннюю поддержку людей с ограниченными возможностями, не соответствуют изменившимся приоритетам социальной политики. На протяжении последних десятилетий уровень финансирования местной системы образования остается на самых низких позициях в мировых рейтингах.

Ключевые слова: *Инклюзивное образование, принципы инклюзивности, социализация, социальная защищенность, равные возможности*

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ QRUP İŞLƏRİ ZAMANI İKT-DƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Dilbər BƏŞİROVA
dilber.beshirli@gmail.com
Bakı Slayvan Universiteti

XÜLASƏ

Ana dili dərslərində *İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) tətbiqi əməkdaşlığı, ünsiyyəti və fərdiləşdirilmiş təlimatı inkişaf etdirməklə dil öyrənməni əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə tələbələr real vaxt rejimində və asinxron əməkdaşlıq fəaliyyətlərində iştirak edə, paylaşılan layihələr üzərində işləyərkən və həmyaşdılarının rəyini alarkən dil bacarıqlarını təkmilləşdirə bilirlər. İKT alətləri həmçinin müəllimlərə dərsləri fərdi öyrənmə üsullarına və templərinə uyğunlaşdırmağa imkan verməklə, daha inklüziv və effektiv öyrənmə mühiti təklif etməklə differensiallaşdırılmış təlimə imkan verir. Bundan əlavə, multimedia resurslarından və mədəniyyətlərarası mübadilələrdən istifadə tələbələrin dil və mədəni irs haqqında anlayışını dərinləşdirir, öyrənmə təcrübəsini daha cəlbedici və aktual edir.*

Açar sözlər: *İKT inteqrasiyası, ünsiyyət, interaktiv öyrənmə*

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) təhsilə inteqrasiyası fənlərin tədrisi və öyrənilməsində inqilab etdiyi və onun ana dili dərslərində tətbiqi də istisna deyil. Dünya getdikcə rəqəmsallaşdıqca, İKT-nin dil təhsilində rolu genişlənir, tələbələri cəlb etmək və onların dil biliklərini artırmaq üçün yeni imkanlar təklif edir. Ana dili dərslərində İKT ənənəvi dilin tədrisi metodlarını müasir, interaktiv üsullarla birləşdirən güclü vasitə rolunu oynayır. Multimedia resurslarını, interaktiv proqram təminatını və onlayn platformaları birləşdirməklə müəllimlər müxtəlif öyrənmə üsullarına və ehtiyaclarına cavab verən daha immersiv və dinamik öyrənmə mühiti yarada bilirlər. İKT-nin istifadəsi tələbələrə videolar, podkastlar və ana dili haqqında məqalələr kimi zəngin orijinal materiallara çıxış imkanı verməklə təkcə dil mənimsəməsinə kömək etmir, həm də tələbələrə zəngin irsi araşdırmaq imkanı verməklə daha dərin mədəni əlaqə yaradır. Bundan əlavə, İKT fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələrini asanlaşdırır, müəllimlərə dərsləri fərdi tələbə ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa və onlayn qiymətləndirmələr vasitəsilə dərhal rəy bildirməyə imkan verir. Rəqəmsal əsrdə təhsil təkamül etməyə davam etdikcə, İKT-nin ana dili dərslərinə inteqrasiyası daha effektiv, inklüziv və mədəni cəhətdən zənginləşdirilmiş dil öyrənmə təcrübəsinin yaradılması istiqamətində mühüm addımdır [Dillenbourg, 1999, s.7-10].

Ana dili dərslərində İKT-dən istifadə etməklə dilin mənimsənilməsinin gücləndirilməsi ənənəvi öyrənməni interaktiv və cəlbedici təcrübəyə çevirən çoxşaxəli yanaşmanı əhatə edir. Əsas aspektlərdən biri İKT vasitələrinin linqvistik məzmunu müxtəlif və dinamik formatlarda təqdim etmək bacarığıdır ki, bu da müxtəlif təlim üstünlükləri və üsullarına cavab verir. Məsələn, multimedia təqdimatları mətn, audio və vizual elementləri birləşdirərək tələbələrin mürəkkəb dil anlayışlarını daha asan qavramasına kömək edə bilər. Bu təqdimatlar qrammatika qaydalarını, lüğətdən istifadəni və cümlə strukturunu ənənəvi dərsləklərin edə bilməyəcəyi üsullarla təsvir edə bilər ki, bu da öyrənmə prosesini daha canlı və yaddaqalan edir.

Audio-vizual resurslardan istifadə İKT-nin dilin mənimsənilməsini gücləndirməsinin digər mühüm yoludur. Videolar, animasiyalar və audio yazılar bu dili canlandırma bilər ki, bu da tələbələrə real həyat vəziyyətlərində doğma danışanları eşitməyə və tələffüz, intonasiya və ritm nüanslarını müşahidə etməyə imkan verir. Bu ekspozisiya xüsusilə dinləmə və danışma bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün dəyərlidir, çünki o, tələbələrə dilin müxtəlif kontekstlərdə necə istifadə olunduğuna dair daha orijinal anlayışı inkişaf etdirməyə kömək edir.

Ana dili dərslərində İKT-dən istifadə vasitəsilə diferensiallaşdırılmış təlimin dəstəklənməsi fərdiləşdirilmiş təhsildə əhəmiyyətli irəliləyişdir və müəllimlərə dərsləri və fəaliyyətləri şagirdlərin fərdi müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün uyğunlaşdırmağa imkan verir. Diferensiallaşdırılmış təlim tələbələrin müxtəlif qabiliyyətlərə, öyrənmə üslublarına və templərinə malik olduğunu qəbul edir və İKT bu fərqləri effektiv şəkildə aradan qaldırmaq üçün lazım olan alətləri təmin edir.

İKT-nin diferensiallaşdırılmış təlimi dəstəkləməsinin əsas yollarından biri təlim materiallarının fərdiləşdirilməsidir. Rəqəmsal platformalar və təhsil proqram təminatı müəllimlərə tələbələrin xüsusi bacarıq səviyyələrinə və öyrənmə üstünlüklərinə uyğun gələn məzmun yaratmağa və ya dəyişdirməyə imkan verir. Məsələn, müəllimlər həm qabaqcıl öyrənənlərin, həm də əlavə dəstəyə ehtiyacı olanların müvafiq şəkildə sınaqdan keçirilməsini və məşğul olmasını təmin edərək, mürəkkəbliyi ilə fərqlənən məşqlər hazırlaya bilirlər. Bu platformalar həmçinin mətn, audio, video və ya interaktiv simulyasiyalar kimi məzmunun çatdırılmasının müxtəlif üsullarını təklif edə bilər ki, tələbələr öz öyrənmə üslublarına ən uyğun formatı seçə bilsinlər. Bu çeviklik bütün tələbələrin eyni əsas məzmunu çıxışını təmin etməyə kömək edir, lakin onların fərdi öyrənmə prosesi üçün ən effektiv şəkildə dərsin təşkil olunmasına yardımçı olur [Selwyn, 2011].

İKT ilə asanlaşdırılan diferensiallaşdırılmış təlimin digər mühüm aspekti öz-özünə öyrənmə imkanları təklif etmək bacarığıdır. Rəqəmsal öyrənmə mühitləri tez-tez tələbələrə materialları öz sürətlərində işləməyə imkan verən funksiyaları ehtiva edir ki, bu da dilin mənimsənilməsində xüsusilə faydalıdır. Məsələn, qrammatika və ya lüğətin müəyyən aspektləri ilə mübarizə aparan tələbələr lazım olduğu qədər dərsləri təkrarlamaq bilər, anlayışları tez qavrayanlar isə həmyaşıdlarını gözləmədən daha təkmil mövzulara keçə bilirlər. Bu öz-özünə sürətləndirmə tələbələrə öyrənmələrinə nəzarət etmək imkanı verir.

Bundan əlavə, İKT şagirdin performansına əsasən tapşırıqların çətinlik səviyyəsini avtomatik tənzimləyən adaptiv təlim texnologiyalarından istifadəni asanlaşdırır. Bu texnologiyalar şagirdin əvvəlki fəaliyyətlərə verdiyi cavabları təhlil edir və sonrakı tapşırıqları onların nümayiş etdirilən bacarıq səviyyəsinə uyğunlaşdırır. Məsələn, tələbə ardıcıl olaraq lüğət təlimlərində yaxşı çıxış edərsə, proqram daha çətin sözlər təqdim edə və ya tələbədən bu sözləri daha mürəkkəb cümlələrdə istifadə etməyi xahiş edə bilər. Əksinə, tələbə mübarizə aparırsa, proqram daha sadə sözlərlə əlavə təcrübə təklif edə bilər və ya başa düşməyə kömək etmək üçün daha kontekstli nümunələr təqdim edə bilər. Bu uyğunlaşma qabiliyyəti hər bir tələbənin öz öyrənmə ehtiyacları üçün optimal səviyyədə işləməsini təmin edir, onları sıxışdırmadan və ya zəiflətmədən davamlı tərəqqiyə kömək edir.

Nəhayət, İKT müəllimlər və tələbələr arasında ünsiyyəti asanlaşdırmaqla diferensiallaşdırılmış təlimatı da dəstəkləyir. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə müəllimlər fərdiləşdirilmiş rəy bildirə, fərdi təlim məqsədləri təyin edə və tələbələrlə onların tərəqqisi

haqqında birbaşa əlaqə saxlaya bilər. Bu davamlı ünsiyyət, tələbələrin xüsusi ehtiyaclarına uyğun olaraq müntəzəm olaraq təşviq və təlimat aldıkları üçün onları maraqlandırmaya və motivasiya etməyə kömək edir. O, həmçinin müəllimlərə hər bir şagirdin unikal problemlərinə və nailiyyətlərinə daha həssas yanaşmaya imkan verir, differensiallaşdırılmış təlimin effektivliyini daha da artırır.

Yekun olaraq qeyd edək ki, ana dili dərslərində differensiallaşdırılmış təlimin dəstəklənməsi üçün İKT-nin tətbiqi şagirdlərin müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarını qarşılamaq üçün güclü vasitə təklif edir. Təlim materiallarının fərdiləşdirilməsinə imkan verməklə, fərdi tempə öyrənmə imkanlarını təmin etməklə, dərhal rəy bildirməklə, adaptiv təlim texnologiyalarından istifadə etməklə, birgə öyrənməni asanlaşdırmaqla və qiymətli performans məlumatlarını təmin etməklə, İKT daha inklüziv və effektiv təhsil mühiti yaratmaya kömək edir. Bu fərdiləşdirilmiş yanaşma təkcə dil mənimsənilməsinə gücləndirmir, həm də ana dili ilə daha dərin əlaqəni gücləndirir və bütün tələbələrin dil öyrənmə səyahətində uğur qazanmaq və inkişaf etmək imkanına malik olmasını təmin edir [Garrison, 2008].

Ana dili dərsləri daxilində qrup işində İKT alətləri və platformaları daha dinamik, interaktiv və səmərəli qrup fəaliyyətlərini asanlaşdırır, tələbələrə əvvəllər ənənəvi sinif otaqları ilə məhdudlaşan üsullarla birlikdə işləməyə imkan verir. Bu qrup fəaliyyətlərində İKT-nin rolu nəinki əməkdaşlığı gücləndirir, həm də tələbələr arasında daha dərin dil bacarıqlarını, tənqidi düşüncəni və birlik hissini inkişaf etdirir.

Fəal iştirakın təşviqi: Qrup işində İKT-nin əhəmiyyətli üstünlüklərindən biri onun bütün tələbələri fəal şəkildə cəlb etmək qabiliyyətidir. Ənənəvi qrup şəraitində bəzi tələbələr müzakirədə üstünlük təşkil edə, digərləri isə arxa plana keçə bilər. Bununla belə, rəqəmsal platformalara tez-tez müzakirə mövzuları, şərh funksiyaları və paylaşılan redaktə hüquqları kimi bərabər iştiraka təşviq edən funksiyalar daxildir. Bu xüsusiyyətlər hər bir qrup üzvünə öz ideyalarını və rəylərini bildirməyə imkan verir, hər bir tələbənin təlim prosesində fəal rol oynamasını təmin edir. Bu inklüzivlik təkcə ana dilindən istifadə etməkdə inam yaratmır, həm də tələbələr həmyaşıdlarının töhfələrini qiymətləndirərkən və onlara cavab verərkən tənqidi düşüncəni inkişaf etdirir.

Ünsiyyət bacarıqlarının artırılması: İKT tələbələrin qarşılıqlı əlaqə qura biləcəyi müxtəlif kanallar təqdim etməklə ünsiyyət bacarıqlarını artırır. Tələbələr üz-üzə müzakirələrdən əlavə, ani mesajlaşma, e-poçt, video konfrans və müzakirə lövhələri vasitəsilə də ünsiyyət qura bilərlər. Bu çoxsaylı ünsiyyət rejimləri müxtəlif rahatlıq səviyyələrinə və öyrənmə üstünlüklərinə cavab verir və tələbələrə özlərini ən təsirli hesab etdikləri tərzdə ifadə etməyə imkan verir. Məsələn, utancaq və ya daha az özünəinamlı tələbələr yazılı mesajlar və ya şərhlər vasitəsilə töhfə verməyə üstünlük verə bilər, digərləri isə video zənglər zamanı şifahi müzakirələrdə üstün ola bilər. Bu çeviklik bütün tələbələrin öz ana dillərində ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanını təmin edir [Kessler, 2018, s.205-218].

Birgə öyrənmənin dəstəklənməsi: İKT alətlərinə çox vaxt ortaq sənədlər, rəqəmsal lövhələr və layihə idarəetmə vasitələri kimi birgə öyrənməni asanlaşdıran funksiyalar daxildir. Bu alətlər tələbələrə tapşırıqları bölüşdürməyə, rollar təyin etməyə və irəliləyişləri izləməyə imkan verir, onlara komanda işi və təşkilatçılıqda əsas bacarıqları öyrədir. Ana dili dərsi kontekstində tələbələr öz dil bacarıqlarından istifadə edərək və təkmilləşdirərkən birgə ideyalar, layihələrin konturları və mətnlərin qaralamaları üzərində beyin fırtınası apara bilərlər. Bu əməkdaşlıq mühiti nəinki dil mənimsənilməsinə gücləndirir, həm də

komandanın bir hissəsi kimi effektiv işləməyi daha dərinləndirən dərk etməyə kömək edir.

Müxtəlif resurslara girişin təmin edilməsi: İKT tələbələrə qrup layihələrini zənginləşdirən biləcək çoxlu sayda resurslara çıxış imkanı verir. Məqalələrə, videolara və ya onlayn lüğətlərə ehtiyacı olmasından asılı olmayaraq, tələbələr müvafiq materialları asanlıqla tapıb qrup üzvləri ilə paylaşa bilərlər. Müxtəlif mənbələrə bu cür çıxış tələbələrə müxtəlif perspektivləri və məlumatları öz işlərinə daxil etməyə imkan verir və bu, daha əhatəli və hərtərəfli layihələrə gətirib çıxarır. Ana dili dərslərində bu, dilin mədəni aspektlərinin tədqiqini, müasir istifadə nümunələrinin tapılmasını və ya tarixi mətnlərin tədqiqini əhatə edə bilər ki, bu da şagirdlərin ana dillərini başa düşmələrini və qiymətləndirmələrini dərinləşdirir.

Yaradıcılığın və innovasiyanın həvəsləndirilməsi: Qrup işində İKT-dən istifadə yaradıcılığı və yeniliyi təşviq edir, çünki tələbələr unikal və cəlbedici məzmun yaratmaq üçün istifadə oluna bilən müxtəlif rəqəmsal alətlərə çıxış əldə edirlər. Məsələn, tələbələr qrup layihələrinin bir hissəsi kimi video təqdimatlar və ya interaktiv veb saytlar yarada bilərlər. Bu yaradıcı formatlar nəinki öyrənmə prosesini daha maraqlı edir, həm də tələbələrə real dünya kontekstində dil bacarıqlarını tətbiq etməyə kömək edir. Müxtəlif media və təqdimat üslubları ilə təcrübə edərək, tələbələr dil biliklərini innovativ üsullarla tətbiq etməyi öyrənirlər ki, bu da onların həm dil, həm də rəqəmsal savadlarını artırmağa imkan verir.

Reflektiv öyrənmənin təşviqi: İKT, həmçinin tələbələrə qrup iş prosesini sənədləşdirməyə və nəzərdən keçirməyə imkan verməklə reflektiv öyrənməni dəstəkləyir. Rəqəmsal platformalar tez-tez tələbələrə layihələri saxlamağa, dəyişiklikləri izləməyə və müzakirələrə yenidən baxmağa imkan verir, onların birgə səylərinin rekordunu təqdim edir. Bu sənəd tələbələrə öyrənmə səyahətləri haqqında düşünməyə, təkmilləşdirməli sahələri tanımağa və uğurlarını qeyd etməyə kömək edir. Ana dili dərslərində bu əks etdirici təcrübə xüsusilə dəyərli ola bilər, çünki o, tələbələrə əməkdaşlıq şəraitində dil bacarıqlarından necə istifadə etdikləri və bu bacarıqları necə inkişaf etdirə biləcəkləri barədə tənqidi düşünməyə təşviq edir.

Müəllimlərin işə cəlb olunmasının asanlaşdırılması: Nəhayət, İKT müəllimlərə qrup işində daha çox iştirak etməyə imkan verir, layihə boyu rəhbərlik, rəy və dəstək verir. Müəllimlər tələbələrin istifadə etdiyi eyni rəqəmsal alətlərdən istifadə edərək tərəqqiyə nəzarət edə, müzakirələrdə iştirak edə və real vaxt rejimində rəy təklif edə bilərlər. Bu davamlı iştirak tələbələrin uğur qazanmaq üçün lazım olan dəstəyi almasını təmin edir. Ana dili dərslərində bu, tələbələrə dil dəqiqliyi ilə bağlı kömək etmək, resurslar təklif etmək və ya layihələrinin strukturuna rəhbərlik etməkdən ibarət ola bilər ki, bunların hamısı daha effektiv və məhsuldar qrup öyrənmə təcrübəsinə töhfə verir [Sawyer, 2012].

Yekun olaraq qeyd etmək ki, ana dili dərslərində İKT-nin qrup işində rolu əməkdaşlığın, ünsiyyətin, yaradıcılığın və əks etdirən öyrənmənin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu parametrlərdə İKT alətləri və platformalarından istifadənin üstünlükləri çoxdur və tələbələrə öz dilləri ilə dərinləndirən məşğul olmaq, vacib komanda işi bacarıqlarını inkişaf etdirmək və yüksək keyfiyyətli, innovativ iş istehsal etmək imkanı təklif edir. Rəqəmsal əsrdə təhsil inkişaf etməyə davam etdikcə, İKT-nin qrup işinə inteqrasiyası effektiv və cəlbedici dil öyrənmə təcrübələrini təşviq edən əsas amil olaraq qalacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Dillenbourg, P. "What do you mean by 'collaborative learning'?", Collaborative-learning: Cognitive and computational approaches. Oxford: 1999. Elsevier, s.7-10
2. Garrison, D.R. (2008). "Blended learning in higher education: Framework, principles, and guidelines." John Wiley & Sons
3. Kessler, G. (2018). "Technology and the future of language teaching." Foreign Language Annals, 51[1], s.205-218
4. Sawyer, R.K. (2012). "Explaining creativity: The science of human innovation." Oxford University Press. ISBN
5. Selwyn, N. (2011) "Education and Technology: Key Issues and Debates." Bloomsbury Academic

SUMMARY

Dilbar Bashirova

FROM ICT DURING GROUP WORK IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS IMPORTANCE OF USE

The application of Information and Communication Technology [ICT] in mother tongue classes significantly enhances language learning by fostering collaboration, communication, and personalized instruction. Through digital platforms, students can engage in real-time and asynchronous collaborative activities, improving their linguistic skills while working on shared projects and receiving peer feedback. ICT tools also enable differentiated instruction by allowing educators to tailor lessons to individual learning styles and paces, offering a more inclusive and effective learning environment. Additionally, the use of multimedia resources and cross-cultural exchanges deepens students' understanding of their language and cultural heritage, making the learning experience more engaging and relevant.

Key words: ICT integration, communication, interactive learning

РЕЗЮМЕ

Дильбар Баширова

ИЗ ИКТ ВО ВРЕМЯ ГРУППОВОЙ РАБОТЫ НА УРОКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Применение информационно-коммуникационных технологий [ИКТ] на уроках родного языка значительно улучшает изучение языка, способствуя сотрудничеству, общению и персонализированному обучению. С помощью цифровых платформ учащиеся могут участвовать в совместной деятельности в режиме реального времени и асинхронно, улучшая свои языковые навыки во время работы над общими проектами и получая обратную связь от коллег. Инструменты ИКТ также обеспечивают дифференцированное обучение, позволяя педагогам адаптировать уроки к индивидуальным стилям и темпам обучения, предлагая более инклюзивную и эффективную среду обучения. Кроме того, использование мультимедийных ресурсов и межкультурных обменов углубляет понимание учащимися своего языка и культурного наследия, делая процесс обучения более интересным и актуальным.

Ключевые слова: Интеграция ИКТ, коммуникация, интерактивное обучение

ENVIRONMENTAL ORIENTATIONS AND PERSPECTIVES OF THE "YEAR OF SOLIDARITY FOR A GREEN WORLD" IN THE HIGHER TEACHER EDUCATION ENVIRONMENT

Amaliya HASANOVA
amalya.hasanova59@mail.ru
Azerbaijan State Pedagogical University

Introduction

Ecological balance is the state of the ecosystem in which the cycle of biodiversity [biota composition], biological products and nutrients is maintained stably. Absolute ecological equilibrium is impossible, since the ecosystem is constantly influenced by changing external environmental factors, leading to a change in ecosystems with an increase and decrease in the number of different species, their biological products, populations. With ecological balance, all the elements absorbed by the organisms of the ecosystem return to the environment and form multiple cycles. Even the amount of newly formed plant organic matter, the nutrients used by heterotrophs, and the energy received in the process of photosynthesis, gradually dissipates. Ecological balance arises as a result of exchange relationships between organisms during competition, "phytophagous-plant", "predator-victim" and "parasite-owner" relationships. Ecological balance is possible at any level, from small ecosystems and their blocks [plant-phytophagous-zoophagous] to the biosphere as a whole [Hasanova, Rustamli, 2021, p 216].

This level of training of young people, teachers of the future in the environment of higher pedagogical education, is of particular importance for the formation of their environmentally conscious attitude to the world around them. The development of environmental awareness in young teachers in order to maintain ecological balance in 2024-the "year of solidarity for the sake of the Green World" - forms serious prospects in the field of nature protection, which is an integral part of public and individual consciousness.

Conclusions and discussion

The main task of maintaining the ecological balance in ecosystems is the formation of a strategy for sustainable development of society, the coexistence of man and nature.

Within the framework of this strategy, four main variants of a person's attitude to ecological balance can be formulated:

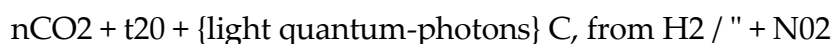
- * maintaining ecological balance by minimizing interference with ecosystems specially protected natural areas;
- * maintaining ecological balance by rational use of Natural Resources in natural ecosystems when natural impacts do not reach the level of destruction of these ecosystems;
- * establishment of an ecological balance, creation of an artificial ecosystem in which the extraction of nutrients is compensated by anthropogenic subsidies;
- * protect the ecological balance of natural and agricultural ecosystems from the impact of ecosystems where it is impossible to create a balance (urban and industrial ecosystems).

Many ecosystems have existed for tens and even hundreds of years. To maintain such

stability of ecosystems, it is necessary to balance the flows of matter and energy, to regulate the processes of exchange between organisms and the environment. In other words, ecological balance is the relative stability of the species composition of living organisms, their number, productivity, distribution in space, as well as seasonal changes, biological turnover of substances and other biological processes in the ecosystem. Conventionally, this is the basis for ensuring the existence of the ecosystem. Of course, no ecosystem is completely stable, inactive: the number of some species increases periodically, while others decrease. Such processes occur periodically and to some extent disrupt the balance of the system as a whole. Therefore, the main feature of ecological balance is its mobility [Dunn, 2024, p.332].

The equilibrium state of the ecosystem implies the absence of changes that radically change the species composition of the biota or the conditions for the existence of individual species. But the real conditions for the existence of biogeocenoses are constantly changing. Therefore, it is of particular importance to determine the smallest time interval during which these conditions should not change. For example, for forest ecosystems, this is the lifespan of the dominant tree species (for deciduous forests, hundreds of years are considered basic).

The main producers in the ecosystem are autotrophs green plants that use solar energy. According to the general reaction, plants carry out photosynthesis of carbohydrates [sugars] from carbon dioxide and water in the atmosphere using a light-sensitive green pigment, chlorophyll:

This reaction is an ongoing reaction due to the absorption of light quanta by a very complex mechanism. Solar energy is stored in the form of chemical energy of carbohydrates. At the same time, plants increase the production of oxygen and water-soluble oxygen, which is used by both animals and plants to breathe in the dark. Plants get oxygen from water [Fedorov, 2018, p.143-151].

Eliminations are considered one of the consequences of imbalance in ecosystems. It has the meaning of elimination (Latin elimino-I remove, delete). Elimination in biology, it means the extinction of individuals, groups of individuals or entire populations without reproduction as a result of the extinction process, as well as various environmental factors. This event is due to various reasons. The main causes include biotic (for example, competition), physical and anthropogenic factors. All these issues were reflected in the conferences and seminars held at ASPU in the “year of solidarity for the sake of the Green world” and fully realized how much environmental balance can be affected by global climate fluctuations in students who are teachers of the future [Semenov, 2018, p.53–75].

Instilling in students the need to preserve nature and biodiversity helps them understand global environmental problems. The protection of the earth forms the meaning of the protection of Man, the masterpiece of the universe at the last stage. Teaching students the beauties of nature in a natural way and using ICT causes them to love the motherland, to have a protective and native attitude to water and soil. It helps students in understanding the nature of biodiversity conservation, ecological balance, accelerates their intellectual development. The teacher instructs students to prepare reports, abstracts and presentations and demonstrate them in the classroom in order to explain the ecological nature of evolution, the role of natural and artificial selection in nature [The Intergovernmental Panel on Climate Change, 5].

Conclusion

According to expert estimates, about 70% of the probable damage from weather and climatic the agricultural production sector will be affected by the cataclysms.

The projected impacts will significantly exacerbate the already difficult situation of the agricultural sector, areas suffering from an arid climate, unable to cope with rapid population growth and inadequate water management, population growth and inadequate application of water-saving technologies water management technologies.

The concept of natural solutions offers an approach to address the degradation and depletion of natural resources natural resource degradation and depletion, climate and environmental crises caused by modern economic growth by recognizing and effectively using of modern economic growth through the recognition and effective use of ecosystem services and natural capital in the economy, ecosystem services and natural capital in the economy.

Mankind is embedded in nature, totally dependent on it for survival, well-being and economic prosperity. The degradation of nature reduces the quantity and quality of the benefits that humans derive from nature through its ecosystem services that are essential for economic stability and sustainability around the world.

REFERENCES

1. Fedorov, V.M. 2018, Forecast of changes in the level of the World Ocean based on calculations of insolation of the Earth. Zhizn' Zemli (Life of the Earth). p.143–151. (in Russian)
2. Hasanova, A.M., Rustamli, R.A. Social-synergetic concepts of modern natural science, Baku: 2021. publishing house of ASPU, p.216
3. Rob Dunn, A. Natural History of the Future: What the Laws of Biology Tell Us about the Destiny of the Human Species. — M.: 2024. Альпина нон-фикшн, p. 332. ISBN 978-5-00139-870-7
4. Semenov, S.M. How does a person affect the global climate of the Earth? Century of Geography. Ed. by V.A.Kolosov, V.M.Kotlyakov, O.N. Solomina, A.A. Tishkov. P. 53–75 Moscow: 2018. Rosuchebnik, [in Russian
5. The Intergovernmental Panel on Climate Change. <http://www.ipcc.ch/>

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL MÜHİTİNDƏ "YAŞIL DÜNYA NAMİNƏ HƏMRƏYLİK İLİ" NİN EKOLOJİ İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Amaliya HƏSƏNOVA

amalya.hasanova59@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ

İnsan cəmiyyətinin davamlı və təhlükəsiz inkişafı ekosistemlərin tarazlığının pozulmasının qarşısının alınması və dünyada yaşayan canlıların qarşılıqlı əlaqələrinin qorunub saxlanmasından birbaşa asılıdır. Müasir fasiləsiz ekoloji təhsil prosesində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2024-cü ili "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan etməsi gənc nəslin ekoloji tərbiyəsində aktual problemlərin həll olunması yolunda mühüm addımdır. Ali pedaqoji təhsil mühitində ətraf aləmin ekoloji tarazlığının pozulmasının yol açdığı təhlükələrin qarşısının alınması təhsilə sistemli ekoloji biliklərin, ətraf mühitin mühafizəsi bacarıq və vərdişlərinin mənimsənilməsinə və ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına yönəlmişdir. Ekosistemlərdə tarazlığın pozulması ilk növbədə insan cəmiyyətinə zərərdir. Ekoloji tarazlıq, canlı orqanizmlərin növ tərkibinin sabitliyinin nisbi tarazlığıdır. Ekosistemlərdə ekoloji tarazlığın qorunması, cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün, insan və təbiətin birlikdə yaşaması strategiyasının formalaşdırılmasında əsas vəzifədir. Artıq ümumbəşəri problemə çevrilmiş global iqlim dəyişkənliyi də ekoloji tarazlığın pozulması nəticəsində yaranır və sürətlə davam edir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bütün regionlarında kifayət qədər tədbirlər görülmür, əkinçilik sahələrində torpaq eroziyası və qrunut sularının səviyyəsinin qalxması müşahidə olunur. XXI əsrdə dünya əhalisinin yüksək demoqrafik artımı havanın, suyun və torpağın çirklənməsinin qarşısının alınmaması ekoloji tarazlığın pozulmasına təkan verir. Ölkənin ali pedaqoji məktəbləri, xüsusilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti bütün bu məsələləri həzirlədiyi müəllim kadrlarının formalaşmasında ön plana çəkir. "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" nə həsr olunmuş tədbirlər ekoloji təhsilin ardıcıl və sistemli olması istiqamətində dünya səviyyəsində məlumatların öyrənilməsinə və mübadiləsinə təmin edir. ADPU-da bu tədris ilində keçirilən tədbirlərdə müasir müəllimin qarşısında duran vəzifələr ekoloji motivasiya xarakteri daşımışdır. Müasir müəllim yoluxucu xəstəliklərə yoluxma hallarının artması, su ilə ötürülən ekosistemlərin funksiyalarının pozulması, Xəzər dənizinin səviyyəsinin proqnozlaşdırılan azalması, dənizə bir sıra təhlükəli tullantıların axıdılması, pestisidlərin, arsen tərkibli maddələrin hələ də sahilə basdırılması barədə məlumatlı olmalıdır. Bütün bu problemlərin bir sıra sosial-iqtisadi amillərdən qaynaqlandığını, dəyişən iqlimin təsirlərini və bu dəyişikliklərə əhalinin uyğunlaşma qabiliyyətinin azaldığını bilməli və tədris prosesində tələbə və şagirdlərin nəzərinə çatdırmalıdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji tarazlığın pozulması heyvanların sağlamlığına və bu heyvanlardan ekoloji təmiz məhsulların alınmasına da ciddi təsir edir.

Açar sözlər: "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili", ekoloji təhsil, cəmiyyətin davamlı inkişafı, ekoloji tarazlıq, iqlim dəyişilmələri

РЕЗЮМЕ

Амалия Гасанова

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ "ГОДА СОЛИДАРНОСТИ ВО ИМЯ ЗЕЛЕННОГО МИРА" В СРЕДЕ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Устойчивое и безопасное развитие человеческого общества напрямую зависит от предотвращения дисбаланса экосистем и сохранения взаимодействия живых существ, населяющих мир. Объявление Президентом Азербайджанской Республики 2024 года "Годом солидарности во имя зеленого мира" в процессе современного непрерывного экологического образования является важным шагом на пути решения актуальных проблем экологического воспитания подрастающего поколения. Предупреждение угроз, вызванных нарушением экологического баланса окружающей среды, в высшей педагогической образовательной среде направлена на усвоение системных экологических знаний, природоохранных навыков и навыков, формирование экологической культуры. Дисбаланс в экосистемах это, в первую очередь вред человеческому обществу. Экологическое равновесие, это относительное равновесие стабильности видового состава живых организмов. Поддержание экологического равновесия в экосистемах является главной задачей устойчивого развития общества, формирования стратегии сосуществования человека и природы. Глобальная изменчивость климата, которая уже стала универсальной проблемой, также возникает в результате нарушения экологического баланса и продолжается быстрыми темпами. Следует отметить, что не во всех регионах мира принимаются адекватные меры, на сельскохозяйственных угодьях наблюдается эрозия почвы и повышение уровня грунтовых вод. Высокий демографический прирост населения мира в XXI веке, недопущение загрязнения воздуха, воды и почвы способствуют нарушению экологического баланса. Высшие педагогические школы страны, особенно Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, ставят все эти вопросы на первый план в формировании подготовленных им педагогических кадров. Мероприятия, посвященные "Году солидарности во имя зеленого мира", обеспечивают изучение и обмен информацией на мировом уровне в направлении последовательного и систематического экологического образования. Задачи, стоящие перед современным учителем на мероприятиях, проводимых в АГПУ в этом учебном году, носили экологически мотивационный характер. Современный педагог должен знать о росте заболеваемости инфекционными заболеваниями, нарушении функций экосистем, передающихся через воду, прогнозируемом снижении уровня Каспийского моря, сбросе в море ряда опасных отходов, захоронении пестицидов, мышьякосодержащих веществ еще на побережье. Он должен знать, что все эти проблемы вызваны рядом социально-экономических факторов, воздействием изменения климата и снижением способности населения адаптироваться к этим изменениям, и должен быть доведен до сведения учащихся и обучающихся в процессе обучения. Следует особо отметить, что нарушение экологического баланса также серьезно сказывается на здоровье животных и получении экологически чистых продуктов от этих животных.

Ключевые слова: "Год солидарности во имя зеленого мира", экологическое образование, устойчивое развитие общества, экологический баланс, изменение климата

HAYDAR ALİYEV DÖNEMİNDE AZERBAYCAN CUMHURİYETİ VE TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN EĞİTİM VƏ KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

Ağababa İBRAHİMOV¹

Turan ƏHMƏDLİ²

muharrembeyturan@gmail.com

Milli Aerokosmik Agentliyinin Xüsusi Konstruktor Texnoloji Bürosu¹

Artvin Çoruh Universiteti²

ÖZET

Haydar Aliyev'in devlet başkanlığına seçilmesinden sonra iki ülke arasındaki ilişkiler Aliyev'in "Bir Millet İki Devlet" tezi esasında süratle gelişmeye başlamıştır. Haydar Aliyev her zaman Azerbaycanla Türkiye arasında derin kökleri olan dostluk ilişkilerinin genişletilmesine büyük önem vermiştir. Azerbaycan-Türkiye ilişkileri çok boyutlu bir kapsama sahiptir. Burada tarihsel, kültürel, toplumsal ve diğer faktörler ön plandadır. Tarihin belli dönemlerinde aynı çatılar altında yaşama, belli dönemlerde iyi ilişkilere sahip devletler olma, ortak kültürel özellikleri taşıma günümüzdeki ikili ilişkilere de yansımaktadır. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler geride kalan 22 yılda ekonomi ve ticaretin yanı sıra eğitim ve kültür alanında da derinleşmektedir. İki ülke arasındaki eğitim ilişkileri Azerbaycan'la yapılan protokollerin 1992 yılı başlarında imzalanmasıyla başlamıştır. Azerbaycan ve Türkiye arasında eğitim ilişkileri ilk 29 Şubat 1992 imzalanan Mutabakat Zaptı ile başlayarak günümüze kadar yapılan çeşitli sayıdaki anlaşma ve protokol aracılığı ile düzenlenmektedir. Türkiye Azerbaycan'a 1992–2001 arası dönemde orta öğrenim alanında toplam 604, yüksek öğrenim alanında toplam 3490 kişilik öğrenci kontenjanı ayırmıştır. Bugüne kadar binlerce Azeri öğrenci Türkiye'deki üniversitelerden mezun olarak ülkelerinin değişik kademelerinde hizmet vermektedir.

Anahtar kelimeler: *Eğitim, bilim, teknik, Milli Eğitim Bakanlığı, Azerbaycan–Türkiye*

İki ülke arasında eğitim alanındaki ilişkilerin hukuki altyapısını Türkiye ile Azerbaycan arasında yapılan anlaşmalar belirlemektedir. 1992 yılında "Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı ile Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı arasında eğitim alanında işbirliği hakkında" anlaşma, 1994 yılının Şubat ayında "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında bilim, teknik, sosyal, kültürel ve ekonomi alanında çoktarafli işbirliği hakkında" anlaşma, 1997 yılının Mart ayında "Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı" ile Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı arasında eğitim ve bilim alanında işbirliği hakkında protokol imzalanmıştır [1].

1992 yılında ilk mutabakat zaptı ile uygulanmaya başlanan Büyük Öğrenci Projesi kapsamında 1992-1993 öğretim yılından günümüze Azerbaycan'a 4501 yüksek öğrenim kontenjanı verilmiş, bu kontenjanın 3517'si kullanılmış ve 1202 öğrenci de mezun olmuştur [2]. Türkiye'den Azerbaycan'a Latin alfabesiyle hazırlanmış yüzlerle ders kitabı, okuma ve Türk dili ders kitabı ve ders araç gereçleri gönderilmiştir. Önceleri, Azerbaycan üniversitelerini bitiren Türkiye vatandaşlarının diplomalarının Türkiye'nin ilgili kurumları tarafından tanınmaması bazı problemler çıkarmaktaydı. Türkiye vatandaşları yalnız ülkelerinin Yüksek Öğretim Kurumu tarafından tanınan üniversitelerin ilgili ihtisalarında eğitim aldıklarında bu problemle yüzleşmemekteydiler. Bu mesele Azerbaycan Eğitim Bakanı Misir Merdanovun 1998 yılı Kasım ayının 2-9-da Türkiye'ye yaptığı ziyaret zamanı

çözüldü [3]. Ziyaret çərçevesində “Azerbaycan Eğitim Bakanlığı ile Türkiye Eğitim Bakanlığı arasında eğitim ve bilim alanında işbirliği hakkında mutabakat anlaşması imzalanmıştır. Bu protokol Azerbaycan’da hayata geçirilen ve geçirilecek eğitim islahatlarına Türkiye tarafının yardım göstermesi ve bu alanda faydalı işbirliğinin kurulmasına sebep oldu. Protokolde, aynı zamanda derslik ve neşriyat, türkdilli ülkelerde tedris olunacaq ortak tarih ve edebiyat kitaplarının yazılması gibi konularada değinilmiştir.

Türkiye ile eğitim alanındaki işbirliğinde değinilecek bir konuda eğitim temsilcileri ile ilgilidir. İki ülkenin Eğitim Bakanları arasında varılan mutabakata esasen, Türkiye hükümetinin ilgili kararıyla “Büyük Öğrenci Projesi” kapsamında bu ülkenin üniversitelerinde Azerbaycan ve diğer ülkelerden gelen öğrencilerin eğitim, sosyal ve diğer meseleleriyle ilgilenmek amacıyla eğitim temsilcisi görevi tesis edilmiştir. 2008 yılında itibaren eğitim temsilcisi görevi kaldırılarak Azerbaycan’ın Türkiyedeki Büyükelçiliğinin nezdinde eğitim atışesi görevi tesis edilmiştir.

H.Aliyev döneminde iki ülke arasında eğitim alanındaki ilişkiler büyük boyutlara ulaşmıştır. Hatta iki ülke arasındaki en iyi ilişkilerin eğitim alanında olduğu söylenebilir. Bu alandaki işbirliği iki ülke tarafından verimli ve etkili bir şekilde sürdürülmeye devam etmektedir. Eğitim ve kültürel işbirliklerinin dış politika açısından geliştirilmesi daha kolay ve iyi niyet göstergesi olduğundan dolayı bölge ülkelerini ve diğer ülkeleri fazla rahatsız etmemektedir. Bu da eğitim ilişkilerine daha fazla ağırlık verme eğilimini doğurduğunu söylememize olanak vermektedir.

İki ülke arasındaki kültürel ilişkiler resmi, yarı resmi ve özet sektörün katkısıyla sürdürülmektedir. Bu kapsamda Milli Eğitim, Kültür ve Turizm, AKDITYK (Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu), TÜDEV (Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı), TDAV (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı) gibi kuruluşların faaliyetleri önem taşımaktadır. Aliyev döneminde ortak kültür değerlerimize verilen önemin göstergelerinden birisi Haydar Aliyev tarafından 9 Mart 2001 yılında Azerbaycan’da Atatürk Merkezinin oluşturulması hakkında serencamın imzalanmasıdır. Merkezin yaratılmasında amaç Azerbaycan’la Türkiye arasında, ne kadar sıkı tarihi ilişkilerin olduğunu ilmi açıdan araştırmaktır. İki ülke arasında çoklu sayıda dernekler kurulmuştur. Son yıllarda oluşturulan dernekler içerisinde “Türkiye Azerbaycan derneği” özellikle önemlidir. 2010 yılının temmuz ayının 31-de kurulan bu dernek ciddi işlere imzasını atmıştır [4].

Azerbaycan ve Türkiye üniversiteleri arasında birçok akademik işbirliği ve ortak program geliştirilmiştir. Türkiye ve Azerbaycan üniversiteleri arasındaki işbirlikleri, ortak araştırma projeleri ve akademik değişim programları, her iki ülkenin eğitim standartlarını yükseltmiş ve bilgi paylaşımını teşvik etmiştir. Bu işbirlikleri, Azerbaycan’ın eğitim alanındaki gelişimini desteklemiş ve iki ülke arasındaki akademik bağları güçlendirmiştir. Haydar Aliyev döneminde, Azerbaycan ve Türkiye arasında eğitim alanında birçok protokol ve anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmalar, öğrenci değişim programlarından akademik işbirliklerine kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Bu protokoller ve anlaşmalar, eğitim işbirliğinin kurumsal ve yasal çerçevesini sağlamış ve her iki ülke arasında eğitim alanındaki ilişkilerin sistematik bir şekilde yürütülmesine olanak tanımıştır.

İlk defa Türkiye’nin teşebbüsü ile 1992 yılında oluşturulan Türkdilli ülkelerin devlet başkanlarının zirve görüşü hem Türkiye’ye, hemde kendi aralarında işbirliği bakımından büyük önem arz etmiştir. 1993–2001 yılları arasında Haydar Aliyev’in iktidarda olduğu dönemde baş tutan yedi zirve görüşü ister bölgedeki sorunların tartışılması bakımından, isterse de işbirliği konusunda önemli gelişmeler olmuştur. 1995 yılında Bışkekde baş tutan Türkdilli Ülkelerin Devlet başkanlarının III Zirve görüşünde söylenen görüşler çok önemlidir: “Bu yeni birliğin oluşmasında Türkiye’nin rolü büyüktür. Türkiye Cumhurbaşkanı Turqut Özal’ın vurguladığı gibi Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve SSCB’nin dağılması Türkiye’ye bölgede lider olma imkânını

kazandırmıştır. XXI yüzyıl Türk yüzyılı olacak, "Adriyatik denizinden Çin seddine kadar Türk Dünyası" kimi ideaların bazı anlamda gerçekleştirilmeye çalışan Türkiye bölgede etkinliğini artırmağa, türkdilli ülkelerle aynı değerlere esaslanana işbirliğini süratlendirmeye, diğer bir taraftan da bu devletlerin uluslararası dünyaya entegre olunmasında birleştirici rolünü oynamaktadır". Azerbaycan ve Türkiye diasporları geçtiğimiz yıllarda birçok toplantılar düzenlemişler. 2003 yılının Aralık ayında Ankarada düzenlenen "Türkiye Azerbaycan" ilişkileri XXI yüzyılda Forumu da böyle toplantılardan biridir. Forumda iki ülke arasında ekonomik, eğitim ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi, ülkeler arasında stratejik işbirliğinin öneminden söz edilmiştir. Azerbaycan'da kurulan Türk Kültür Merkezleri, Türk kültürünü tanıtmaya ve yayma konusunda önemli bir rol oynamıştır. Bu merkezler, dil eğitimi, kültürel etkinlikler ve sanat faaliyetleri düzenleyerek Türk kültürünün Azerbaycan'daki etkisini artırmış ve iki ülke arasındaki kültürel bağı güçlendirmiştir. Türkiye ve Azerbaycan ortak kültürel etkinlikler ve festivaller düzenleyerek, iki halk arasındaki kültürel bağları pekiştirmiştir. Bu etkinlikler, iki ülke arasında dostane ilişkilerin geliştirilmesine ve kültürel işbirliğinin teşvik edilmesine katkıda bulunmuştur [5].

2004 yılının Mayıs ayının 28-de Türkiye'nin tarihi bölgelerinden biri olan Hatay vilayetinin İskenderun şehrinde Türkiye'de faaliyetde olan tüm Azerbaycan teşkilatlarını birleştiren "Türkiye Azerbaycan Dernekleri Federasyonu"nın (TADF) tesis olunmasıyla ilgili konferansı düzenlenmiştir. Konferansta söz olanlar TADF-in tesis edilmesinin Azerbaycan Diaspora teşkilatlarının vahid bir merkezde toplanılması açısından önemli gelişme olarak değerlendirmiştir. Mayıs 2003 yılında ise Türkiye'nin İzmir şehrinde Azerbaycan evinin açılışı olmuştur. Türkiye ve Azerbaycan Uluslararası platformlarda da ortak faaliyetlerini sürdürmektedirler. 1993 yılında kurulan TÜRKSOY teşkilatı, Türk dili konuşan ülkelerin kültür ve sanat alanlarında işbirliğini sağlayan, üye ülkelerin yönetimine, iç ve dış politikalarına karışmayan uluslararası bir teşkilattir. Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de 16-17 Ekim 2009 tarihlerinde düzenlenen 26. Dönem Toplantısında TÜRKSOY'un açılışı "Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı" olarak değiştirilmiştir. Türkdilli Konuşan Ülkelerin Parlamenter Asemblisi (TÜRKPA) İstanbulda 21 Kasım 2008 yılında Azerbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan ve Türkiye Cumhuriyetinin parlamento başkanlarının imzalamış olduğu anlaşmayla kurulmuştur [6].

H. Aliyev döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki eğitim ve kültürel ilişkiler, iki ülke arasındaki bağların güçlenmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Eğitim programları, kültürel değişim ve ortak projeler, iki ülke arasındaki dostluk ve stratejik ortaklığı pekiştirmiştir. Gelecekte bu işbirliklerinin daha da genişletilmesi, iki ülkenin stratejik ortaklığını güçlendirecek ve karşılıklı anlayışı artıracaktır. Bu ilişkilerin sürekli olarak geliştirilmesi, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki bağların daha da kuvvetlenmesini sağlayacaktır.

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan ve Türkiye arasındaki eğitim işbirlikleri önemli bir ivme kazanmıştır. İki ülke arasında imzalanan çeşitli protokoller ve anlaşmalar, eğitim alanındaki işbirliğini resmi bir çerçeveye oturtmuştur. Bu anlaşmalar, öğrenci değişim programları, ortak akademik projeler ve eğitim destekleri gibi alanlarda işbirliğini kapsamaktadır. Özellikle Türkiye'nin Azerbaycanlı öğrencilere yönelik sunduğu burslar, eğitim alanındaki işbirliğinin temel taşlarını oluşturmuştur. Azerbaycan ve Türkiye üniversiteleri arasında çeşitli ortak akademik programlar ve araştırma projeleri gerçekleştirilmiştir. Bu ortaklıklar, her iki ülkenin üniversiteleri arasında bilgi ve deneyim paylaşımını teşvik etmiş ve akademik işbirliğini güçlendirmiştir. Ayrıca, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ortak seminerler, konferanslar ve çalıştaylar, eğitim alanındaki işbirliğini ve akademik ilişkileri güçlendirmiştir [7].

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan ve Türkiye arasındaki kültürel ilişkiler, çeşitli etkinlikler ve işbirlikleri aracılığıyla güçlendirilmiştir. İki ülke arasında düzenlenen kültürel festivaller, sergiler, konserler ve sanat etkinlikleri, iki halkın kültürel anlayışını artırmış ve

kültürel etkileşimi teşvik etmiştir. Türkiye ve Azerbaycan sanatçıları, yazarları ve akademisyenleri arasında gerçekleştirilen karşılıklı ziyaretler, kültürel bağların güçlenmesine önemli katkılarda bulunmuştur. İlham Aliyev döneminde Azerbaycan ve Türkiye arasında birçok ortak kültürel proje gerçekleştirilmiştir. Bu projeler, kültürel mirası koruma, tarihi eserlerin restorasyonu ve kültürel etkinliklerin düzenlenmesi gibi alanlarda işbirliği yapılmasını sağlamıştır. Ayrıca, iki ülkenin kültürel miraslarını ortaklaşa tanıtmaya ve korumaya çabaları, kültürel ilişkilerin derinleşmesine katkıda bulunmuştur [8].

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan ile Türkiye arasındaki eğitim ve kültürel ilişkiler, iki ülkenin stratejik ortaklığının önemli bir parçası haline gelmiştir. Eğitim alanındaki işbirlikleri, Azerbaycan'ın eğitim kapasitesini artırmış ve iki ülke arasındaki akademik bağları güçlendirmiştir. Kültürel ilişkiler ise iki halk arasında anlayış ve dostluğu güçlendirmiş, kültürel mirasların korunmasına ve tanıtılmasına yardımcı olmuştur. Bu dönemde gerçekleştirilen eğitim ve kültürel işbirlikleri, Azerbaycan ve Türkiye'nin ortak hedeflerine ulaşmasına ve uzun vadeli bir ortaklığın güçlenmesine önemli katkılar sağlamıştır. Aliyev'in liderliğinde kurulan bu güçlü işbirlikleri, iki ülkenin uzun vadeli stratejik ortaklıklarının temelini oluşturmuştur.

ƏDƏBİYYAT

1. Çelik, M. Türk Kültür Merkezleri ve Azerbaycan'daki Etkileri. İstanbul: 2018. Kültür ve Sanat Yayınları. s.315-412
2. Çelik, M. Türkiye-Azerbaycan Eğitim Anlaşmaları ve İşbirlikleri: İlham Aliyev Döneminde Bir Değerlendirme. Ankara: 2017. Uluslararası Eğitim Araştırmaları Yayınları, s.112-125
3. Erdem, A. Azerbaycanlı Öğrencilerin Türkiye Üniversitelerinde Eğitimi: Tarihçesi ve Günümüz Durumu. Ankara: 2013. Türk Eğitim Vakfı Yayınları, s.45-58
4. Mammadov, S. Haydar Aliyev'in Dış Politika Stratejileri ve Azerbaycan-Türkiye İlişkileri. Bakı: 2014. Azerbaycan Üniversitesi Yayınları, s.85-98
5. Özdemir, E. Türkiye ve Azerbaycan Üniversiteleri Arasındaki Akademik İşbirlikleri. İstanbul: 2016. Akademik Yayınlar, s.215-228
6. Seyidov, R. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dış Politikasında Haydar Aliyev Dönemi. Ankara: 2010. Orta Doğu Yayıncılık, s.15-28
7. Sönmez, G. İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan-Türkiye Eğitim ve Kültürel İlişkilerinin Değerlendirilmesi. Bakı: 2022. Azerbaycan Eğitim ve Kültür Araştırmaları Yayınları, s.312-315
8. Yıldız, R. Azerbaycanlı Öğrencilerin Türkiye'de Eğitimi ve Burs Programları. Ankara: 2021. Eğitim ve Kültürel Destek Yayınları, s.212-218

SUMMARY

Agababa Ibrahimov, Turan Ahmadli

EDUCATIONAL AND CULTURAL RELATIONS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE REPUBLIC OF TURKEY DURING THE REIGN OF HEYDAR ALIYEV

After Heydar Aliyev was elected president, relations between Azerbaijan and Turkey began to develop rapidly based on Aliyev's principle of "One Nation, Two States." Heydar Aliyev consistently emphasized the importance of expanding the deep-rooted friendship between Azerbaijan and Turkey. The Azerbaijan-Turkey relationship is multi-dimensional,

encompassing historical, cultural, social, and other factors. Historical periods of shared governance and good relations, as well as common cultural traits, are reflected in the current bilateral ties. Over the past 22 years, relations between the two countries have deepened in areas beyond the economy and trade, including education and culture. Educational relations between the two countries began with the signing of protocols in early 1992. These relations were formalized through the signing of various agreements and protocols, starting with the Memorandum of Understanding signed on February 29, 1992. Between 1992 and 2001, Turkey allocated a total of 604 slots for secondary education and 3,490 slots for higher education for Azerbaijani students. Thousands of Azerbaijani students have graduated from Turkish universities and are now serving in various levels of their country's institutions.

Key words: Education, Science, Technology, Ministry of National Education, Azerbaijan-Turkey

РЕЗЮМЕ

Агабаба Ибрагимов, Туран Ахмедли

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ ПРИ ГЕЙДАРЕ АЛИЕВЕ

После избрания Хайдара Алиева на пост президента отношения между Азербайджаном и Турцией начали развиваться стремительно на основе принципа "Одна нация, два государства". Хайдар Алиев всегда придавал большое значение расширению дружеских отношений с глубокими корнями между Азербайджаном и Турцией. Отношения между Азербайджаном и Турцией имеют многогранный характер, включающий исторические, культурные, социальные и другие факторы. Исторические периоды совместного проживания под одной крышей, хорошие отношения в определенные исторические моменты и общие культурные особенности находят отражение в современных двусторонних отношениях. В последние 22 года отношения между двумя странами углубились не только в экономической и торговой сферах, но и в области образования и культуры. Образовательные отношения между двумя странами начались с подписания протоколов в начале 1992 года. Эти отношения были формализованы через подписание различных соглашений и протоколов, начиная с Меморандума о взаимопонимании, подписанного 29 февраля 1992 года. В период с 1992 по 2001 год Турция выделила Азербайджану 604 места на среднее образование и 3490 мест на высшее образование. Тысячи азербайджанских студентов окончили турецкие университеты и теперь работают в различных сферах своей страны.

Ключевые слова: Образование, наука, технологии, Министерство национального образования, Азербайджан-Турция

NAXÇIVAN TƏHSİLİNƏ HEYDƏR ƏLİYEV QAYĞISI

Gülnarə ŞAHMURADOVA

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

XÜLASƏ

Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan tarix boyu ziyalıları, mütəfəkkirləri, şəxsiyyətləri ilə seçilib. Bu şəxsiyyətlərin yetişməsində Naxçıvan təhsilinin xüsusi rolu olmuşdur. Naxçıvanda elmin, təhsilin inkişafı, yeni-yeni təhsil müəssisələrinin açılmasında əvəzsiz diqqət və qayğı ilə ölkənin və Naxçıvanın təhsil tarixinin qızıl səhifələrini təşkil edən Ulu Öndərin xidmətləri danılmazdır. Eləcə də, Ümummilli Liderin diqqət və qayğısı nəticəsində Naxçıvanda pedaqoji kadr hazırlığı inkişaf etdi. **Açar sözlər:** Təhsil, elm, ziyalı, ümummilli lider, pedaqoji kadr

*"Naxçıvan çox böyük mütəfəkkirlər diyarı,
böyük alimlər, sənətkarlar diyarı olubdur".*
(Heydər Əliyev)

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin dediyi kimi, təbiəti, tarixi, mədəniyyəti ilə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan memar Əcəmi Naxçıvani; tarixçi, dilçi alim, filosof, ədib, mütərcim, şair, katib, dövlət xadimi Hinduşah Naxçıvani; mütəfəkkir, şair Nəimi; hərbi xadim, general-leytenant Hüseyn Xan Naxçıvanski; görkəmli hərbi xadim Cəmşid Naxçıvanski; kimyaçı, kimya elmləri doktoru, professor Yusif Məmmədəliyev; yazıçı, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə; maarifçi, pedaqoq, şair, publisist Sidqi; yazıçı, şair, dramaturq, publisist, tərcüməçi, ictimai xadim Məmməd Səid Ordubadi; şair, dramaturq Hüseyn Cavid (təxəllüsü; əsl adı və soyadı Rasizadə Hüseyn Abdulla oğlu); rəssam, boyakar və qrafik Bəhrüz Kəngərli; oftalmoloq, tibb elmləri doktoru, professor Zərifə Əziz qızı Əliyeva və bu kimi neçə-neçə ziyalı dövlət xadimi yetişdirmişdir. Təbii ki, bu şəxsiyyətlərin yetişməsində birbaşa Naxçıvan təhsilinin rolu danılmazdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan təhsilinin yetişdirdiyi şəxsiyyətlər sırasında bütün Azərbaycanın həyatında mühüm xidmətləri olan, bu qədim tarixə malik diyarda doğulub, böyüyən Ümummilli Lider Heydər Əliyevin də xüsusi yeri vardır. Ulu Öndər Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə Naxçıvan təhsilinə, mədəniyyətinə, ziyalılarına xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir.

Ulu Öndərin dediyi kimi *"Naxçıvanda təhsilə, elmə, mədəniyyətə həmişə qayğı göstərilir, yüksək münasibət göstərilir və naxçıvanlılar da nəyə qadir olduqlarını dünyaya həmişə nümayiş etdiriblər"*. Bütün dövrlərdə Naxçıvanda təhsilin qarşısında bir məqsəd və vəzifə durub - hərtərəfli inkişaf etmiş, zamanın nəbzini tutan, rəqabətəqabil, geniş dünyagörüşə malik gənclərin yetişdirilməsi. Lakin əvvəllərdə bu sahədə bir sıra çətinliklər var idi. Buna səbəb isə ixtisaslı, savadlı pedaqoji kadrların olmaması idi. Çünki Naxçıvanda pedaqoji kadr hazırlığı ilə məşğul olan təhsil müəssisələri yox idi.

XX əsrin ikinci dövrünü Naxçıvan təhsilinin çiçəklənmə dövrü adlandırmaq olar. Belə ki, 1969-cu ildə Azərbaycanda ilk dəfə hakimiyyətə gələn görkəmli dövlət və siyasi xadim, Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın və onu ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın

təhsilinin inkişafına, uğurlu gələcəyinə xüsusi diqqət göstərərək, bir sıra mühüm qərarlar qəbul etdi.

Ümummilli Liderin bu diqqəti, qayğısı nəticəsində ölkəmizin hər yerində olduğu kimi Naxçıvanda da bir çox təhsil müəssisələri inşa edildi, yüksək ixtisaslı pedaqoji kadr hazırlığına diqqət artırıldı. Hətta Ulu Öndər ikinci dəfə yenidən ölkəyə rəhbərlik etdiyi 1993-2003-cü illərdə də Naxçıvanda elmə, təhsilə olan qayğısı diqqəti, bu sahədə daha da sürəti inkişafa səbəb oldu. Belə ki, bu dövrdə Muxtar Respublikada 60 elm və təhsil müəssisəsi, həmçinin 16038 şagird yerlik 55 ümumtəhsil məktəbi, 43 mədəniyyət obyektini tikilib istifadəyə verildi.

Bu dövrdə Naxçıvanda ilk dəfə seminariyalar açıldı, sonrakı illərdə isə bu seminariyalar pedaqoji texnikumlar kimi fəaliyyətini davam etdirdi. Sonrakı illərdə açılan bu texnikumlar ixtisaslı kadrlara olan tələbatı tam ödəmədiyi üçün ali təhsil müəssisəsi kimi fəaliyyətə başladı. Məhz əminliklə deyə bilərik ki, Ulu Öndərin Naxçıvan elminin, təhsilinin çiçəklənməsində, inkişafındakı rolu əvəz olunmazdır və xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə

Bu gün Azərbaycanın elm, təhsil, maarif həyatında xüsusi yeri və rolu olan Naxçıvan təhsili, ziyalıları dünya elminə, mədəniyyətinə, böyük töhfələr verməkdədir. Bu uğurların əldə olunmasında dahi Liderin davamçısı, ölkə rəhbəri İlham Əliyev də mühüm addımlar atır. Ölkə rəhbərimiz də atası kimi daim elmin, təhsilin, mədəniyyətin, inkişafına, ziyalılara, yaradıcı insanlara xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşır.

SUMMARY

Gulnara Shahmuradova

HEYDAR ALIYEV'S CARE FOR NAKHCHIVAN EDUCATION

Nakhchivan, an inseparable part of Azerbaijan, has historically been distinguished by its intellectuals, thinkers, and prominent figures. The education system in Nakhchivan has played a significant role in the development of these individuals. The contributions of the National Leader, whose unparalleled attention and care have shaped the golden pages of the educational history of both Nakhchivan and the country, are undeniable. This has been achieved through the advancement of science, education, and the establishment of new educational institutions in Nakhchivan. Moreover, thanks to the National Leader's attention and care, the training of pedagogical personnel in Nakhchivan has also progressed.

Key words: *Education, science, intellectual, national leader, teaching staff*

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSIAL TƏRBIYƏSİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİ VASİTƏ KİMİ

Nigar İSMAYILOVA

niay.83@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ

Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial tərbiyəsində uşaq ədəbiyyatı nümunələrindən bəhs edilir. Müxtəlif uşaq ədəbiyyatı nümunələri təhlilə cəlb edilir və onlar haqqında ətraflı məlumat verilir. Kiçik yaşlı uşaqlar emosional, fəallıq göstərən olurlar. Bu səbəbdən uşaqlara sosial tərbiyənin inkişaf etməsində ailə tərbiyəsi tez təsir göstərir. Yəni ədəbiyyat nümunələrimizi uşaq ilk olaraq ailədə anadan öyrənir. Körpə vaxtlarından laylay oxumaq, böyüdükcə şeirləri əzbərlətmək uşaqlarda ədəbiyyata olan maraq dairəsini genişləndirir. Xalq pedaqogikasının məhsulu olan nağıllar, atalar sözləri, tapmacalar, bayatılar, laylalar, təmsillər və s. uşaqların tərbiyə olunmasında əsas vasitələrdir. Bu nümunələrin yaranıb, yazılmasında məqsəd gələcək nəsillərin tərbiyə olunmasıdır. Ədəbiyyatımız praktik nümunələrdir ki, onlar həyatda baş verən proseslərlə əlaqəndirilir. Keçmiş dövrümüzdə, yəni yazı və oxunun olmadığı bir dövrdə böyüklerimiz şifahi və yazılı ədəbiyyatımızdan istifadə edərək uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olmuşlar. Ailənin uşağı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə tərbiyələndirməsi onu həmçinin təhsilə yönləndirmiş olur. Uşaqlar nağılları, şeirləri, tapmacaları, atalar sözlərini şifahi şəkildə öyrənərək, müəyyən qrupda, kollektivdə təqdim edirlər. Uşaqlara öyrədilən şeirlər müxtəlif məzmunlarda olur. Məsələn: uşaqlara öyrədilən "Uşaq və buz", "Yaz günləri", "Cücalərim" və s. şeirləri nitqin inkişafı baxımından vacibdir. Uşaqların dinlədikləri şeir parçalarında nədən söhbət getdiyini anlamadıqlarında tərbiyəçi-müəllimlər izahlı şəkildə öyrətməlidir. Əks halda uşaq öyrəndiyinin mənasını anlamayacaqdır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində keçirilən məşğələlərdə, tədbirlərdə hər zaman uşaqların fəaliyyətinə xüsusi yer verilir. Uşaqlar hazırladıqları səhnəciklər, şeir parçaları ilə xüsusi hazırlıqlı şəkildə öz həmyaşıdları, valideynləri, tərbiyəçi-müəllimləri qarşısında çıxış edirlər. Bu onlarda sərbəst fikir yürütməyə imkan yaradır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara daha asan, bəsit, anlaşılıq olan şeirləri öyrətmək lazımdır. Çünki uşaq şeirin mənasını tam dərk edərək, şeirin məzmununa diqqət edərək öyrənməyə çalışır.

Açar sözlər: Məktəbəqədər yaş, uşaq, sosial tərbiyə, uşaq ədəbiyyatı, nümunə, vasitə

Uşaq ədəbiyyatı nümunələri xalqımızın mənəvi sərvəti olub, ədəbiyyatımızda xalqın məişətinə, əxlaqına, tarixinə dair geniş əsərlərə yer verilmişdir. Erkən yaşlarından valideynlər uşaqları yüksək mənəviyyatla tərbiyə etmək üçün əllərindən gələni edirlər. Kiçik yaşlıları hansı istiqamətdə tərbiyələndirsən mütləqdir ki, inkişafı boyunca eyni istiqamətdə irəliləyəcəkdir. Kiçik yaşlarından uşağın qarşılaşdığı bir çox hadisələr və gördüyü insanlar onun həm uşaqlıq, həm də gələcək həyatına müsbət və mənfi təsir göstərir.

Pedaqoji təlimdə uşaq ədəbiyyatı uşaqlar arasında yaş bölgüsünə bölünür. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda bu, 3-6 yaş aralığındadır. Uşaq ədəbiyyatı nümunələri uşaqları incə ruhda, mənəvi zövqə malik olan bir insan kimi yetişdirir. Uşaq ədəbiyyatı şair və yazıçıların həssas yanaşdığı sahələrdəndir. Əlbəttə ki, şifahi xalq ədəbiyyatı

nümunələrimiz müasir dövrümüzdə də böyüklər tərəfindən uşaqlara aşılır.

Uşaq ədəbiyyatı uşaqlarda sosial-əlaqı, vətənpərvərliyi, əməksevərliyi, dostluğu, dürüstlüyü, sədaqəti, doğruluğu, insanpərvərliyi və s. tərbiyə edir. Ədəbi nümunələrimiz tərbiyəyə təsiri baxımından öndə gedən vasitələrdəndir. Bağca yaş dövründən artıq uşaqlar folklor ədəbiyyatından şeirləri şifahi şəkildə öyrənərək söyləyirlər. Ədəbiyyat nümunələrini dinləyib öyrənən məktəbəqədər yaşlı uşağın nitqi inkişaf etmiş olur. Ədəbiyyatda yazılan şeirlər, nağıllar, hekayələr, tapmacalar və s. sadə, anlaşılıqlı formada verilir ki, uşaqlar onu dinləyərkən düşünə, anlaya bilsinlər. Çünki yenicə əlifbanı öyrənəcək uşaqlar üçün əsərlər yığcam, didaktik formada olmalıdır ki, müstəqil oxumağı bacarsın. Ən əsasıda uşaq ədəbiyyatı əsərləri, mərd, cəsur qəhrəmanları ilə, sujetinin sadə və anlaşılıqlı olması ilə seçilir. Uşaq ədəbiyyatı əsərləri yazılarkən, uşağın duyğuları, inkişafı, idraki nəzərə alınmalıdır. Ədəbiyyat nümunələrini uşaqlara tanış etmək ailədə ilk olaraq valideynlərin, daha sonra bağçada tərbiyəçi-müəllimlərin üzərinə düşür. Uşaqlara nağıl, hekayələri öyrətməzdən əvvəl onlara bunu sevdirmək lazımdır. Valideynlər evdə uşaqlar üçün kitab rəfinə şəkilli jurnal və kitabları qoyaraq onların diqqətini cəlb edə bilirlər. Hər hansı bir fəaliyyəti uşağın etməsi üçün ilk olaraq bunu ona sevdirməyin yollarını araşdırıb tapmaq lazımdır. Uşaqların öyrəndiyi şeir və hekayələrin hər birinin məzmunu fərqli olur. Fərqli məzmunlu hekayələrin hər biri tərbiyəvi xarakter daşıyır. Tərbiyənin, demək olar ki, bütün tərkib hissələrinə dair məzmunlu şeir və nağıllar ədəbiyyat nümunələrimizdə öz əksini tapmışdır. Ədəbiyyatda digər sahələrdən fərqləndirilərək, uşaq ədəbiyyatının hər bir detalına incəliklə yanaşılmışdır. Hər bir uşaq ədəbiyyatı kitabları uşaqları nəzərə alaraq, həssaslıqla müəlliflər tərəfindən işlənmişdir.

Ədəbiyyatımızda əməksevərlik, zəhmətkeşlik haqqında bir sıra şeirlər, tapmacalar, təmsillər, bayatılar, laylalar və s. vardır ki, hər biri uşaqların estetik zövqünü formalaşdırır. Uşaq ədəbiyyatı nümunələri yalnız maraqlı sujetləri ilə deyil, həm də yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə səciyyələnir. Uşaq ədəbiyyatı nümunələri özündə güclü mənəvi yük daşıyır. Uşaq ədəbiyyatı uşaqların qəlbində nəcib hissləri oyadır, uşaqlarda gələcək haqqında gözəl və ümüdlü arzuları formalaşdırır. Uşaq ədəbiyyatı uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun üslubda yazılır ki, uşaqların ictimai mühiti, zövqü, nitqi, bilik dairəsi nəzərə alınır.

Uşaq ədəbiyyatı birbaşa məktəbəqədər təhsil müəssisələrində şeirləri, hekayələri şifahi şəkildə oxuyaraq öyrədilir ki, bu zaman uşağın incə zövqü inkişaf etmiş olur. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaq ədəbiyyatını təlim-tərbiyə zamanı tədris edən tərbiyəçi-müəllimlər ədəbiyyatı, uşaq psixologiyasını dərindən bilməlidirlər. Əgər uşaq ədəbiyyatını tam mənada bilməyən tərbiyəçi-müəllim tədris edərsə, nəticə heç də yaxşı olmaz. Uşaq ədəbiyyatının yüksək nəticələri olması üçün xüsusi qayğı, diqqət ilə tələbkarlıq göstərməlidir. Uşaq ədəbiyyatının yaranmasında, formalaşmasında, inkişafında şair və yazıçılarımızın rolu böyükdür.

Uşaq ədəbiyyatı nümunələri xarakteri, məzmunu, formasına, janrına görə digər ədəbiyyatlardan fərqləndirilir. Müasir dövrün uşaqları ilə illər öncəki uşaqların yaşayış tərzini, dünyagörüşü fərqləndiyi kimi uşaq ədəbiyyatı nümunələrində də müxtəlif dəyişikliklər olmuşdur. Ona görə ki, müasir uşaqların maraq dairəsi genişdir.

Uşaq ədəbiyyatının qarşısında əsas məqsəd intellektual, ağıllı, dərrakəli, elmi, bilikli, Vətəni sevmə, gələcək peşəsini düzgün seçən insan yetişdirməkdir. Uşaq ədəbiyyatının

əsas vəzifəsi uşaqların qəlbində nəcib hissləri oyatmaqla yanaşı, tarixi keçmişimizə, qəhrəman babalarımıza məhəbbət, sevgi ruhunda tərbiyə etmək, boya-başa çatdığı torpağa məhəbbət oyatmaqdır. Ədəbiyyatımız uşaqlara zəngin təbiətimizin gözəlliklərini, gözəl mənzərəli dağlarımızı, göllərimizi, bütün təbiət cisimlərini uşaqların təfəkküründə canlandırmağa kömək edir. Təbiətin gözəllikləri poetik dillə həm şairlərin, həm də yazıçıların əsərlərində qeyd olunmuşdur. Hər bir tərbiyəçi-müəllim ədəbiyyatı dərinədən bilməlidir ki, qarşısındakı uşaqlara öz fikrini aydın şəkildə çatdırmağa bilsin, ən əsası da ədəbiyyatı onlara sevdirməyi bacarsın. Uşaqların dünyası çox zəngindir. Hər bir yazıçı, müəllim təkcə öz fikirləri ilə kifayətlənməyərək, uşaqların özlərindən də çox şey öyrənirlər. Uşaq ədəbiyyatı uşaqlara adət-ənənələrimizi yaxından tanımağa, hər birinin tərbiyəvi nümunə daşdığını, xalqımızın mənəvi dəyərlərini necə qoruyub saxladığını öyrətməkdə yardımçı olur. Ədəbiyyat nümunələrimizin necə tərbiyəvi xarakter daşdığını bilərək, hər zaman uşaqları poetika ilə ruhlandırmaqlıyıq. Sadə sujetli olan ədəbiyyat nümunələrimizin məzmunları fərqli şəkildə olur ki, uşaqları hərtərəfli inkişafa yönləndirir.

Uşaq ədəbiyyatı nümunələri uşaqların sosial tərbiyəsinə birmənalı şəkildə öz təsirini göstərir. Yazıçılar əsəri yazarkən uşaq həyatının sirrlərini də öyrənməyə çalışırlar. Uşaq ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri də nümunələrinin öyrədici olmasıdır. Uşaq ədəbiyyatı ətraf aləmdə görülənlərin şüurlu halda obraz halına gətirilməsidir. Uşaq şeir və nağıllarda eşitdiklərini ətraf aləmlə əlaqələndirərək, öz təfəkküründə canlandırır. Uşaqların təfəkkürləri müxtəlif xarakterdə olduqlarına görə hər yaş dövründə dinlədiyi, oxuduğu əsərlər fərqli məzmununda olur. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əsas vəzifələrindən biri də uşaqlarda oxumaq həvəsini formalaşdırmaqdır. Tərbiyəçi-müəllimlər ədəbiyyat nümunələrinə uşaqların hafizəsini, yaddaşını möhkəmləndirmək üçün məşğələlərdə daha çox üstünlük verirlər. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bəddi təfəkkürün, idrakın, nitqin inkişafı, ətraf aləmlə tanışlıq məşğələlərində uşaq ədəbiyyatından istifadə edilir ki, bu, onların inkişafını daha da sürətləndirir. Uşaqlar əsərləri dinləyəən zaman onları öz təxəyyüllərində canlandıraraq, müəyyən obraz yaradırlar. Uşaq ədəbiyyatı nümunələri vasitəsilə biz uşaqların sosial tərbiyəsinin inkişafına müsbət təsir göstərə bilirik.

Əsərlər müxtəlif janrlarda yazılaraq ideyaca bir-birindən fərqlənir. Uşaq ədəbiyyatının yanılmac, şeir, laylalar və s. nümunələri vardır ki, bir-birindən mövzu baxımından kəskin fərqlənir. Bunların hər biri uşağın nitqinin, idrakının inkişafın böyük rol oynayır. Uşaq şeir, laylanı dinləyərkən onu müxtəlif formalarda mənimsəyərək, yeni obrazlar qatararaq, məzmunu dəyişərək danışır ki, bu da onun yaradıcılığından irəli gəlir. Bu zaman uşağı kənardan müşahidə edərək, onun xəbəri olmadan səhvlərini diqqətlə izləmək lazımdır. Daha sonra uşağa birbaşa yox, dolaylı yolla bunu çatdırmaq lazımdır. 4-5 yaş aralığında olan uşaqlar daha çox öz təsəvvürlərində canlandırdıqları obrazlarla kiçik nağıllar quraraq danışirlar, lakin valideynlər, yaxud da tərbiyəçi-müəllimlər uşaqları müəyyən yerlərdə istiqamətləndirməlidirlər. Bəzən uşaqlar fantastik ideyalı nağıllar quraraq danışirlar, bu, hər yaş dövründə dəyişən xüsusiyyətdir. Kiçik yaş dövründə uşaqlar ədəbiyyat nümunələrini şəkili kitab və jurnallardan vizual olaraq və ya valideynlərinin şifahi şərhi ilə öyrənirlər. Uşaqların sosial fəallığını artırmaq üçün nağıl, təmsil, hekayələrdə olan obrazları uşaqlar kiçik səhnəciklər quraraq canlandırır, öz nitqlərini inkişaf etdirirlər. Bu, həm də onlarla ünsiyyət quran zaman sərbəst olmağı, yaşlıları arasında sosiallaşmağa müsbət təsir göstərir.

Keçmiş dövrlərdən bugünümə qədər ailədə analar uşaqları körpəlik dövründən şirin yuxuya apararkən şifahi xalq ədəbiyyatımızın nümunəsi olan laylalardan istifadə etmişlər. Xalq qədər uşaq psixologiyasını bilən, tanıyan, tərbiyə yollarını insanlara doğru şəkildə çatdıran ikinci toplum yoxdur. Laylalar insan təfəkkürünün məhsulu olmuş, ictimai şəraitlə əlaqəlidir. Laylalar uşaqları tez yuxuya aparan nəğmə formasıdır ki, ana körpəsinə xoş ətirli yuxu arzulayır, laylalar həm də körpəni estetik cəhətdən tərbiyə edir. Təbii ki, laylalarda uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Digər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan bənzətmələr (oxşamalar) uşaq oyandığında oynatmaq, bənzətmək məqsədilə oxunan nəğmələrdəndir. Şifahi xalq ədəbiyyatının folklor nümunələri hər zaman uşaqlar üçün maraqlı və əhəmiyyətli olmuşdur. Xalqın müxtəlif zamanlarda yaratdığı nağıllar, tapmacalar, bayatılar, dastanlar, atalar sözləri, oxşamalar, yanılmaclar və s. nəsil-dən-nəsilə ötürülərək, dövrümüze qədər gəlib çıxmışdır. Kütlələrin zəhmətilə ərsəyə gələn şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələri ədəbiyyatımızın zəngin mənəvi sərvətidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların həyatında nağılların əsas rolu vardır. Bildiyimiz kimi, nağılların çoxusunda məzmun baxımından eyni məqsəd qoyulmuşdur. Əvvəllər müasir dövrümüzdəki kimi tərbiyə sistemi olmadığından xalqımız tərəfindən elə qadağalar olmuşdur ki, artıq yaşlı nəsil bunun vasitəsilə gələcək nəslə tərbiyə etməyə başlamışdır. Nağıllarda əsas xüsusiyyətləri qəhrəmanların mərd davranışı, xeyirin şər üzərində hər zaman qələbə çalmasıdır. Xalqımızın yaratdığı nağıllarda müxtəlif dövrlərdə insanların dünyagörüşü, həyata olan münasibətləri, azadlıq uğurunda düşmənlə mübarizə şəkildə vuruşması, həmçinin xalqın adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri təsvir olunmuşdur. Nağılların uşaqlara anlaşılıq formada çatdırılması üçün məzmununa görə nağılları heyvanlar haqqında nağıllar, sehirli nağıllar, tariximizi əks etdirən nağıllar, ailə-məişət nağılları, satirik, yəni tənqidi xarakter daşıyan nağıllara bölmüşlər.

Uşaqların ən çox marağına səbəb olan sehirli nağıllardır. Real həyatda olmayan fantastik, sehirli qüvvələrə - uçan xalça, sehirli tütək, div, əjdahalara və s. yer verilir. Azərbaycan xalqının yaratmış olduğu nağıllarda, əfsanələrdə xalqımızın keçmiş dövrdəki həyat tərzini, dünyagörüşünü öyrənmiş oluruq. Nağılların hər bir növünün uşaqların sosial-əxlaq tərbiyəsinə təsiri böyükdür. Bağca yaşlı uşaqlar nağılları təbiiliyinə, sehrkarlığına, şirinliyinə, yığcamlığına görə sevirilər. Məişət nağılları daha inandırıcı, real hadisələrə əsaslanaraq yazılır. Uşaqlar bu nağılları reallığına görə daha yaxşı mənimsəyirlər. "Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm", "Qırmızı papaq", "Tülkü tülkü tünbəki", "Cırtan", "Göyçək Fatma" və s. məşhur nağıllar vardır ki, uşaqlar böyük maraq və həvəslə dinləmişlər.

"Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm" nağılında mövzu baxımından qayğıkeşlik, zəhmətkeşlik, mübarizlik ön plandadır. Nağılda ananın uşaqlarına necə qayğı ilə yanaşdığı, onları çətin anında müdafiə etdiyi diqqətdən kənar qalmır. Bu nağıl uşaqların sosial-əxlaq tərbiyəsinin inkişafında nümunəvidir. Tərbiyəvi xarakter daşıyan uşaq ədəbiyyatı nümunələrində zəhmətkeş adamların hiss və həyəcanları, onların məişət və həyat tərzini, tərbiyə üzrə həyat təcrübələri və s. ifadə olunmuşdur.

Uşaq ədəbiyyatının təsiri, eyni zamanda, ondan ibarətdir ki, uşaqların hərtərəfli inkişafına təsir göstərir. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrimiz uşaqlarda insani, nəcib hissləri oyadır, uşaqları tarixi keçmişimizə məhəbbət ruhunda böyüdür. Ədəbiyyatımız tarixin abidələrini, qədim şəhər və kəndlərimizi, ulu yurd yerlərimizi uşaqlara tanıdır və sevdirdir.

Həmçinin onlara doğma yurdun ana təbiətinin bol sulu çaylarına, başı qarlı dağlarına, göllərinə, təbiətin bütün cisimlərinə sevgini öyrədir. Keçmiş dövrdə yaşayan insanların həyatından bəhs edən folklor nümunələrimizdə insanların mübarizələri, qəhrəmanlığı, yaxşı və pis günlərində yaşadıkları həyat tərzi əks olunmuşdur.

Uşaq ədəbiyyatının şifahi qolunun bir növü olan dastanlar geniş istifadə olunan folklor nümunəsidir. Dastanlar həcmcə geniş olan növlərdəndir. Dastanlarımızda qəhrəmanlığa, məhəbbətə, dinimiz İslama geniş yer verilmişdir. Nənə-babalarımız kiçik yaşlılara dastanlardan danışaraq, xalqımızın güclü qüdrətinin olduğunu, həm də insanların Vətəninə, elinə necə bağlı olduğunu onlara aşılayır. Uşaq ədəbiyyatının poetik parçaları ilə uşaqların hərtərəfli tərbiyə olunmasında böyükrolün rolü böyükdür. Böyükrol öz həyat təcrübələri sayəsində uşaqları düzgün istiqamətləndirməyi bacarırlar.

Əxlaq tərbiyəsinə sosial mühitin təsirinin güclü olduğunu deyən Nəcəf bəy Vəzirov yazırdı ki, müsəlmanların belə olmasında mühitin rolü böyükdür. Mühit tərbiyənin əsas amillərindəndir.

Uşaqların maraq dairəsini əhatə edən, həcmcə kiçik, dərin mənə ifadə edən təmsillər əxlaqi-mənəvi səciyyə daşıyır. Burada insanların xüsusiyyətləri heyvan və bitkilər üzərində şəxsləndirilir. M.Ə.Sabir "Qarğa və Tülkü" təmsilinin sonunda belə əxlaqi-tərbiyəvi fikir söyləmişdir:

Olmasaydı cahanda sarsaqlar,
Ac qalardı yəqin ki, yaltaqlar.

Təmsilləri uşaqlara öyrədərkən, mütləq şəkildə məzmunu geniş, başa düşülən şəkildə təhlil olunub, açılmalıdır. Təmsillər bir növ nəsihət şəkildə yazılır.

Rəşid bəy Əfəndiyevin "Uşaq bağçası" adlı kitabında uşaqların savad təlimini, oxu texnikasını inkişaf etdirmək məsələlərini ön plana çəkmişdir. R.B.Əfəndiyev kitabda uşaqların sosial-əxlaqın tərbiyə edilməsinə xüsusilə yer vermişdir.

Kiçik yaşlı uşaqlar emosional, fəallıq göstərən olurlar. Bu səbəbdən uşaqlara sosial tərbiyənin inkişaf etməsində ailə tərbiyəsi tez təsir göstərir. Yəni ədəbiyyat nümunələrimizi uşaq ilk olaraq ailədə anadan öyrənir. Körpə vaxtlarından laylay oxumaq, böyüdükcə şeirləri əzbərlətmək uşaqlarda ədəbiyyata olan maraq dairəsini genişləndirir. Xalq pedaqogikamızın məhsulu olan nağıllar, atalar sözləri, tapmacalar, bayatılar, laylalar, təmsillər və s. uşaqların tərbiyə olunmasında əsas vasitələrdir. Bu nümunələrin yaranıb, yazılmasında məqsəd gələcək nəsillərin tərbiyə olunmasıdır. Ədəbiyyatımız praktik nümunələrdir ki, onlar həyatda baş verən proseslərlə əlaqəndirilir. Keçmiş dövrümüzdə yazı və oxunun olmadığı bir dövrdə böyükrolümüz şifahi və yazılı ədəbiyyatımızdan istifadə edərək uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olmuşlar. Ailənin uşağı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə tərbiyələndirməsi onu həmçinin təhsilə yönləndirmiş olur. Uşaqlar nağılları, şeirləri, tapmacaları, atalar sözlərini şifahi şəkildə öyrənərək, müəyyən qrupda, kollektivdə təqdim edirlər. Uşaqlar hər hansı bir ədəbiyyat nümunəsini öyrənən zaman bu, onun ünsiyyətini, davranışını formalaşdırır. Bunlar uşaqların sosial tərbiyəsinin inkişafına təsir göstərən amillərdəndir. Uşaqlara öyrədilən şeirlər müxtəlif məzmunlarda olur. Məsələn: uşaqlara öyrədilən "Uşaq və buz", "Yaz günləri", "Cücələrım" və s. şeirləri nitqin inkişafı baxımından vacibdir. Uşaqların dinlədikləri şeir parçalarında nədən söhbət getdiyini anlamadıqlarında tərbiyəçi-müəllimlər izahlı şəkildə öyrətməlidir. Əks halda uşaq

öyrəndiyinin mənasını anlamayacaqdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində keçirilən məşğələlərdə, tədbirlərdə hər zaman uşaqların fəaliyyətinə xüsusi yer verilir. Uşaqlar hazırladıqları səhnəciklər, şeir parçaları ilə xüsusi hazırlıqlı şəkildə öz həmyaşıdları, valideynləri, tərbiyəçi-müəllimləri qarşısında çıxış edirlər. Bu, onlarda sərbəst fikir yürütməyə imkan yaradır.

Uşaq ədəbiyyatına dair bir sıra məşhur şeirlər yazmış görkəmli şair Abdulla Şaiq "Uşaq", "Dovşan", "Keçi", "Xoruz", "Bənövşə" və s. şeirlərini uşaqların incə ruhuna toxunaraq yazmışdır. Onun uşaqlar üçün yazdığı hər bir şeiri lakonikdir. "Xoruz" şeirində xoruzun səhərlər banlayaraq insanları yuxudan oyatmasından, xoruzun dəcəl olmasından danışılır. Uşaqlar A.Şaiqin şeirlərini böyük maraqla dinləyib, öyrənmişlər. Şair şeirləri uşaqların maraqlarını nəzərə alaraq yazmışdır. Uşaqların dinlədiyi əsərlər aydın, yaş səviyyələrinə uyğun yazılmalıdır ki, onlar orada öz dünyasını, öz xəyallarını tapa bilsinlər.

Hər bir uşağın sevimlisi olan "Cırtan" nağılında baş qəhrəman Cırtanın ağıllı, tənbel olması nəzərə çarpır. Nağıl tam olaraq uşaqların maraqlarını əhatə edir. Nağılda sehirli qüvvələrə də yer verilib. Sehirlə qüvvələr, fantaziya uşaqları nağılları dinləməyə cəlb edən əsas hissələrdir. Nağılda sehirli qüvvə olan div mənfi obraz olaraq qeyd olunmuşdur. Hər kəsin tanıyıb bildiyi "Göyçək Fatma" nağılı daha çox qız uşaqlarının maraqlarını əhatə edir. Nağılda Göyçək Fatmanın çətin yaşadığı, problemlərlə rastlaşdığı həyatından söhbət gedir.

Uşaq ədəbiyyatına yüksək töhfələrini verən və uşaq yazıçılarından biri olan Zahid Xəlil böyük məsuliyyətlə "Çinar", "Külək", "Gömbəgöy", "Gecə xoruzu" və s. şeirlərini yazmışdır. "Külək" şeirində təbiət hadisəsindən, küləyin təbiətdə necə dəyişikliklərə səbəb olduğundan danışılır:

Sarsıtdı bağça-bağı
Küləyin bu dalğası.
Əyildi məğlub oldu
Ağacların lovğası [2, s.1].

Burada küləyin qarşısında təbiətin aciz qalmasından bəhs olunur. Deməli, uşaq ədəbiyyatı nümunələrimiz həyatdakı hadisələrlə əlaqələndirilərək, cəmiyyətdəki münasibətlərə əsaslanaraq yazılmışdır. Şifahi şəkildə yazılan ədəbiyyat nümunələri xalqın yaşayış tərzini, davranışları ilə əlaqəlidir. Keçmiş dövrlərdə insanlar ədəbiyyatımızı şifahi şəkildə öyrənirdilərsə, hazırkı dövrümüzə isə jurnal, kitab, ensiklopediya və internetdən öyrənir.

Şifahi xalq ədəbiyyatına aid olan atalar sözləri və məsəllər əsl tərbiyə nümunələridir. Əvvəlki dövrlərdə böyüklərin dilindən yaranmış atalar sözləri indiki zamanda da insanın tərbiyə olunmasında əsas vasitədir. Atalar sözləri həyat təcrübəsinə əsasən deyilmiş tərbiyəvi ifadələrdir. Təkcə bizim yox, digər xalqların dilindən deyilmiş atalar sözləri də nümunəvidir. Atalar sözləri mövzu baxımından geniş olub və bir-birlərindən fərqlənirlər. Demək olar ki, həyatda tərbiyə üçün lazım olacaq qədər atalar sözlərimiz var. Atalar sözləri valideyn-övlad, dostluq, Vətən, əmək, doğruluq, din, dil, mərdlik, elm, həyat, azadlıq, ağıl və s. bu mövzularda geniş yazılmışdır. Valideyn-övlad mövzusunda yazılmış bu atalar sözü "Böyük tökəni, kiçik yığar" əbəs yerə atalarımız tərəfindən deyilməmişdir. Yəni uşaq ailədə böyüklərdən nəyi görərsə, cəmiyyətdə də onu da tətbiq edər. Bu səbəbdən də valideynlər

uşaqlarına nümunəvi, sözlə əməlin bir-biri ilə vəhdət təşkil etdiyi formada danışmalıdırlar. "Uşaq gördüyün görər, eşitdiyini deyər" demişdir atalarımız.

Uşaqlar 1-2 yaş aralığında olan zaman yenicə bir sıra sözlər işlətməyə başlayırlar. Onlar öyrəndiyi sözləri böyüklərdən eşidərək təkrar edirlər. Artıq 3-4 yaşlarında daha diqqətli olurlar. Valideynlərinin işlətdiyi hər bir ifadəni uşaq düşdüyü mühitdə, cəmiyyətdə ifadə edir.

Tapmacalar şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılan, üstüörtülü şəkildə yazılan formasıdır. Uşaqların aqlının, yaddaşının, məntiqi təfəkkürünün inkişafında böyük rol oynayan tapmacalar uşaqlar tərəfindən hər zaman sevilir.

Sosial tərbiyə məqsədyönlü şəkildə olan qarşılıqlı fəaliyyətdir. Biz sosial tərbiyəni uşaqlara ailə, dini, hüquqi, mənəvi, əxlaqi və s. cəhətdən aşılayırıq. Ədəbiyyat nümunələrimiz də bu baxımdan geniş əhatə olunmuşdur. Uşaqların əxlaqi, mənəvi tərbiyəsi, inkişafı üçün olan əsərlərə ədəbiyyatımızda kifayət qədər yer verilib.

Dinimizin bir əxlaq nümunəsi olduğu ədəbiyyat nümunələrimizdə ətraflı şəkildə əks olunmuşdur. Xalqımızın mədəniyyətini, mənəviyyatını İslamsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. İslam insanlara düzlüyü, xeyirxahlığı, yaxşılığı öyrədir. Biz İslamın sosial-əxlaqi dəyərlərini atalar sözlərindən, dastanlardan, nağıllardan uşaqlara öyrədə bilərik. Dastanlarımızda dinimizin üstünlükləri, əxlaqi-mənəvi dəyərləri dəqiqliklə göstərilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı əxlaq, etika kitabımızdır. Böyüyə hörmət, ana-ataya məhəbbət, iman-etiqad, Vətəninə, torpağına, elinə-obasına sədaqət və s. dastanın ayrılmaz hissəsidir. Dastanda xalqımızın adət-ənənələrinə, milli mədəniyyətinə, Vətəninə bağlı, sadıq qaldığı öz əksini geniş şəkildə tapmışdır.

"Uşaq ədəbiyyatının spesifikasiyasını yalnız mövzu, mündəricə müəyyən etmir. Yəni nədən yazmaq problemi hələ bu ədəbiyyatın əsas cəhəti deyildir. Uşaq ədəbiyyatında həyatın bütün sahələri əks olunmalıdır. Belə ki, uşaq ədəbiyyatında necə yazmaq çox mühüm məsələdir. Elə uşaq ədəbiyyatının spesifikasiyası da məhz necə yazmaqda meydana çıxır. Görkəmli rus şairi Aqniya Barto (1906-1882) qeyd edirdi ki, uşaqlara hər şeydən, həyatın ən dərin və mürəkkəb problemlərindən danışmaq olar, lakin gənc oxucunun bu problemləri aydın və asan başa düşməsi üçün müəllif xüsusi istedadla malik olmalıdır. O, həmçinin, uşaq ədəbiyyatında əyləncəliliyin və ciddiliyin birbirinə zidd olmamasını qeyd edərək, "uşaq ədəbiyyatının mənaca, məzmunca ciddi, formaca əyləncəli, cazibəli olmalıdır" fikrinə gəlir və belə nəticə çıxarır ki, yalnız bu halda hər cür, hətta ən mürəkkəb fəlsəfi fikir gənc oxucuya çata bilər" [1, Xəlil, Əsgərli, 2007, s.12].

Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar şeir, nağılı dinləyərkən öz təxəyyüllərində əsərlərin məzmununu təhlil edir və canlandırırlar. Bu onların məntiqi təfəkkürünün necə inkişafından asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov, Z.A., Əsgərli, F.F. Uşaq ədəbiyyatı (dərslük). Bakı: 2007. ADPU-nun nəşri, 12 s.
2. Xəlilov, Z.A. Uşaq şeirləri. "Ədəbiyyat" qəzeti. Bakı: 2018, s.1

SUMMARY

Nigar Ismayilova

EXAMPLES OF CHILDREN'S LITERATURE AS A TOOL IN THE SOCIAL EDUCATION OF PRE-SCHOOL CHILDREN

The article talks about examples of children's literature in the social education of preschool children. Various examples of children's literature are included in the analysis and detailed information is given about them. Young children are emotional and active. For this reason, family education has a rapid impact on the development of social education for children. That is, the child first learns our literary examples from birth in the family. Singing lullabies from infancy and memorizing poems as they grow up expands children's interest in literature. Tales, proverbs, riddles, old sayings, lullabies, fables, etc., which are the product of folk pedagogy. are the main means of raising children. The purpose of creating and writing these examples is to educate future generations. Our literature is practical examples that are connected with the processes occurring in life. In our past era, that is, in a time when there was no writing and reading, our elders were engaged in the education of children using our oral and written literature. The family's upbringing of the child with examples of oral folk literature also directs him to education. Children learn fairy tales, poems, riddles, proverbs orally and present them in a certain group or collective. When children study any example of literature, it shapes their communication and behavior. These are factors that influence the development of children's social education. Poems taught to children have different contents. For example: "Child and ice", "Summer days", "My chickens", etc., which are taught to children. poems are important in terms of speech development. When children do not understand what is being said in the poems they listen to, educators-teachers should teach in an explanatory way. Otherwise, the child will not understand the meaning of what he has learned. Children's activities are always given a special place in the exercises and events held in preschool educational institutions. Children perform in front of their peers, parents, educators-teachers with specially prepared skits and poems. This allows them to think freely. It is necessary to teach preschool children easier, simpler, understandable poems. Because the child tries to learn by fully understanding the meaning of the poem and paying attention to the content of the poem.

Key words: *Preschool age, child, social education, children's literature, example, means*

РЕЗЮМЕ

Нигяр Исмаилова

ПРИМЕРЫ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КАК СРЕДСТВА СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНИКА

В статье говорится о примерах использования детской литературы в социальном воспитании детей дошкольного возраста. В анализ включены различные образцы детской литературы и дана подробная информация о них. Маленькие дети эмоциональны и активны. По этой причине семейное воспитание оказывает быстрое влияние на развитие социального воспитания детей. То есть ребенок сначала с рождения в семье усваивает наши литературные примеры. Пение колыбельных с младенчества и заучивание стихов по мере взросления расширяют интерес детей к литературе. Сказки, пословицы, загадки, старинные поговорки, колыбельные, басни и т. д., являющиеся продуктом народной педагогики, являются основным средством воспитания детей. Цель создания и написания этих примеров — просвещение будущих поколений. Наша литература – это практические примеры, связанные с процессами, происходящими в жизни. В нашу прошлую эпоху, то есть во времена, когда не было письменности и чтения, наши старейшины занимались воспитанием детей с помощью нашей устной и письменной литературы. Семейное воспитание ребенка на примерах устной народной литературы также направляет его на образование. Дети устно изучают сказки, стихи, загадки, пословицы и представляют их в определенной группе или коллективе. Когда дети изучают какой-либо образец литературы, это формирует их общение и поведение. Это факторы, влияющие на развитие социального образования детей. Стихи, которые преподают детям, имеют разное содержание. Например: "Ребенок и лед", "Летние дни", "Мои цыплята" и т. д., которым учат детей. Стихи важны для развития речи. Когда дети не понимают, о чем говорится в стихах, которые они слушают, воспитателям-учителям следует преподавать в объяснительной форме. В противном случае ребенок не поймет смысла того, что он выучил. Детской деятельности всегда отводится особое место в упражнениях и мероприятиях, проводимых в дошкольных образовательных учреждениях. Дети выступают перед сверстниками, родителями, воспитателями-педагогами со специально подготовленными сценками и стихами. Это позволяет им мыслить свободно. Необходимо учить дошкольников более легким, простым, понятным стихам. Потому что ребенок пытается учиться, полностью понимая смысл стихотворения и обращая внимание на содержание стихотворения.

Ключевые слова: Дошкольный возраст, ребенок, социальное воспитание, детская литература, пример, средства

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE ECONOMIC EFFICIENCY OF THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION

Arzu SAFARLI

arzu.safarli@aztu.edu.az

Azerbaijan Technical University

SUMMARY

This article explores the theoretical foundations of the economic efficiency of information technologies (IT) in education. The integration of IT in educational systems has revolutionized traditional pedagogical methods, offering innovative solutions to enhance both learning and administrative processes. These technologies include e-learning platforms, digital resources, and administrative software, which collectively streamline educational operations and facilitate more effective teaching and learning experiences. The study examines various aspects of the economic efficiency of IT in education, including cost-effectiveness, productivity improvements, and broader economic impacts. Cost-effectiveness is analyzed by comparing the costs associated with implementing IT infrastructure such as hardware, software, and training with the benefits derived from improved educational outcomes and operational efficiencies. Productivity gains are observed through enhanced access to information and resources, enabling educators and students to work more efficiently. Key theoretical perspectives, such as human capital theory and cost-benefit analysis, are utilized to understand the financial implications of IT in education. Human capital theory suggests that investing in education, particularly through IT, enhances the skills and productivity of individuals, leading to greater economic value. Cost-benefit analysis helps assess whether the financial investments in IT are justified by the outcomes they produce. The findings of the study highlight the significant potential for IT to optimize educational outcomes, increase access to education, and reduce operational costs. These benefits not only enhance the quality and accessibility of education but also contribute to overall economic growth by preparing a more skilled workforce for the future.

Key words: *Information technologies, economic efficiency, education, human capital theory, cost-benefit analysis*

Introduction

The rapid advancement of information technologies (IT) has profoundly impacted numerous sectors, with education being one of the most significantly affected. The adoption of IT in educational institutions has not only revolutionized teaching and learning processes but has also introduced new economic dimensions. This paper delves into the theoretical foundations underlying the economic efficiency of IT in education, emphasizing the cost-benefit relationship and the broader economic implications of integrating these technologies.

The integration of IT in education involves a range of technologies, including digital platforms, e-learning tools, and administrative software. These technologies enhance the teaching and learning experience by providing interactive and personalized educational content, enabling more effective instruction and learning. For example, digital resources

facilitate access to up-to-date information and diverse learning materials, while online platforms offer flexible learning opportunities that cater to different learning styles and schedules.

From an economic perspective, the cost-benefit relationship of IT in education is crucial. Initial investments in IT infrastructure such as purchasing computers, software licenses, and training educators can be substantial. However, the long-term benefits often outweigh these costs. Improved educational outcomes, increased access to education, and enhanced administrative efficiency contribute to the overall economic value of IT investments. By optimizing educational processes and outcomes, IT can lead to a more skilled and adaptable workforce, which is essential for economic growth and development.

Moreover, the broader economic implications of IT integration include increased productivity, innovation, and social inclusivity. IT in education fosters a more equitable distribution of educational resources, bridging gaps in access and opportunity. The potential for IT to drive economic development is significant, as it prepares individuals for a technology-driven job market and supports lifelong learning and continuous skill development.

Theoretical framework:

Human Capital Theory. Human capital theory asserts that investments in education and training significantly boost the productivity and economic value of individuals. By acquiring knowledge and skills, individuals become more efficient and capable in their professional roles. This enhanced capability translates into increased output and higher economic contributions. Investments in human capital, therefore, not only improve individual earning potential but also foster broader economic growth by creating a more skilled and adaptable workforce. Consequently, educational and training initiatives are seen as essential for driving both personal success and overall economic development [Schultz, 1961, p.1-17].

The integration of IT in education aligns with human capital theory by offering tools that enhance learning experiences and skill acquisition. For example, e-learning platforms and digital resources provide personalized learning opportunities tailored to individual needs. This personalization not only improves engagement but also increases the effectiveness of education by addressing diverse learning styles and paces. Such technological advancements ensure that students acquire relevant skills more efficiently, contributing to their overall academic success and preparing them for future professional challenges. Thus, IT plays a crucial role in optimizing educational outcomes and fostering skill development [Becker, 1993, p.214-227].

Cost-Benefit Analysis. Cost-benefit analysis is a crucial tool for assessing the economic efficiency of IT investments in education. This method evaluates the costs associated with implementing IT infrastructure, such as hardware, software, and training, against the benefits, which include improved educational outcomes and administrative efficiency [Boardman, Greenberg, Vining, Weimer, 2018, p.394-399]. Studies indicate that although the initial investment in IT can be significant, the long-term benefits typically justify the expenditure. These benefits include reduced operational costs and improved student performance. Over time, the integration of IT in education leads to greater efficiency in

administrative processes and teaching methods, lowering overall costs. Additionally, the enhanced learning experiences and personalized instruction provided by IT tools contribute to better academic outcomes for students. Thus, while the upfront costs are high, the positive impact on educational quality and operational savings often outweighs the initial investment, making IT a worthwhile expenditure [Leidner, Jarvenpaa, 1995, p.265-291].

Economic impacts of it in education:

Cost Reduction and Efficiency. The implementation of IT in educational institutions offers notable cost-saving opportunities. Digital textbooks and online resources, for instance, diminish the reliance on physical materials, leading to significant cost reductions for both institutions and students. By transitioning from traditional printed materials to digital formats, schools can cut expenses related to production, distribution, and storage of textbooks. This shift also alleviates the financial burden on students, who benefit from more affordable or even free digital resources.

Furthermore, IT-enabled administrative processes contribute to reducing overhead costs by streamlining operations. Automation of routine tasks such as enrollment, grading, and scheduling not only accelerates these processes but also minimizes the need for extensive administrative staff. Efficient management systems improve resource allocation, reducing wastage and optimizing the use of available resources. As a result, educational institutions can allocate their budgets more effectively, directing funds towards enhancing educational quality rather than administrative functions. Overall, these cost reductions facilitate a more sustainable financial model for educational institutions while providing economic benefits to students. [Helsper, Eynon, 2010, p.503-520].

Accessibility and Equity. IT significantly enhances accessibility to education, especially for students in remote or underserved regions. Online learning platforms and virtual classrooms offer flexible and adaptable learning opportunities, effectively eliminating geographical and temporal barriers. These technological advancements allow students from diverse locations to access high-quality educational resources that might otherwise be unavailable to them. By providing equitable access to educational materials and instruction, IT fosters a more inclusive learning environment. This increased accessibility supports social and economic inclusivity by ensuring that all students, regardless of their location or background, have the chance to benefit from educational advancements. Consequently, IT not only improves individual educational outcomes but also contributes to a more balanced distribution of educational resources, promoting greater social equity and economic development [Allen, Seaman, 2016, p.58-60].

Long-Term Economic Benefits. The long-term economic benefits of integrating IT in education are substantial. By providing students with digital literacy and technical skills, educational institutions better prepare them for the evolving job market. These skills are increasingly critical as technology becomes integral to various industries. As students acquire expertise in using digital tools and platforms, they become more adept at navigating and contributing to a technology-driven workforce. This enhanced capability boosts overall workforce productivity, leading to greater efficiency and innovation in the economy. Moreover, a more skilled workforce drives economic growth by fostering higher levels of creativity and competitiveness in the job market. The integration of IT in education thus not

only benefits individual learners but also contributes to broader economic development, ensuring that the workforce remains adaptable and capable in a rapidly changing technological landscape [Brynjolfsson, McAfee, 2014, p.199-214]. The digital transformation of education plays a crucial role in fostering innovation and entrepreneurship, which are vital for economic development. By integrating advanced technologies such as online learning platforms, virtual classrooms, and digital tools, educational institutions create an environment that encourages creative thinking and problem-solving. These technologies enable students to engage in project-based learning, collaborate with peers globally, and access a vast array of resources, which cultivates entrepreneurial skills and innovative mindsets.

Moreover, digital education equips students with the technical skills needed to thrive in a technology-driven economy. This preparation enhances their ability to contribute to and drive economic growth by starting new ventures, developing new products, and pursuing careers in emerging fields. The synergy between digital education and entrepreneurship not only stimulates individual success but also contributes to broader economic advancement, creating a dynamic and competitive economic landscape [Autor, 2015, p.3-30].

Challenges And Considerations

Despite the clear benefits, the integration of IT in education presents several challenges. One significant issue is the digital divide, which exacerbates inequalities between students with differing levels of access to technology. Students from economically disadvantaged backgrounds or remote areas may lack the necessary devices, reliable internet connections, or digital literacy skills, hindering their ability to fully benefit from IT-enhanced educational resources. This divide can lead to disparities in educational opportunities and outcomes, perpetuating existing inequalities. Addressing these challenges requires targeted efforts to ensure equitable access to technology and support for all students. Initiatives such as providing subsidized devices, improving internet infrastructure in underserved areas, and offering digital literacy training can help bridge this gap and ensure that the advantages of IT in education are accessible to every student, regardless of their socio-economic status. Additionally, the high initial costs of IT infrastructure, including the purchase of hardware, software, and related technologies, represent a significant financial burden for educational institutions. These initial investments can be substantial and may strain institutional budgets, especially for schools with limited resources. Furthermore, the need for continuous training and maintenance adds another layer of financial challenge. Ensuring that educators and administrative staff are adequately trained to use new technologies requires ongoing investment in professional development. Regular maintenance and updates are also necessary to keep IT systems functional and secure, further increasing operational costs. These financial challenges can impact the ability of institutions to fully integrate and leverage IT in education, potentially hindering the realization of the technology's long-term benefits. Effective strategies and funding solutions are essential to address these challenges and optimize the economic efficiency of IT investments in education.

Conclusion

The theoretical foundations of the economic efficiency of IT in education highlight the profound impact these technologies can have on transforming educational systems. Although the initial investment in IT encompassing expenses such as purchasing hardware, software development, and staff training can be significant, the long-term advantages make IT a worthwhile investment.

One of the major benefits of IT in education is the enhancement of educational outcomes. Technologies such as interactive learning platforms and digital resources provide students with personalized and engaging learning experiences, which can lead to improved academic performance. Additionally, IT facilitates increased access to education by breaking down geographical and logistical barriers. Online courses and digital libraries enable learners from remote or underserved areas to participate in high-quality educational opportunities, promoting greater inclusivity and equity.

Economic growth is another key benefit of integrating IT into education. By preparing students with essential digital skills and technical knowledge, IT-equipped educational systems help create a more skilled and adaptable workforce. This not only boosts individual career prospects but also contributes to broader economic development through increased productivity and innovation.

Future research should concentrate on overcoming the challenges of IT integration, such as addressing disparities in access to technology and ensuring effective implementation. Innovative solutions are needed to maximize the economic efficiency of IT investments, including scalable technology solutions, supportive policies, and comprehensive training programs. By tackling these issues, the full potential of IT to enhance educational outcomes and drive economic growth can be realized.

REFERENCES

1. Allen, I.E., Seaman, J. (2016). Online Report Card: Tracking Online Education in the United States. Babson Survey Research Group, p.62
2. Autor, D.H. (2015). Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation. *Journal of Economic Perspectives*, 29(3), p.3-30
3. Becker, G.S. (1994). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. University of Chicago Press, p.412.
4. Boardman, A.E., Greenberg, D.H., Vining A.R., Weimer D.L. (2018). *Cost-Benefit Analysis: Concepts and Practice*. Cambridge University Press, p.606.
5. Brynjolfsson, E., McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W. W. Norton & Company, p.281
6. Helsper, E.J., Eynon, R. (2010). Digital natives: Where is the evidence? *British Educational Research Journal*, 36(3), p.503-520
7. Leidner, D.E., Jarvenpaa, S.L. (1995). The Use of Information Technology to Enhance Management School Education: A Theoretical View. *MIS Quarterly*, 19(3), p.265-291
8. Schultz, T.W. (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİLDƏ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Arzu Səfərli

XÜLASƏ

Bu məqalə təhsildə İnformasiya Texnologiyalarının (İT) iqtisadi səmərəliliyinin nəzəri əsaslarını araşdırır. Təhsil sistemlərində İT-nin integrasiyası ənənəvi pedaqoji metodları inqilabi şəkildə dəyişdirərək, həm tədris, həm də idarəetmə proseslərini təkmilləşdirmək üçün innovativ həllər təklif edir. Bu texnologiyalara e-öyrənmə platformaları, rəqəmsal resurslar və inzibati proqram təminatı daxildir ki, bunlar birgə olaraq təhsil əməliyyatlarını asanlaşdırır və daha təsirli tədris və öyrənmə təcrübələrini təmin edir. Tədqiqat təhsildə İT-nin iqtisadi səmərəliliyinin müxtəlif aspektlərini, o cümlədən maya dəyərini, effektivliyini, məhsuldarlığın artımını və daha geniş iqtisadi təsirləri araşdırır. Maya dəyərini effektivliyi İT infrastrukturunun avadanlıq, proqram təminatı və təlim kimi tətbiqi ilə əlaqəli xərclərin təkmilləşdirilmiş təhsil nəticələri və əməliyyat səmərəliliyi ilə əldə edilən faydalarla müqayisəsi ilə təhlil edilir. Məhsuldarlığın artımı məlumat və resurslara daha asan çıxışla müşahidə olunur ki, bu da müəllimlərə və tələbələrə daha səmərəli işləməyə imkan verir. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi və xərclərin səmərəliliyi təhlili kimi əsas nəzəri perspektivlər İT-nin təhsildə maliyyə nəticələrini başa düşmək üçün istifadə olunur. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi xüsusən İT vasitəsilə təhsilə sərmayə qoymağın fərdlərin bacarıq və məhsuldarlığını artıraraq, daha böyük iqtisadi dəyər yaratdığını irəli sürür. Xərclərin səmərəliliyi təhlili İT-yə qoyulan maliyyə investisiyalarının əldə edilən nəticələrlə əsaslandırılıb-əsaslandırılmadığını qiymətləndirməyə kömək edir. Tədqiqatın nəticələri İT-nin təhsil nəticələrini optimallaşdırmaq, təhsilə çıxışı artırmaq və əməliyyat xərclərini azaltmaq üçün əhəmiyyətli potensiala malik olduğunu vurğulayır. Bu faydalar təkcə təhsilin keyfiyyətini və əlçatanlığını artırmır, həm də daha bacarıqlı işçi qüvvəsi hazırlayaraq ümumi iqtisadi artıma töhfə verir.

Açar sözlər: *İnformasiya texnologiyaları, iqtisadi səmərəlilik, təhsil, insan kapitalı nəzəriyyəsi, xərclərin səmərəliliyi təhlili*

РЕЗЮМЕ

Арзу Сафарли

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ РОЛИ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

Эта статья исследует теоретические основы экономической эффективности информационных технологий [ИТ] в образовании. Интеграция ИТ в образовательные системы революционизировала традиционные педагогические методы, предлагая инновационные решения для улучшения учебного процесса и административных функций. Эти технологии включают платформы электронного обучения, цифровые ресурсы и административное программное обеспечение, которые совместно оптимизируют образовательные операции и способствуют более эффективному обучению и преподаванию. Исследование рассматривает различные аспекты экономической эффективности ИТ в образовании, включая рентабельность, повышение производительности и более широкие экономические воздействия. Рентабельность анализируется путем сравнения затрат на внедрение ИТ-инфраструктуры, такой как оборудование, программное обеспечение и обучение, с выгодами, полученными от улучшения образовательных результатов и операционной эффективности. Рост производительности наблюдается за счет улучшенного доступа к информации и ресурсам, что позволяет преподавателям и студентам работать более эффективно. Ключевые теоретические перспективы, такие как теория человеческого капитала и анализ затрат и выгод, используются для понимания финансовых последствий использования ИТ в образовании. Теория человеческого капитала предполагает, что инвестиции в образование, особенно через ИТ, повышают навыки и производительность людей, приводя к увеличению экономической ценности. Анализ затрат и выгод помогает оценить, оправданы ли финансовые вложения в ИТ результатами, которые они приносят. Выводы исследования подчеркивают значительный потенциал ИТ для оптимизации образовательных результатов, увеличения доступа к образованию и снижения операционных затрат. Эти преимущества не только повышают качество и доступность образования, но и способствуют общему экономическому росту, подготавливая более квалифицированную рабочую силу для будущего.

Ключевые слова: Информационные технологии, экономическая эффективность, образование, теория человеческого капитала, анализ затрат и выгод

TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU

Elduzə ƏLİYEVƏ

elduza-aliyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4740-4673>

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

XÜLASƏ

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) müasir cəmiyyətin bütün aspektlərində mühüm rol oynayır. İKT bizim bir-birimizlə ünsiyyət tərzimizi, lazım olan məlumatı necə tapdığımızı, işləməyi, sosial həyatımızı necə idarə etməyimizi dəyişdi. İnformasiya və kommunikasiya müasir iş dünyasının və müasir təhsilin vacib komponentlərinə çevrilib. Bütün dünyada informasiya və kommunikasiya təhsilinə diqqət yetirilir və demək olar ki, bütün təhsil müəssisələrində informasiya və kommunikasiya şöbələri fəaliyyət göstərir. Çünki müasir dünyanın iqtisadi bazası informasiya və kommunikasiyaya əsaslanır.

Açar sözlər: *İnformasiya, texnologiya, təhsil, rabitə, mobil texnologiyalar, təlim prosesi*

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) həyatımızın bir çox aspektlərini dəyişdirən bir texnologiyadır. Son iki-üç onillikdə İKT-nin həyatın hər bir sahəsinə təsiri çox böyük olmuşdur. Bu sahələrin bugünkü fəaliyyət tərzini keçmişindən fərqlidir. Son iyirmi ildə İKT-dən istifadə biznesdə, idarəetmədə və təhsildə bütün fəaliyyət formalarını kökündən dəyişib.

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyası informasiyanın emalı və ötürülməsi üçün bütün texnologiyaları özündə birləşdirən çətin termindir. İKT fərdlərə, müəssisələrə və təşkilatlara kömək etmək üçün artıq mövcud olan rəqəmsal texnologiyaların bütün istifadələrinə baxır.

İKT rəqəmsal məlumatların saxlanması, axtarışı, emalı, ötürülməsi və ya qəbulu ilə əlaqədardır. İKT tədris, öyrənmə və bir sıra təhsil fəaliyyətlərini müxtəlif şəkildə dəstəkləyən hesablama və kommunikasiya vasitələri və funksiyalarıdır.

Təhsil sosial yönümlü bir fəaliyyətdir. Cəmiyyətin qurulmasında mühüm rol oynayır. Təhsil cəmiyyətin həyat səviyyəsini müəyyən edir. Keyfiyyətli təhsil yeni ideyalar, müxtəlif texnologiyaların həyata keçirilməsi yolları və s. təmin etməklə cəmiyyətin bütün aspektlərdə güclənməsinə kömək edir. Dünya sürətlə rəqəmsal informasiyaya keçdiyi bir vaxtda təhsildə İKT-nin rolu getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Təhsildə İKT-dən istifadə edərək, biz daha çox şagird mərkəzli öyrənməyə keçdik.

Təhsil idarəçiliyinə İKT-nin tətbiqinin məqsədləri:

- Təlim nailiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi;
- Gənclərin ehtiyac duyduğu digər əsas bacarıqlar üzrə əsas təhsil və təlim imkanlarının genişləndirilməsi;
- Şagirdlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, sağlam və davamlı inkişafı üçün lazım olan bilik, bacarıq və dəyərlərə yiyələnmələrinin gücləndirilməsi.

İKT-ni universitetlərə, onların strategiyalarına və təhsil proseslərinə daha yaxşı inteqrasiya etməkdir. Bu milli və beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilməlidir. Bu, bacarıq və

çevikliyin artırılması, təlimə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi üçün faydalı olacaq. İKT müəllim mərkəzli təlimdən səriştə əsaslı öyrənməyə keçidi sürətləndirir. Təhsildə İKT-dən istifadə şagirdlərin biliyi necə mənimsəməsinə də təsir edir, yəni:

Şagird mərkəzli təlimdə İnternetdən resurs kimi istifadənin artırılması, öyrənmədə problemyönümlülük, imkanlara, bacarıqlara və nəticələrə yönəlmiş təlim proqramlarının istifadəsi daha ön plana çəkilir. Təhsildə İKT dəyişikliklərin sürücüsü kimi çıxış edir. Bu, müstəqil öyrənməni dəstəkləyir. Şagirdlər İKT-nin köməyi ilə təlim prosesində daha fəal iştirak edirlər.

Təhsildə İKT-nin istifadəsi resurs əsaslı və öyrənən mərkəzli təlimin təmin edilməsi və dəstəklənməsi vasitəsilə bir çox imkanlar açır. O, biliklərin qurulmasının müxtəlif aspektlərini dəstəkləmək üçün fəaliyyət göstərir və getdikcə daha çox öyrənilir. Şagirdlər təlim prosesində İKT-dən nə qədər çox istifadə edərlərsə, qalıcı öyrənməyə nail olunar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov, İ.B. Azərbaycan Respublikasında Vahid Distant təhsil sisteminin yaradılması və inkişafının konseptual məsələləri. Pedaqoji Universitetin xəbərləri. Bakı: 2005. ADPU, №2
2. Əhmədov, İ.B. Elektron tədris vəsaitləri. İdarəetmə və Optimallaşmanın Sənaye Tətbiqi 2-ci Beynəlxalq Konfrans. Konfransın materialları. Bölmə-Təhsildə İKT. Tətbiqi Riyaziyyat İnstitutu. BDU, iyun 2-4. Bakı: 2008, Azərbaycan. s.42-53
3. Башмаков, А.И., Башмаков, И.А. Разработка компьютерных учебников и обучающих систем. — М.: 2003. Информационно-издательский дом Филинь, 616 с.

SUMMARY

Eldusa Aliyeva

THE ROLE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION

Information and communication technologies (ICT) play an important role in all aspects of modern society. ICT has changed the way we communicate with each other, how we find the information we need, how we work, how we manage our social lives. Information and communication have become important components of modern business world and modern education. Information and communication education is emphasized all over the world and almost all educational institutions have information and communication departments. Because the economic base of the modern world is based on information and communication.

Key words: *Information, technology, education, communication, mobile technologies, learning process*

РЕЗЮМЕ

Эльдузе Алиевой

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

Информационные и коммуникационные технологии [ИКТ] играют важную роль во всех аспектах жизни современного общества. ИКТ изменили то, как мы общаемся друг с другом, как мы находим нужную нам информацию, как мы работаем, как мы управляем своей социальной жизнью. Информация и коммуникация стали важными компонентами современного делового мира и современного образования. Информационно-коммуникационному образованию уделяется особое внимание во всем мире, и почти во всех учебных заведениях есть факультеты информации и коммуникации. Потому что экономическая основа современного мира основана на информации и коммуникации.

Ключевые слова: Информация, технологии, образование, коммуникация, мобильные технологии, процесс обучения

ÖZÜNÜMÜDAFİƏ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI PROSESİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN PSIXOLOJİ HAZIRLIĞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nurəddin DAŞDƏMİROV

nuru93@mail.ru

Bakı ş. Sabunçu rayonu, 293 sayılı tam orta məktəb

XÜLASƏ

Məqalədə qeyd edilir ki, uşaqların təhlükəsizliyinin qorunması problemi hər zaman cəmiyyəti düşündürür. Müəllifin fikrincə, bu problemin həlli yollarından biri, ən mühümü, məktəblilərin özünümüdafiə bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir. O qeyd edir ki, onlar ekstremal şəraitdə həyəcanlanmadan, çəşqinlik göstərmədən vəziyyəti qiymətləndirməyi öyrənməlidirlər. Bunun üçün məşqçilər hər bir məşq prosesində onları psixoloji cəhətdən özünümüdafiəyə hazırlamalı və yalnız bundan sonra praktiki olaraq priyomların öyrədilməsinə başlamaları daha yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Məqalədə özünümüdafiə bacarıqlarının formalaşdırılması prosesində şagirdlərin psixoloji hazırlığının xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır və dəyərli tövsiyələr verilir. Qeyd edilir ki, təkbətək döyüşlə məşğul olan insan daim müxtəlif çətinlikləri, o cümlədən fiziki, psixoloji çətinlikləri və ağrı hislərini dəf etməyi, ekstremal şəraitdə qərarlar qəbul etməyi və vəziyyəti təhlil etməyi bacarmalıdır. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmağı təmin edən zəruri keyfiyyət əzmkarlıqdır. İradə keyfiyyətləri özünü idarə etmədə, dözümlülükdə, təşəbbüskarlıqda və intizamlılıqda özünü göstərir. Öz növbəsində, bu keyfiyyətlər: çəşqinlik, məyusluq, döyüşdən əvvəl və ya döyüş zamanı baş verə bilən mənfi emosiyaların aradan qaldırılması üçün tələb olunur. Taktiki düşüncələr sırf müdafiə xarakterli ola bilər. Müdafiəni yerinə yetirərkən əks hücum üçün ani olaraq hücumçunun zəif tərəflərini dərhal aydınlaşdırmaq lazımdır. Müdafiə üsullarını tətbiq etmək, ilk növbədə, rəqibi hücum etmək imkanı və istəklərindən məhrum etmək məqsədi daşıyır. Bacarıqla tətbiq olunan priyom rəqibə dözülməz ağrı verir və o, dərhal hücum etmək arzusundan vaz keçir. Şəxsiyyətin daxilində gedən psixi və psixoloji proseslər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Psixi proseslərə aşağıdakılar aiddir: duyğular, qavrayış, təsəvvür, əzələ yaddaşı, diqqət, emosiya, istək, və s. Sonda qeyd edilir ki, yeniyetmə şagirdlərin təlim məşqləri bu tövsiyələrin yerinə yetirilməsi ilə keçirilərsə, onların özünümüdafiə qabiliyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırılmış olar. Onlarda özünəgüvən, təmkinlilik, dözümlülük, əzmkarlıq kimi psixoloji keyfiyyətlərin formalaşmasına zəmin yaradar.

VƏTƏNDAŞ ELMİ LAYİHƏLƏRİNDƏ STEAM TƏHSİLİN İMKANLARI

Nərgiz VERDİYEVA

nergiz_verdieva@mail.ru

İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

XÜLASƏ

Elm sadəcə tədqiqatdan ibarət deyil və onun məqsədi dinamik şəkildə cəmiyyətlə əlaqəlidir. Bu ətraf mühiti və hadisələrin necə baş verdiyini öyrənmək üçün istifadə edilə bilən və bəşəriyyəti irəli aparmağa kömək edə biləcək bir vasitədir. Könüllülər və ya qeyri-peşəkar alimlər tərəfindən aparılan elmi tədqiqatlar kimi müəyyən edilən, elmin yeni istiqaməti kimi formalaşan vətəndaş elmi, geniş ictimaiyyətin elmi məsələlərlə əlaqəsini artırmaq üçün vacib bir yanaşmaya çevrilmişdir. Ənənəvi olaraq, STEM (elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat) modelinə əsaslanan vətəndaş elmi böyük miqyaslı verilənlərin toplanması və elmi prosesin təkmilləşdirilməsi üçün güclü bir vasitə olmuşdur. Son illərdə STEM modelinə incəsənətin də daxil edilməsi – STEAM paradigmasının yaradılması – yaradıcılıq və tənqidi təfəkkürün yeni ölçülərini əlavə edərək, ictimaiyyətin cəlb edilməsi və təhsilin elmdə inteqrasiyası üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Vətəndaş elmi layihələrində bu elementləri birləşdirən STEAM təhsili getdikcə daha çox tətbiq olunur. Məqalənin məqsədi STEAM təhsili ilə vətəndaş elmi arasındakı qarşılıqlı təsirləri tədqiq etmək, incəsənətin daxil edilməsinin vətəndaş elmi layihələrində problemlərin həlli, yaradıcılıq və inklüzivliyi necə artırdığını nəzərdən keçirməkdir. Məqələdə, həmçinin müxtəlif araşdırmalar təhlil edilməklə vətəndaş elmi təşəbbüslərində STEAM modelinə əsaslanan yanaşmaların təhsil təcrübələrini müsbət yöndə necə dəyişdirə biləcəyi, daha dərin və demokratikləşdirilmiş elmi nəticələrə töhfə verə biləcəyi göstərilir. STEAM təhsilinin vətəndaş elmi təşəbbüslərinə inteqrasiyası araşdırılır. Bu inteqrasiyanın ictimai fəallığı, yaradıcılığı və elmi maarifləndirməni inkişaf etdirmək potensialı vurğulanır. Bu sahələrin qarşılıqlı fəaliyyəti qlobal çağırışları həll etmək, interdisciplinar düşüncəni təşviq etmək və elmi tədqiqatları demokratikləşdirmək üçün innovativ yollar təklif edir. STEAM təhsilinin müxtəlif cəmiyyətlərə elmi tədqiqatlarda fəal iştirak etmək səlahiyyətinin verilməsində rolu göstərilir, bununla da həm təhsilin, həm də vətəndaş elminin daha geniş ictimai təsiri vurğulanır.

Açar sözlər: Vətəndaş elmi, STEAM, təhsil, inteqrasiya, İKT

Giriş

Elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat [STEM] sahələrində güclü işçi qüvvəsinə tələbat artmaqdadır. Bu ehtiyac akademik, qeyri-kommersiya və hökumət qurumları tərəfindən tanınır, lakin bu sahələrdə işçilərin işlə təmin edilməsi, təlimləri və cəlb olunması sahəsində bəzi çətinliklər var. Müəllimlər və alimlərin bu çətinliklərdən bəzilərinin öhdəsindən gəlməyə çalışdıqları üsullardan biri də incəsənət vasitəsilə gələcək alimlərin yetişdirilməsinə yaradıcılıq aşılamaqdır. STEAM (elm, texnologiya, mühəndislik, incəsənət və riyaziyyat) proqramları müxtəlif elm sahələri arasında əməkdaşlığı təşviq edən praktiki təlim imkanlarını özündə birləşdirir. Elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat fənlərinə vizual elementlərin daxil edilməsi innovasiya üçün bir meyar olaraq xidmət edə bilər (Segarra et al., 2018, pp.10-1128).

Elm sahələri, incəsənət və vətəndaş elmi fəaliyyətlərini birləşdirərək həm biliklərin ötürülməsini asanlaşdırır, həm də interdisciplinar əlaqələri daha dərinə başa düşməyə kömək edə bilirlər. Bu yanaşma tələbələri öyrəndiklərini real problemlərə tətbiq etməyə həvəsləndirir, onların təhsilinin aktuallığını və tətbiqini gücləndirir.

Elm, texnologiya, mühəndislik, incəsənət və riyaziyyatı özündə birləşdirən STEAM təhsili vətəndaş elmi layihələrində getdikcə daha çox tətbiq olunur. Bu multidissiplinar yanaşma vətəndaş alimlərə elmi tədqiqatlara mənalı töhfə vermək üçün zəngin və cəlbedici bir mühit təmin edir [Santos et al., 2023, pp.274-291].

Vətəndaş elmi layihələrində STEAM təhsilinin hazırkı vəziyyəti layihələrin əhatə dairəsini genişləndirmək üçün əlverişli bir şərait yaradır. Bunu fəal iştirakın artması, təlim prosesinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və cəmiyyət quruculuğunda aydın görmək olar.

STEAM elementlərindən istifadə edən vətəndaş elmi layihələri çox zaman bədii və ya yaradıcılıq meylləri olanlar da daxil olmaqla, daha çox iştirakçı cəlb edir. Bu müxtəliflik innovativ problemlərin həlli və məlumatların vizuallaşdırılması üsullarına ehtiyac yaradır. STEAM əsaslı vətəndaş elmi layihələri iştirakçılara elmi konsepsiyaları daha dərinə dərk etmək, həmçinin tənqidi düşünmə, problem həll etmə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanları təklif edir. Bundan başqa, vətəndaş elminin əməkdaşlıq xarakteri STEAM-in yaradıcı aspektləri ilə birlikdə iştirakçılar arasında icma və aidiyyət hissini gücləndirə bilər. Vətəndaş elmində incəsənət elementinin rolu İncəsənət (Art) elmi anlayışları bədii ifadələrə daxil edir. Vizuallaşdırma həm sənətdə, həm də elmdə ideya və konsepsiyaları çatdırmaq üçün çox vacibdir. Elmi ruhlu bir çox incəsənət adamı elmi illüstrasiya sahəsinə daxil olur, burada onlar yeni elmi kəşfləri sənədləşdirməyə kömək edir və elmin mücərrəd hissələrini şərh etməyi asanlaşdırır. Öz növbəsində incəsənət alimləri onların yaradıcılığı ilə əlaqələndirir, elmi proseslərin, kəşflərin mübadiləsinə kömək edir. İncəsənət və elmin kəsişməsinə bir nümunə tibbi illüstrasiya sahəsidir. Tibb illüstratorları insan orqanizminin və onun daxili mexanizmlərinin dəqiq təsvirlərini yaratmaq üçün öz bədii bacarıqlarından istifadə edirlər. Bununla mürəkkəb tibbi prosedurlar və vəziyyətlərin anlaşılması asanlaşır. Tibb illüstratorları anatomiya və fiziologiyaya dərinə dərk etməli, həmçinin insan orqanizminin vizual cəlbedici və dəqiq təsvirlərini yaratmaq bacarığına malik olmalıdırlar.

İncəsənət və elmin kəsişməsi memarlıq sahəsində də özünü göstərir. Dizaynlarının struktur cəhətdən sağlam və təhlükəsiz olmasını təmin etmək üçün memarlar fizika və mühəndisliyi dərinə başa düşməlidirlər. Eyni zamanda memarlar estetik və funksionallıq kimi amilləri nəzərə alaraq öz binalarına yaradıcı baxışa malik olmalıdırlar. Memarlıqda davamlı materiallardan və yaşıl texnologiyalardan istifadə elmin bina dizaynı sənətini təkmilləşdirməsinin əsas nümunəsidir.

Bundan başqa, elmi vizuallaşdırma sahəsində sənət və elmin kəsişməsi aydın görünür. Alimlər çox vaxt mürəkkəb elmi anlayışları ictimaiyyətə çatdırmaq üçün incəsənətdən istifadə edirlər. Elmi vizuallaşdırma elmi məlumat və ideyaları təqdim etmək üçün fotoqrafiya, animasiya və illüstrasiya kimi müxtəlif sənət formalarından istifadə edir. Bu, nəinki elmi konsepsiyaların ictimaiyyət üçün daha əlçatan olmasına kömək edir, həm də təbii dünyanı daha dərinə dərk etməyə kömək edir.

Layihələrdə STEAM təhsilinin imkanları

STEAM təhsilinin vətəndaş elmi layihələrində tətbiqinin verdiyi imkanlara baxaq:

Məlumatların vizuallaşdırılması və storytelling: STEAM təhsili iştirakçıları elmi məlumatları vizuallaşdırmaq və çatdırmaq üçün yaradıcı yollar inkişaf etdirməyə təşviq edə bilər, tədqiqat nəticələrini daha əlçatan edir və daha geniş auditoriya üçün cəlbedici edir;

• *Texnoloji innovasiya:* Vətəndaş alimlər, xüsusən də ətraf mühitin monitorinqi və mühafizəsi kimi sahələrdə məlumatların toplanması və təhlili üçün yeni texnologiyaların və vasitələrin inkişafına töhfə verə bilərlər [Aberasturi Rodriguez et al., 2024, p.26];

• *İnterdissiplinar tədqiqat:* STEAM əsaslı vətəndaş elmi layihələri mürəkkəb sosial problemləri həll etmək üçün müxtəlif sahələrdən mütəxəssisləri bir araya gətirərək fənlərarası tədqiqatları asanlaşdırmağa imkan verir;

• *İnklüziv iştirak:* İncəsənət və yaradıcılığı vurğulamaqla, STEAM təhsili, xüsusən də ənənəvi olaraq elm və ya texnologiya ilə eyni ola bilməyənlər üçün daha inklüziv və əlçatan vətəndaş elmi layihələri yaratmağa kömək edə bilər.

STEAM əsaslı vətəndaş elmi layihələrində incəsənət elementlərinin tətbiqini əsasən, aşağıdakı formalarda əks olunur:

• Rəsm, sənət və ya heykəltaraşlıq kimi üsullardan istifadə edərək elmi məlumatların vizual təqdimatlarının yaradılması;

• İqlim dəyişkənliyinin dalğalanması kimi elmi məlumatları təmsil etmək üçün səs-dən istifadə;

• Elmi kəşflərə və ya müşahidələrə əsaslanan hekayələrin hazırlanması – storytelling [Zorenböhrer et al., 2022, pp.135-149]. STEAM təlim təcrübələrindən istifadəni genişləndirmək üçün yanaşma təklif edilir. Vətəndaş alimlər STEAM bacarıqlarını tətbiq edərkən və təkmilləşdirərkən şəxsi maraq və təcrübə hekayələrini paylaşır və müzakirə edirlər. Onlar hekayənin bütün mərhələlərinə, o cümlədən onun birgə yaradılması və konsepsiyasına, məlumatların toplanmasına, seminarlarda müzakirələrə, müvafiq nəticələrin yaradılmasına töhfə verirlər. Yanaşmada məkan olaraq hekayələrin baş verdiyi yerlərə diqqət yetirilir. Hekayələr məlumatların toplanması, vizuallaşdırılması və müzakirə üçün diqqət mərkəzində olan xəritə əsaslı platformaya yüklənir. Şəxsi iştirak vasitəsilə vətəndaş alimlər həvəsləndirilir ki, bu da platformadan davamlı istifadəni və rəqəmsal bacarıqlarda effektiv potensialların yaradılmasını təşviq edir;

• Elmi problemləri həll etmək üçün prototiplərin yaradılması – dizayn əsaslı tədqiqat.

STEAM təhsili sürətli inkişafa davam etdikcə, onun vətəndaş elmi layihələrinə inteqrasiyası daha da genişlənəcək və elmi tədqiqatlarda ictimaiyyətin iştirakı üçün yeni və maraqlı imkanlar təklif edəcək.

STEAM əsaslı bəzi vətəndaş elmi layihələrini nəzərdən keçirək:

Vətəndaş elmi layihələrində incəsənət elementlərinin tətbiqini bir sıra layihələrdə görmək mümkündür. Məsələn, Zooniverse platformasında bədii elementləri ehtiva edən çoxlu sayda vətəndaş elmi layihələri var. *Galaxy Zoo* layihəsində iştirakçılardan qalaktikaları görünüşlərinə görə təsnif etmək, *Penguin Watch* layihəsində isə foto və videolarda pinqvinləri müəyyən etmək tələb olunur. *Fold.it* oyun əsaslı layihəsinin iştirakçıları protein strukturlarını qatlamaqla tədqiqatçılara Alzheimer və Parkinson kimi xəstəlikləri anlamağa kömək edə bilər. *Eyewitness Science* layihəsi isə iştirakçıları günəş tutulmaları, meteor yağışları və ya qeyri-adi hava hadisələri kimi təbiət hadisələrinin foto

və videolarını təqdim etməyə dəvət edir.

Vətəndaş elmində texnologiya elementi özünü müxtəlif mobil tətbiqlərdə göstərir. Hazırda, bir çox layihələrdə iştirakçılara məlumat toplamaq və tədqiqata birbaşa öz smartfonlarından töhfə vermək üçün şərait yaradan xüsusi mobil tətbiqlər var. *Naturalist*, *Pl@ntNet*, *eBird* kimi layihələrin mobil tətbiqləri buna nümunə ola bilər. Mühəndisliyin vətəndaş elmində tətbiqinə aid *Solar Citizen* layihəsini nəzərdən keçirmək olar. Bu layihənin iştirakçıları günəş enerjisi istehsalına nəzarət etməyə və tədqiqatçılara günəş enerjisi sistemlərinin effektivliyini başa düşməyə kömək etmək üçün öz məlumatlarını paylaşmağa təşviq edir.

Bəzi layihələrdə riyaziyyat elminin elementlərinə rast gəlmək olar. Hər il keçirilən *Pi Day Challenge* tədbiri iştirakçıları mümkün qədər çox pi rəqəmini hesablamağa sövq edir, bununla da riyazi sabitlər üzrə davam etməkdə olan tədqiqatlara töhfə verir. *SETI@Home* layihəsi planetimizdən kənarında intellekt axtarmaq üçün kompüterin işləmədiyini vaxtdan səmərəli və çox maraqlı üsulla istifadə edir. İştirakçılar astronomik məlumatlar əsasında hesablamalar aparan ekran qoruyucu (screensaver) yükləyə bilərlər.

Problemlər və gələcək tədqiqat istiqamətləri

STEAM təhsili bir çox elmlərdə olduğu kimi, vətəndaş elmində də perspektivli sahə kimi özünü göstərir. Bununla belə, STEAM modelinin geniş potensialı ilə yanaşı, onun vətəndaş elminə inteqrasiyası bir sıra problemlər yaratdığını da qeyd etmək lazımdır. Bunlara fənlərarası layihələrin maliyyələşdirilməsinin təmin olunması, ənənəvi STEM təhsilinin tərəfdarlarının mənfi yanaşmasını aradan qaldırmaq, həmçinin elmi və bədii komponentləri adekvat şəkildə tarazlaşdıran kurikulumların hazırlanması daxildir. Bundan əlavə, vətəndaş elmi layihələrində həm elmi əsaslılığın, həm də yaradıcı ifadənin bərabər qiymətləndirilməsi vacibdir. Bu, onların uğurlu olması üçün əsas şərtlərdən biridir.

Nəticə

İncəsənətin yaradıcılıq elementini, elm və texnologiyanın ciddiliyi ilə birləşdirən vətəndaş elmi layihələri geniş ictimaiyyətə elmi tədqiqatlarda iştirak etmək üçün unikal və maraqlı bir yol təklif edir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, vətəndaş elmində STEAM yanaşmasının gələcəyi təhsil işçiləri, elm adamları, incəsənət adamları və cəmiyyətlər arasında daha dərin əməkdaşlıqların inkişaf etdirilməsindən birbaşa asılıdır. Bu əməkdaşlıqlar təhsil müəssisələri, dövlət dəstəyi və qeyri-kommersiya təşkilatları vasitəsilə rəsmiləşdirilə bilər. Virtual realıq və süni intellekt kimi texnologiyalarda irəliləyişlər də incəsənət və elmi inteqrasiya etmək, vətəndaşları yeni metodlarla cəlb edən təcrübələr yaratmaq üçün yeni metodlar təklif edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aberasturi, Rodríguez A., Bandera, I.F., & Navarro, Pedreño, J. (2024). Can Citizens Do Science? Science in Common and Social Responsibility. *Sci*, 6(2), p.26
2. Davis, A.O. (2020). Art and science: Utilizing STEAM education to promote empathetic scientific literacy and global citizenship
3. Santos, M., Carlos, V., & Moreira, A.A. (2023). Towards interdisciplinarity with STEAM

educational strategies: the Internet of Things as a catalyser to promote participatory citizenship. Educational Media International, 60 (3-4), p.274-291

4. Segarra, V.A., Natalizio, B., Falkenberg, C.V., Pulford S., & Holmes R.M. (2018). STEAM: Using the arts to train well-rounded and creative scientists. Journal of microbiology & biology education, 19(1), p.10-1128
5. Zorenböhmer, C., Missoni-Steinbacher E., Jeremias P., Öttl U., & Resch B. [2022]. STEAM Stories: A Co-creation Approach to Building STEAM Skills through Stories of Personal Interest. GI_Forum 2022, 10, p.135-149

SUMMARY

Nargiz Verdiyeva

STEAM EDUCATION OPPORTUNITIES IN CITIZEN SCIENCE PROJECTS

Science is more than just research and its purpose is dynamically related to society. It is a tool that can be used to study the environment and how things happen, and can help advance humanity. Citizen science, defined as scientific research conducted by volunteers or lay scientists, emerging as a new direction of e-science, has become an important approach to increase the engagement of the general public with scientific issues. Traditionally based on the STEM (science, technology, engineering and mathematics) model, citizen science has been a powerful tool for large-scale data collection and scientific process improvement. In recent years, the inclusion of the arts in the STEM model—creating the STEAM paradigm—has added new dimensions of creativity and critical thinking, creating new opportunities for community engagement and the integration of education into science. STEAM education that combines these elements in citizen science projects is increasingly applied. The purpose of the article is to explore the interactions between STEAM education and citizen science, to consider how the inclusion of the arts enhances problem-solving, creativity, and inclusivity in citizen science projects. The article also analyzes various studies and shows how approaches based on the STEAM model in citizen science initiatives can positively transform educational experiences and contribute to deeper and democratized scientific outcomes. Integrating STEAM education into citizen science initiatives is explored. The potential of this integration to foster social activism, creativity and scientific awareness is highlighted. The interaction of these fields offers innovative ways to address global challenges, promote interdisciplinary thinking, and democratize scientific research. The role of STEAM education in empowering diverse communities to actively participate in scientific research is highlighted, highlighting the broader societal impact of both education and citizen science.

Key words: *Citizen science, STEAM, education, integration, ICT*

РЕЗЮМЕ

Наргиз Вердиева

ВОЗМОЖНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ STEAM В ГРАЖДАНСКИХ НАУЧНЫХ ПРОЕКТАХ

Наука – это больше, чем просто исследования, и ее цель динамически связана с обществом. Это инструмент, который можно использовать для изучения окружающей среды и того, как все происходит, и который может помочь развитию человечества. Гражданская наука, определяемая как научные исследования, проводимые волонтерами или учеными-непрофессионалами, ставшая новым направлением электронной науки, стала важным подходом к увеличению вовлеченности широкой общественности в научные проблемы. Гражданская наука, традиционно основанная на модели STEM [наука, технология, инженерия и математика], стала мощным инструментом для крупномасштабного сбора данных и улучшения научных процессов. В последние годы включение искусства в модель STEM [создание парадигмы STEAM] добавило новые измерения творчества и критического мышления, создав новые возможности для участия сообщества и интеграции образования в науку. Образование STEAM, сочетающее эти элементы в проектах гражданской науки, находит все более широкое применение. Цель статьи – изучить взаимодействие между образованием STEAM и гражданской наукой, рассмотреть, как включение искусства способствует решению проблем, творчеству и инклюзивности в проектах гражданской науки. В статье также анализируются различные исследования и показано, как подходы, основанные на модели STEAM в инициативах гражданской науки, могут положительно изменить образовательный опыт и способствовать более глубоким и демократизированным научным результатам. Изучается интеграция образования STEAM в инициативы гражданской науки. Подчеркивается потенциал этой интеграции для стимулирования социальной активности, творчества и научной осведомленности. Взаимодействие этих областей предлагает инновационные способы решения глобальных проблем, продвижения междисциплинарного мышления и демократизации научных исследований. Подчеркивается роль образования STEAM в расширении возможностей различных сообществ для активного участия в научных исследованиях, подчеркивая более широкое социальное влияние как образования, так и гражданской науки.

Ключевые слова: *Гражданская наука, STEAM, образование, интеграция, ИКТ*

NAXÇIVAN TƏHSİLİNİN STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARI

Könül MİKAYILOVA

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

XÜLASƏ

Naxçıvan təhsilinin strateji planlaşdırılması və inkişafı geniş islahatlar və modernləşmə tədbirlərinə əsaslanır. Əsas istiqamətlər məktəb binalarının yenidən qurulması, yeni təhsil müəssisələrinin yaradılması, müasir tədris proqramlarının tətbiqi, rəqəmsal təhsilin və virtual platformaların inkişafı, müəllimlərin ixtisaslarının artırılması və beynəlxalq əməkdaşlıqlarla dəstəklənir. Ekoloji, vətənpərvərlik və sağlamlıq təhsilinin təşviqi, eləcə də təhsilin keyfiyyətinə nəzarət sistemləri bu prosesin ayrılmaz hissəsidir. Bu strategiyalar, Naxçıvan təhsilinin müasir dünya təhsil standartlarına integrasiya olunmasına yönəlib.

Açar sözlər: *İnkişaf, tendensiya, strategiya, texnologiya, əməkdaşlıq*

Giriş

Naxçıvan Respublikasında təhsil sisteminin inkişaf perspektivləri bir neçə strateji istiqamətdə formalaşdırılır. Təhsil sahəsində modernləşmə, infrastrukturun yenilənməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırma üzrə aparılan islahatlar təhsilin keyfiyyətini artırmağa yönəlib.

Naxçıvan təhsilində strateji planlaşdırmanın əsas istiqamətləri aşağıdakı kimidir:

1. Təhsil sisteminin struktur dəyişiklikləri və infrastruktur inkişafı.

- Məktəb binalarının yenidən qurulması və təmiri: Strateji planlaşdırma çərçivəsində məktəb binalarının təmir edilməsi və yenilərinin tikilməsi əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. Məqsəd müasir standartlara cavab verən, təhlükəsiz və texnoloji təchizatla təmin olunmuş təhsil müəssisələrinin yaradılmasıdır;

- Yeni məktəb və təhsil müəssisələrinin yaradılması: Kənd və şəhər ərazilərində təhsil imkanlarını genişləndirmək üçün yeni məktəblərin tikilməsi və regional təhsil mərkəzlərinin formalaşdırılması.

- STEM mərkəzlərinin və laboratoriyaların qurulması.

Naxçıvanda məktəblərin rəqəmsal infrastrukturunun gücləndirilməsi məqsədilə bir çox təhsil müəssisəsi müasir texnologiyalarla təchiz edilib. Sınıf otaqlarına kompüterlər, interaktiv lövhələr və sürətli internet qoşulub. Bu, müəllimlərin interaktiv dərs metodları tətbiq etməsinə və şagirdlərin daha müasir təhsil alma imkanlarına səbəb olub.

2. Müasir təhsil proqramlarının tətbiqi.

- Dəyişən tədris proqramları: Müasir dövrün tələblərinə cavab vermək üçün Naxçıvanın təhsil strategiyasında tədris proqramlarının müasirləşdirilməsi prioritet olmuşdur. Bu proqramlar, beynəlxalq təhsil standartları və yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq yenilənmişdir;

- Təhsilin əlçatanlığı və keyfiyyətli təhsil: Təhsil bərabərliyinin təmin edilməsi üçün bütün bölgələrdə şagirdlərin yüksək keyfiyyətli tədris proqramlarına çıxışı təmin olunur.

Xüsusilə kənd yerlərində təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirilir.

3. Texnologiyanın təhsilə inteqrasiyası.

- Rəqəmsal təhsilin genişləndirilməsi: Strateji planlaşdırmanın vacib hissəsi kimi, Naxçıvanda rəqəmsal təhsilin inkişaf etdirilməsi əsas prioritetdir. Bu, elektron dərsliklər, onlayn dərslər və təhsil resurslarının şagirdlərə əlçatan olmasını təmin edir;

- Virtual təhsil platformaları: Pandemiya dövründə yaranan virtual tədris metodlarının genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi strateji planların tərkib hissəsidir.

"Elektron Təhsil" layihəsi çərçivəsində onlayn təhsil resursları və rəqəmsal platformalar yaradılıb. Bu platformalar vasitəsilə müəllimlər dərs planlarını onlayn hazırlaya, şagirdlər isə evdən təhsil ala bilərlər. Şagirdlərə və müəllimlərə "E-dərslik" platforması vasitəsilə rəqəmsal dərsliklər təqdim olunur. Naxçıvan məktəblərində şagirdlər üçün proqramlaşdırma və kodlaşdırma dərsləri təşkil olunub. Məktəblərdə informatika fənni tədris olunur, həmçinin müxtəlif rəqəmsal bacarıq proqramları həyata keçirilir. Bu, gənclərin texnoloji biliklərini artırmaq və gələcəkdə texnoloji sahələrdə karyera qurmaq üçün zəmin yaradır. Naxçıvanda fəaliyyət göstərən peşə məktəbləri və kollec tədris proqramlarına texnoloji sahədə biliklər daxil edilib. Bu təhsil müəssisələrində tələbələrə kompüter elmləri, informasiya texnologiyaları və digər rəqəmsal sahələr üzrə ixtisaslaşma imkanı verilir. Eyni zamanda peşəkar təhsil müəssisələri müasir avadanlıqlarla təchiz olunub.

4. Müəllim kadrlarının ixtisasının artırılması və inkişafı.

- Müəllimlərin peşəkar inkişafı: Müəllimlərin müasir tədris metodlarını mənimsəməsi üçün davamlı təlim proqramları həyata keçirilir. Xaricdə təhsil proqramları və təcrübə mübadiləsi də nəzərdə tutulur;

- İxtisasartırma proqramları: Müəllimlərin peşəkarlığını artırmaq üçün Naxçıvanda müxtəlif seminarlar və kurslar təşkil edilir. Bu, müəllimlərin müasir texnologiya və metodlarla işləməsini təmin edir.

5. Beynəlxalq əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi.

- Beynəlxalq təhsil proqramları: Naxçıvan təhsil sisteminin dünya səviyyəsinə inteqrasiya etməsi üçün beynəlxalq proqramlar və layihələrdə iştirak gücləndirilir. Bu, xarici universitetlərlə əməkdaşlıq, tələbə mübadiləsi və beynəlxalq təcrübələrin yerli təhsil sistemində tətbiqini əhatə edir;

- Xarici universitetlərlə əlaqələr: Şagirdlər və müəllimlər üçün xarici universitetlərdə təhsil və təlim imkanları yaradılır, bu da onların bilik və bacarıqlarının genişlənməsinə şərait yaradır.

6. Sosial və ekoloji tərbiyə.

- Ekoloji və vətənpərvərlik təhsili: Gənclərin ekoloji şüurunun və vətənpərvərlik ruhunun inkişafı üçün xüsusi təhsil proqramları tətbiq edilir. Bu, məktəbdaxili tədbirlər və ictimai layihələrlə gücləndirilir;

- Sağlamlıq və idman təhsili: Şagirdlərin fiziki və əqli sağlamlığının qorunması üçün idman təhsili və sağlam həyat tərzi təşviq olunur.

7. Monitorinq və Qiymətləndirmə Sistemləri.

- Keyfiyyətə nəzarət: Təhsil sisteminin davamlı inkişafını təmin etmək üçün strateji planlar çərçivəsində təhsilin keyfiyyətinə nəzarət mexanizmləri yaradılıb. Məktəblər və müəllimlərin fəaliyyəti müntəzəm olaraq qiymətləndirilir.

İnkışaf tendensiyalarından danışıarkən qarşılaşılan çətinlikləri də qeyd etmək lazımdır:

- texnoloji avadanlıqların əlçatanlığı. Bəzi məktəblərdə və ya ucqar bölgələrdə texnologiyaların kifayət qədər geniş yayılmaması səbəbindən müəllim və şagirdlər bu imkanlardan tam yararlanma bilmir. Bu səbəbdən bölgələr üzrə bərabər imkanların təmin edilməsi vacibdir;

- texnologiya ilə bağlı biliklərin məhdudluğu. Müəyyən bir hissə müəllim və şagird texnoloji biliklərdən tam istifadə etməkdə çətinlik çəkir. Bunun üçün müntəzəm təlimlərin və seminarların təşkili vacibdir.

Nəticə

Naxçıvanın təhsil sistemi texnologiyadan istifadəni daha da genişləndirərək rəqəmsal transformasiyanı davam etdirə bilər. Bu, tədrisin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, şagirdlərin global texnoloji trendlərə uyğun biliklər qazanmasını təmin edəcək.

SUMMARY

Konul Mikayilova

STRATEGY OF NAKCHIVAN EDUCATION PLANNING AND DEVELOPMENT TRENDS

Strategic planning and development of education in Nakhchivan is based on large-scale reforms and modernization measures. The main directions are supported by the reconstruction of school buildings, the creation of new educational institutions, the introduction of modern educational programs, the development of digital education and virtual platforms, advanced training of teachers, and international cooperation. An integral part of this process is the promotion of environmental, patriotic and health education, as well as educational quality control systems. These strategies are aimed at integrating Nakhchivan education into modern world educational standards.

Key words: *Development, trend, strategy, technology, cooperation*

РЕЗЮМЕ

Конуль Микаилова

СТРАТЕГИЯ НАХЧИВАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ТЕНДЕНЦИИ ПЛАНИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ

Стратегическое планирование и развитие образования Нахчывана основано на масштабных реформах и мерах по модернизации. Основные направления поддерживаются реконструкцией школьных зданий, созданием новых учебных заведений, внедрением современных образовательных программ, развитием цифрового образования и виртуальных платформ, повышением квалификации учителей, международным сотрудничеством. Неотъемлемой частью этого процесса является продвижение экологического, патриотического и санитарного просвещения, а также систем контроля качества образования. Эти стратегии направлены на интеграцию Нахчыванского образования в современные мировые образовательные стандарты.

Ключевые слова: *Развития, тенденция, стратегия, технология, сотрудничество*

MÜƏLLİMİN PSIXOLOJİ RİFAHI TƏHSİLİN KEYFİYYƏT TƏMİNATI KİMİ

Ayna HÜMBƏTOVA

abusova_a@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8038-8962>

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

Yüksək məsuliyyət, dəyişən tezlikli informasiya mübadiləsi, davamlı daxil olan məlumatları mənimsəmək və emal etmək üçün vaxt çatışmazlığı, yaranan pedaqoji vəziyyətlərin qeyri-müəyyənliyi; baş verənlər haqqında məlumat çatışmazlığı olduqda çevik və obyektiv qərarlar qəbul etmək, sosial qiymətləndirmə və s. müəllimin gündəlik iş rejiminin bir hissəsidir. Belə peşə fəaliyyətinin stresli xarakteri fiziki və psixi sağlamlığa təsir göstərir. Bu psixoloji təzahürlər emosional tükənmə fenomeninin əsasını təşkil edir.

Müəllimlərin psixoloji sağlamlığı və rifahı müxtəlif amillərdən asılıdır. Müəllimlərin psixi gərginliyinin yüksək olması, müxtəlif stresli vəziyyətlərdə tez və çevik reaksiya verə bilməməsini nəzərə alsaq, onlarda müxtəlif psixoloji müdafiə mexanizmlərinin, o cümlədən emosional tükənmənin yaranması heç də təsadüfi deyil [3].

Emosional tükənmə sindromunun yaranma səbəbləri 2 qrupa bölünür: subyektiv (fərdi xüsusiyyətlər) və obyektiv (situativ faktor) [5]. Subyektiv səbəblərə insanın xarakteri, dəyərlər sistemi, fərdi psixoloji müdafiə mexanizmləri, əqidə, yaş, ailə üzvləri və həmkarları ilə qarşılıqlı münasibətlər və s. daxildir. Obyektiv səbəbləri isə birbaşa peşə vəzifələri ilə əlaqədardır: peşəkar yüklənmənin artımı, vəzifə öhdəliklərinin aydın dərk edilməməsi.

Bu səbəblər özlüyündə müəyyən risk faktorlarını daşıyırlar. Pedaqoji fəaliyyətdə isə müəllimin emosional tükənməsini təmin edən subyektiv risk faktorlarına zəif özünə hörmət, aşağı özünü effektivlik, pedaqoji bacarıqların olmaması, qeyri-real yüksək şəxsi gözləntilər misal ola bilər. Obyektiv risk faktorlarına şagirdlərin səhv davranışı, ağır iş yükü, rəhbərlik tərəfindən dəstəyin olmaması, həmkarlar ilə münaqişələr, resursların azlığı, kadr çatışmazlığı, sürətli institusional dəyişikliklər nümunə göstərilə bilər.

Göründüyü kimi müəllimin iş rejimi böyük bir psixoloji yüklənmə ilə vaxtaşırı deyil, mütəmadi müşayiət olunur. Elə buna görə də pedaqoji fəaliyyət zamanı emosional tükənmənin 3 böhran dövrü ayırd edilir:

1. 1-ci ilin böhranı: gənc mütəxəssis "mükəmməl" müəllim olacaq əminliyi ilə fəaliyyətə başlasa da bəzən məktəbdə şagird qrupu ilə düzgün əks-əlaqə qura bilmir. İstər məktəb mühitinə, istərsə də pedaqoji kollektinə adaptasiyada çətinlik çəkir. Bütün bunlar gənc müəllimin də çoxlu emosional enerji alır. Bu isə öz növbəsində emosional tükənməyə və ya pedaqoji fəaliyyətin dayandırılmasına səbəb olur;

2. 5-7 ilin böhranı: birinci beşilliyi keçmiş və öz fəaliyyətində nəticə əldə etmiş müəllimlərin arasında baş verir. Bu müəllimlər pedaqoji kollektiv və rəhbərlik tərəfindən qəbul edilir. Lakin icra olunan işlərin çoxluğu və həll intensivliyinin artması müəllimdə peşə stimulusunu zəiflədir. Pedaqoji uğurlar əvvəlki sevincə səbəb olmur. Hətta həmkarları ilə əməkdaşlıq pis əhvali-ruhiyyə, aqressiya, gərginlik, qorxu hissi yarada bilər;

3. 12-15 ilin böhranı: çox vaxt emosional tükənmə sindromu 40 və daha yuxarı yaşda müşahidə olunur. Pedaqoji özünüqiymətləndirmənin zəifləməsi aqressiyaya və stressə səbəb olur [4].

4. Göründüyü kimi pedaqoji stajından asılı olmayaraq hər bir müəllim obyektiv və ya subyektiv səbəbdən emosional tükənmə yaşaya bilər. Həllini bilmədiyi və ya həll etməkdə çətinlik çəkdiyi problemləli situasiyalar ilə qarşılaşan müəllim üçün bu konfliktlərdən qaçmaq əvəzinə [2] məktəbdə dəstəkləyici psixoloji emosional mühit, psixoloji xidmət təmin olunmalıdır. Çünki bu problem həll olunmaması təkcə müəllimin şəxsi və peşəkar inkişafını ləngitmir, eyni zamanda bütün təlim prosesinin keyfiyyət təminatına öz mənfi təsirini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бухтияров, И.В., Современные психологические факторы риска и появления профессионального стресса / Бухтияров, И.В., Рубцов, М.Ю., Костенко, Н.А. – Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2014. № 5-2, с.773-775
2. Кондратьева, О.Г. Особенности формирования синдрома эмоционального выгорания у педагогов в зависимости от стажа профессиональной деятельности / О.Г. Кондратьева. – Уфа.: информационный центр Уфимского филиала ГОУ ВПО “МГТУ им. М.А. Шолохова”, 2011, с.35-45
3. Коротаев, А.А. Исследование индивидуального стиля педагогического общения / Коротаев, А.А., Тамбовцева, Т.С. Вопросы психологии, 2005. №2. с.96–104
4. Никифоров, Г., С.Психология здоровья: учебник для вузов / Никифоров Г.С. СПб.: Питер, 2006. 607 с.
5. Кагирова, П.М., Особенности проявления синдрома “эмоционального выгорания” педагогов/ Кагирова, П.М., Сайбулаева, Д.Г. Мир науки, культуры, образования, 2018. № 3. с.70-78

MƏKTƏBDƏ ŞAĞİRD LƏRİN ÜNSİYYƏT TƏLƏBATININ TƏŞKİLİ YOLLARI

Solmaz BAYRAMOVA

slmzbrm@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Məqalədə insan tələbatları sırasında ünsiyyətin mühüm yer tutmasından bəhs olunaraq ünsiyyət tələbatının özünəməxsus şəkildə təmin olunması məsələsinə toxunulmuşdur. Məktəb yaş dövründə ünsiyyət uşaq həyatında həlledici rol oynadığından təlim fəaliyyəti prosesində yeni münasibətlərə daxil olan hər bir şagirdin ünsiyyətə tələbatı daha da artaraq onların müstəqil və çox vacib həyat sahəsinə çevrilir. Məhz buna görə də məqalədə məktəblilərin ətraf mühiti ünsiyyət vasitəsilə dərk etməsindən, uşağın əxlaq normalarını, yeni bilikləri, davranış qaydalarını, ətrafdakı insanlarla münasibətini müəllim, sinif yoldaşları və valideynləri ilə ünsiyyətə daxil olan zaman mənimsədiyi vurğulanmışdır. Müəllif, həmçinin böyük məktəb yaş dövründə ünsiyyətin uşaqların həyatında həlledici rol oynaması, məktəbdən, təlim fəaliyyətindən kənar çıxması, yeni maraqları, fəaliyyət və münasibət sahələrini əhatə etməsi məsələsinə ön plana çəkmişdir. Şagirdlərin ünsiyyət tələbatının təmin edilməsi sahəsində məktəbin və müəllimlərin apardığı işlərin əsas istiqamətlərinə diqqət yetirmiş, eləcə də məktəbin pedaqoji və şagird kollektivində əlverişli mənəvi-psixoloji iqlim yaradılmasının zəruri və qaçınılmaz olması məsələsi öz əksini tapmışdır. Şagirdlərin ünsiyyət dairəsinin genişlənməsi üçün müxtəlif yollardan və vasitələrdən istifadə edilməsinin zəruriliyi əhəmiyyətli dərəcədə araşdırılmış və əsaslandırılaraq məqalədə əsaslı şəkildə izah olunmuşdur. Bununla yanaşı olaraq, məqalədə şagirdlərlə müəllimlərin arasında yaranan ünsiyyət üslubunun onların qarşılıqlı münasibətlərinin, onların gələcək inkişaf istiqamətlərinin düzgün formalaşması üçün əsaslı və həlledici rol oynamasından, günün tələbi ilə uzlaşmasının zəruriliyindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *Məktəb, müəllim, şagird, ünsiyyət, tələbat*

İnsanın əsas tələbatlarından biri olan ünsiyyət insan tələbatları içərisində mühüm yer tutur. İnsan ictimai münasibətlər qurmağı, sosial təcrübəni ünsiyyət prosesində öyrənir və mənimsəyir. Hər bir insan ünsiyyətə daxil olan zaman yeni biliklər əldə edir, ideya və baxışlara, mənəvi dəyərlərə yiyələnir, eyni zamanda şəxsiyyət kimi formalaşır.

Məktəbdə müəllimlərlə şagirdlər arasında təlim prosesində yaranan peşə ünsiyyəti pedaqoji ünsiyyət adlanır. Bu cür ünsiyyətin əsas məqsədi məktəbdə hərtərəfli inkişaf etmiş məktəbli şəxsiyyətinin formalaşdırmaqdan ibarətdir. Pedaqoji ünsiyyət kollektivdəki sosial psixoloji prosesləri idarə etməklə yanaşı, səmərəli psixoloji iqlim yaratmağa da imkan verir. Ona görə də hər bir müəllimin pedaqoji ünsiyyətin xüsusiyyətləri, mahiyyəti, onun sosial psixoloji mexanizmlərini dərinlən bilməsi və şagirdləri ilə birgə fəaliyyəti və ünsiyyəti zamanı ondan düzgün şəkildə istifadə etməsi zəruridir.

Pedaqoji ünsiyyətin yerinə yetirdiyi vəzifələrə görə müxtəlif növləri məlumdur. Onlardan ən önəmlisi müəllimin şagirdə müraciət tərzinə görə olan növüdür. Pedaqoji ünsiyyətin hansı növündən istifadə edilməsindən asılı olmayaraq müəllimin şagird kollektivi ilə məhsuldar ünsiyyət prosesi təşkil olunmadan pedaqoji fəaliyyətin didaktik və

təbiiyət və vəzifələrini lazımi şəkildə həyata keçirmək mümkün deyildir [1. s.180].

Müəllimin təlim prosesində, dərs zamanı şagirdlərlə səmərəli ünsiyyəti şagirdlərdə motivləşmənin inkişafı, şagird şəxsiyyətinin formalaşması üçün daha yaxşı şərait yaradır, təlim prosesində, dərs zamanı əlverişli emosional iqlimi təmin edir. Xüsusi olaraq psixoloji maneənin yaranmasının qarşısını almış olur.

Pedaqoji ünsiyyətin əsas məqsədlərindən biri sadəcə olaraq ünsiyyətə daxil olmaqdan ibarətdir. Bu cəhət şagirdlərin ünsiyyət fəaliyyətində aydın şəkildə özünü göstərir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, kiçik yaşlı məktəblilər üçün müəllim və yoldaşları ilə ünsiyyət xatirinə ünsiyyətə girmək xarakterik hal hesab olunur. Çox vaxt onlarda ünsiyyət kifayət dərəcədə seçici xarakter daşımır. Kiçik yaşlı məktəblilər çox zaman, eyni zamanda ünsiyyətlərinin məqsədlərini dərk etməyi bacarmırlar. Məhz buna görə də kiçik məktəb yaşında təlim elə təşkil edilməlidir ki, hər bir şagird tədris prosesinin əhəmiyyətini və zəruriliyini aydın şəkildə anlasın, elmlərin əsaslarını hərtərəfli şəkildə mənimsəməyə çalışsınlar.

Əgər şagird bu məqsədi başa düşsə o zaman diqqəti dərsə və dərslərin mövzuna yönəldir. Bunun nəticəsində şagirdlərdə ixtiyari və davamlı diqqət özünəməxsus şəkildə inkişaf etməyə başlayır.

Məktəbdə şagirdlər ünsiyyət zamanı nitqin hər üç istiqamətinin (söz ehtiyatı, fonetik, qrammatik) inkişafı üçün şərait yaranır. Bu isə şagirdlərdə yazılı nitqin inkişafına özünəməxsus şəkildə təsir edir. Bu proses zamanı şagirdlərdə həm oxu, həm də yazı vərdişləri inkişaf edir. Kiçik məktəb yaş dövründə plan üzrə nağıl etmənin, şəkil və müşahidələr əsasında inşa və ifadə yazıların, nitq məsələləri üzrə televiziya və radio verilişlərinin məktəbli ümumi nitq inkişafında böyük rolu və əhəmiyyəti vardır.

Kiçik məktəblilərdə ünsiyyətə onu əhatə edən sinif yoldaşlarının, müəllimlərinin danışıqı da əsaslı təsir göstərir. Müəllimlərini təqlid etməyə meyilli olan şagird onun danışıqını nəzərdən qaçırır. Məhz buna görə də müəllimin nitqi şagirdlər üçün həmişə nümunə mənbəyi olmalıdır.

Dərs prosesində ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı üçün əlverişli mühit yaranır. Ünsiyyət sözlərin ifadəsindən əlavə aşağıda qeyd olunan məsələləri də həyata keçirir. Qavrama və anlama, ətrafdakıların nitqinə reaksiya vermə, ünsiyyət zamanı öz növbəsini gözləmək, qarşısındakı yoldaşlarının sözünü kəsməmək, onları axıra kimi dinləmək, aydın, səlis və rəvan danışmaq.

Aparılmış müşahidələrdən, tibbi-psixoloji tədqiqatlardan məlum olduğu kimi ünsiyyət tələbatını şagirdlərin psixi inkişafının əsas və həlledici qüvvəsi kimi qiymətləndirirlər. Qeyd olunur ki, uşağın ətraf aləmə, hətta ən sadə münasibəti də başqa adamlara münasibət vasitəsilə əks olunur.

Kiçik məktəb yaş dövründə ünsiyyətin uşaq həyatında rolunun və əhəmiyyətinin artdığını qeyd etdik. Beləki kiçik məktəbli yeni bilikləri, əxlaq normalarını və davranış qaydalarının müəllimləri sinif yoldaşları ilə, ata-anaları ilə ünsiyyət zamanı mənimsəyirlər. İctimai yerlərdə isə böyüklərdən və eyni zamanda həmyaşıdları ilə münasibətdə mənimsəmiş olur. Nəticədə isə bu münasibətlər şagirdin zehni, mənəvi-psixoloji inkişafına əsaslı şəkildə təsir edir.

Bəs ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı üçün şagird nə əldə edir?

Ünsiyyət vasitəsi ilə bir çox tələbatların (sosial, emosional, material) təmin etmək

bacarığı əldə edir. Öz arzu və istəklərini ifadə etmək bacarığı, söhbət etmək, danışıq qurmaq, həmsöhbətin reaksiyalarını gözləmək bacarığı mənimsəmiş olur.

Böyük məktəb yaş dövründə isə şagirdlərdə ünsiyyət fəaliyyətinin genişlənməsi, müəllimlərlə, sinif yoldaşları ilə daha çox qarşılıqlı münasibətə səy göstərirlər. Ünsiyyət fəaliyyəti prosesində böyük məktəblilər ictimai-əxlaqi münasibət normalarını mənimsəyir, müəyyən məsələlər ətrafında müəllimləri və sinif yoldaşları ilə fikir mübadiləsi edir. Eyni zamanda şagirdlər bu zaman dövrü yeniliklərlə tanış olur, ünsiyyət tələbatı ilə əlaqədar müəyyən qruplarda, dərslərdə bir yerdə olur, hətta asudə vaxtlarının çox hissəsini həmin dərslərdə və referent qruplarda keçirmiş olur.

Məktəbdə müəllimin mövqeyi şagirdlər və ünsiyyət prosesində mühüm vasitə rolunu oynayır. Adətən müəllimin tutduğu mövqe ünsiyyətə əsaslı təsir göstərir. Müəllim dost mövqeyi tutduqda öz ünsiyyətini də şagirdlərlə dostluq əsasında qurur. Şübhəsiz pedaqoji ünsiyyət zamanı müəllim həqiqi müəllim, dost mövqeyi tutarsa öz məqsədinə nail ola bilər.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, böyük məktəb yaş dövründə ünsiyyət özünəməxsus şəkildə rol oynayır. Ünsiyyət böyük məktəblilərin müstəqil və çox vacib olan həyat sahəsinə çevrilir. Məktəb və təlim fəaliyyətindən kənara çıxır, belə ki, yeni-yeni maraq sahələrini, fəaliyyət sahələrini əhatə etmiş olur. Sinif yoldaşları ilə ünsiyyət məktəblilər üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yaxın yoldaşları ilə ünsiyyətin bu cür dəyər qazanması digər ünsiyyət sahələrini-təlimi, hətta yaxın doğmaları ilə təması ikinci plana keçirmiş olur. Şagirdlərdən, xüsusilə oğlanlar sanki öz həyatları ilə yaşayır, hər gün yoldaşları ilə ünsiyyət qurmağa, görüşməyə can atırlar. Yeniyetmə yaşında olan şagirdlərin yoldaşları ilə ünsiyyət şəxsi məna kəsb edir. Bəzi ailələrin uşaqların yoldaşları ilə olan belə münasibətinə etiraz edərək müdaxilə etməsi onlarda küskünlük hissi yaradır. Yeniyetməlik yaşında olan şagirdlərin həmyaşıdları qruplarda olması onun ünsiyyət tələbatının təmin olunmasında əsaslı rol oynayır. Belə ki, öz yoldaşları arasında bərabərhüquqlu üzv kimi qəbul olunduğundan özünü təsdiq və özünü ifadə imkanını reallaşdırır.

Aparığımız müşahidələr və psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmənin ailədə valideynləri ilə münasibətləri nə qədər əlverişsiz olsa, öz dostları və yoldaşları ilə ünsiyyəti onun həyatında daha çox yer tutur, ona daha yaxşı və güclü təsir edir.

Uşaqlarla ünsiyyətdə, xüsusən ailə münasibətlərində onların sosial tərbiyəsi baxımından bir sıra məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir.

Ailədə valideynlər arasında qarşılıqlı hörmət, diqqət və qayğıya əsaslanan səmimi münasibətlər hökm sürməlidir. Bunsuz uşaqlarda ünsiyyət mədəniyyəti formalaşdırmaq çətindir [2. s.234].

Bununla yanaşı olaraq, valideynlər uşaqlarla mənəvi və emosional təmasda olması, asudə vaxtlarını övladları ilə birlikdə keçirməli, onlara mənəvi təsir göstərməli, kişi və qadın rolları və keyfiyyətləri mənimsəmələrinə xüsusilə fikir verməlidirlər.

Məlumdur ki, məktəblilərin ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında ailə ilə yanaşı məktəbin və müəllimlərin də üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Belə ki, şagirdlərin ünsiyyət tələbatının təmin edilməsində məktəblilərin əsaslı imkanları var. Təlim prosesi zamanı və sinifdən xaric tədbirlərdə şagirdlərin ünsiyyət dairəsi genişlənilir. Qabaqcıl məktəblər rəngarəng kollektiv tədbirlərə və ictimai işlərə şagirdləri cəlb etməklə onların müstəqillik və təşəbbüslərinə geniş yer verməklə onların ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. Çox vaxt şagirdlər arasında keçirilən müzakirə və diskussiyalar rollu

və intellektual oyunlar, müsabiqələr, dərnəklər, yaradıcılıq baxışları şagirdlərin özləri tərəfindən hazırlanır və təşkil olunur.

Sosial pedaqoqlar şagirdlərin ünsiyyət tələbatlarının bilavasitə məktəbdə təmin olunması üçün məktəb-klub formasının böyük imkanlarını qeyd edirlər [2. s.235].

Belə olduqda təhsil müəssisələrini çox hissəsi səhər məktəb, günorta isə klub kimi fəaliyyət göstərirlər. Şagirdlər öz maraqlarına uyğun şahmat, foto, rəsm, konsruktor, rəqs, idman, kinoklub, oxucu lektoriyası və s. kimi dərnək və klubların işində iştirak edirlər. Belə təcrübə bir çox litseylərin işində də tətbiq olunur.

Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatlarda şagirdlərin ünsiyyət tələbatının təmin edilməsi sahəsində məktəbin işinin əsas istiqamətləri müəyyən olunmuşdur. Bunları aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Məktəbin pedaqoji və şagird kollektivində əlverişli, mənəvi və psixoloji iqlimin yaradılması;

- Şagirdlərin kollektiv ünsiyyəti üçün şəraitin yaradılması;

- Kollektivin, qrupun və ayrı-ayrı şagirdlərin ünsiyyət dairəsinin genişləndirilməsi;

- Şagirdlərin kollektivdən kənar ünsiyyətinə məktəbin təsir göstərməsi;

- Şagirdlər arasında yaranan ixtilaf və münaqişələrin aradan qaldırılması.

Apardığımız müşahidələr əsasında məktəb təcrübəsində şagirdlərin ünsiyyət dairəsini genişləndirmək üçün müxtəlif yollardan və vasitələrdən istifadə olunur. Onlardan əsas və başlıca olanlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Kollektivin, qrupların və ayrı-ayrı şagirdlərin həyat fəaliyyətinin məzmun və təşkili formalarını zənginləşdirmək vacibdir;

- Şagirdlərin kütləvi və qrup formalarına cəlb edilməsi onların ünsiyyət dairəsinin genişlənməsinə imkan və şərait yaradır.

Qrupda iş formaları müəyyən maraqlar ətrafında birləşmiş şagird qrupu ilə aparılan tədbirlərdir. Belə iş formalarına fənn dərnəkləri, idman bölmələri, marağa görə dərslər, incəsənət studiyaları, lektoriyaları, cəmiyyətlər, ədəbi klublar, muzeylər və s. daxildir. Bəzi dərnəklərdən olan rəqs, foto, dram, rəsm və s. rəhbərlik etmək və kömək üçün valideynləri də cəlb etmək səmərəli nəticə verir. Müəyyən fənlər və idman növləri üzrə müxtəlif sinif şagirdlərini əhatə edən klublar – "Şahmat", "Dəri top", "Tarixçilər klubu", "Hazırcavablar" və s. cəmiyyətlərdən olan elmi texniki, təbiət və mədəniyyət abidələrini mühafizə cəmiyyətləri yaradırlar. Klub, muzey və cəmiyyətlərin işinə rəhbərlik üçün şagirdlərdən ibarət şuraların yaradılması onların müəyyən təcrübə qazanmaları baxımından əhəmiyyətlidir.

Ayrı-ayrı şagirdlərin, qrupların, məktəb və sinif kollektivlərinin həyat fəaliyyətinə, onun müəyyən sahələrinə məqsədyönlü şəkildə daxil edilməsi qeydinə qalmaq lazımdır. Şagirdlərin və uşaq qruplarının başqa qruplarla qarşılıqlı münasibətdə olması şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətlərin formalaşması və ünsiyyət təcrübəsinin genişləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu isə bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir:

- Siniflərdə əmək, idman, bədii-estetik, ictimai fəaliyyət sahələri üzrə qrupların, komissiyaların yaradılması və onların ümumi və birgə tədbirlərə cəlb edilməsi;

- Məktəbdə iki və ya bir neçə siniflə məktəb miqyasında, eyni zamanda məktəblərarası birgə fəaliyyətlərin keçirilməsi;

- Sinif və məktəb miqyasında müəllim və şagirdlər arasında, habelə müəllimlərin və şagirdlərin öz aralarında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşdırılması.

Məktəb kollektivində olan ideya, vətəndaşlıq, zehni, əmək, estetik, etik münasibətlər şəxsiyyətin çoxcəhətli maraqlarının təmin olunmasına imkan yaradır.

Müəyyən kollektiv daxilində hər bir şagirdin və ayrı-ayrı qrupların bir-birilə, həmçinin kollektivlə ünsiyyət qurması üçün şərait yaradılmalıdır. Bu məqsədlə müxtəlif yollardan istifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Qrupdaxili və qruplararası ünsiyyət üçün xüsusi situasiyalar yaradılır;
- Kollektiv daxilində qrup liderlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin yaxşılaşdırılması yolu ilə qruplararası ünsiyyət dairəsi genişləndirilir;
- Ayrı-ayrı şagirdlərin və qrupların maraqları kollektivin ümumi marağı ilə uzlaşdırılır.

Şagirdlərin ünsiyyət tələbatının təmin olunmasında onların vaxt büdcələrindən səmərəli istifadə etmək faydalı nəticələr verir. Aparılmış tədqiqatlar və müşahidələr göstərir ki, şagirdlərin böyük bir hissəsi vaxt büdcəsindən səmərəli istifadə etmirlər, belə ki, onların böyük bir qismi vaxtlarının çox hissəsini ev tapşırıqlarını yerinə yetirməyə, televiziya verilişlərinə baxmağa, müxtəlif məzmunlu kompüter oyunları oynamağa sərf edirlər. Yeniyetmə oğlanların çox hissəsi öz vaxtlarını dostları və həmyaşıdları ilə birlikdə keçirir. Mütaliə ilə məşğul olan məktəblilər cüzi faizi təşkil edir.

Məktəblə birlikdə valideynlər, sosial pedaqoqlar şagirdlərin ünsiyyət tələbatının təmin olunmasında, mütaliə və oxucu maraqlarının formalaşmasında vaxt büdcəsindən səmərəli istifadə imkanlarını və yollarını aşkara çıxarmağa, eyni zamanda həyata keçirməyə çalışmalıdırlar.

Uşaq, yeniyetmə və gənclərin asudə vaxtlarını səmərəli qurmaqla onların ünsiyyət tələbatının təmin edilməsinə çalışmaq lazımdır. Çox zaman məktəb şagirdlərinin asudə vaxtlarının səmərəli təşkilinə şərait yaradılmır və ya məktəblilər asudə vaxtlarından səmərəli istifadə etməyi bacarmır. Bu da müəyyən səbəblərdən qaynaqlanır. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Uşağın öz vaxtını düzgün bölməməsi;
- Ev tapşırıqları ilə həddən artıq yüklənməsi;
- Məktəbdə və evdə müvafiq iş şəraitinin olmaması;
- Məktəbdə keçirilən tədbirlərin əyləncəli olmaqla yanaşı, standart xarakterli olması;
- Şagirdlərin arzu və maraqlarının nəzərə alınmaması;
- Şagird özünüidarəsinin lazımi səviyyədə fəaliyyət göstərməməsi və s.

Asudə vaxtın düzgün və səmərəli təşkil edilməsi mövcud nöqsanların aradan qaldırılmasına əlverişli şəkildə təsir göstərir.

Şagirdlər arasında yaranan ünsiyyət mədəniyyəti əsaslı və əhəmiyyətlidir. Məlum olduğu kimi ünsiyyət mədəniyyəti insan münasibətlərinin daxili gözəlliyində öz əksini tapır.

Nəzakətlik, təmkinlilik, xeyirxahlıq, mehribanlıq, həmsöhbəti dinləmək və başa düşmək bacarığı əsas rol oynayır. Qarşıdakı insanın zövqünə, fikirlərinə, əhvalına diqqət və hörmətlə yanaşmaq, sevinc və kədərini anlamaq, dərdinə şərik olmaq - bütün bu keyfiyyətlər ünsiyyət mədəniyyətinin əsaslarını təşkil edir. Bütün bunlar hər bir məktəbdən və müəllimlərdən şagirdlərin ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasına ciddi yanaşmağı tələb edir. Məktəblə yanaşı, ailələrdə də uşaqlarda ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması əsas və həlledici vəzifə olaraq qarşıda durur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov, H.H., Zeynalova, N.E. Pedaqogika. Bakı: 2016, 456 s.
2. İsmixanov, M.İ., Vəliyeva, S. Sosial pedaqogika. Bakı: 2013, 304 s.
3. Həməzəyev, M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı: 1991, 296 s.

SUMMARY

Solmaz Bayramova

STUDENTS' SOCIAL REQUIREMENTS IN SCHOOL AND WAYS OF ORGANIZING THEM

The article discusses the significance of the need for communication as one of the basic human needs and the specifics of its fulfillment in the school environment. Since communication plays a key role in the lives of school-aged children, their need for communication increases as they enter new social and academic relationships, becoming one of the most important aspects of their lives. In this context, the article emphasizes the importance of communication in the process of students mastering social norms, moral values, new knowledge, and rules of behavior, as well as in forming relationships with those around them (teachers, classmates, and parents). The author draws attention to the fact that, in adolescence, communication extends beyond school and academic activities, encompassing new interests, areas of activity, and interpersonal interactions. The paper discusses the main directions of school and teacher activities aimed at meeting the communicative needs of students and highlights the importance of creating a favorable moral and psychological climate in the school environment. The article also explores and substantiates various methods and approaches for expanding students' communication skills. Special attention is given to the styles of pedagogical communication and their role in shaping interpersonal relationships between students and teachers, as well as their importance for the correct direction of students' further personal and social development. The necessity of adapting pedagogical communication styles to current demands and social changes is substantiated.

Key words: *School, teacher, student, communication, need, pedagogical interaction*

РЕЗЮМЕ

Солмаз Байрамова

ПУТИ ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ В ШКОЛЕ

В статье рассматривается значимость потребности в общении как одной из основных потребностей человека, а также особенности ее удовлетворения в школьной среде. Поскольку общение играет ключевую роль в жизни детей школьного возраста, по мере их включения в новые социальные и учебные отношения потребность каждого учащегося в коммуникации возрастает, превращаясь в одну из важнейших сфер его жизни. В связи с этим в статье подчеркивается значимость общения в процессе освоения учащимися социальных норм, моральных установок, новых знаний и правил поведения, а также формирования отношений с окружающими людьми [учителями, одноклассниками и родителями]. Автор акцентирует внимание на том, что в подростковом возрасте общение выходит за рамки школьной и учебной деятельности, охватывая новые интересы, виды активности и сферы межличностных взаимодействий. В работе рассматриваются основные направления деятельности школы и педагогов, направленные на удовлетворение потребности учащихся в общении, а также подчеркивается важность создания благоприятного морально-психологического климата в школьной среде. В статье рассматриваются и аргументируются различные способы и методы расширения коммуникативных навыков учащихся. Особое внимание уделяется стилям педагогического общения и их роли в формировании межличностных отношений между учащимися и учителями, а также их значению для правильного направления дальнейшего личностного и социального развития детей. Обоснована необходимость адаптации стилей педагогического общения в соответствии с актуальными требованиями и социальными изменениями.

Ключевые слова: Школа, учитель, ученик, общение, потребность, педагогическое взаимодействие

YENİYETMƏLƏRİN LƏYAQƏT TƏRBİYƏSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

Günel ƏMİR XANZADƏ

gunel.amirxanzade@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-6253-6753>

Bakı Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Məqalədə yeniyetmələrin ləyaqət tərbiyəsindən bəhs edilir, onların formalaşmasında əqidənin rolundan danışılır. Həmçinin yeniyetmələrin rəftar və davranışında ləyaqətin təzahür xüsusiyyətləri, həmçinin ləyaqət tərbiyəsini formalaşdırılması imkanları açıqlanır. Yeniyetmələrin ləyaqət tərbiyəsində ailə və məktəbin rolu da vurğulanır, göstərilir ki, müəllimlər yeniyetmələrin ləyaqət tərbiyəsində böyük qüvvədir.

Açar sözlər: Ləyaqət, yeniyetmə, ailə, məktəb, davranış, əqida, rəftar

Demokratik, hüquqi dövlət olan Respublikamızda təlim-tərbiyə işinin yeni tələblər əsasında, milli zəmində qurmaq zərurəti yaranmışdır. Bu zərurət yeniyetmələrin ləyaqət tərbiyəsini gündəmə gətirmişdir. Belə ki, milli-mənlik şüurunun yaradılmasında ləyaqət tərbiyəsi önəmli yerlərdən birini tutur. Professor Z.Qaralov yazırdı: "...hər bir xalqın maarif sistemi onun ulu adət-ənənələrinə, milli mədəniyyətinə, psixologiyasına əsaslanmalı, milli və ümümbəşəri mənəvi dəyərlər sintezindən yaranmalı, insanın özündəkinə, milli mənlik şüurunun, milli ləyaqətin formalaşmasına xidmət etməlidir.

Təbiidir ki, milli və ümümbəşəri mənəvi dəyərlər əsasında formalaşan yeniyetmələrin ləyaqət tərbiyəsini də gündəmdə saxlayır. Milli əxlaqın təzahürü, soy kökümüzdən gələn ləyaqət milli mənəvi dəyərlərimizi şərtləndirir.

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda göstərilir ki, Təhsil Qanununun başlıca vəzifələri dərin və hərtərəfli biliyə, bacarığa, yüksək mədəniyyətə və məsuliyyət hissəsinə və demokratik dünyagörüşünə, soy-kökünə Azərbaycan xalqının milli-əxlaqi, humanist dəyərlərə yiyələnən, Azərbaycanı dünyanın ən inkişaf etmiş demokratik dövlətlərdən biri kimi yaşatmağa qadir olan insan tərbiyə etməkdir. Bu mühüm vəzifənin uğurla həll olmasına təsir göstərən amillər içərisində milli-mənəvi dəyərlərin tərkib hissələrindən sayılan milli ləyaqətin müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilməsi, onun ayrı-ayrı yönümlərdə tətbiqi və təbliği böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ləyaqəti şərtləndirən amillər sırasında rəftar və davranışın gözəlliyi önəmli yer tutur. İnsanın əxlaqının içərisində rəftar və davranışın gözəlliyi də böyük yer tutur. Maddi nemətlərə ehtiyac olduğu kimi ünsiyyətə, səmimiyyətə daim ehtiyac duyulur. Ünsiyyət, rəftar və davranış bir-biri ilə çox bağlı anlayış olub, insanın fəaliyyətinin əsas sahələrində - işdə, evdə, istirahətdə başqa sözlə, bütün fəaliyyət sahələrində özünü təzahür etdirir. Böyüyən nəslin kiçik yaşlardan ləyaqət tərbiyəsindən düşünərkən onların rəftar və davranışlarının buna uyğun qurulmasına nail olmaq lazımdır. Uşaqların bir-birləri ilə daim təmasda olmaları onların özlərindən asılı olmayan obyektiv surətdə baş verən bir prosesdir. Bu qarşılıqlı təmas ünsiyyət prosesində yeniyetmənin rəftar və davranışının xarakteri olmaqla həyatının xoş və pis keçməsində müstəsna rol oynayır və dərin iz buraxır. Məktəb

və ailədə yaşam boyunca öz-özlərinə müəyyən əxlaq normalarını, əxlaq prinsiplərini, davranış qaydalar diktə edilir, formalaşan yeniyetmələr bu qaydalara əməl etməyə borclu olurlar. Demək, yeniyetmələr məktəb və ailədə qərarlaşmış rəftar və davranış qaydalarına əməl etməkdə məsuliyyət daşıyırlar. Yeniyetmələrin ləyaqət tərbiyəsi ilə bağlı mülahizə və mühakimə yürüdərkən ilk növbədə onların məktəb və ailədə rəftar və davranışlarını gündəmə gətirmək lazımdır. Daha dəqiq desək, yeniyetmələrə, onların əxlaqına qiymət verərkən yalnız onların xarici rəftar və davranışları əsas meyar ola bilməz. Əsil mətləb bu xarici rəftar və davranışın nə qədər daxili əqidəyə, daxili mənəviyyata, ləyaqətə çevrilməsindən, necə deyərlər, yeniyetmənin varlığına necə işləməsindən, möhkəm qərarlaşıb xarakterə çevrilməsindən, daxili mədəniyyətinin biruzə verilməsindən ibarət olmasındadır. Çalışmaq lazımdır ki, yeniyetmələrin xoş rəftar və davranış gözəlliyi təbii xarakter daşsın, daxildən gəlsin, xarakterə çevrilsin. Xoş rəftar və davranış gözəlliyi özündə ədəblə, mərifətlə, nəzakətlə davranmağı birləşdirir. Nəzakət, ədəb, mərifət sözlərimizdə, başqalarına münasibətdə, danışıqda özünü aydın göstərir. Aşıq Ələsgər ürəklərdə sevinci, mərhəməti, əməllərdə xeyirxahlıq, məmnunluq, davranışda səbr və təmkinini, danışıqda mehribanlığı, səmimiyyəti görməyi vacib bilirdi. O, deyirdi:

Can deməklə candan can əksik olmaz,
Məhəbbət artırır, mehriban eylər
Çor deməyin nəfi nədir dünyada
Abad könülləri pərişan edər.⁴

Şeyx Sədi Şirazi demişdir; "Başqasının sözünü kəsib ona müdaxilə etmək o düşüncəsizliyini etiraf etmək deməkdir":

Hər sözün ey alim, baş-ayağı var,
Sözün arasına söz qatma zinhar.
Ağıllı sakitlik görməsə bir an,
Dil açıb bir söz də söyləməz inan [6.s.118].

Yeniyetmələrin ədəbli və mərifətli olmaları kollektivdə onların hörmətinin göstəricisidir. Onlar bilməlidirlər ki, ədəb və mərifətli olmaq üzürlü səbəb olmadan dəvət olunan yerə gecikməyi özləri üçün qəbahət hesab etməlidirlər. Çünki insanları gözləməyə məcbur etmək vaxtlarının itməsinə yol verməkdir, onu gözləyənlərə hörmətsizlikdir. Bilməlidirlər ki, bütün bunlar, müəyyən dərəcədə darıxmaq, qəlb narahatlığı ilə əlaqədardır. Davranış ləyaqət tərbiyəsinin formalarından biri də gözəl geyinməkdən, milli dəyərlərin gözlənilməsindən ibarətdir. Hazırda məktəblilərimiz kütləvi informasiya vasitələrinə elə aludə olmuşlar ki, onları bu vasitələrdən ayırmaq olmur. Uşaqlar üçün maraq doğuran geyim modunu həvəslə izləyir və onların əksini özlərində görməyə çalışırlar. Məktəblilərə uyğun olmayan yarı cılpaq geyimlər də onları daha çox cəlb edir. Elə bu baxımdan da məktəbli geyimlərinin gözəlliyindən, onun məktəbli dünyasına təsirindən, bu geyimin tərbiyə çalarlı olmasından onlara danışmaq məqsədəuyğun olardı. Məktəbli bilməlidir ki, düzgün geyim ləyaqət tərbiyəsinin göstəricisidir. Xalqın "insanı geyimlə qəbul edir, ağılla yola salırlar" kəlamını daim onların diqqətinə yönləndirmək lazımdır. Zahir qəşənglik, təmizlik və səliqə daxili təmizliyin, daxili saflığın, mənəvi gözəlliyin təzahürü və ifadəsi olmalıdır. Məktəbli geyiminin tərzini və ölçüsünü bilməyə borcludur.

Çünki səhv hərəkət və geyim formasının səsi gur çıxa bilir. Nizami "İqbalnamə" də qədim yunan filosoflarının dili ilə öz fikrini dönə-dönə təkrar edirdi.

Göstərsə mənasız səxa birisi,
Yırtıq təbil kimi çıxacaq səsi.
Ölçü-biçi bilsən hər işində sən,
Böyük hesabları düz həll edərsən
Hər kəsdə nə qədər varsa ləyaqət,
O qədər göstərər ona səxavət.

Deyilənlərə əsaslanaraq, göstərə bilərik ki, ləyaqəti təmsil edən davranışa daxildir: düzgün ünsiyyət qurmaq, insanlara nəzakət və təmkinlə yanaşmaq, böyüklərə hörmət və qayğı, münasib geyinmək və s.

Eyni zamanda səmimi olmaq, mehribanlıq göstərmək, insanlara yaxşı münasibət bəsləmək və s. ləyaqət tərbiyəsinin göstəricisidir.

Təmkinli, həyalı olmaq, özünü ələ almağı, özünü görməyi bacarmaq, şərəf-mənliyini hər şeydən uca tutmaq, özünə və əməlinə hakim olmağı bacarmaq da ləyaqətlə ölçülür.

Şərq dünyasının elə bir şəxsiyyəti tapılmaz ki, onlar böyüməkdə olan nəslin mənəvi-ləyaqət tərbiyəsinə biganə qalsın. Əksinə onlar nəcib hissələrin, müsbət mənəvi dəyərlərin təşəkkül tapıb formalaşması məqsədilə öz əsərlərində öyüd-nəsihətə, tərbiyəvi idealara geniş yer vermişlər. Çox zəngin və qiymətli düşüncələr mənbəyi olan əsərlərdə xalqımızın etik xüsusiyyətləri, milli düşüncələri, adət-ənənələri, hiss və düşüncələri öz əksini tapmışdır. Şərq dünyasını təmsil edən əsərlərdə dostluq, humanizm, ədalət, doğma yurda bağlılıq, onun inkişafı qayğısına qalmaq, şərəf və ləyaqətin, mənliyin qorunması, qayğıkeşlik, ləyaqətli davranış, cəsurluq və s. geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Sənət inciləri sırasında ən qədimi Avestadır. Əsərin müəllifi azərbaycanlı Zərdüştür. Əsərdə müsbət mənəvi hissələr geniş şəkildə təbliğ edilir. Orada ləyaqət tərbiyəsində önəmli sayılan qarşılıqlı münasibətlərin müsbət keyfiyyətlər əsasında qurulması; şəxsiyyətin soy-kökünə, adət-ənənələrinə müsbət emosional münasibətlərin tərbiyə edilməsi məsələləri diqqəti cəlb edir. "Qarşılıqlı münasibətlərin müsbət hissələr əsasında qurulmasında göstərilir ki, təmizkar dolanışiq uğrunda ləyaqətlə, qeyrətlə çalışmaqda bir-birinizdən qabağa düşün. Bu həyat gücü ilə özünüzü şad və xoşbəxt edərsiniz [s.13]; şəxsiyyətin soy-kökünə, adət-ənənələrinə müsbət emosional münasibətində göstərilir ki, kim əcdadlarının adət-ənənələrini, sənət və peşələrini tərgidib, işi düz gətirməz. Ləyaqətli şəxs odur ki, əcdadlarının həyatından ibrət dərsi götürüb, onların təcrübəsindən istifadə edər" [s.47]. Dəyərli əsərlərimizdən olan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında ləyaqət tərbiyəsinin daşıyıcılarından olan şəxslər birləşmişlər. Əsər oğuzların milli xarakterini səciyyələndirən qiymətli xəzinədir. Burada insanın müxtəlif emosional halları təsvir olunmuşdur. Davranış normalarında özünü bürüzə verən ləyaqət, şücaət, şərəf, qonağa diqqət və qayğı geniş şəkildə göstərilmişdir. Oğuz elinin həyat düsturu ömürlərinin sonunadək ailəsinə sədaqətli və tabe olmaqdır. ... Qazan xanın xanımı Burla xatunun qəflətən əsir götürülməsi xanım Burlanı daha da cəsarətləndirir. Qazan xanın şərəfinə toxunmaq niyyətində olan düşmən bu cəsarətə əl atsa da Burla xatun qızlar içərisində gizlənə bilir. Oğlu Uruz oğuz ləyaqətini hər şeydən uca tutaraq düşmən qarşısında baş əyməməyi, Qazan xanın şərəf və ləyaqətini qorumağı vacib sayır. Burla xatun və onu əhatə edən nəcib qızlar qadın ləyaqətini hər

şeydən yüksək tuturlar.

Dastanda oğuzların həyat tərzi, onların adət-ənənəsi, qadınlara münasibəti, valideyn sözünün keçərliliyi və s. açıq görünür. Ana qızına şərəf və ləyaqəti qorumaq üçün nəsihət edir, oğul atadan nəyi görürsə ona əməl edir. Dastandan oxuyuruq; Qız anadan görməyincə öyüd almaz, oğul atadan görməyincə süfrə açmaz. Bu kəlamlardan aydın görünür ki, oğuz elində ailə tərbiyəsi önəmli yerdədir. Ailə tərbiyə məktəbi kimi özünü göstərə bilər.

Yeniyyətlərin ləyaqət tərbiyəsi onlarda əqidənin formalaşmasına təkan verir. Onlar elmlərin əsaslarına yiyələndikcə, həyatı təcrübələri zənginləşdikcə, diqqətləri özlərinin daxili aləminə, daxili qüvvələrini dərk etməyə yönəlir və idrak bu istiqamətdə gücləndirir, rəftarın xarici və daxili tənzimləyiciləri arasında münasibət yaranır. Yeniyyətə əvvəlcə başqasını dərk edir, sonra nəzərləri özünə yönəlir, tədricən özünü dərk etməyə başlayır, nəyin yaxşı və pis olduğunu görə bilər. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ləyaqətlə bağlı düşüncələr əqidə tərkibində möhkəmlənən zaman yeniyyətləri həmin istiqamətdə hərəkət etməyə məcbur edir. Əqidənin gücü ondadır ki, artıq o həmin tələbə uyğun hərəkət etməyi özünə borc bilərək heç bir nəzarət olmadan, qarşılığında heç bir təşəkkür gözləmədən ona əməl etməyə yönələcəkdir. Şagirdlərin ləyaqət tərbiyəsində ən zəruri ideyalar, mənəvi dəyərlərin inkişafı özünü təzahür etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, ləyaqət tərbiyəsi hər şeydən əvvəl mənəviyyat haqqında insanın həyata baxışlar sistemidir, bu da öz növbəsində insanı ucaldır, kamilləşdirir. Həyatı təcrübələr göstərir ki, yeniyyətlərin ləyaqət tərbiyəsi əzmkarlıq və təşəbbüskarlığa yol açır. Yeniyyətə dostlarına təsir göstərməyə çalışır, düşüncələrini bölüşür, xoşagəlməyən halları müzakirə edir, yaxşı olanı qəbul edirlər. Araşdırmalar göstərir ki, ləyaqətsiz adama bel bağlamaq, onlara arxalanmaq olmaz. Çünki belə adamlar etimadsız olanlardır. Xalqın hikmət dolu sözlərindən biri də budur: ləyaqətsiz adam məcrasız çaya bənzəyir. Demək müəllimlərin vəzifəsi yeniyyətlərdə elə keyfiyyətlər, mənəvi dəyərlər formalaşdırmalıdırlar ki, onlar ləyaqət dəyəri ilə ölçülə bilsin. Bu bir həqiqətdir ki, yeniyyətlər müəllimə daha çox inanırlar. Odur ki, müəllim yeniyyətlərə necə hərəkət etməyi, necə yaşamağı onlara şüurlu surətdə dərk etdirə bilsin. Mənəvi şüurun kamilləşməsi yeniyyətlərin qavrayış və təfəkküründə əxlaq prinsiplərinin kök salmasına və onun hafizədə möhkəmlənməsinə təsir göstərir. Yeniyyətə hər hərəkətinin mənasını anlayır, şüurlu surətdə onun mənasını dərk etmiş olur. Yeniyyətlərin şüurunun formalaşması onun davranışında emosional motivlərin daha tez-tez nəzərə çarpmasına imkan verir. Bu cür məktəbli həmişə ürəyəyatan, xoşagəlməli, ləyaqətli işlər görməyə çalışır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı: 1996. Elm və həyat, 205 s.
2. Qaralov Z. Millətin bel sütunu. "Təhsil" qəzeti. Bakı: 1991, №3
3. Qasımova L.N. Məktəblilərin mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən. Bakı: 2004. 220 s.
4. Müdirik sözlər. Bakı: 1979. Yazıçı, 171 s.
5. Nizami Gəncəvi "İskəndərnamə" II cild. Bakı: 1967, 285 s.
6. Şirazi S. Gülüstan. Bakı: 1962, 349 s.

РЕЗЮМЕ

Гюнель Амирханзаде

О ПРАКТИКЕ ДОСТОИНСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ ПОДРОСТКОВ

В статье речь идет о воспитании достоинства подростков, говорится о роли веры в формировании достоинства. Это также объясняет появление признаков достоинства в поведении и обращении подростков. Более того, выяснены возможности формирования достоинства. Кроме того, подчеркивается роль семьи и школы в воспитании достоинства подростков, показано, что учителя являются великой силой в воспитании достоинства подростков.

Ключевое слова: Достоинство, подростки, семья, школа, поведение, вера, манера

SUMMARY

Gunel Amirkhanzada

ABOUT THE EXPERIENCE OF TEENAGERS' DIGNITY EDUCATION

The article deals with educating teenagers' dignity, it is spoken about the role of faith in forming the dignity. It's also explaining the appearing features of dignity in teenagers' behaviour and treatments. Moreover it is elucidated the possibilities the forming dignity. Furthermore it is emphasized the role of the family's and schools' in teenagers' dignity, it is shown teachers are a great power in teenagers' education of dignity.

Key words: Dignity, teenagers, family, school, behaviour, faith, treatment

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDƏLƏRİN NİTQ VƏ TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAFINDA SİNİFDƏNXARİC İŞLƏRİN ROLU

Könül ŞXƏLİYEVƏ

konul.eliyeva.17@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ

İbtidai sinifdə oxu bacarığı Azərbaycan dilinin əsas məzmun xətlərindən biridir. Şagirdlərə nitq bacarıqlarına yiyələnməyin texnologiyasını öyrədən bu fənn bütün fənlər arasında körpü rolunu oynayır. Çünki dinləmə, danışma, oxu və yazı bacarıqları yüksək olan şagird istənilən digər fəndən uğur qazanır. K.D.Uşinski yazırdı: "Hər bir fənnin öyrənilməsi, mənimsənilməsi həmişə söz şəklində ifadə olunur. Sözüün mənasını dərinlən anlamayan... sözdən şifahi, həm də yazılı nitqdə sərbəst surətdə istifadə etmək vərdişi qazanmayan uşaq hər hansı başqa bir fənni öyrənəndə də bu əsas nöqsandan həmişə əziyyət çəkəcəkdir. ...İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi baş fənn, mərkəzi fənn, başqa fənlərə daxil olan və onların nəticələrini özündə toplayan bir fənn olaraq qalır". Təcrübələr göstərir ki, şagirdlərdə sürətli oxuyub qavrama bacarığına nail olmaq üçün yalnız dərslər saatları ilə dərslərdə verilmiş mətnlərlə kifayətlənmək olmaz. Onlara daim yaş səviyyəsinə uyğun maraqlı, məlumatverici, mənəvi dəyərlər aşılacaq yeni kitablar təklif etmək lazımdır. Oxu şagirdlərin həyat tərzinə çevrilməli, onlar əsərlərinin böyük bir hissəsini oxuya sərfləməlidirlər. Daha çox kitab oxuduqca, mütləq etdikcə şagirdlərin lüğət ehtiyatları zənginləşir, nitq bacarıqları, təfəkkürü inkişaf edir, intellektual səviyyələri yüksəlir. Şagirdlərdə oxuyub-anlama bacarığının inkişafına nail olmaq üçün məktəbə qədər qoyduqları ilk günlərdən onlarda bədii ədəbiyyata maraq yaratmaq lazımdır. Sinifdənxaric oxu dərsləri şagirdlərin təlim materialları ilə bağlı sinifdənxaric oxusunu stimullaşdırmaq, fəal, sistemli müstəqil iş istiqamətləndirmək, mütləq və tədqiqatçılıq bacarıqlarını təkmilləşdirmək məqsədi izləyir. Həmin dərslərdə şagirdlərin bölmələr üzrə müstəqil oxusuna bir növ baxış keçirilir, hər bir şagirdin maraq və qabiliyyətinə uyğun hazırladığı çıxış dinlənilir, bu və ya digər problem üzrə oxunmuş əsərlərin müzakirəsi aparılır. Şagirdlər sinifdənxaric oxu dərsləri ilə bağlı əvvəlcədən divar qəzeti, ayrı-ayrı sənətkarlara həsr olunmuş albom, kitab sərgisi təşkil edirlər. Məktəblilərin mütləq etdikləri əsərlər üzrə çəkdiyi illüstrasiyalar, yazdığı inşa və esselər nümayiş etdirilir, dəyərləndirilir. Bu dərslərdə sinifdənxaric iş elementlərinə, əlavə resurslara, digər bilik mənbələrinə də müraciət edilməli, qazanılmış bilik və bacarıqlar yeni material, müstəqil oxunmuş bədii nümunələr üzərində tətbiq olunmalıdır.

Açar sözlər: Nitq, təfəkkür, sinifdənxaric oxu, nitq vərdişləri, ibtidai sinif

Giriş

Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran əsas vəzifə kiçik yaşlı məktəblilərin nitqini inkişaf etdirməkdir. Bu ümumpedaqoji problem dil və təfəkkürün vəhdəti haqqında təlimdən irəli gəlir. Nitq insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi və fikir mübadiləsidir. Məlumdur ki, uşaq məktəbə gələndə qədər ailədə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində müəyyən nitq vərdişlərinə yiyələnmiş olur. Lakin onun nitqinin daha dərin inkişafı üzərində məktəbdə məqsədəuyğun iş aparılmalıdır. İbtidai siniflərdə kiçikyaşlı

məktəblilərə sözdən istifadə etməyi öyrətmək, onlara həyatda zəruri olan nitq vərdişləri vermək lazımdır.

Hal-hazırda, əvvəlki illərdə olduğu kimi, ibtidai siniflər üçün proqram (kurikulum) və dərsliklərdə şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin inkişafına ciddi diqqət yetirilir. Ana dili üzrə hər bir dərstdə nitq inkişafı üzrə iş mühüm yer tutur, mahiyyət etibarilə, hər bir məşğələ nitq inkişafı dərsidir. İbtidai sinif müəllimi elə etməlidir ki, şagirdlər qrammatik nəzəriyyəni, orfoqrafik vərdişləri mənimsəməklə yanaşı, nitq praktikası prosesində sözləri düzgün tələffüz etmək, onları düzgün seçmək və cümlədə işlətmək, cümlə qurmaq, oxuduqları, eşitdikləri və gördükləri haqqında danışmaq, özünün və başqalarının fikrini ifadə etmək bacarığına yiyələnsinlər [1 Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbləri üçün (I-IV siniflər) Ana dili kurikulumu. Bakı: 2007].

Kiçik yaşlı məktəblilərin milli ruhda tərbiyə olunmalarında sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin təşkili çox vacibdir. İbtidai sinif şagirdlərlə aparılan sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlər onların hərtərəfli inkişafına kömək edir. Belə ki, şagirdlər adət-ənənələrimizə sadıqlıq, milli kökə bağlılıq, şagirdlərin şüurunda milli dünyagörüşün əsaslarını formalaşdırmaq və yüksək mənəvi keyfiyyətlər formalaşır.

Müasir şəraitdə sinifdən xaric tədbirlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin məzmununu, yeni forma və üsullarla müəyyənləşdirmək üçün əməyə hazırlıq, əqli, əxlaqi, fiziki, estetik, iqtisadi və ekoloji tərbiyə, habelə insan hüquqlarına hörmət əsasında hər bir məktəbli ilə bir neçə yönümdə iş aparılmalıdır. İlkin olaraq, şagirdləri tərbiyələndirici vasitələri, bilavasitə dərstdə və dərstdənkənar vaxtlarda onların əməli fəaliyyətini vahid sistemdə birləşdirməyin daha təsirli yollarının aşkara çıxarılması hər bir müəllim və məktəb rəhbərlərinin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Məktəblilərin həmin amillər zəminində təlim və sinifdən xaric fəaliyyətinin, ictimai faydalı və məhsuldar əməyinin onların milli mənəvi dünyagörüşünün formalaşdırılmasına tabe etdirməyin metodları işlənilib hazırlanmalıdır. Bunlar fənn müəllimlərinin və sinif rəhbərlərinin gündəlik əməli fəaliyyətinə çevrilməlidir. Şagirdlərin təlim-tərbiyəsini və inkişafını vahid prosesdə həyata keçirmək işində dərslər, tərbiyə işlərinin, sinifdən xaric tədbirlərin bir-birilə əlaqələndirilməlidir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin nitq və eləcə də, təfəkkürünün inkişafı çətin, həm də uzunmüddətli prosesdir. Bunun üçün onu yalnız Azərbaycan dili dərslərində məhdudlaşdırmaq olmaz. Tədqiqatlar göstərir ki, sinifdən xaric tədbirlər şagirdlərin təlimə marağını artırmaqla yanaşı, həm də onların nitq mədəniyyətinə qüvvətli təsir göstərir. Sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlər məktəbin tədris proqramına daxil olmasa da, könüllülük prinsipinə əsaslanır və bir növ sinifdə aparılan işlərin davamı olur. O yalnız öz formasına görə tədris prosesindən fərqlənir və məzmununa görə bu proseslə birləşir. Ona görə də ibtidai siniflərdə şagirdlərin təlim fəaliyyətinin inkişafı üçün müəllimlər bu işə ciddi əhəmiyyət verməlidir.

Şifahi nitqə bir sıra tələblər verilir: zənginlik, məzmunluluq, məntiqi ardıcılıq, düzgünlük, aydınlıq, dəqiqlik, ifadəlilik, təmizlik. Uşaqlarda şifahi nitqi formalaşdırmaq üçün onun forma və məzmununun vəhdəti əsas götürülür. Şagirdlərin nitqinin düzgün inkişaf etdirilməsi üçün ümumi didaktik tələblər gözlənilməlidir. Yəni, nitq inkişafı üzrə işi xüsusi dərslər və məşğələlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Nitq inkişafı üzrə iş digər fənlərin tədrisi prosesində, sinifdən xaric məşğələlərdə də təşkil edilməlidir. Nitq inkişafı üzrə iş

kompleks şəkildə aparılmalıdır. Bu prosesdə mümkün qədər müxtəlif, rəngarəng üsul, vasitə və priyomlardan istifadə olunmalıdır [3, s.86].

Sinifdən xaric işlərin təşkili zamanı verilən tapşırıqlar rəngarəng və müxtəlif olur. İlk növbədə yadda saxlamaq lazımdır ki, sinifdən xaric işləri seçərkən və mövzuları müəyyənləşdirərkən bir sıra məsələləri (yerli şəraiti, məktəbin vəziyyətini, kiçik yaşlı məktəblilərin marağını, yaş və anlaq səviyyəsini) mütləq nəzərə almaq lazımdır. I-IV siniflərdə nitq inkişafı üzrə sinifdən xaric işlərə misal olaraq sinifdən xaric oxunu misal göstərmək olar. İbtidai siniflərdə sinifdən xaric oxunun təşkili üzrə aparılan işlər oxu təliminin mühüm sahələrindəndir. Bu işin səmərəli təşkili isə şagirdlərin intellektual və emosional inkişafına, dünyagörüşünün formalaşmasına həmçinin müxtəlif fənlər üzrə biliklərin daha dərinlən və şüurlu mənimsənilməsinə güclü təsir göstərir.

Sinifdən xaric oxunun məqsədi I-IV sinif şagirdlərinin oxu və yazı vərdişlərinin təkmilləşdirilməsini təmin etməklə, təbiət və ictimai həyat hadisələri haqqında onların dərslərdən aldıkları bilikləri daha da genişləndirmək eyni zamanda təfəkkürünü bədii obrazlarla zənginləşdirməkdir. Şagirdlərə verilən müxtəlif oxu mətnləri zamanı onların nitqi, fantaziyası inkişaf edir, vətənə, xalqa, ana dilinə, elmə və s. məhəbbət hissləri tərbiyə edilir. Bundan başqa şagirdlərdə humanist hisslər aşılanır, onlarda kitabla müstəqil işləmək və ona böyük həvəs yaratmaq lazımdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün müəllim sinifdən xaric oxunun təşkili zamanı müəyyən vəzifələrə fikir verməlidir: şagirdlərdə uşaq ədəbiyyatına maraq və məhəbbət hisslərinin tərbiyə etmək; kiçik yaşlı məktəblilərin oxu vərdişlərinin təkmilləşdirmək; şagirdlərə ana dilinin dərinlən mənimsətmək (onun gözəlliyini aşılamaq, onlardan zövq almaq qabiliyyətinin formalaşdırmaq, nitq və təfəkkürlərinin inkişaf etdirmək); oxunan materialın məzmununun tərbiyəvi xarakter aşılamaq; vətənimiz, onun qüdrəti, xalqımızın qəhrəman keçmişi, bu günü və gələcəyi, yaratdığı xariqələr, doğma təbiətimizin zənginliyi və s. əlaqədar şagirdlərin təsəvvürlərini zənginləşdirmək. Professor Rüşət Hüseynzadə qeyd edir ki, səriştəli müəllim özü də mətni düzgün, ifadəli oxumalı, ədəbi dildə danışmalı, natiqlik qabiliyyətinə malik olmalı, düzgün və gözəl yazmalı, şagirdlərlə düzgün ünsiyyət və münasibətdə olmalıdır [2, s.175].

Bundan başqa, sinifdən xaric işlərin təşkili zamanı şagirdlərin nitqinin düzgün inkişafını təmin etmək üçün müxtəlif oyunlardan da istifadə etmək olar. Bu fəaliyyət zamanı şagirdlərin sosial davranışı, onların həyata və bir-birinə olan münasibətləri formalaşsın. Məşhur pedaqoq A.S.Makarenko uşaq oyunlarının rolunu belə xarakterizə etmişdir: "Oyun uşaqlar üçün böyüklərin iş fəaliyyəti qədər dəyərlidir. Uşaq oyununda özünü necə aparırsa, gələcəkdə işləyəcəyi yerdə də bir çox hallarda özünü elə aparacaq. Beləliklə, gələcəyin lideri oyun oynayaraq təhsil alır...".

Beləliklə, sinifdən xaric işlərin təşkili zamanı şagirdin idarəetmə vərdişlərinin formalaşdırılmasına, elmi dünyagörüşünün genişləndirilməsinə, onda əsl azərbaycanlıya xas olan yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına imkan yaradır. Şagirdin asudə vaxtının səmərəli təşkilini təmin etməklə yanaşı, sinifdə müəyyən fənlərdən verilmiş biliyi dərinləşdirir. Şagirdlərdə müstəqillik, məntiqi təfəkkürün inkişafı, nitqin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbləri üçün (I-IV siniflər) Ana dili kurikulumu. Bakı: 2007
2. Hüseynzadə, R.L. Pedaqogika. Dərslik. 2 cildə. II cild. Bakı: 2013
3. Rəhimova, S.A. İbtidai siniflərdə elmi kütləvi materialların tədrisinin vasitə və yolları. Bakı: 2003

SUMMARY

Konul Shkhaliyev

THE ROLE OF OUT-OF-CLASS ACTIVITIES IN THE DEVELOPMENT OF SPEECH AND THINKING OF PRIMARY CLASS STUDENTS

Reading ability in primary school is one of the main content lines of the Azerbaijani language. This subject acts as a bridge between all subjects, teaching students the technology of mastering speaking skills. Because a student with high listening, speaking, reading and writing skills succeeds in any other subject. K. D. Ushinsky wrote: "Learning and mastering every subject is always expressed in words. A child who does not deeply understand the meaning of the word, who does not acquire the habit of using the word freely in oral as well as in written speech, will always suffer from this basic defect even when learning any other subject. Teaching the mother tongue in primary classes remains the main subject, the central subject, a subject that includes other subjects and collects their results." Experiments show that in order to achieve rapid reading and comprehension skills in students, one cannot be satisfied with only lessons and texts given in textbooks. It is necessary to constantly offer them new books that are interesting, informative, and instill moral values according to their age level. Reading should become a way of life for students, they should spend a large part of their free time reading. As they read more books, students' vocabulary becomes richer, their speech skills and thinking develop, and their intellectual level rises. In order to achieve the development of reading and comprehension skills in students, it is necessary to create interest in fiction from the first days they enter school. Out-of-class reading lessons aim to stimulate students' out-of-class reading of educational materials, guide them to active, systematic independent work, and improve reading and research skills. During those class hours, a kind of review of the students' independent reading of the sections is conducted, the speech prepared by each student according to his interest and ability is listened to, and the works read on this or that problem are discussed. Students organize a wall newspaper, an album dedicated to individual artists, and a book exhibition in connection with extracurricular reading lessons. Illustrations drawn by schoolchildren on the works they read, essays and essays written by them are displayed and evaluated. In these lessons, work elements outside the classroom, additional resources, and other sources of knowledge should be addressed, the acquired knowledge and skills should be applied to new material, independently read artistic examples.

Key words: *speech, thinking, extracurricular reading, speech habits, elementary school*

РЕЗЮМЕ

Конул Шхалиев

РОЛЬ ВНЕКЛАССНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ РЕЧИ И МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Умение читать в начальной школе является одним из основных содержательных направлений азербайджанского языка. Этот предмет выступает связующим звеном между всеми предметами, обучая студентов технологии овладения навыками говорения. Потому что ученик с высокими навыками аудирования, разговорной речи, чтения и письма преуспевает по любому другому предмету. К. Д. Ушинский писал: “Изучение и освоение всякого предмета всегда выражается в словах. Ребенок, не понимающий глубоко значения слова..., не приобретающий привычки свободно употреблять это слово как в устной, так и в письменной речи, всегда будет страдать этим основным дефектом, даже при изучении любого другого предмета. ...Преподавание родного языка в начальных классах остается главным предметом, центральным предметом, предметом, включающим в себя другие предметы и аккумулирующим их результаты”. Эксперименты показывают, что для достижения у учащихся навыков быстрого чтения и понимания нельзя довольствоваться только уроками и текстами, данными в учебниках. Необходимо постоянно предлагать им новые книги, интересные, познавательные, прививающие моральные ценности, соответствующие их возрастному уровню. Чтение должно стать образом жизни учащихся, большую часть своего свободного времени они должны проводить за чтением. По мере чтения большего количества книг словарный запас учащихся становится богаче, развиваются их речевые навыки и мышление, повышается интеллектуальный уровень. Чтобы добиться развития у учащихся навыков чтения и понимания, необходимо формировать интерес к художественной литературе с первых дней поступления в школу. Уроки внеаудиторного чтения направлены на стимулирование учащихся внеклассного чтения учебных материалов, наведение их на активную, систематическую самостоятельную работу, совершенствование читательских и исследовательских навыков. На этих учебных часах проводится своего рода проверка самостоятельного чтения разделов студентами, прослушивается речь, подготовленная каждым студентом в соответствии с его интересом и способностями, обсуждаются прочитанные работы по той или иной проблеме. Студенты организуют стенгазету, альбом, посвященный отдельным художникам, книжную выставку в рамках внеклассных уроков чтения. Выставляются и оцениваются иллюстрации, нарисованные школьниками к прочитанным произведениям, написанным ими сочинениям и сочинениям. На этих уроках следует затрагивать элементы работы вне класса, дополнительные ресурсы и другие источники знаний, применять полученные знания и умения к новому материалу, самостоятельно читать художественные примеры.

Ключевые слова: Речь, мышление, внеклассное чтение, речевые навыки, начальная школа

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL UŞAQLARDA İLKİN BİLİK VƏ BACARIQLAR FORMALAŞDIRIR

Rüxsarə TAĞIYEVA

r.tagiyeva@arti.edu.az

<http://orcid.org/0000-0002-2619-2034>

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

XÜLASƏ

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqda bədənin bütün ən vacib sistemləri formalaşır, yaddaş, təfəkkür, qavrayış, əxlaqi hisslər və sosial emosiyalar fəal şəkildə inkişaf edir. Onu əhatə edən hər şeyi öyrənir və dünya haqqında öz mənzərəsini formalaşdırır. Danışmağı və insanlarla ünsiyyət qurmağı öyrənir. Məsuliyyətli və mehriban valideynlər uşaq üçün doğumdan 3-5 yaşa qədər olan dövrün nə qədər vacib olduğunu başa düşürlər və buna görə də onun məktəbəqədər təhsil yerinin və formasının seçilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Açar sözlər: Məktəbəqədər təhsil, fiziki inkişaf, sağlamlıq və təhlükəsizlik, idrakın inkişafı, estetik və yaradıcı inkişaf, sosial-emosional inkişaf

Giriş

Məktəbəqədər təhsil üç ildən beş yaşa qədər olan uşağın təlimi, inkişafı, tərbiyəsi, nəzarəti və qayğısıdır. Məktəbəqədər təhsil və təlimin məqsədi müəyyən bir yaş mərhələsində şəxsiyyətin formalaşması üçün zəruri olan ilkin bilik və bacarıqların formalaşdırılmasıdır. Belə görünür ki, beş yaşına çatmamış uşaqlar hələ də nəyisə ciddi şəkildə öyrənmək üçün çox kiçikdirlər, amma əslində, diqqətli bir hazırlıq olmadan bir uşağın məktəbdə təhsilini davam etdirməsi çətin olur.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində dərslər məktəblərdəki dərslərdən çox fərqlənir. Kiçik uşaqlar fiziki cəhətdən diqqətlərini hansısa məsələni öyrənməyə cəmləyərək, qırx-qırx beş dəqiqə otura bilmirlər. Buna görə də, uşaq bağçalarında və inkişaf mərkəzlərində dərslər adətən qısadır, onların müddəti otuz dəqiqədən çox deyil.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində biliklər uşaqlara oyunlar şəkildə təqdim olunur. Oyunlar məktəbəqədər uşağın diqqətini cəlb etmək və onun üçün dərsləri maraqlı etmək üçün ən asan yoldur. Oyun şəklində lazımı bacarıqlar formalaşır və oyun zamanı onlara məşq olunur. Eyni zamanda, müəllimlər əsas diqqəti məktəbdə oxuyarkən faydalı olacaq bacarıqların inkişafına yönəldirlər.

Məktəbəqədər təhsil və təlim üzrə ümumi təhsil kurikulumları dövlət icbari standartı əsasında hazırlanır. Onların əsasında dövlət və qeyri-dövlət məktəbəqədər təhsil müəssisələri 2-3 yaşdan 4-5 yaşa qədər uşaqların məktəbəqədər tərbiyəsini həyata keçirirlər. Artıq məktəbəqədər yaşda uşağınızın ibtidai məktəbdə sonrakı uyğunlaşmasını xeyli asanlaşdıracaq mədəniyyətin əsaslarını, habelə ümumi qəbul edilmiş davranış və ünsiyyət nümunələrini aşılamaq çox vacibdir. Məktəbəqədər təhsil və təlim vasitəsilə uşaq özü və öz imkanları haqqında ilkin təsəvvürlər əldə edir, ətraf aləmin tam hüquqlu mənzərəsini və ona düzgün münasibətini formalaşdırır. Məktəbəqədər yaşda uşağın intellektual, əxlaqi,

fiziki, estetik və şəxsi keyfiyyətlərinin əsası qoyulur.

Təhsil və tərbiyənin ikinci hissəsi - məktəbə hazırlıq - 3-6 yaşında, uşaqda ilkin oxuma, yazma, sayma vərdişlərinin formalaşması, dil ünsiyyəti təcrübəsinin formalaşması ilə başlayır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların tərbiyəsi onlara fiziki cəhətdən inkişaf etmiş, kəşf etməyə meylli, aktiv, emosional həssas olmağa, ünsiyyət vasitələrini və böyüklər və həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqə üsullarını mənimsəməyə, məktəbdə təhsil almaq üçün lazımi bilik və bacarıqları mənimsəməyə kömək edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafı 4 inkişaf sahəsi üzrə müəyyən edilmişdir: fiziki inkişaf, sağlamlıq və təhlükəsizlik; idrakın inkişafı; estetik və yaradıcı inkişaf; sosial-emosional inkişaf.

Fiziki inkişafa böyük, kiçik və hissi (sensor) motor hərəkətlərinin inkişafı daxildir. Təhlükə və çətinliklərə hazırlıq, yol hərəkəti qaydaları, ekstremal vəziyyətlərdə və təhlükəli situasiyalarda necə hərəkət etmək haqqında ilkin təsəvvürlərin formalaşdırılmasına, məişətdə ehtiyatlı, küçədə mədəni davranmaq, təbii hadisələr və yanğın zamanı vəziyyətdən çıxmaq qaydalarının mənimsənilməsinə imkan yaranır.

İdrak üzrə uşağın yerinə yetirdiyi tapşırıqlar onların məntiqi mühakimə yürüdə bilmək bacarıqlarını, intuisiyasını, məkan və zaman haqqında təsəvvürlərini genişləndirir. Riyazi tapşırıqların həlli zamanı uşaqlarda induksiya və deduksiya, təhlil və tərkib, təsnifetmə və sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə kimi qabiliyyətlər inkişaf edir. Beləliklə, tənqidi, məntiqi, yaradıcı təfəkkürün inkişafı təmin olunur.

Estetik tərbiyə təbiətdə, ətraf mühitdə, insanların hərəkətlərində, geyimdə gözəlliyi görmək bacarığı və yaradıcı qabiliyyətlərin formalaşmasına (musiqi duyumu, təsviri fəaliyyət) imkan yaradır.

Sosial-emosional inkişaf vasitəsilə uşaqlarda insanlara qarşı müsbət münasibət, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, qarşılıqlı yardım, başqasının dərdinə şərik olmaq, münaqişələrin həlli və s. kimi mənəvi keyfiyyətlər formalaşır. Uşaqlar oyun, əmək və əməli fəaliyyətə, kollektivdə davranma qaydalarına dair ilkin bacarıqlara yiyələnirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. "Məktəbəqədər təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 2017, 14 aprel. <http://www.e-qanun.az/framework/35791>
2. "Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum)". Bakı: 2022, 11 aprel. <https://edu.gov.az/>
3. "Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı". 8 avqust 2019 cu il. <http://www.edu.gov.az/>
4. Педагогика XXI века: традиции и инновации : сборник научных трудов всероссийской научной конференции с международным участием / ответственный редактор Н.В. Федина. — Липецк : Липецкий ГПУ, 2018. 246 с. Текст: электронный // Лань : электронно-библиотечная система. URL: <https://e.lanbook.com/book/122430>
5. Гребенюк О.С. Педагогика индивидуальности : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / О.С. Гребенюк Т.Б. Гребенюк. 2-е изд., доп. Москва: 2019. Издательство Юрайт,. 410 с. (Университеты России). ISBN 978-5-534-09998-0. Текст : электронный // ЭБС Юрайт [сайт]. — URL: <https://www.biblio-online.ru/bcode/429118>

SUMMARY

Rukhsara Tagiyeva

PRIMARY IN PRE-SCHOOL CHILDREN BUILDING KNOWLEDGE AND SKILLS

During preschool age, all the most important systems of the body are formed in the child, memory, thinking, perception, moral feelings and social emotions are actively developing. He learns everything that surrounds him and forms his own view of the world. He learns to speak and communicate with people. Responsible and kind parents understand how important the period from birth to 3-5 years is for a child, and therefore pay special attention to choosing the place and form of preschool education.

Key words. *Preschool education, physical development, health and safety, cognitive development, aesthetic and creative development, social-emotional development*

РЕЗЮМЕ

Рухсара Тагиева

НАЧАЛЬНОЕ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНИКОВ ФОРМИРОВАНИЕ ЗНАНИЙ И НАВЫКОВ

В дошкольном возрасте у ребенка формируются все важнейшие системы организма, активно развиваются память, мышление, восприятие, нравственные чувства и социальные эмоции. Он познает все, что его окружает, и формирует собственный взгляд на мир. Он учится говорить и общаться с людьми. Ответственные и добрые родители понимают, насколько важен для ребенка период от рождения до 3-5 лет, и поэтому уделяют особое внимание выбору места и формы дошкольного образования.

Ключевые слова: *Дошкольное образование, физическое развитие, здоровье и безопасность, познавательное развитие, эстетическое и творческое развитие, социально-эмоциональное развитие*

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ İKT İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFI

Nigar RƏHİMOVA

nigiar82@rambler.ru

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) gündəlik rabitə və informasiya emalında birləşdirən geniş və dinamik bir sahədir. Buraya məlumatların istehsalı, saxlanması, emalı, paylaşılması və elektron şəkildə mübadiləsi üçün istifadə olunan geniş çeşidli məhsullar, tətbiqlər və xidmətlər daxildir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları, kompüter, internet yayımı (radio və televiziya) kimi texnologiyaları əhatə edir, lakin bunlarla məhdudlaşmır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının əhəmiyyəti, coğrafi və sosial maneələri məhv etmək, insanların asanlıqla bütün dünyada məlumat əldə etməsinə, paylaşmasına imkan verir. Təhsil, səhiyyə, biznes, idarəetmə və əyləncə kimi sahələrə toxunaraq həyat tərzimizi, işimizi və qarşılıqlı fəaliyyətimizi dəyişdirdi. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində davamlı inkişaf və yenilik səbəbiylə ilə xarakterizə olunur. Rəqəmsal iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır, rəqəmsal xidmətlərin və platformaların böyüməsini təşviq edir, iş məhsuldarlığını artırır və sosial-iqtisadi inkişafı təşviq edir. Bundan əlavə, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları bacarıqları müəyyən peşələr üçün vacib məqama çevirdi və müasir dünyada rəqəmsal savadlılığın vacibliyini vurğuladı [Зенчинко, 2003, s.112].

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) geniş məqsədlərə xidmət edir, müxtəlif sahələrdə çoxsaylı problemlərin həllinə kömək edir. Onların tətbiq sahələri əsas rabitə ehtiyaclarından dövlət əməliyyatlarına qədər uzanır. İKT, e-poçt, anı mesajlaşma, video konfrans, sosial media və vip xidmətləri ilə səmərəli ünsiyyəti təmin edir. İKT e-learning platformaları, rəqəmsal dərslər və təhsil proqramları vasitəsilə məlumat əldə etməyin səmərəliliyini artırır, təhsili daha əlçatan və fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırır. İKT rəqəmsal əməliyyatları, onlayn bankçılığı və e-ticarəti təşviq edir, müəssisələrə və istehlakçılara təhlükəsiz maliyyə əməliyyatları aparmağa və xidmətləri onlayn olaraq həyata keçirməyə imkan verir. Əməkdaşlıq alətləri və platformaları komandalara coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq birlikdə işləməyə imkan verir, komanda işini və layihənin idarə edilməsini yaxşılaşdırır. Elektron hökumət xidmətləri və vətəndaşlar arasında qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırır, dövlət xidmətlərinin səmərəliliyini, şəffaflığı və vətəndaş əlaqəsini artırır [Бернева, 2018, s.45-47].

İKT, müxtəlif sahələrdə yeniliyi təşviq edir, yeni məhsul, xidmət və texnologiyaların inkişafına imkan verir, iqtisadi inkişafı və rəqabət qabiliyyətliyini artırır. Coğrafi informasiya sistemləri və məlumat təhlili vasitələri ilə İKT ətraf mühitin qorunmasına və davamlılığına kömək edir, iqlim dəyişikliyini izləməyə, təbii sərvətləri idarə etməyə və şəhər inkişafını planlaşdırmağa kömək edir. İKT təhlükəsizlik sistemlərini, kiber təhlükəsizlik tədbirlərini və məlumatların şifrələnməsini təmin etmək, təhdidlərdən qorumaq və məlumatların məxfiliyini təmin etmək səylərini dəstəkləyir eyni zamanda rəqəmsal məzmun yaradılması, paylaşma platformaları və axın xidmətləri ilə media və əyləncə sənayesində inqilab edir, qlobal auditoriyaya müxtəlif məzmun təqdim edir.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təsnifatı onların funksionallığına,

tətbiq sahələrinə və ya texnologiya növünə görə müxtəlif parametrlərə görə qurula bilər. Bu təsnifat İKT-nin geniş spektrini və onların müxtəlif sahələrdə çoxşaxəli rolunu anlamağa kömək edir. İKT təsnifatının əsas üsulları bunlardır [Бернева,2018, s.126].

Hesablama texnologiyaları. Kompüterlər, planşetlər və serverlər kimi məlumatları emal etmək, saxlamaq və göstərmək üçün istifadə olunan cihazlar və sistemlər.

Şəbəkə texnologiyası. Kompüterlər və marşrutlaşdırıcılar, açarlar, internetin özü də daxil olmaqla mənbələri və məlumatları bölüşmək üçün digər cihazları birləşdirən infrastruktur və cihazlar.

Proqram texnologiyaları. Məhsuldarlıq proqramı, verilənlər bazası və ixtisaslaşdırılmış proqramlar daxil olmaqla aparat üzərində işləyən proqramlar və əməliyyat sistemləri.

Təhlükəsizlik texnologiyaları. İnformasiya və kommunikasiya sistemlərini şifrələmə antivirus proqramları daxil olmaqla icazəsiz girişdən, zədələnmədən və ya oğurluqdan qorumaq üçün hazırlanmış alətlər və protokollar.

Hibrid modellər. Hər iki modeldən faydalanmaq üçün yaradılan yerli və bulud həllərinin birləşməsi.

Bu təsnifat təkcə İKT-nin müxtəlifliyini vurğulamır, həm də bu texnologiyaların müxtəlif sektorlarda və tətbiqlərdə funksionallığı dəstəkləmək, genişləndirmək üçün necə kəşifdiyini nümayiş etdirir. İKT-nin davamlı inkişafı o deməkdir ki, bu təsnifatlar dinamikdir və yeni texnologiyalar və tətbiqlər bu sahənin sərhədlərini daim genişləndirir.

İnformasiya texnologiyaları və kompüter kommunikasiyaları müasir məktəbin qarşısında duran problemlərin həlli üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, yəni informasiyalaşdırma bütün təhsil sisteminin modernləşdirilməsində vacib amil kimi çıxış edir. Təhsildə İKT müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir:

1. Tədris (tələbələrin inkişafına və yeni biliklərin şüurlu şəkildə əldə edilməsinə hazırlamaq üçün bilik və bacarıqların formalaşdırılması);
2. İnkişaf (tələbələrin qavrayışı, konsentrasiya, diqqət, yaddaş, düşüncə prosesləri, təxəyyül və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı);
3. Təbiiyə (tələbələrin tərəfindən cəmiyyətdə qəbul edilmiş mənəvi, estetik, mədəni, ekoloji və hüquqi normaların inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, idrak fəaliyyətinin inkişafı) [Хачоң, 2022, s.220].

Bəzi müəllimlər effektiv dərs keçirmək üçün kompüter texnologiyalarını mükəmməl mənimsəməyin lazım olub-olmadığına şübhə edirlər. Təhsildə İKT-nin əsas məqsədi müəllimin işini asanlaşdırmaq və fəaliyyətinin keyfiyyətini müasir standartlara uyğun səviyyəyə çatdırmaqdır. Bundan əlavə, tələbələr arasında yüksək səviyyəli informasiya savadının formalaşmasına cavabdeh olan müasir müəllimdir. Və bu da çox vacib bir vəzifədir, çünki kompüter texnologiyaları sahəsindəki biliklər tələbəyə gələcək həyatında bir çox imkanlar verəcək, müstəqilliyinə və həyatda uğurlarına kömək edəcəkdir. Təhsil prosesində informasiya texnologiyalarının istifadəsi bir çox üstünlüklərə malikdir və imkan verir:

- dərs hazırlamaq, ev tapşırıqlarını və tələbə nəticələrini yoxlamaq üçün vaxta qənaət edir;
- yeni, daha yüksək iş səviyyəsinə çatmağa imkan yaradır;
- tədris fəaliyyətini daha əyləncəli və müasir edir;
- yeni təlim proqramları, slayd nümayişi, təqdimatlardan, multimedia albomlarından

istifadə qaydalarını öyrədir;

- müstəqil məlumat axtarışına alışdırır;
- tələbələri tədqiqat fəaliyyətlərinə cəlb edir;
- passiv və qapalı tələbələri birlikdə işə cəlb edir;
- digər ölkələrin tələbə və müəllimləri ilə ünsiyyət qurmaq imkanı yaradır.

İKT vasitələrinə müxtəlif məlumatların mübadiləsi, yığılması, saxlanması, işlənməsi, ötürülməsi üçün hazırlanmış proqram, aparat və texniki müasir qurğular daxildir. Bu gün informasiya və kompüter texnologiyaları sahəsindəki irəliləyiş, təhsil müəssisələrində dərslərin təşkili yollarına yenidən baxmağa məcbur edir. Çox vaxt təhsil prosesində müəllimlər müxtəlif informasiya texnologiyalarına müraciət edirlər: kompüter və ya multimedia proyektorundan istifadə etməklə nümayiş etdirilə bilən elektron dərsliklər; elektron kataloqlar və ensiklopediyalar [Бернева,2018, s.134].

Demək olar ki, hər hansı bir İKT-də, xüsusilə müəllim, tələbələrə yeni bir mövzu izah etməlidirsə dərslər faydalı şəkildə müşayiət edə biləcək, eyni zamanda tələbələrlə tanış olmadığı məlumatları daha yaxşı və daha sürətli yadda saxlamağa kömək edə biləcək yaxşı təsvirlər, diaqramlar və təqdimatlar nümayiş etdirir. Tələbələrin nəticələrini qiymətləndirmək və onların fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün (onlayn testlərdən, viktorinalardan və anketlərdən istifadə etmək, nəticələri dərhal verilənlər bazasına daxil edə və lazım olduqda tapa bilmək). Hər halda, dərslər yalnız mənalı deyil, həm də maraqlı olub-olmaması əsasən müəllimin təxəyyülündən, fəaliyyətindən və biliklərindən asılıdır.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının metodik dəstəyi və tətbiqi təhsil fəaliyyətində böyük rol oynayır, buna görə də bu sahədə pedaqoji təcrübəni yaymaq, lazımi bilikləri hər kəs üçün əlçatan etmək çox vacibdir. Bu gün müəllimlər üçün İKT-yə yiyələnmə bilmək və dərslərdə tətbiq etməyə başlamaq üçün bir çox xüsusi kurslar var. Müəllimin, yeni texnologiyalardan istifadə edərək dərslər keçirmək istəyi, həmçinin nəzəri və praktiki bilik, bacarıqlar əldə etmək üçün şüurlu bir istək çox vacibdir. Burada artıq müəllimin rolu da dəyişir, əvvəllər müəllim əsas bilik mənbəyi idisə, indi onun vəzifəsi yalnız məlumat vermək deyil, həm də tələbələri məlumat bazasına yönəltməkdir. Müəllim tələbələrlə məlumatları təhlil etməyi, tənqidi düşünməyi, seçməyi və yoxlamağı öyrətməlidir ki, sonra bilik və bacarıqlara çevrilsin. Diqqət tələbənin müstəqil işinə, özünü öyrənmə qabiliyyətinə və tənqidi düşüncənin inkişafına yönəldilir [Хасоң, 2022, s.174].

Müəllim, həmçinin tələbələrin təhsil prosesinin fəal və məsuliyyətli iştirakçıları olmaq üçün məlumat tapmaq və istifadə etmək marağını inkişaf etdirməlidir. Bu, tək-cə texniki səriştəni deyil, həm də tələbələri ruhlandırmaq və maraqlandırmaq bacarığını tələb edir. Ali təhsil üçün yeni texnologiyaların tətbiqi tələb olunur, tədris metodikasındakı dəyişikliklər və bütün mərhələlərində tədris prosesinə ən son innovativ texnologiyaları tətbiq etmək bacarığı: hazırlıqdan son mərhələyə qədər. Nəzarət prosesini standartlaşdırmaq və tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsinin obyektivliyini təmin etmək üçün elmi və informasiya texnologiyalarından vəsait toplamaq üçün geniş imkanlar yaradılır. İKT müəllim və tələbələri gücləndirə biləcəyinə, tədris və öyrənmə proseslərini artıq daha çox müəllimə deyil, şagird mərkəzli olacağına dair geniş bir inam var. Həm də bu proses tələbələrin yaradıcılığını, problem həll etmə qabiliyyətlərini, ünsiyyət bacarıqlarını və digər yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmələri üçün imkanlar yaradacaqdır.

Beləliklə, informasiya texnologiyalarının köməyi ilə tələbələr əsas səriştələrin

formalaşmasına, tələbələrin analitik əks etdirmə qabiliyyətlərinin inkişafına və yaradıcılıq potensialının reallaşmasına kömək edən zəruri məlumatları müstəqil olaraq axtara, təhlil edə və seçə bilirlər. Müəllim İKT-dən istifadə edərək öz fəaliyyətini dərk etmək, iş metodlarının məqsədlərə və əldə olunan nəticəyə uyğunluğunu qiymətləndirmək imkanı əldə edir. Tələbələrin özləri tədris mövzusunun məzmununu müəyyənləşdirdikləri və müəllimin şəxsiyyət yönümlü təlim prinsiplərini həyata keçirdiyi təhsil fəaliyyətinin böyük bir fərdiləşdirilməsi, təhsil prosesi müasirliyin çağırışlarına uyğun olaraq dəyişdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Zhdanova E.V., Haritonova O.V., S. Chromov S.S. To the question about the criteria of selection and evaluation of web resources in teaching foreign languages and Russian as a foreign language // *Economica, statistica and Informatica. Vestnik UMO MESI. M.: 2012. MESI, №3*
2. Зенчинко Е., Зенчинко С. Старший воспитатель: система работы по повышению квалификации педагогов. *Дошкольное воспитание. 2023, № 5*
3. Вепрева И. И. "Роль методической службы в повышении профессиональной компетентности инновационного потенциала педагогов ДОУ. М.: 2018
4. Образование и 21 век. Информационные и коммуникационные технологии. М. 2019
5. Хассон У Уотермен Э. Критерии качества дистанционного образования // *Высшее образование в Европе. Том XXVII, №3, 2022*

SUMMARY

Nigar Rahimova

DEVELOPMENT OF ICT INFRASTRUCTURE IN THE EDUCATION SYSTEM

This paper aims to consider the importance of information technology technologies in the modern educational process. This new model of education involves extensive use of IT in various forms: a test of the shell, training programs and platforms, electronic resources, the Internet. This article also emphasizes relevance of transition to new forms of education based on the principles of the use of computer technologies. The attention is also paid to test control as evaluation of quality of knowledge in a modern format that enables to test the numerous audience remotely through technology.

Key words: *Information technology, personality-focused approach, social constructivism, informational competence, control as evaluation of quality of knowledge, module system of testing, on-line test, pedagogical assessment materials*

РЕЗЮМЕ

Нигяр Рахимова

РАЗВИТИЕ ИКТ-ИНФРАСТРУКТУРЫ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

В научной статье рассматривается роль и влияние информационно-коммуникационных технологий в образовательной системе. Современная модель обучения применяет новые технологии в различных формах обучения. Также в статье акцентируется внимание на актуальности перехода к новым формам преподавания, основанных на принципах применения компьютерных технологий. Помимо этого, в статье говорится о тестовом контроле, как об оценке качества знаний, только в современном формате. Это в свою очередь позволит инновационным технологиям проводить оценку знаний студентов дистанционно.

Ключевые слова: Модульная система, информационно-коммуникационных технологии, оценка качества знаний, дистанционное обучение, специальный подход к обучающимся

MÜASİR TEXNOLOGİYADA KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ VİRUS EPİDEMİYALARININ TƏHLİLİ

Leyla MƏMMƏDOVA

leylazulfuqar8290@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Elmi-texnoloji inqilab və qlobal sənaye şəbəkələrinin transformasiyasında mövcud tendensiyalar parçalar istehsalında müasir innovativ texnologiyaların istifadəsi ilə yenilənir, onların istehsalında ağıllı yaşıl transformasiyaya uyğun olaraq ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalar istifadə olunur. Əgər toxuculuq istehsalının qlobal təcrübəsindən danışırıqsa, o zaman, məsələn, Çində innovasiya bütün istehsal prosesinə aiddir. İstehsal prosesinin demək olar ki, tam avtomatlaşdırılması həyata keçirilib. Bütün istehsal prosesi intellektual sistemə qoşulur, texniki parametrlər kompüter vasitəsilə real vaxt rejimində tənzimlənir, ayırmə və bükmə əməliyyatları avtomatlaşdırılmış maşınlarla ötürülür [1].

Əvvəllər istifadə edilən halqa ayırmə prosesi ilə müqayisədə, burulğan cərəyanı ayırmə maşını istehsalın səmərəliliyini 25 dəfə artırmaqla, işçilərin sayı orijinalın yalnız 1/10 hissəsidir və bütün istehsal prosesi emissiyasızdır. Ənənəvi toxuculuq sənayesi əmək tutumlu sənaye olduğundan, son illərdə toxuculuq sənayesi 5G, süni intellekt, Əşyaların İnterneti, Sənaye İnterneti və s. kimi yeni nəsil informasiya texnologiyalarının tətbiqini sürətləndirmiş və davamlı olaraq inkişaf etmişdir. Keyfiyyət və səmərəliliyin artırılması üçün sənayeyə yeni məkan açan rəqəmsal və ağıllı transformasiyanı təşviq etmək. Ağıllı transformasiya istehsalın səmərəliliyini artırdı və yaşıl transformasiyaya nail oldu [2].

Çap və boyama, enerjiyə qənaət etmək və emissiyaları azaltmaq üçün tekstil sənayesində əsas elementdir və tullantı suları bütün tekstil sənayesinin emissiyalarının təxminən 70%-ni təşkil edir. Son illərdə ekoloji cəhətdən təmiz qabaqcıl və tətbiq olunan texnologiya və proseslərin davamlı olaraq təşviqi və tətbiqi ilə çap və boyama sənayesində təmiz istehsalın səviyyəsi yaxşılaşmağa davam etmişdir.

Elmi və texnoloji innovasiya potensialı möhkəmlənməkdə davam edir, minlərlə sənaye sahələrinin inkişafına güclü dəstək verir. Tullantı paltarları, bəzək əşyaları və digər tullantı polyester materialları kimyəvi parçalanmanı azaldan polyester, plastik butulkalar çirkləri çıxarmaqla təkrar emal edilir, qarışdırılır, əridilir, ayırılır və ipəyin yenidən yaradılması prosesləri bütün dünyada ekoloji vəziyyətə müsbət təsir göstərir. Bioloji parçalana bilən xammal inkişaf etdirmək üçün şirkətlər ərimələrin özlülüyünün homogenləşdirilməsinin əsas texnologiyası, təkrar emal olunmuş liflərin yüksək məhsuldarlıqlı istehsalı və uzun polimerləşmə dövrləri kimi bir sıra texniki çətinlikləri aradan qaldırmalı idilər. Ekoloji təmizlik və yüngüllük geyim sənayesində trendlərdən biridir.

Son illərdə, yeni materialların tədqiqi və inkişafı üçün istehlakçı tələbinə əsaslanan toxuculuq müəssisələri eyni zamanda təkmilləşdirmə funksiyasını təşviq edir, eyni zamanda minlərlə sənayedə xammala olan tələbatı hədəfləyir, bazarı genişləndirməyə davam edir. Geyim sənayesində istifadə olunan innovativ materiallar yüksək keyfiyyətli geyim əldə etməyə imkan verir. Məsələn, mikrofiber zamşa təqlid edir - materialın dəri toxuması və parça yumşaqlığı, həmçinin sürtünmə müqaviməti, istilik izolyasiyası və digər

xüsusiyyətləri sənayedə geniş şəkildə tanınır [4].

Toxuculuq sənayesinin elmi və texnoloji innovasiya potensialı əsas əsas materiallara və nanoliflərə, ağıllı liflərə və digər qabaqcıl lif materiallarına yönəlib, yüksək performanslı liflər, sənaye xüsusi lifləri və digər məhsulların inkişafını davam etdirir. Son illərdə tekstilin keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artıb və Çin bazarında böyük rol oynamağa davam edir.

Hazırda qlobal elmi və texnoloji innovasiya modeli əsas sosial çağırışlara cavab vermək və bütün bəşəriyyətin rifahını yaxşılaşdırmaq istiqamətində tədricən inkişaf edir. Toxuculuq sənayesinin inkişaf rejimi də tədricən "böyük və hərtərəfli"dən "güclü və dəqiq"ə çevrilir. Funksionallığı və ekoloji cəhətdən təmizliyi ilə seçilən yüksək əlavə dəyərə malik tekstil məhsulları zamanın tələblərinə uyğunlaşır və əhalinin müxtəlif tələbatlarının ödənilməsində və insanların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında fəal rol oynayır.

Parça hazır geyimin keyfiyyətini bilavasitə təyin edən tikiş sənayesi zəncirinin ən mühüm halqasıdır və eyni zamanda toxuculuq sənayesi zəncirində ən yüksək əlavə dəyərə və ən yüksək maneələrə malik olan halqadır. Termal faza dəyişikliyi lifi, faza dəyişmə temperatur diapazonunda ağıllı termorequlyasiyaya nail olmaq üçün xarici mühitin temperaturu yüksəldikdə istiliyi udmaq və saxlaya bilən, xarici mühit temperaturu azaldıqda isə istilik buraxa bilən funksional lif materialıdır. O, təkcə aerokosmik, sənaye və kənd təsərrüfatı sənayələrində deyil, həm də gündəlik həyatda istifadə edilə bilər və bu sənayedə araşdırma qaynar nöqtələrindən birinə çevrilmişdir.

Süni intellekt sığorta sənayesi

Süni intellekt sığorta sənayesini əvvəllər aqlasığmaz üsullarla dəyişdirir. Süni intellekt müştəri təcrübəsini təkmilləşdirmək, səmərəliliyi artırmaq və xərcləri azaltmaqla sığorta sənayesində inqilab etmək potensialına malikdir. Sığorta əməliyyatlarında süni intellektin tətbiqi anderraytinq, iddiaların işlənməsi, fırıldaqçılığın aşkarlanması və müştəri xidmətlərinin yaxşılaşdırılması potensialına malikdir.

Sığorta sənayesində AI-nin ən vacib tətbiqlərindən biri anderraytinqdir. Süni intellekt sığortaçılara böyük həcmdə məlumatları təhlil etməyə və daha dəqiq risk proqnozları verməyə kömək edə bilər. Maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə edərək, sığortaçılar məlumatlarda insanlar üçün görünməyən nümunələri müəyyən edə bilərlər. Bu, sığortaçılara keçmişdə nəzərdən qaçırdıqları riskləri müəyyən etməyə kömək edə bilər ki, bu da daha dəqiq qiymət və daha yaxşı risklərin idarə edilməsinə səbəb ola bilər.

Sığorta fırıldaqları sığortaçılar üçün ciddi problemdir və hər il milyardlarla dollara başa gəlir. Sığortaçılar süni intellektdən istifadə edərək, saxtakarlığı göstərən nümunələri müəyyən etmək üçün bir çox mənbədən məlumatları təhlil edə bilərlər. Bu, sığortaçılara saxta iddiaları erkən müəyyən etməyə və itkilərin qarşısını almağa kömək edə bilər. Nəhayət, süni intellekt sığorta sənayesində müştəri xidmətlərini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər. Süni intellektlə işləyən chatbotlar müştərilərə suallarına anı cavab verə və sığorta prosesində onlara kömək edə bilər. Bu, müştəri məmnuniyyətini artırır və müştəri xidmətləri nümayəndələrinin iş yükünü azalda bilər. Süni intellekt iddiaların işlənməsini təkmilləşdirmək üçün də istifadə edilə bilər. İddialara baxılması sığortaçılar üçün çox vaxt aparan və baha başa gələn prosesdir. Süni intellektdən istifadə edərək sığortaçılar sənədlərin işlənməsi, fırıldaqçılığın aşkarlanması və iddiaların qiymətləndirilməsi kimi iddiaların emalı ilə bağlı bir çox vəzifələri avtomatlaşdırmağa bilərlər. Bu, sığortaçılara xərcləri

azaltmağa və iddiaların işlənməsinin sürətini və dəqiqliyini artırmağa kömək edə bilər

Kompüter viruslarının şəbəkə strukturlarında yayılma mexanizmi

Müxtəlif müəlliflər tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, kompüter viruslarının şəbəkə strukturlarında yayılma mexanizmi epidemiyalar kimi insan populyasiyalarında infeksiyaların yayılma mexanizmləri ilə çox oxşardır [2]. Epidemiologiya sahəsi və modeli kimi kompüter şəbəkələrində epidemiyaları öyrənmək üçün xüsusi hazırlanmış modellərdən istifadə olunur. Modelin seçimi modelləşdirmənin məqsədlərindən və xəstəliyin yayılmasının xüsusiyyətlərindən asılıdır. SI [infeksiyalı-infeksiyasız], SIS [infeksiyalı-infeksiyalı-infeksiyalı] və SEIR [infeksiyaya məruz qalmış-infeksiyalı-konvalesent] modelləri klassik epidemiologiyada ən çox yayılmış modellərdir və ən mürəkkəb modellərin əsasını təşkil edir. Bu modellər populyasiyadakı hər bir fərdin bir neçə xüsusi dövlətdən birində mövcud ola biləcəyi fərziyyəsinə əsaslanır. Zamanla fərdlər bu dövlətlər arasında keçid edə bilirlər.

Bu modellərin əsas elementi diferensial tənliklərin istifadəsidir. Bu tənliklər zamanla yoluxmuş şəxslərin sayındakı dəyişikliklərin dinamikasını təsvir etmək üçün hazırlanmışdır. Modellər bizə populyasiyada yoluxmuş şəxslərin sayının zamanla necə dəyişdiyini izləməyə imkan verir. Bu, epidemioloji vəziyyətin inkişafını proqnozlaşdırmağa və infeksiyanın yayılmasına təsir edən amilləri təhlil etməyə imkan verir. Klassik epidemiologiyanın ən sadə modeli olan SI modelinə daha yaxından nəzər salmaq. Bütün əhali xəstəliyə həssas və yoluxmuş fərdlərə bölünür, populyasiyada fərdlərin sayı sabit qalır.

Modelin üstünlükləri: sadəlik, analitik həllin mövcudluğu

Kibernetik SI modelinin dezavantajı antivirus proqram təminatının olmamasıdır ki, bunun da nəticəsində epidemiya prosesi geri dönməz olur.

Model, sabit sayda (N) kompüterdən ibarət sistemin ixtiyari qovşağının yalnız iki vəziyyətdə ola biləcəyini nəzərdə tutur: həssas (S) və yoluxmuş (I):

Viral epidemiyaların inkişafının təhlili üsulları

Viral epidemiyaların inkişafını təhlil etmək üçün riyazi modellər və kompüter şəbəkələrindən alınan məlumatlar əsasında müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Əsas üsullardan biri şəbəkə sensorları və fayl sahələrindən istifadə edərək şəbəkə monitorinqidir. Bu, yoluxmuş kompüterləri aşkar etməyə və virusun şəbəkədə yayılmasına nəzarət etməyə imkan verir [3].

Viral epidemiyaların inkişafını təhlil etməyin başqa bir üsulu virusun yayılmasını proqnozlaşdırmaq və şəbəkənin ən həssas qovşaqlarını müəyyən etmək üçün maşın öyrənməsi və süni neyron şəbəkələrindən istifadə etməkdir. Bu, bizə effektiv əks tədbirlər hazırlamağa və viral epidemiyalardan zərəri minimuma endirməyə imkan verir.

Viral epidemiyaların inkişafının təhlili üsullarının optimallaşdırılması

Viral epidemiyaların inkişafını təhlil etmək üsullarını optimallaşdırmaq üçün şəbəkənin xüsusiyyətlərini və virusun parametrlərini nəzərə almaq lazımdır. Əhəmiyyətli bir amil virusun yayılma sürətidir ki, bu da virusun növündən və şəbəkə infrastrukturundan asılı olaraq dəyişə bilər. Adaptiv alqoritmlərin istifadəsi şəbəkədəki dəyişikliklərdən və virusun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq model parametrlərini

dəyişdirməyə imkan verən optimallaşdırma üsullarından biridir. Bu, virusun davranışının daha dəqiq proqnozlaşdırılmasına və effektiv əks tədbirlərin görülməsinə kömək edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Мельникова Л. Н. Бережливые инновации в текстильной промышленности, как инструмент решения проблем в сфере утилизации и переработки отходов //Известия высших учебных заведений. Технология текстильной промышленности. – 2021. – №. 2. – С. 17-22
2. Юйди В. ОРИЕНТАЦИЯ ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КИТАЯ НА ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В УПРАВЛЕНИИ //Современные проблемы социально-экономических систем в условиях глобализации. – 2021. – С. 359-362.
3. Хонкелдиева К. Актуальные вопросы повышения экономического потенциала текстильной промышленности //Наука сегодня: фундаментальные и прикладные исследования. – 2020. – С. 13-15.
4. Пожалуйста, не забудьте правильно оформить цитату: Вятков А.В. ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОИЗВОДСТВЕ ТЕКСТИЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ // Студенческий: электрон. научн. журн. 2024. № 25[279]. URL: <https://sibac.info/journal/student/279/339642> [дата обращения: 31.07.2024].
5. Artificial intelligence in insurance. msg Plaut. Natalia Memnonova. <https://www.msg-plaut.com/ru/news/iskusstvennyj-intellekt-v-strakhovanii>
6. Press about insurance, insurance companies and the insurance market. Alexander KRAINIK, Director of Insurance Business Development, Compare.ru <https://www.insur-info.ru/press/159214/>
7. The impact of artificial intelligence along the insurance value chain and on the insurability of risks. Martin Eling, Davide Nuessle & Julian Staubli <https://link.springer.com/article/10.1057/s41288-020-00201-7>
8. Explainable Artificial Intelligence [XAI] in Insurance. Emer Owens, Barry Sheehan, Martin Mullins, Martin Cunneen, Juliane Ressel, German Castignani <https://www.mdpi.com/22279091/10/12/230>

SUMMARY

Leyla Mammadova

ANALYSIS OF VIRUS EPIDEMICS IN COMPUTER NETWORKS IN MODERN TECHNOLOGY

This article examines the main approaches to analyzing the development of virus epidemics in computer networks and proposes methods for their optimization. Computer epidemics can cause significant damage to information systems and the economy as a whole, which emphasizes the critical importance of studying them and developing effective protection strategies. These models are based on the assumption that each individual in a population can exist in one of several defined states. Over time, individuals are able to transition

between these states. The key element of these models is the use of differential equations. These equations are developed to describe the dynamics of changes in the number of infected individuals over time. The models allow tracking how the number of infected individuals in a population changes over time. This makes it possible to predict the development of the epidemiological situation and analyze the factors influencing the spread of infection. Let's take a closer look at the SI model, which is the simplest model of classical epidemiology. The entire population is divided into individuals susceptible to the disease and infected individuals, the number of individuals in the population remains constant. Advantages of the model: simplicity, availability of an analytical solution. A disadvantage of the cybernetic SI model is the lack of antivirus software, as a result of which the epidemic process becomes irreversible.

Key words: Development of virus epidemics, analysis methods, computer networks, optimization methods

РЕЗЮМЕ

Лейла Мамедова

АНАЛИЗ ВИРУСНЫХ ЭПИДЕМИЙ В КОМПЬЮТЕРНЫХ СЕТЯХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В данной статье рассматриваются основные подходы к анализу развития вирусных эпидемий в компьютерных сетях и предлагаются методы их оптимизации. Компьютерные эпидемии могут наносить значительный ущерб информационным системам и экономике в целом, что подчеркивает исключительную важность их изучения и разработки эффективных стратегий защиты. В основе этих моделей лежит предположение о том, что каждая особь в популяции может находиться в одном из нескольких определенных состояний. С течением времени особи способны переходить между этими состояниями. Ключевым элементом этих моделей является использование дифференциальных уравнений. Эти уравнения разработаны для описания динамики изменения численности инфицированных особей во времени. Модели позволяют отслеживать, как изменяется численность инфицированных особей в популяции во времени. Это дает возможность прогнозировать развитие эпидемиологической ситуации и анализировать факторы, влияющие на распространение инфекции. Рассмотрим подробнее модель SI, которая является простейшей моделью классической эпидемиологии. Вся популяция делится на особей, восприимчивых к заболеванию, и инфицированных особей, численность особей в популяции остается постоянной. Преимущества модели: простота, наличие аналитического решения. Недостатком кибернетической модели СИ является отсутствие антивирусного программного обеспечения, в результате чего эпидемический процесс становится необратимым.

Ключевые слова: Развитие вирусных эпидемий, методы анализа, компьютерные сети, методы оптимизации

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN FİZİKİ TƏRBİYƏSİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Maya HEYDƏROVA

geydarova.maya@mail.ru

Azərbaycan İdman Akademiyası

Bu gün cəmiyyət qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri fiziki cəhətdən sağlam olan nəsil tərbiyə etməkdir. Təəssüf ki, son illərdə məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq uşaqlar arasında fiziki tərbiyənin səviyyəsinin aşağı düşdüyünü qeyd etmək lazım gəlir. Uşaqlar arasında fiziki sağlamlıq səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi, onlar arasında müxtəlif xəstəliklərin yayılması yaxın perspektivdə cəmiyyətimizin iqtisadi, intellektual və sosial sabitliyini təhlükə altına alır. Həm də ən kədərli məqam sağlam həyat tərzinin nüfuzunun aşağı düşməsi, idmanla sistemə mənşəli məşğul olmağa vaxt ayırmamaq, məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyəçilərin, müxtəlif istiqamətli idman məktəblərində təlimçilərin cəmiyyətdə nüfuzunun sürətlə aşağı düşməsi ilə də müşahidə edilir.

Yüksək texnologiyaların inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, maksimum komfort, rahatlıq, vaxta və gücə qənaət meyli müasir insanın həyat tərzində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. İnsanlar monitor, televizor və kompüter qarşısında oturmağa, telefon danışıqlarına getdikcə daha çox vaxt sərf edirlər, hətta ərzaq almaq üçün mağazaya getmək vacib deyil, çatdırılması üçün sifariş vermək kifayətdir. Ümumiyyətlə, müasir insanın həyat təzi getdikcə daha az mütəhərrik olur, fiziki aktivliyə gündəlik tələbat isə azalır.

Müasir uşaqlar müasir dünyamızın məhsulu, psixoloq və sosioloqların tədqiqat obyektidir. Kimsə onları tərifləyir, kimsə danlayır, amma hamı bir fikirdə yekdildir: müasir uşaqlar fərqlidir, nə pis, nə də yaxşıdır, yalnız başqadır. Bu gün artıq şübhə doğurmur ki, müasir uşaq bir neçə onilliklər bundan əvvəl onun həmyaşıdları kimi deyildir. Ona görə yox ki, uşağın özünün təbiəti və ya onun inkişaf qanunauyğunluqları dəyişmişdir. Xeyr. Həyat prinsipə dəyişmiş, maddi və sosial dünya, təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prioritetləri və böyüklərin gözləntiləri, ailədə tərbiyəvi modellər, uşaq bağçasında və məktəbdə pedaqoji tələblər dəyişmişdir. Bu gün yeni uşaqlar, onların nadir intellektual qabiliyyətləri, "bu dünyaya gəlmək, onu dəyişdirmək və daha yaxşı etmək" haqqında çox yazırlar və danışırlar. Buna səmimi inanmaq olar. Eyni zamanda, sağlamlığın zəifləməsi, psixi inkişafın ləngiməsi, nitqin pozulması və emosional-iradi sahənin zəifləməsi hiperaktiv uşaqların sayının sürətlə artmasına səbəb olur. Buna görə də müasir uşaqların tərbiyəsi məsələsi hiperaktivliyi azaltmaqdan, diqqətin cəmləşməsini və konsentrasiyasını, motor təcrübəsini və fiziki sağlamlığı inkişaf etdirmək üçün şərait yaratmaqdan ibarət olmalıdır.

Fiziki inkişaf dövlətimiz tərəfindən idarə olunan istiqamətlərdən biridir. Məktəbəqədər təhsilin standartlaşdırılması məktəbəqədər təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin və təkmilləşdirilməsinin əsasını təşkil edir. Burada uşağın şəxsi potensialının inkişafına yönəlmiş vəzifələr əsas yer tutur. Təhsil sahəsinin "fiziki inkişaf" vəzifələri aşağıdakılardır:

- uşaqların hərəkəti fəaliyyətində təcrübənin əldə edilməsi, o cümlədən koordinasiya və çeviklik kimi fiziki keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş təlimlərin həyata keçirilməsi;

- bəzi idman növləri haqqında ilkin təsəvvürlərin formalaşdırılması;
- qaydalarla hərəkətli oyunlara yiyələnməsi;
- hərəkət sahəsində məqsədyönlü və özünütənzimlənmənin təşəkkülü;
- sağlam həyat tərzinin dəyərlərinin təşəkkülü, onun elementar norma və qaydalarına yiyələnməsi (qidalanmada, hərəkət rejimində, sərtləşmədə, faydalı vərdişlərin formalaşmasında və s.).

Beləliklə, məktəbəqədər uşaqların fiziki inkişafı üzrə təhsil işinin istiqamətlərinin izlənilməsi standartında:

1) uşaqların şəxsiyyətinin ümumi mədəniyyətinin, o cümlədən sağlam həyat tərzinin dəyərlərinin formalaşdırılması, sağlam həyat təzi haqqında ilkin təsəvvürlərin formalaşdırılması;

2) fiziki tərbiyə, fiziki keyfiyyətlərin inkişafı.

İki istiqamətin məlumatlarının ayrılması pedaqoji prosesi daha məqsədyönlü şəkildə qurmağa və planlaşdırmağa imkan verir.

Uşaq təhsil müəssisələri qarşısında tamamilə yeni bir məsələnin həlli qoyulmuşdur: yalnız sağlamlığı qoruma fəaliyyəti üzrə məşğələlərin silsiləsini keçirmək deyil, ətraf aləmin bütöv qavranılması üçün müxtəlif təhsil sahələrini harmonik şəkildə birləşdiriləcək böyükrlə uşağın qarşılıqlı fəaliyyətinin vahid integrativ prosesini təşkil etmək lazımdır. Bu prosesin son nəticəsi uşaqda insan sağlamlığı haqqında təsəvvürün formalaşması, onun maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi, cəmiyyətin əmək və sosial həyatında, insan fəaliyyətinin bütün növlərində fəal iştirak üçün zəruri şərait olan dəyər kimi formalaşması olmalıdır.

Fiziki inkişafın çətinlikləri onunla izah olunur ki, xəstə uşaqların sayı getdikcə daha çox artır. Mütəxəssislərin araşdırmalarına görə, böyükrlərin xəstəliklərinin 75%-nin əsası uşaqlıq dövründə qoyulmuşdur. Məktəbəqədər yaşda hər dördüncü uşaq bir il ərzində dörd dəfədən çox xəstə olur. Uşaqların yalnız 10%-i məktəbə tamamilə sağlam gəlir. Uşaqların tez-tez xəstələnməsinin səbəbləri məhdud motor fəaliyyəti ("Hipodinamiya") zamanı orqanizmin funksiyalarının pozulmasından ibarətdir. Müasir uşaqlar "motor çatışmazlığı", yəni onların gün ərzində istehsal etdikləri hərəkətlərin sayı yaş normasından aşağıdır. Bu, öz növbəsində, metabolik xəstəliklərin inkişafına və yağların həddindən artıq yığılmasına səbəb olan hipodinamiyaya gətirib çıxarır, uşaqların piylənmə ilə xəstələnməsinə səbəb olur (uşaqların 30-40%-i artıq çəkiyə malikdir). Təbii ki, uşağa bir şeyi öyrətmək üçün ilk növbədə bir nümunə lazımdır - valideyn. Uşaqların fəal fiziki oyunlara və idmanla məşğul olmağa vaxt sərf etməyə azacıq arzuları olarsa, onlar başa düşürlər ki, bundan nə qədr zövq və pozitiv emosiyalar əldə edərlər. Əgər valideynlər uşaqlarla top, voleybol, futbol, basketbol, badminton və ya sadəcə olaraq qovdu-qaçdı oynayırlarsa, gimnastik hərəkətlər edərlərsə, idman zalına və ya idman meydançasına, hovuzla gedərlərsə, ən azından bu məşğələlərdən biri uşaqlar üçün gözəl nümunə olar. Əgər ana və ata bütün həftə sonu televizorun qarşısında divanda uzanarsa, onda uşağın idmanla heç bir işi olmayacaq.

Uşağın fiziki tərbiyəsində mühüm rol hələ də müəllimlərə və təlimatçılara məxsusdur. Məhz onların dərslərini metodiki cəhətdən düzgün təşkil etməsi və keçirməsi bacarığı, məşğələlərin keçirilməsinin forma və vasitələrinin seçilməsinə qeyri-standart yanaşmaları idmana marağın inkişafının ən mühüm komponentləridir, uşaqda zəruri vərdişlərin, motor

bacarıqların və vərdislərin formalaşdırılmasıdır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların aparıcı fəaliyyətinin əsasını oyun təşkil edir. Hərəkət oyun fəaliyyəti isə məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi, sağlamlaşdırılması, inkişafı və təliminin əsasıdır. Yalnız bu cür fəaliyyət növlərinin birləşməsi uşaqlarda öz orqanizmini dərk etməyə imkan verir, onlarda öz sağlamlığına münasibətdə məsuliyyət səviyyəsinin dərk olunmasına yardım edir, sağlam həyat tərzinin aparılmasına ehtiyac yaradır, ilk növbədə uşağın gələcəkdə sosial cəhətdən uğurlu olmasını təmin edən tədris fəaliyyətinin ilkin şərtlərini formalaşdırır. Bu sahədə uşaq bağçalarının uşağın fiziki inkişafında rolu artır. Məktəbəqədər tərbiyə insanın gələcək inkişafına şərait yaradır, harmonik inkişaf isə fiziki tərbiyə olmadan mümkün deyildir. Hərəkət insanın bioloji tələbatı olaraq orqanizmin bütün sistem və funksiyalarının formalaşdırılması, yeni duyğular, konsepsiyalar, təsəvvürlərlə zənginləşdirilməsi üçün məcburi şərtədir. Uşaqları hərəkətlərə öyrətmək nəinki lazımdır, həm də vacibdir.

Bədən tərbiyəsi məşğələləri hərəkətləri öyrədən ən effektiv tədris məktəbidir. Uşaqların sağlamlığının möhkəmləndirilməsi və bədən tərbiyəsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə uşaqlarla bədən tərbiyəsi-sağlamlıq işləri aparılır ki, bu da məktəbəqədər təhsilin əsas vəzifələrindən biridir.

Müəllim uşağın motor fəaliyyətini təşviq etməklə və onun inkişafı üçün əsas hərəkətlərin (yerimə, qaçış, atlama, tarazlıq, dırmanma, atma) və fiziki keyfiyyətlərin (cəldlik, çeviklik, güc, dözümlülük) inkişafı üçün şərait yaratmaqla, hər bir uşağın vaxtında və tam dəyərli psixi inkişafına kömək etməli və gün ərzində uşağın hərəkət tələbatını ödəməlidir. Bədən tərbiyəsi sahəsini müxtəlif fəaliyyət növləri səciyyələndirir: hərəkət, yarış, mədəni-idman, bədən tərbiyəsi və s. bədən tərbiyəsinin bütün komponentlərini birləşdirən mərkəzi sistem yaradan bədən tərbiyəsi fəaliyyəti çıxış edir. O, yalnız insanın cismani xüsusiyyətlərinin inkişafı və formalaşması ilə məhdudlaşmır, lakin onun mənəvi fəaliyyəti ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Bu, bədən tərbiyəsi fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir, onun vasitəsilə ümumi tərbiyəvi, ümummədəni məsələləri həll etməyə imkan verir. Bu fəaliyyət prosesində hər bir konkret uşaq şəxsiyyətinin bədən tərbiyəsi formalaşır. Hərəkət, hətta ən sadə, uşaq fantaziyasının qidasını verir, şəxsiyyətin strukturunda ən yüksək komponent olan yaradıcılığı inkişaf etdirir. Hərəkət fəaliyyəti insanın vacib tələbatlarından birinin - sağlam həyat tərzinin formalaşmasına kömək edir. Uşaq bağçasında uşaq üçün sağlam həyat tərzinin yaradılması onun tam tərbiyəsinin və inkişafının əsasıdır. Sağlam, normal fiziki cəhətdən inkişaf edən uşaq hərəkətli, gülürüz, hər şeylə maraqlanan uşaq olur. O, çox oynayır, hərəkət edir, məmnuniyyətlə bütün işlərdə iştirak edir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində gündəlik məşğələlərə səhər gimnastikası, tematik bədən tərbiyəsi məşğələləri, təmiz havada məşğələlər daxildir. Oyun formasında qurulmuş məşğələlərdə uşaqların musiqi müşayiəti ilə öyrədilməsi bu məşğələləri maraqlı, müxtəlif etməyə imkan verir ki, bu da uşaqların bədən tərbiyəsinə olan marağını artırır. Yüklənmənin kompleksliliyi, sağlamlaşdırıcı, təhsil və tərbiyə məsələlərinin vəhdəti inkişaf edən təhsilin müasir tələbləri işığında keyfiyyətcə yeni səslənməyə başlayır: uşaqlar sağlam həyat tərzinə fəal şəkildə öyrəşməli, hərəkətlərlə şüurlu şəkildə manipulyasiya etməyi öyrənməlidirlər - dəyişməli, düşünməli, hərəkətdə emosional vəziyyət yaratmalı, xəyali vəziyyətə girməlidirlər. Uşaqlarda bədən tərbiyəsi məşğələlərində, səhər gimnastikalarında, gəzintilərdə və uşaqların

müstəqil fəaliyyətlərində yaradıcılığa can atmaları fəal şəkildə dəstəklənməlidir.

Müəllimin müxtəlif fiziki vəzifələrin spesifikasiyasını dərk etməsi, hərəkət materialının bacarıqla seçilməsi və rəhbərliyin diferensiallaşdırılmış metodikası, uşağın hərəkəti nəinki mənimsəyib, onu məmnuniyyətlə yerinə yetirməsinə qayğı-uşaq motor yaradıcılığının şərti və inkişaf vasitəsidir.

Xüsusilə də bütün pedaqoji proses yaradıcılıq istiqamətinə malik olduqda, uşaq hərəkətlərlə eksperiment apararaq, onları vəziyyətdən və konkret pedaqoji vəzifələrdən asılı olaraq dəyişdirəcək.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir təşkilati formada və hər şeydən əvvəl, hər bir bədən tərbiyəsi məşğələsində yaradıcı tapşırıqlar üçün, özünüifadə üçün, təşəbbüsün təzahürü üçün, improvizasiya üçün yer və vaxt var.

Nəzərə çatdırmaq istərdik ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki tərbiyə sistemində çoxlu problemlər mövcuddur. Bu istiqamətə uzun müddət lazımi diqqət olmamışdır. İndi məktəbəqədər təhsil müəssisələrində fiziki tərbiyə sahəsi hərtərəfli öyrənilməli və bu problemin həlli üçün ciddi addımlar atılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev Baloğlan. Fiziki tərbiyənin nəzəri metodik əsasları. Nəşr "ADPU" Bakı: 2009, 674 s.
2. Hüseynov F. Fiziki tərbiyə. Ümutəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün "Fiziki tərbiyə" fənni üzrə dərslik. Bakı: 2018. "XXI" Yeni nəşrlər evi, 164 s.
3. Hüseynov F. Fiziki tərbiyə. Ümutəhsil məktəblərinin V-IX siniflərində "Fiziki tərbiyə" dərslik. Bakı: 2012. Müəllim. 198 s.
4. Məcidov N.B. Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və metodikası. Dərslik II hissə / nəşr. Müəllim. Bakı: 2020, 222 s.
5. Решетников Н.В. Физическая культура. Учебник/ Москва: 2018. Академия, 288 с.
6. Стригоцкая О.А. Веселие упражнения и подвижные игры. /Москва: 2010. Начальная школа. №1, 70-72 с.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARLA NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ

GÜNAY ŞİRƏLİYEVƏ
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

XÜLASƏ

Məqalədə məktəbəqədər uşaqlarla işləyərkən normal nitqin inkişafı ilə yaxından əlaqəli məsələlərə toxunulur. Xüsusilə, bu işin rəasional təşkili imkanlarını və yollarını açır. Mədəni nitqlə bağlı dərslərin uğurla həyata keçirilməsi üçün təşkili ilə bağlı müvafiq nümunələr verilmişdir.

Açar sözlər: Məktəbəqədər tərbiyə, təlim, uşaq, uşaq bağçası, nitq mədəniyyəti

Şəxsiyyətin formalaşması pedaqoji təsirdən, bu təsirin nə qədər tez və əsaslı göstərilməsindən son dərəcə asılıdır. Məhz buna görə də, ölkəmizdə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri təhsil sisteminə daxil edilmişdir. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri hazırda ibtidai təlim üçün möhkəm bünövrə hesab olunur. Uşaq bağçalarının qarşısında uşaqların hərtərəfli inkişaf etdirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində ana dilinin inkişafı da mühüm rol oynayır.

Dil fikrin ifadə formasıdır. Uşaq dilə təkcə sözlərlə, onun cəmlənməsi ilə, bir şəkildən başqa şəkllə düşməsi ilə deyil, həm də saysız-hesabsız anlayışlarla, hiss və düşüncələrlə, bədii obrazlarla yiyələnir. Uşaq özünün ilk konkret təsəvvürlərini analizatorlar vasitəsilə onları əhatə edən mühitdən alır. Hissetmə yolu ilə əldə edilmiş təsəvvürlər sözlər sayəsində möhkəmlənir və araşdırmalar göstərir ki, uşağın linqvistik inkişafı hissetmə ilə qırılmaz əlaqədədir. Söz, uşaq həyatının təşəkkülü üçün son dərəcə əhəmiyyətli və ikinci dərəcəli rol oynayır. Xarici hiss orqanları vasitəsilə uşaq şüuruna daxil olanlar isə birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir.

Uşaq bağçasında məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda şifahi nitqin formalaşması üçün onun forma və məzmununun vəhdəti əsas götürülür. Nitqin inkişaf etdirilməsi üçün çox ciddi vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilir.

Nitqin səs mədəniyyətinin tərbiyə edilməsi məktəbəqədər dövrdə çox ciddi məsələlərdən biridir. Uşaq, hər şeydən əvvəl, dilin səs quruluşunu mənimsəməli, nitq səslərini düzgün tələffüz etməyi öyrənməlidir. Uşaqlar cümlə, söz, heca və səslə praktik tanış olurlar. Nitq səsləri üzrə təlim dilimizin fonetikasi və orfoepiyasına əsaslanır. Bunun əsasında sözlərin aydın, səlis, dilin normalarına uyğun tələffüzü formalaşır. Fonetik eşitmə, nəfəsalma, səsin tonunu idarəetmə, xüsusilə intonasiya vasitələrindən düzgün istifadə etmə də nitqin səs mədəniyyətinə daxildir.

Çalışmaq lazımdır ki, uşaqlar nitq ünsiyyəti prosesində davranış, baxış, duruş, mədəni nitqlə müsahibinə müraciət formasını öyrənsinlər.

Müasir dövrdə uşaqları hər kəs özü istədiyi kimi tərbiyə edə bilməz. Ailədən və uşaq bağçalarından uşaqları kiçik yaşlarından düzgün əxlaqi vərdislərə, mənəvi keyfiyyətlərə, mədəni danışıq qaydalarına yiyələndirmək tələb olunur.

Müasir dövr ailədən, uşaq bağçasından öz xalqına, onun adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə bağlı uşaqlar yetişdirməyi tələb edir. Bu baxımdan tərbiyəçinin əlində geniş

imkanlar vardır. Bu imkanlara mütəşəkkil təşkil olunan məşğələlər, məşğələdən-kənar tədbirlər daxildir.

Əgər uşaqlar kiçik məktəbəqədər yaşda sadə davranış mədəniyyətinə, nəzakətli olmağa, birgə oynamağa, sözə baxmağa alışdırılırsa, böyük məktəbəqədər yaşda bu vərdişlər möhkəmlənir və daha mürəkkəb adətlər: kollektiv oyun, əmək və məşğələ, tanışlıq və vəzifələri səliqə ilə yerinə yetirmək adəti tərbiyə edilir. Uşaqlarda qarşılıqlı yardım, böyüklərə kömək vərdişləri inkişaf edir.

Uşaqlıq çağlarında tərbiyə edilən əxlaqi davranış qaydaları xarakter tərbiyəsinin əsasıdır. Tədrisən böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda artıq davranışın şüurluluğu aydın olmağa başlayır. Uşaqda yaxşı və pis haqqında müəyyən təsəvvürlər, öz davranışında əxlaq qaydalarına müəyyən qədər əsaslanmaq bacarığı tərbiyə etmək olar. Bu yaşda baş-beyin qabığının təhliledici və tərkibedici fəaliyyəti inkişaf etməyə başladığı üçün uşaq onun davranışına göstərilən tələbləri dərk etməyə, öz hərəkətlərini və rəftarını aydınlaşdırmağa daha çox qabil olur. Daxili ləngimə proseslərini tədrisən, inadla məşq etdirərək və möhkəmləndirərək, uşaqlarda təmkinliliyi tərbiyə etmək, impulsivliyi məhdudlaşdırmaq, özün məhdudlaşdırma qabiliyyətini, hərəkəti şüura, beləliklə, əxlaq qaydalarına tabe olmaq bacarığını inkişaf etdirmək mümkündür.

Böyük məktəbəqədər yaşlarda uşaqların xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların əxlaqi davranışlarında şüur hələ həlledici qüvvəyə malik deyil. Şüur çox vaxt uşağın pis rəftara yol verməsindən sonra fəaliyyətə başlayır. Vurduğu yoldaşının göz yaşlarından və tərbiyəçinin məyusluğundan qəlbən pərt olan deyir: "Mən bilmədim. Mən fikirləşmədim".

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaqi hiss və adətlərinin tərbiyəsinə çox diqqət yetirərək müəyyən dərəcədə onları uşaqların şüur tərbiyəsi ilə əlaqələndirməyə çalışmaq, bununla da əxlaqi hisslərin, adətlərin və şüurun vahidliyinə nail olmaq lazımdır.

İnsan tərbiyəli hərəkət etməkdən, ədəb-ərkan dairəsində davranmaqdan ötrü belə hərəkət və davranışın xarakteri, mahiyyəti və əhəmiyyəti haqqında müvafiq biliklərə, anlayış və təsəvvürlərə malik olmalı, onları öz əqidəsinə çevirməlidir. Həmin işdə ilk növbədə məhz şüuru və əqidəni formalaşdırmağa yönələn yollardan istifadə olunur. Bu yollardan əsasları aşağıdakılardır: tərbiyə məsələlərinə həsr edilmiş söhbətlər, məruzələr, bədii əsərlərin oxunması, nəqli, müzakirəsi və s.

Nitq mədəniyyəti tərbiyəsində bədii uşaq kitablarının, bədii sözün tərbiyəvi təsiri xüsusilə böyükdür. Kitab uşağın yalnız düşünmə qabiliyyətinə deyil, həm də onun əxlaqına, nitq mədəniyyətinə müsbət təsir göstərməlidir.

Uşaqlar bədii əsəri dinləyərkən orada təsvir olunan obrazları, faktları, hadisələri təsəvvürlərində canlandırırlar. Onlar təhlil etməyi, nəticə çıxarmağı, yaxşı hərəkətləri qiymətləndirməyi öyrənirlər. Nəticədə onlarda mədəni davranış tərbiyəsi öz əksini tapır. Bunu nəzərə alaraq tərbiyəçi uşaqların davranışı, tərbiyəsi üçün faydalı kitablar seçməli və uşaqlara təqdim etməlidir.

Uşaq kitablarının tərtibatına da yüksək tələblər verilməlidir. Uşaq kitablarında şəkillər sözə əlavə edilən müşahidədir. Onlar uşaqlara bədii ədəbiyyatın məzmununu, obrazlarını dərinlən başa düşməyə, alınmış təəssüratı möhkəmləndirməyə kömək edir. Uşaq kitablarını seçərkən aşağıdakılara diqqət etmək lazımdır: müəllif tərəfindən qarşıya qoyulmuş əsas tərbiyəvi vəzifəni müəyyənləşdirmək, uşaqların hərəkətlərində,

davranışlarında, nitqində mədəniyyəti tərbiyə etmək, kollektivçiliyi uşaqlara başa salmaq, müvafiq həyatı emosiyalar yaratmaqla, böyüklərlə, özündən kiçiklərlə, yaşdılarla ilə düzgün mədəni davranış bacarığı tərbiyə etmək, yumoru başa düşmək qabiliyyətini tərbiyə etmək, təxəyyülü, arzunu və səyi inkişaf etdirmək.

Uşaqlara kitab oxuyarkən ardıcılığı və sistemliliyi, yaş xüsusiyyətlərini, nəhayət, əqli inkişafı nəzərə almaq lazımdır.

Mövzular seçərkən qrupun səviyyəsi, uşaqların tərkibi nəzərə alınmalıdır. Uşaqların davranışında mənfi hallar olanda oxunmuş kitabdan bəzi hissələri onların yadına salmaq lazımdır. Belə hallarda bədii obrazlar uşaqlarda müsbət emosiyalar və səy əmələ gətirir.

Uşaqların mənəviyyatına – zehni və hissi aləminə təsir göstərməkdə, davranış və nitq normalarını onlara başa salmaqda, inam və əqidə yaratmaqda qüvvətli tərbiyə yollarından biri də uşaqlara oxunan bədii əsərlərin müzakirəsidir. Başqa sözlə, dinlənən bədii əsərdəki obrazların hərəkətlərinin, davranışının uşaqlar tərəfindən qiymətləndirilməsidir.

Davranış mədəniyyəti ilə bağlı seçilən bədii əsərlərin müzakirə edilən məsələyə dair fikir və mülahizələrini müdafiə etmək, əsaslandırmaq üçün əsərin müxtəlif hissələrində müvafiq fakt və dəlillər gətirir, müzakirə olunan əsərə istinad edir. Bu halda həmin qəhrəmanların, yaxud mənfi surətlərin əsərdə təsvir olunan hərəkətlərini, yaxud bu və ya digər tərbiyəvi məsələni aydınlaşdırır, onlara öz münasibətini bildirirlər.

Qeyd edək ki, tərbiyəvi müsahibələr və bədii əsərlərin müzakirəsi uşaq bağçasının böyük qruplarında təşkil edilir.

Bədii əsərlərin məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla müzakirəsi, başqa sözlə desək, uşaqların bədii əsərdəki obrazlara münasibətinin müzakirəsi məşğələdən kənar vaxtlarda da tərbiyəçinin əvvəlcədən müəyyənləşdirdiyi bədii əsərlər haqqında danışıqlarını təklif edir. Lazım gəldikdə əsərdən nümunələr gətirmək olar. Tərbiyəçi uşaqları müvafiq suallar ətrafında düşündürür və onları dinləyir. Sonra o, uşaqların diqqətini əsərdəki ayrı-ayrı tərbiyəvi məsələlərə yönəldir. Uşaqlar çıxış edib həmin məsələlərə öz münasibətlərini bildirirlər. Söhbət surətlərin davranışından, hərəkətindən gedirsə, həmin hərəkətlərdəki yaxşı və pis cəhətlər təhlil olunur.

Müzakirəni yekunlaşdırarkən nəticələr ancaq uşaqların səviyyələrinə uyğun şəkildə ifadə olunur. Bu qaydada təşkil olunan müzakirələr uşaqlarda etik və estetik baxışları dəqiqləşdirməkdə, mülahizələri, rəyləri, əqidələri formalaşdırmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yaxşı tərbiyəçi verdiyi əsərin məzmunu və uşaqların şəxsi təcrübələri, onların bilikləri, hissləri, davranışları arasında əlaqə yaradır, beləliklə təlimlə tərbiyənin vəhdətini həyata keçirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov Y. Uşaq bağçasında nitq inkişafı / Kərimov Y. Bakı: 1985
2. Kərimov Y. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı metodikası / Kərimov Y. Bakı: 1997
3. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: 1964
4. Məktəbəqədər və ibtidai təhsil. Bakı: 2010
5. Бородин А.М. Методика развития речи детей / Бородин А.М. Москва: Просвещение, 1999
6. Соловьева О.И. Методика развития речи и обучения родному языку в детском саду / Соловьева О.И., Москва: 1996, Просвещение

SUMMARY

Gunay Shiraliyeva

ORGANIZATION OF WORK ON THE CULTURE SPEECH WITH PRESCHOOLERS

In article are touched questions, closely connected with production normal speech when work with preschoolers. In particular, open the possibility and way to rational organization given work. Happen to corresponding to examples, connected with organizations for successful undertaking lesson, in accordance with cultural speech.

Key words: *Preschool education, training, child, kindergarten, speech culture*

РЕЗЮМЕ

Гюнай Ширалиева

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПО КУЛЬТУРЕ РЕЧИ С ДОШКОЛЬНИКАМИ

В статье затрагиваются вопросы, тесно связанные с выработкой нормальной речи при работе с дошкольниками. В частности, раскрываются возможности и пути рациональной организации данной работы. Приводятся соответствующие примеры, связанные с организации для успешного проведения уроков, связанных с культурной речи.

Ключевые слова: *Дошкольное образование, обучение, ребенок, детский сад, культура речи*

AZƏRBAYCAN TARİXİ FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ AKTUAL MƏSƏLƏLƏR

Nigar AXUNDOVA

nigar-akhundova@yandex.ru

Bakı Biznes Universiteti

Azərbaycan ən qədim və zəngin tarixə malik ölkədir. Azərbaycanın tarixi minilliklərə gedib çıxır. Qədim Assur, Parfiya, Əhəməni, Sasani kitabələrində, qədim Assuriya, Suriya, Ərəb, Fars, Türk, Avropa və başqa mənbələrdə çox zəngin əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri səyahət qeydlərində, tarixçilərin, coğrafiyaçıların, alimlərin təsvirlərində, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda olmuş, çoxsaylı arxeoloji abidələrlə şəxsən tanış olmuş şairlərin, yazıçıların, rəssamların əsərlərində geniş əksini tapmışdır. Azərbaycan öz tarixində bütün bəşəriyyətə xas olan eyni mərhələləri ardıcıl olaraq keçmişdir: ibtidai icma sistemi və ilk sinfi cəmiyyət, feodalizm və kapitalizm, sosializm və bazar iqtisadiyyatı dövrü.

Bu gün Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Biz Qarabağ müharibəsində qalib gəldik, otuz il işğal altında olan bütün Azərbaycan torpaqlarımızı geri qaytardıq.

Təlimin nəticəsi olaraq, tələbələrımız Azərbaycan dövlətinin tarixini, müasir dünyada yerini və rolunu mənimsəməli və təhlil və qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Azərbaycan tarixi fənninin tədrisində aktual məsələlər bunlardır:

- Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin yaranması, təşəkkülü və inkişafı tarixini öyrənməlidir;
- Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşmasının əhəmiyyətini və rolunu müəyyən etməyi, siyasi, ideoloji, mədəni amillərin rollarını təhlil və öyrənməyi bacarmalıdır;
- Azərbaycan dövlətçilik tarixinə dair dolğun məlumatları təqdim etməlidir;
- Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf perspektivlərinin proqnozlaşdırılması üsulları haqqında məlumatları təhlil etməyi bacarmalıdır;
- Beynəlxalq aləmdə Azərbaycan dövlətinin maraqlarını qorumaq bacarığını inkişaf etdirməlidir;
- Azərbaycanın müasir dünyada yeri və rolu haqqında məlumatları təhlil etməyi bacarmalıdırlar.

Azərbaycan tarixini öyrənmək, bilmək, dərk etmək lazımdır. Hər bir ölkə vətəndaşı (burada söhbət gənc nəşildən, tələbələrdən gedir) bilməli və izah etməyi bacarmalıdır:

- 1) Azərbaycan dövlətçiliyinin yaranma tarixi və ənənələri, konsepsiyanın mahiyyəti, dövlətin yaranma səbəbləri;
- 2) Etnogenez - xalqın, millətin formalaşması, Azərbaycan dövlətçiliyi (xalq-dövlət-millət) məsələləri və bu prosesin siyasi, ideoloji aspektləri;
- 3) Azərbaycan dövlətinin, millətinin inkişaf perspektivləri, dilin, adət-ənənələrin qorunub saxlanması məsələləri;
- 4) Beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın tarixi torpaqları haqqında məlumatları düzgün vermək Azərbaycan dövlətinin maraqlarını qorumaq;
- 5) Azərbaycan dövlətinin bugünkü yeri və rolunu izah etmək.

Bütün bu suallar "Azərbaycan tarixi" fənninin tədrisi prosesində aktual və zəruridir.

Açar sözlər: Azərbaycan tarixi, tədris, ali təhsil, təlim

HƏRBİ TƏHSİLDƏ MİLLİ KADR HAZIRLIĞI ƏSAS PRİORİTET KİMİ: TARİXİ TƏCRÜBƏ VƏ MÜASİR REALLIQLAR KONTEKSTİNDƏ

Naibə ŞƏMŞİYEVƏ

naibashamshiyeva04@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-2078-3332>

Milli Müdafiə Universiteti

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

XÜLASƏ

Məqalə hərbi təhsil sistemində prioritet sahə kimi xüsusi diqqət çəkən milli kadr hazırlığı məsələsinin aktual cəhətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Məqalədə Azərbaycanın çağdaş tarixində hərbi kadr hazırlığı məsələsi tarixilik nöqteyi-nəzərindən AXC dövrü, Sovet dövrü və müasir dövr fonunda araşdırılmışdır. Ümummili Lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətdə olduğu hər iki dövrdə həm sovetlər birliyi, həm də müstəqillik dövründə orduda milli kadr siyasəti sahəsində verdiyi töhfələr müəllif üçün araşdırma predmeti təşkil etmiş, bu islahatların spesifik xüsusiyyətləri müxtəlif mənbələrə istinadən geniş şəkildə açılmışdır. Ölkənin milli təhlükəsizliyinin bilavasitə asılı olduğu müdafiə sahəsində milli kadrların hazırlanmasında tətbiq edilən müasir baza prinsipləri, hərbi siyasətin məqsədləri, kadr siyasəti sahəsində islahatlar aparılmasına təsir edən amillər, hərbi idarəetmə sahəsində ixtisaslı kadr hazırlığını həyata keçirən Milli Müdafiə Universitetinin yaradılma zərurəti, MMU-da mövcud təhsil pillə və səviyyələri ilə bağlı məsələlər də məqalədə prioritet istiqamətlər olaraq önə çəkilmiş, dərinlən təhlil edilmişdir. Məqalənin yekununda müəllifin gəldiyi qənaətlər öz əksini tapmışdır. Alınmış nəticəyə görə, ölkəmizdə milli zabit hazırlığı sahəsində həyata keçirilən bu geniş islahatlar onu deməyə əsas verir ki, bu proses gələcəkdə Azərbaycanın müdafiə və təhlükəsizliyinin daha güclü zəmin üzərində qorunub-saxlanılmasında mühüm rol oynayacaqdır. Ən mühüm qənaət isə bundan ibarətdir ki, müasir mərhələdə hərbi elm və təhsil sahəsində aparılan islahatlar qoşunlarda yüksək döyüş hazırlığının təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Açar sözlər: Hərbi təhsil, milli zabit kadrları, Heydər Əliyev, Sovet ideologiyası, kadr islahatları, ixtisaslı zabit hazırlığı, Milli Müdafiə Universiteti

Giriş

Güclü ordu istənilən dövlətin təməl sütunu, onun müstəqilliyinin, suverenliyinin və konstitusiyə quruluşunun etibarlı müdafiəsinin və möhkəm zəmin üzərində qorunub-saxlanılmasının qarantı kimi çıxış edir. Bəşər tarixi sübut edir ki, sosial-siyasi və iqtisadi baxımdan kifayət qədər güclü imkanlara və potensiala malik olan dövlətlər döyüş qabiliyyətli ordusu olmadan məhvə məhkumdur. Güclü ordunun formalaşdırılmasında isə ixtisaslı milli kadrların hazırlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu baxımdan hərbi təhsil dövlət üçün hər zaman prioritet sahə olaraq xüsusi imkanlara malikdir.

Tədqiqatın əsas istiqamətləri

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hərbi təhsildə milli hərbi kadr amili

Öz çağdaş dövlətçilik tarixində dəfələrlə sərt sınaqlardan keçmiş Azərbaycan Respublikası ordunun milli kadrlarla komplektləşdirilməsi məsələsində uzun bir zaman

kəsimində çox təəssüf ki, müəyyən çətinliklər, məhdudiyətlərlə üzləşmişdi. Ötən əsrin əvvəllərində istiqlalıyyətini elan etdikdən sonra reallaşdırmağa başladığı dövlətçilik islahatları içərisində bu məsələ ilk sırada dayanırdı. Azərbaycanda milli hərbi təhsil sistemi hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə formalaşdırılmağa başlanmışdı. Gənc, yenicə müstəqilliyinə qovuşmuş, xaricdən heç bir dəstək almayan, daxili resurları isə buna imkan verməyən bir respublika üçün hərbi sahədə milli kadr hazırlığı kifayət qədər ağırlı bir proses kimi davam edirdi. Bu məsələdə Azərbaycandan öz dəstəyini əsirgəməyən isə yalnız milli kökən baxımından bağlılığımız olan qardaş Osmanlı dövləti idi. Azərbaycan xalqının böyük sərkərdələri Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinski bu sistemin qurulması, təşkilatlandırılması və möhkəmləndirilməsində xüsusi fəaliyyət göstərmişdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti böyük tarixi dəyişikliklərə imza atmağı nəzərdə tutsa da cəmi 23 ay ömür sürdükdən sonra ölkəmizin Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunması hər şeyi yarıda qoydu.

SSRİ dövründə Azərbaycanda hərbi təhsil sistemində milli hərbi kadr amili

Azərbaycan Sovet hakimiyyətinin tərkibində olduğu dövrdə bir çox milli ənənələrlə yanaşı, bu məsələ də arxa plana atıldı. Milli təfəkkürlü zabit kadrlarının yetişdirilməsini öz ideoloji platformasına uyğun hesab etməyən keçmiş mərkəz XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda milli zabit kadrları hazırlayan hərbi təhsil sisteminə son qoydu və bu prosesi bütünlüklə mərkəzin nəzarəti altına aldı. Xalqlar həbsxanası SSRİ-nin əsas hədəflərindən biri, beynəlmilləşmə devizi altında əslində əsarəti altına aldığı respublikalarda milli dəyərləri yavaş-yavaş sıradan çıxarmaq, onlar üzərində özünün hakimiyyətini məhdudiyətsiz olaraq bərqərar etmək idi. Təbii ki, həmin siyasətin həyata keçirilməsində ona “sapı özümüzədən olan baltalar” – yerli kadrlar da yaxından köməklik göstərirdi. Azərbaycan xalqının döyüşkənlik ruhunu tamamilə zəiflətmək üçün SSRİ rəhbərliyi bütün mümkün vasitələrdən istifadə edirdi. Milliyyətə azərbaycanlı olan şəxslərin ixtisaslı zabit hazırlığına cəlb olunmaması, həqiqi hərbi xidmətdə isə onlardan daha çox tikinti batalyonlarında istifadə edərək, döyüş qabiliyyətli hərbi hissələrdən uzaq tutulmaları məhz o siyasətin aparıcı həlqəsi idi. Bu proses 1969-cu ilə qədər – Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gələnə qədər davam etdi.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə bir çox məsələlərdə olduğu kimi bu məsələdə də yeni meyillər özünü göstərməyə başladı, dönüş nöqtəsi yarandı. Uzunillik dövlətçilik və idarəetmə təcrübəsinə malik, uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyev orduda milli kadr hazırlığına xüsusi önəm verirdi və o milli hərbi kadrların hazırlanmasının mənəvi-ideoloji konsepsiyasını da hazırlamışdı. Heydər Əliyevə görə milli zabit kadrların hazırlığı sadəcə olaraq kəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən milli zabitlərin sayının artırılması deyildi. Ona görə bu məsələ Vətənin etibarlı gələcəyinin sağlam zəmin üzərində qurulması demək idi. Fəal vətəndaş mövqeyi, milli düşüncəsi ilə Ümummilli lider Heydər Əliyev bu məsələyə baxışda tamamilə yeni bir təfəkkür formalaşdırdı, bu prosesə Azərbaycanın gələcəyi və müstəqilliyi üçün əhəmiyyət kəsb edəcək mühüm bir məzmun verdi. Heydər Əliyevin düşüncəsinə görə, milli zabit kadrları Azərbaycan xalqının milli qəhrəmanlıq ənənələrinin daşıyıcısı və Azərbaycanın müstəqilliyinin dayağı olmalı idi. Sovet ideologiyası ehkamlarının kifayət qədər sərt olmasına, yerlərdə milli təfəkkürün oyanışına ən ciddi təzyiqlər göstərilməsinə baxmayaraq, Heydər Əliyev milli zabit kadrların hazırlığına məhz

bu mövqedən yanaşırdı və öz mövqeyini açıq şəkildə səsləndirməkdən və əsaslandırmaqdan da çəkinmirdi.

Heydər Əliyev gözəl anlayırdı ki, milli zabit kadrların sayının artırılması üçün gənclərdə bu peşəyə həvəs yaratmaq lazımdır. Ona görə də hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücləndirilməsi, gənclər arasında təbliğat işlərinin genişləndirilməsi, kənd rayonlarında rus dili tədrisinin yaxşılaşdırılması və s. digər işlər diqqət mərkəzinə gətirilməli idi. 1971-ci ildə milli hərbi kadrların hazırlığı sahəsində ciddi nəticələrin əldə edilməsi üçün Heydər Əliyev daha qətiyyətli bir təşəbbüslə çıxış etdi. Bu təşəbbüsə əsasən, həmin il Zığ qəsəbəsində yerləşən 2 nömrəli səkkizillik internat məktəbin bazasında Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi təmayüllü xüsusi internat məktəbin əsası qoyuldu. Təşkil olunduğu illərdə bu məktəbdə təhsil VIII, IX və X siniflərdə nəzərdə tutulmuşdu və gələcəkdə zabit olmaq istəyən şagirdlər burada təhsil ala bilərdilər. Heydər Əliyevin qətiyyəti nəticəsində bu xüsusi internat məktəb bağlanmadı, əksinə onun fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün lazımı qərarlar qəbul edildi. Məsələn, 1976-cı il aprelin 20-də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi və Nazirlər Sovetinin "C.Naxçıvanski adına respublika orta internat məktəbin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında", 1978-ci il iyunun 30-da Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin "C.Naxçıvanski adına respublika Xüsusi internat məktəbinin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında", 1981-ci il iyun ayının 18-də Azərbaycan KP MK və Respublika Nazirlər Sovetinin "C.Naxçıvanski adına respublika Xüsusi internat məktəbinin maddi-texniki bazasının genişləndirilməsi tədbirləri haqqında" qərarları qəbul edildi. Məktəbin fəaliyyətinin təşkilinə respublika rəhbərliyi tərəfindən göstərilən qayğının nəticəsi kimi ildən-ilə onun məzunları sırasından kursant adı alanların sayı da çoxalmağa başladı. Cəmi 15 il sonra 1986-cı ildə isə məktəbin 200-dən çox məzunu İttifaqın müxtəlif hərbi məktəblərinə daxil ola bilmişdilər [Süleymanov, 2017, s. 120].

Sonrakı illərdə də azərbaycanlılar arasından İttifaqın ali hərbi məktəblərinə daxil olan azərbaycanlıların sayı artdı. Məsələn, Heydər Əliyevin Moskvada yüksək vəzifəyə irəli çəkildiyi il, yəni 1982-ci ildə respublikadan 1086 nəfər İttifaqın müxtəlif ali hərbi məktəblərinə daxil oldu. Onlardan 619 nəfəri azərbaycanlı idi. Sonrakı 1983-cü ildə isə Azərbaycandan İttifaq ali hərbi məktəblərinə daxil olan 1206 nəfərin 812-si azərbaycanlı idi [Süleymanov, 2017, s.129].

Heydər Əliyevin respublika rəhbəri seçildiyi ilk illərlə müqayisədə onun Moskvaya yüksək vəzifəyə irəli çəkildiyi ildə İttifaq ali hərbi məktəblərinə daxil olan azərbaycanlıların sayı 20 dəfəyə yaxın artmışdı. Başqa sözlə, 1972-ci ildə cəmi 46 azərbaycanlı ali hərbi məktəblərə daxil olmuşdusa, 1983-cü ildə onların sayı 812 nəfərə çatmışdı.

Bakıda yerləşən daha çox digər millətlərdən olan hərbi kadrların hazırlığına üstünlük verən ali hərbi məktəblərdə təhsil alan azərbaycanlı gənclərin sayının artırılması üçün də Heydər Əliyev çox ciddi təşkilatçılıq işləri aparmışdı. Bakıdakı Ali Ümumqoşun Komandirləri Məktəbinin fəaliyyətində milli maraqların daha yaxşı təmsil olunması üçün Heydər Əliyev bu məktəbin rəisliyinə də azərbaycanlı zabitin təyin edilməsinə nail olmuş və onun qarşısında məktəbə daxil olan kontingentin 50 faizinin azərbaycanlılardan ibarət olması vəzifəsini qoymuşdu. Respublika rəhbərinin təkidi bu istiqamətdə də ciddi nəticələr əldə edilmiş və ora daxil olanların tərkibində azərbaycanlıların sayı xeyli artırılmışdı. Respublika rəhbərinin təkidi ilə 1981-1983-cü illərdə Bakı Ali Ümumqoşun Komandirləri

Məktəbində azərbaycanlı gənclər üçün ayrılan kvotanı 225 nəfərə, Xəzər Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbində isə 125 nəfərə çatdırmaq mümkün oldu. Bu kvotaların sayının yüksəldilməsi, heç şübhəsiz, azərbaycanlı gənclərin həmin məktəblərə daxil olmasını xeyli asanlaşdırırdı [Süleymanov, 2017, s.221].

Heydər Əliyev Moskvaya yüksək vəzifəyə irəli çəkildikdən sonra azərbaycanlı gənclərin zabit kimi yetişməsinin qarşısında yenidən ciddi maneələr ortaya çıxdı. Bunun nəticəsi idi ki, sonrakı illərdə ölkənin ali hərbi məktəblərinə daxil olan azərbaycanlı gənclərin sayında da azalma özünü göstərməyə başladı.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra hərbi təhsil sistemi də müstəqil dövlətin milli mənafeləri, milli maraqları əsasında formalaşdırılmağa başlandı və milli zabit kadrların hazırlanması üçün daha geniş imkanlar açıldı.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda hərbi təhsildə milli hərbi kadr amili

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin qurucusu Heydər Əliyevin yenidən ölkə rəhbərliyinə dönüşü ilə bu sahəyə diqqət daha da artdı və Azərbaycanda mükəmməl hərbi təhsil sistemi təşkil olunmağa başlandı. Bunun nəticəsi idi ki, öz həyatını zabit peşəsinə həsr edən gənclərin də bu məktəblərə axını başladı.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi ilk illərdə Azərbaycanda milli hərbi təhsil sisteminin yaradılmasına başlanılması və milli zabit kadrların hazırlığına prioritet istiqamət verilməsi onun Azərbaycanın milli maraqlarına olan bağlılığından irəli gəlirdi. Bu zərurət əsasında hərbi təhsil fəaliyyətini yeni proqramlar əsasında davam etdirməyə, tədris prosesi ordu quruculuğunu daha geniş müstəvidə inkişaf etdirməyə, hərbi kadrlar hazırlığını daha da təkmilləşdirməyə, tədris-təlim materiallarını zənginləşdirən, yeni fənlərlə yeni mövzuları da əhatələyən proqramlarla aparılmağa başlandı.

Yeni dövrün vəzifələrinin daha dolğun icrası və milli zabit kadr hazırlığı prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün 1997-ci ildə Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi təmayüllü orta məktəbin adı dəyişdirilərək C.Naxçıvanski adına Hərbi lisey adlandırıldı. Heydər Əliyevin 1998-ci il mart ayının 13-də imzaladığı sərəncamla C.Naxçıvanski Hərbi liseyin Naxçıvan filialının əsası qoyuldu və 1999-cu il oktyabr ayının 13-də həmin filialın açılışında şəxsən iştirak etdi və gələcəyini zabit kimi görmək istəyən gənclərə öz tövsiyələrini verdi. Onun vəfatından sonra isə bu lisey ümummili liderin adını daşıyır [Süleymanov, 2019, s.135].

Respublikada hərbi təyyarəçi kadrlara olan ehtiyacın aradan qaldırılması üçün ümummilli lider H.Əliyevin sərəncamı ilə 1995-ci ildə Azərbaycanda Uçuş Hazırlığı Təlim Mərkəzi yaradıldı və bu mərkəzdə 3 illik proqram əsasında təyyarəçi kadrların hazırlanmasına başlandı. 1998-ci ildə Uçuş Hazırlığı Təlim Mərkəzi "Bakı Ali Hərbi Təyyarəçilik Məktəbi" adlandırıldı. Bu məktəbə daxil olan kadrlar 2 istiqamət və 4 ixtisas üzrə təhsil alırdılar. 2001-ci ildə isə bu məktəb Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarəçilik Məktəbi adlandırıldı. Elə həmin ildə eyni fərmanla Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq Məktəbi Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi, Bakı Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi isə Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi adlandırıldı. Adları çəkilən bu məktəblərdə 1997-ci ildən etibarən zabit kadrlarının hazırlığı müasir standartlara cavab verən yeni proqram üzərində quruldu və 2001-ci ildə bu məktəblərin ilk buraxılışı oldu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 mart 2004-cü il tarixli fərmanına əsasən, məktəb Azərbaycan Respublikasının Heydər Əliyevin adını

daşıyır [Süleymanov, 2018, s.301].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 dekabr 2015-ci il tarixli sərəncamına əsasən, Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarəçilik və Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik məktəbləri ləğv edilmiş, Quru Qoşunları, Hərbi Hava Qüvvələri, Hava Hücumundan Müdafiə və Hərbi Dəniz Qüvvələri fakültələri yaradılmaqla Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinə birləşdirilmişdir. Xüsusi təyinatlı tədris müəssisələri şəbəkəsinin fəaliyyətini təkmilləşdirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 mart 2022-ci il tarixli fərmanı ilə Heydər Əliyev adına Ali Hərbi Məktəbin əsasında Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut yaradılaraq Milli Müdafiə Universitetinin tabeliyinə verilmişdir.

Azərbaycanda milli hərbi kadrların hazırlanması sahəsində həyata keçirilən mühüm tədbirlərdən biri də Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyasının yaradılması haqqında qərar oldu. Bu məsələ ilə bağlı Prezident fərmanı 1999-cu ildə imzalanıb. Bununla da ali hərbi təhsilli komandir və qərargah zabitlərinin hazırlanması, onların ixtisasının artırılması sahəsində mövcud olan boşluğu da aradan qaldırmaq mümkün oldu. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri və uzaqgörənliyi nəticəsində onun ölkəyə rəhbərlik etdiyi 10 il ərzində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin müxtəlif səviyyəli zabit kadrları ilə təmin edilməsi məqsədilə geniş potensial imkanlara malik bir hərbi təhsil sistemi formalaşdırıldı [Səmədov, 2010, s.197].

Təmali bu dahi şəxsiyyət tərəfindən möhkəm təməllər üzərində qurulan milli zabit kadrlarının hazırlığı istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü işlər Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev tərəfindən hazırda da davam etdirilir. Vətən müharibəsindən sonra milli kadr hazırlığına dair tələblər içərisinə yeniləri də əlavə olunmuşdur [Rüstəmov, 2022, s.4].

Müasir dövrdə formalaşdırılmış milli hərbi kadr siyasəti bir sıra məsələləri özündə əks etdirir. Hərbi kadr siyasətinin məqsədləri aşağıdakı məsələlərin həll edilməsini nəzərdə tutur:

- Silahlı Qüvvələrin məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün peşəkar kadr heyəti formalaşdırılması, möhkəmləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi;
- Silahlı Qüvvələrin kadr potensialından rəşional və səmərəli istifadə edilməsi;
- kadr potensialının keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- hərbi qulluqçuların şəxsiyyət kimi hərtərəfli inkişafına, onların milli-mənəvi-əxlaqi dəyərlər və peşə-etik normalarına yüksək səviyyədə riayət etməsinə nail olmaq;
- tarixi və döyüş ənənələrini qoruyub saxlamaqla hərbi qulluqçuların peşə mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- hərbi qulluqçuların sosial rifahının və sosial tələbatlarının ən yüksək səviyyədə təmin edilməsi [Evans, 2020, s.5].

Kadr siyasəti sahəsində islahatlar aparılmasına təsir edən amillər:

- kadr resurslarının idarə edilməsi sahəsində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə;
- hərbi quruculuqda yeni idarəetmə üsulundan istifadə;
- rəhbəredici sənədlərin, o cümlədən kadr resurslarının idarə edilməsi üzrə normativ-hüquqi sənədlərin təkmilləşdirilməsi;

- hərbi qulluqçuların sosial-iqtisadi təminatının yaxşılaşdırılması üzrə hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;
- hərbi təhsil sistemində olan çatışmazlıqlar, pedaqoji sahədə xidmət keçən hərbi qulluqçu və mülki işçilərin pedaqoji ustalıq səviyyəsinin artırılması;
- kadr siyasətinin işlənməsi problemlərinə, idarəetmə heyətinin hazırlanma proqramlarına elmi yanaşma;
- idarəetmə psixologiyası, liderlik nəzəriyyəsi, sosionika, akseologiya, sosiologiya nəzəriyyəsi və stirmerger tədqiqatlara əsaslanaraq hərbi qulluqçuları idarəetmə;
- hərbi qulluqçuların uçotu işində müasir texnologiyaların tətbiqinin daha da genişləndirilməsi;
- hərbi qulluqçuların yerləşdirilməsində attestasiyanın nəticələrinin daha dolğun nəzərə alınması;
- hərbi qulluqçuların rotasiyası problemlərinə daha planlı yanaşma. [Kerr, Miklaucic 2017, s.8].

Bu gün Azərbaycanda milli zabit kadr hazırlığı məsələsi Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin tapşırığı ilə yaradılmış Milli Müdafiə Universiteti tərəfindən aparılır. Milli Müdafiə Universiteti tərkibində zabit hazırlığını pilləli şəkildə həyata keçirən qurum kimi özündə müxtəlif elmi və tədris müəssisələrini - Hərbi Elmi-Tədqiqat İnstitutunu, Hərbi İdarəetmə İnstitutunu, Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutu, Azərbaycan Ordusunun Təlim və Tədris Mərkəzini, Bakı, Gəncə, Naxçıvan hərbi kolleclərini, Heydər Əliyev adına Hərbi Liseyi, Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyi və Azərbaycan Tibb Universitetinin Hərbi Tibb Fakültəsini birləşdirir. Milli Müdafiə Universitetinin yaradılmasında əsas məqsəd Azərbaycan Ordusunun Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində hərbi təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsidir.

"Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nın tələblərinə əsasən, Milli Müdafiə Universitetində təhsilin pillə və səviyyələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- tam orta təhsil;
- peşə və orta ixtisas təhsili;
- ali təhsilin bakalavr, magistr və adyunktura (doktorantura) səviyyələri.

Təhsilin ilk pilləsi – tam orta təhsil – xüsusi təyinatlı tam orta təhsil müəssisələrində: Cəmşid Naxçıvanski və Heydər Əliyev adına hərbi liseylərdə həyata keçirilir.

Peşə ixtisas təhsili Azərbaycan Ordusunun Təlim və Tədris Mərkəzində gizir və müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçularının hazırlanması kurslarında, habelə Gizirlər kolleclərində həyata keçirilir.

Ali təhsilin bakalavr səviyyəsi üzrə zabit kadrlarının hazırlanması Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutda, magistr səviyyəsi üzrə zabit kadrlarının hazırlanması Hərbi İdarəetmə İnstitutunda, adyunktura (doktorantura) səviyyəsi üzrə zabit kadrlarının hazırlanması Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutunda həyata keçirilir. Bundan başqa, Azərbaycan Ordusunun Təlim və Tədris Mərkəzində yalnız peşə-ixtisas təhsili həyata keçirilmir, bu tədris müəssisəsi, eyni zamanda Azərbaycan ordusu üçün zabit təkmilləşdirmə və ixtisas artırma fəaliyyətini də gerçəkləşdirir.

Hərbi təhsil sistemində daha bir yenilik isə Prezident İlham Əliyevin "Gənclərin hərbi sahədə təhsil almasının təşviq edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" fərman imzalanması ilə bağlı oldu. Fərmana əsasən, Azərbaycan Nazirlər Kabinetinə peşəkar gizir heyətinin hazırlanması məqsədilə Bakı, Gəncə şəhərlərində və Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin strukturuna daxil olan Milli Müdafiə Universitetinin tabeliyində 3 xüsusi təyinatlı hərbi kollecın yaradılması ilə bağlı göstəriş verilmişdi. Hazırda, Bakı şəhərində gizir hazırlayan kollec fəaliyyət göstərir, artıq tələbə qəbulu yekunlaşmış digər 2 kollecın də cari tədris ilindən fəaliyyətə başlaması nəzərdə tutulmuşdur.

Nəticə

Ölkəmizdə milli zabit hazırlığı sahəsində həyata keçirilən bu geniş islahatlar onu deməyə əsas verir ki, bu proses gələcəkdə Azərbaycanın müdafiə və təhlükəsizliyinin daha güclü zəmin üzərində qorunub-saxlanılmasında mühüm rol oynayacaqdır. Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanının fikrinə istinad etməli olsaq, Azərbaycan Ordusunun inkişafının müasir mərhələsində hərbi elm və təhsil sahəsində aparılan məqsədyönlü və uğurlu islahatlar qoşunlarda yüksək döyüş hazırlığının təmin edilməsinə, zabit, gizir, miçman və müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçularının öz Vətəninə, xalqına hədsiz sədaqətinin və daima peşə hazırlığının inkişaf etdirilməsinə, həvalə edilmiş tapşırıqlara yüksək məsuliyyət hissi ilə yanaşmasına yönəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Süleymanov M. Azərbaycan ordusunun tarixi. IV cild (1923-1990). Bakı: 2017. Maarif nəşriyyatı (800 s.), s.120-129, 221 s.
2. Süleymanov M. Azərbaycan ordusunun tarixi. V cild (1991-2017). Bakı: 2019. "Maarif" nəşriyyatı 784 s., 135 s.
3. Süleymanov M. Azərbaycanda ali baş komandanlıq institutunun Heydər Əliyev mərhələsi. Bakı: 2018. "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 728 s., 301 s.
4. Səmədov A. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin təhsilə və təhsil xadimlərimizə qayğısı. Dərs vəsaiti. Bakı: 2010. Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 498 s., 197 s.
5. Rüstəmov İ. Hərbi təhsil günün tələbləri səviyyəsindədir. Bakı: 2022. "Azərbaycan Ordusu" qəzeti, №100, 4 s.
6. Evans T. Silahlı Qüvvələr Üzərində Demokratik Nəzarət üzrə Genevrə Mərkəzi, "Hərbi İslahat", Bakı: 2020. TSİ Köməkçi materiallar seriyası (Genevrə: DCAF), 5 s.
7. Kerr A., Miklaucic M.: 2017. Effective, Legitimate, Secure: Insights for Defence Institution Building Washington, DC: National Defense University, Center for Complex Operations

SUMMARY

Naiba Shamshiyeva

NATIONAL PERSONNEL TRAINING IN MILITARY EDUCATION AS A MAIN PRIORITY: IN THE CONTEXT OF HISTORICAL REALITIES

The article is devoted to the investigation of the actual aspects of the issue of national personnel training, which has received special attention as a priority area in the military education system. In the article, the issue of military personnel training in the modern history of Azerbaijan is examined from the historical point of view against the background of the APC era, the Soviet era and the modern era. The contributions made by the national leader Heydar Aliyev in the field of national personnel policy in the army in both periods of his power in Azerbaijan - both during the Soviet Union and during independence - were the subject of research for the author, and the specific features of these reforms were widely disclosed with reference to various sources. The modern basic principles applied in the training of national personnel in the field of defense, on which the national security of the country directly depends, the goals of military policy, the factors affecting the reforms in the field of personnel policy, the need to create a National Defense University that carries out the training of qualified personnel in the field of military management, the current level of education at MMU and issues related to the levels are highlighted and deeply analyzed in the article as priority areas. At the end of the article, the author's conclusions are reflected. According to the obtained results, these extensive reforms in the field of national officer training in our country suggest that this process will play an important role in the defense and security of Azerbaijan on a stronger basis in the future. The most important conclusion is that the reforms carried out in the field of military science and education at the modern stage are aimed at ensuring high combat readiness of the troops.

Key words: Military education, national officer personnel, Heydar Aliyev, Soviet ideology, personnel reforms, qualified officer training, National Defense University

РЕЗЮМЕ

Найба Шамшиева

ПОДГОТОВКА НАЦИОНАЛЬНЫХ КАДРОВ В ВОЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ КАК ВЫСШИЙ ПРИОРИТЕТ: В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ И СОВРЕМЕННЫХ ТРЕБОВАНИЙ

Статья посвящена исследованию актуальных аспектов проблемы подготовки национальных кадров, которой уделяется особое внимание как приоритетному направлению в системе военного образования. В статье вопрос подготовки военных кадров в новейшей истории Азербайджана рассматривается с исторической точки зрения на фоне эпохи ВК, советской эпохи и современной эпохи. Вклад общенационального лидера Гейдара Алиева в сферу национальной кадровой политики в армии в оба периода его правления в Азербайджане - как во времена Советского Союза, так и в период независимости - являлся предметом исследования автора, а также специфические особенности. Данные реформы широко освещались со ссылками на различные источники. Современные основные принципы, применяемые при подготовке национальных кадров в сфере обороны, от которых напрямую зависит национальная безопасность страны, цели военной политики, факторы, влияющие на реформы в области кадровой политики, необходимость создания Национальный университет обороны, осуществляющий подготовку квалифицированных кадров в области военного управления, современный уровень образования в ММУ и вопросы, связанные с уровнями, выделены и глубоко проанализированы в статье как приоритетные направления. В конце статьи отражены выводы автора. Согласно полученным результатам, эти обширные реформы в области подготовки национальных офицеров в нашей стране позволяют предположить, что в будущем этот процесс будет играть важную роль в обороне и безопасности Азербайджана на более прочной основе. Важнейший вывод заключается в том, что реформы, проводимые в области военной науки и образования на современном этапе, направлены на обеспечение высокой боеготовности войск.

Ключевые слова: Военное образование, национальные офицерские кадры, Гейдар Алиев, советская идеология, кадровая реформа, подготовка квалифицированных офицеров, Национальный Университет Обороны

ПРИМЕНЕНИЕ КОГНИТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ЭЛЕКТРОННОМ ОБУЧЕНИИ

Фирудин АГАЕВ

agayevinfo@gmail.com

Гюлара МАММАДОВА

gyula.ikt@gmail.com

Джамиля БАГИРОВА

bagirova-66@bk.ru

Министерство Науки и Образования, Институт Информационных Технологий

РЕЗЮМЕ

Многие страны мира вступают в стадию Четвертой промышленной революции, также называемой Индустрия 4.0 [Industry 4.0], основными атрибутами которой является использование когнитивных технологий и искусственного интеллекта. В этот период когнитивная наука стала мощным инструментом для информирования и улучшения учебного процесса. Когнитивная наука - это исследовательская дисциплина, изучающая интеллект и человеческий разум. Данная междисциплинарная охватывает широкий спектр подходов, дисциплин и методологий, опирается на психологию, нейробиологию, лингвистику, антропологию, информатику и изучает, как работает человеческий разум и его влияние на наше поведение и образовательный процесс. Когда дело доходит до раскрытия тайн разума и обучения, когнитивная наука становится новой и многообещающей областью. Принципы когнитивной науки являются основой для создания более увлекательного и эффективного цифрового обучения, которое принесет пользу учащимся и преподавателям. Идея когнитивных вычислений восходит к ранним дням исследований искусственного интеллекта, к тому времени, когда такие люди, как Алан Тьюринг и Марвин Мински, были лидерами. По мере того, как технологии совершенствовались с годами, когнитивные вычисления превратились из идеи в нечто реальное. Мы находимся в момент перехода от использования аналоговых материалов к цифровым инструментам [платформам, приложениям, гаджетам, планшетах, мобильным телефонам и т. д.] и передовым технологическим форматам [виртуальная реальность и искусственный интеллект]. Применение когнитивных технологий может изменить сам процесс обучения, делая его более привлекательным и результативным. Наша статья углубляется в основные концепции когнитивной науки и то, как они могут служить руководством для практики проектирования учебных материалов для электронного обучения. В статье рассматриваются возможности использования когнитивных технологий в электронном образовании, такие как, адаптивные образовательные технологии, индивидуальные образовательные траектории обучения, игровые технологии, технологии машинного обучения, инклюзивное образование и т.д.

Ключевые слова: Электронное образование, когнитивные науки в образовании, элементы когнитивной науки, когнитивные технологии в образовании, адаптивные технологии, машинное обучение

Введение

Основными определяющими элементами когнитивной науки, имеющими

непосредственное отношение к образованию являются “внимание”, “память” и “когнитивная нагрузка”. Первый элемент когнитивной науки характеризуется способностью нашего мозга концентрироваться на важной информации, которая является важной и значимой, игнорируя второстепенное. Внимание играет главную роль в процессе обучения, особенно дистанционного обучения, где есть возможность отвлечься от главного и значимого для обучения.

На сегодняшний день проведено много исследований внимания, вовлеченности, отвлечения и взаимодействия, которые можно использовать в виртуальных условиях. По большей части, преподаватели в ситуациях лицом к лицу демонстрируют свой интерес к учащимся, наблюдая и реагируя на их действия. Видимость учащихся в ситуации дистанционного обучения ограничена, они могут видеть только их головы и плечи, и только если у учащихся включена видеочкамера. К сожалению, многие учащиеся предпочитают выключать видеочкамеру во время дистанционного обучения, что делает невозможным для учителя контролировать внимание [Lin, C.-H., Wu, W.-H., & Lee, T.-N., 2022, p.155-165].

Вторым элементом когнитивной науки является память, которая служит для хранения и извлечения необходимой информации, а также закрепления и накопления новых знаний. Память является базовым элементом в обучении, формирующим нашу идентичность. Благодаря памяти, сознание человека не ограничивается настоящим, а включает прошлый опыт, знания. У человека лучше запоминаются эмоционально окрашенные события. Принципы когнитивного подхода при реализации образовательного процесса подчеркивают важность визуализации учебной информации.

Когнитивная нагрузка связана с тем, как мозг обрабатывает и хранит информацию [Martin S., 2014, p.592–621]. Если содержание информации является сложным, то это увеличивает внутреннюю нагрузку мозга. Поэтому, чтобы оптимизировать эффективность электронного обучения дизайнеры электронного курса должны стремиться минимизировать внутреннюю нагрузку мозга учащегося. Например, наглядные пособия, такие как инфографика и диаграммы, в дизайне курсов помогают учащимся легче усваивать новую информацию. При использовании элементов мультимедиа в электронном обучении в видеоуроках нужно стараться больше использовать визуальные эффекты, изображения и озвучку, чем просто текст.

На успеваемость учащихся влияет множество факторов, таких как внимание, когнитивная нагрузка, сон, эмоции и стресс, которые коренятся в когнитивном и аффективном состоянии мозга. Немаловажную роль в электронном обучении играют эмоции [Liu Z, 2022 p. 114–129]. Иногда роль эмоций в обучении упускается из виду. Однако они оказывают огромное влияние на мотивацию обучаемых, их вовлеченность и производительность. Положительные эмоции, такие как любопытство, вовлеченность и удовольствие, создают правильные условия для обучения. И наоборот, негативные эмоции, такие как скука, беспокойство и разочарование, мешают обучению.

Взаимодействие между учеником и учителем имеет важное значение. Для учащихся естественно общаться с учителем лицом к лицу, что способствует активному слушанию и мгновенному обмену мнениями. Их успеваемость, оценки и чувство удовлетворенности зависят от взаимодействия с преподавателями. Академическая успеваемость учащихся может снизиться, если они не чувствуют себя включенными в свое академическое сообщество, которое поддерживается посредством регулярных

академических и социальных взаимодействий [Yeager D., 2013, p.62–65]. Согласно недавним исследованиям, отсутствие личного взаимодействия во время пандемии Covid-19 не только связано с чувством изоляции, но и может быть существенным источником стресса для учащихся.

Когнитивные технологии электронного образования

В настоящее время большинство онлайн-курсов полагаются на статические изображения или видео для обучения студентов предмету. Преподаватели в традиционной очной среде могут следить за лицами своих учеников, чтобы увидеть, обращают ли они внимание. Эту стратегию трудно реализовать в среде дистанционного обучения. Совсем недавно, новые сенсорные технологии, такие как интерфейс мозг-компьютер [BCI- brain-computer interface] и отслеживание глаз, начали предлагать инновационные способы мониторинга и измерения успеваемости учащихся [Chen C.-M., 2017, p.348–369]. Технология BCI может использоваться для мониторинга и понимания мозговой активности студентов в режиме реального времени. Это может помочь выявить и снизить стрессовые факторы во время онлайн-обучения. Кроме того, технология BCI может предоставлять учащимся обратную связь об их психическом здоровье и может помочь учащимся понять свои собственные эмоции и научиться управлять ими.

Данная технология, предоставляя информацию через двигательные команды и сложные когнитивные функции, в электронной обучающей среде может быть инструментом для помощи при мониторинге внимания учащихся. Например, была разработана система осознания внимания, чтобы помочь учителю контролировать уровень внимания учащихся с использованием данных ЭЭГ в среде электронного обучения. Электрическую активность мозга можно контролировать и оценивать инвазивно или неинвазивно в выборочных диапазонах частот, настроенных на различные мозговые волны, такие как альфа-, бета- и тета-волны. Эти волны несут информацию о психическом состоянии человека [Gui Q., 2019, p.1-38].

С другой стороны, технологии отслеживания глаз могут быть использованы в виртуальной образовательной среде для генерации подсказок процесса в сложных визуальных задачах. Отслеживание глаз - это метод измерения движений глаз для определения направления взгляда человека, а также последовательности и продолжительности его развертывания, что может помочь сделать вывод о вовлеченности ученика. Хотя отслеживание глаз обычно используется для изучения визуального поведения, его также можно использовать в качестве образовательного инструмента для повышения производительности в обучении.

Наиболее распространенный неинвазивный метод получения сигнала электроэнцефалограммы [ЭЭГ] заключается в размещении электродов на коже головы человека. Этот метод обеспечивает сигнал высокого качества при минимальных затратах, его легко реализовать и он подходит для электронного образования. Таким образом, с помощью этой технологии, как когнитивного инструмента, можно изучать человеческий мозг для понимания и улучшения процесса обучения.

Помимо внимания, взаимодействие студентов является еще одним важным фактором влияния в любом стиле обучения, особенно в электронном обучении. Когда человек вовлекается в совместную деятельность, то прочно устанавливается синхронная нейронная активность. В экспериментах была обнаружена межмозговая

синхронизация тета- и альфа-волн в височных и латерально-теменных областях головы при сотрудничестве и социальном взаимодействии студентов. Аналогичным образом, чтобы исследовать социальное взаимодействие между преподавателями и учащимися в аудитории, использовали ЭЭГ на сеансах биологии, основанных на задачах, и сообщили, что учащиеся с большей социальной близостью к преподавателю имели лучшую синхронизацию мозга к мозгу и сходство между областями мозга во время социального взаимодействия. [Bevilacqua D., 2019, p.401–411]. В совокупности эти исследования показывают, что преподаватель может улучшить свои методы обучения, напрямую или косвенно взаимодействуя с учениками, чтобы понять их вовлеченность и вовлеченность в содержание.

Технологии искусственного интеллекта для повышения когнитивных функций

Искусственный интеллект [ИИ] является краеугольным камнем когнитивных вычислений в образовании. Целью ИИ в образовании является имитация способности человеческого мозга обрабатывать огромные объемы данных, понимать естественный язык и извлекать данные. По своей сути ИИ охватывает разработку интеллектуальных систем, способных выполнять задачи, которые обычно требуют человеческого интеллекта. Эти системы используют алгоритмы и данные для моделирования когнитивных функций, таких как обучение, рассуждение и решение проблем.

В электронном образовании алгоритмы ИИ обрабатывают огромные объемы образовательных данных для выявления закономерностей, составления прогнозов и персонализации опыта обучения для студентов. Понимая принципы ИИ, педагоги могут использовать его потенциал для улучшения результатов преподавания и обучения.

Обработка естественного языка [NLP - *Natural language processing*] - это подраздел ИИ, направленный на то, чтобы машины могли понимать, интерпретировать и генерировать человеческий язык. Алгоритмы NLP обрабатывают текстовые и речевые данные для извлечения смысла, определения настроений и облегчения общения между людьми и машинами.

В образовании технологии NLP позволяют интеллектуальным системам обучения общаться со студентами, анализировать письменные задания и предоставлять обратную связь по уровню владения языком. Кроме того, чат-боты на основе NLP предлагают учащимся персонализированную помощь, отвечая на вопросы, предоставляя объяснения и направляя их по учебным ресурсам. Интегрируя NLP в образовательные приложения, преподаватели могут улучшить коммуникацию, понимание и сотрудничество.

Технологии адаптивного обучения. В последние годы адаптивное электронное обучение стало подходом, который широко внедряется ведущими высшими учебными заведениями мира. Адаптивная среда электронного обучения [ALE - *The adaptive e-learning environment*] - это новая область исследований, которая занимается подходом к развитию для удовлетворения стилей обучения студентов путем адаптации среды обучения в системе управления обучением “LMS” [the learning management system] при предоставлении электронного контента.

Адаптивное электронное обучение — это процесс обучения, в котором контент преподается или адаптируется на основе ответов стилей обучения или предпочтений

студентов. [Normadhi et al., 2019, p.168-190]. Предлагая индивидуальный контент, адаптивные среды электронного обучения повышают качество онлайн-обучения. Среда обучения тоже должна адаптироваться в зависимости от потребностей и стилей обучения каждого студента. Адаптивное электронное обучение динамически изменяет уровень обучения в зависимости от стилей обучения студентов и персонализирует обучение для повышения или ускорения успеваемости студента. Переход к адаптивным средам электронного обучения может усилить вовлеченность студентов в учебный процесс.

Персонализированный подход к обучению фокусируется на предоставлении эффективного, индивидуального и действенного пути обучения, чтобы каждый студент мог участвовать в процессе обучения [Hussein & Al-Chalabi, 2020, p. 24-30]. С другой стороны, стили обучения представляют собой важную проблему в обучении в двадцать первом веке, поскольку от учащихся ожидается активное участие в развитии самопонимания, а также взаимодействия с окружающей средой.

В современных традиционных средах электронного обучения преподаватели традиционно следовали подходу "один стиль подходит всем", при котором все студенты подвергаются одним и тем же процедурам обучения. Этот тип обучения не учитывает различные стили обучения и предпочтения студентов. В настоящее время разработка систем электронного обучения приспособила и поддержала персонализированное обучение, в котором обучение подстраивается под индивидуальные потребности и стили обучения студентов. Некоторые персонализированные подходы позволяют студентам выбирать контент, который соответствует их потребностям. Доставка учебных материалов является важным вопросом персонализированного обучения.

Разработка хорошо спроектированной, эффективной, адаптивной системы электронного обучения представляет собой проблему из-за сложности адаптации к различным потребностям учащихся. И поэтому, среда обучения не может считаться адаптивной, если она недостаточно гибка, чтобы приспособиться к стилям обучения студентов.

Вовлеченность студентов в образовательный процесс стала центральным вопросом в обучении, она также является показателем качества образования и того, происходит ли активное обучение на занятиях. Поэтому, необходимы дальнейшие исследования вовлеченности, поскольку оценка вовлеченности студентов является предиктором обучения и академического прогресса. Важно прояснить различие между причинными факторами, такими как среда обучения, и факторами результата, такими как достижения. Соответственно, вовлеченность студентов является важной темой исследования, поскольку она влияет на итоговую оценку студента и показатель отсева с курса.

Таким образом, адаптивные системы обучения регулируют сложность, темп и содержание учебных материалов в зависимости от успеваемости, предпочтений и целей учащегося. Эти технологии помогают справиться с когнитивной перегрузкой, предоставляя каждому учащемуся необходимое количество информации и помощи, побуждают учащихся думать и контролировать свое собственное обучение.

Благодаря персонализированной обратной связи, адаптивное обучение помогает учащимся лучше учиться и глубже понимать учебный материал. Кроме этого, при адаптивном обучении преподаватели заранее могут предвидеть, когда учащимся может понадобиться дополнительная помощь чтобы они могли

своевременно его предоставить.

Индивидуальные образовательные траектории обучения. Когнитивные вычисления помогают создавать учебные пути, которые идеально подходят каждому ученику. Рассматривая множество данных и предсказывая, что будет работать лучше всего, образовательные платформы могут создавать персонализированные учебные пути для каждого учащегося. Эти индивидуальные траектории соответствуют интересам, навыкам и тому, что уже им известно. Это делает обучение более интересным и мотивирующим, поэтому учащиеся больше запоминают и лучше понимают. Кроме того, это дает ученикам контроль над тем, как они учатся, помогая им чувствовать себя независимыми и ответственными за свое образование.

Используя когнитивные вычисления, образовательные платформы могут предлагать контент, который соответствует целям обучения каждого ученика и тому, что ему нравится. ИИ анализирует, как ученики используют цифровые инструменты, такие как книги, видео и интерактивные уроки, чтобы найти материалы, которые соответствуют их интересам и способу обучения.

Эти предложения могут включать дополнительные материалы для чтения, обучающие видео или интерактивные занятия, чтобы помочь студентам узнать больше о теме и лучше ее понять. Кроме того, рекомендации могут меняться по мере продвижения студентов и предоставления им обратной связи, поэтому они всегда получают помощь и ресурсы, необходимые для успешного выполнения задания.

Геймификация в образовании. Включение игровых элементов в дизайн курсов повышает мотивацию и вовлеченность, делает процесс обучения более приятным. Уровни, квесты и варианты в играх обеспечивают учащимся возможности для прогресса в обучении, а аватары, темы или сюжетные линии предоставляют ценный контекст и индивидуализируют процесс обучения.

В другом подходе некоторые исследователи используют компьютерные игры в качестве задания для оценки внимания учащихся, особенно для тех, кто страдает синдромом дефицита внимания и гиперактивности [Hocine, N., 2021, p. 1-7]. Успех этого подхода может быть обусловлен тем, что игры увлекательны, приятны и интересны.

Алгоритмы машинного обучения. В отличие от традиционных вычислительных систем, которые полагаются на явное программирование и алгоритмы на основе правил, когнитивные вычислительные системы используют передовые алгоритмы машинного обучения и нейронные сети для обучения на опыте и совершенствования с течением времени. В контексте образования, когнитивные вычисления обещают трансформировать традиционные методы обучения и улучшить процесс обучения для студентов.

Алгоритмы машинного обучения играют важную роль в когнитивных вычислительных системах, позволяя машинам учиться на данных и улучшать свою производительность с течением времени [Vanneste, P., 2021, p. 567–585]. Контролируемые алгоритмы обучения, такие как классификация и регрессия, обычно используются для обучения моделей на маркированных наборах данных для составления прогнозов или принятия решений. Неконтролируемые алгоритмы обучения, такие как кластеризация и снижение размерности, раскрывают скрытые закономерности и структуры в данных.

Алгоритмы обучения, вдохновленные поведенческой психологией, позволяют агентам изучать оптимальное поведение методом проб и ошибок. В образовании

алгоритмы машинного обучения обеспечивают работу систем рекомендаций, персонализированных алгоритмов обучения и адаптивных инструментов оценки, помогая педагогам предоставлять индивидуальный опыт обучения.

Важность инклюзивного дизайна. Платформы цифрового обучения могут охватить разнообразную глобальную аудиторию. Учащиеся, участвующие в образовательном процессе происходят из разных слоев общества и имеют разные потребности и способности. Инклюзивный подход к проектированию гарантирует, что электронное обучение доступно и удобно для всех учащихся. Разработчики учебных заведений должны опираться на универсальные принципы проектирования, чтобы удовлетворить потребности самых разных учащихся. Важный аспект предоставления инклюзивного контента электронного обучения требует от разработчиков учитывать доступность для людей с ограниченными возможностями. Необходимо разрабатывать онлайн-курсы с учетом того, чтобы электронные и информационные технологии были доступны для людей с ограниченными возможностями, чтобы любой и каждый, независимо от их потребностей, мог получить доступ и извлечь максимальную пользу из обучения.

Некоторые из этих требований включают в себя необходимость уделять время созданию онлайн-курсов, совместимых с различными программами чтения с экрана; содержащих функции доступности, такие как текстовые подсказки, описания изображений, подтекст и скрытые субтитры в видео; содержащих подробные alt-теги, чтобы инструменты чтения с экрана могли описывать изображения для слабовидящих читателей; и соответствующих стандартам цветового контраста между цветами фона и переднего плана для учащихся с ослабленным зрением.

Проблемы и недостатки. Несмотря на несомненные преимущества интеграции принципов когнитивной науки в программы цифрового обучения, существуют и некоторые проблемы. Вот основные из них, на которые стоит обратить внимание:

–Баланс между технологиями и человеческим взаимодействием: технологии открывают безграничные возможности, включая доступность, гибкость, масштабируемость и персонализацию. Однако оно не может заменить человеческую сторону обучения. Социальное взаимодействие, сотрудничество, общение и обратная связь не менее важны для эффективного обучения. Разработчики учебных заведений должны помнить о балансе между технологиями и человеческим вкладом. Обязательно нужно предусмотреть множество возможностей для общения учащихся со своими сверстниками и преподавателями.

–Риск когнитивной перегрузки. Если включить слишком много интерактивных функций и мультимедийных элементов, то можно рискнуть перегрузить и чрезмерно стимулировать учащихся. Когнитивная перегрузка приводит к замешательству, отвлечению и отчуждению. Нужно избегать того, чтобы использовать технологии просто ради них. Простые и лаконичные программы цифрового обучения, включающие только соответствующие мультимедиа, с большей вероятностью окажутся более уместными.

Заключение

Использование когнитивных технологий в образовании становится все более популярным, поскольку они могут помочь решить многие проблемы в этой области. С помощью этих технологий преподаватели могут адаптировать образовательные процессы в отдельности для каждого обучаемого, основываясь на том, что ему будет

необходимо, как нравится учиться и насколько быстро он обучается.

Этот особый способ обучения не просто помогает учащимся лучше учиться - он также делает их более заинтересованными в том, что они изучают, и помогает им мыслить более критически. С помощью когнитивных вычислений преподаватели могут просматривать множество данных об образовании, чтобы увидеть, что работает лучше всего, и принимать более разумные решения в процессе обучения.

В заключении, когнитивные вычисления дают нам захватывающие возможности изменить то, как преподаватели учат и как студенты учатся. Но, внедряя искусственный интеллект в образование, нужно всегда помнить о необходимости думать об этике, конфиденциальности и о том, чтобы у каждого было то, что ему нужно.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bevilacqua, D., Davidesco, I., Wan, L., Chaloner, K., Rowland, J., Ding, M.: 2019. Poeppel D., & Dikker, S. Brain-to-brain synchrony and learning outcomes vary by student-teacher dynamics: Evidence from a real-world classroom electroencephalography study. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 31 [3], p.401–411
2. Chen, C.-M., Wang, J.Y., & Yu, C.M. [2017]. Assessing the attention levels of students by using a novel attention aware system based on brainwave signals. *British Journal of Educational Technology*, 48[2], p.348–369
3. Gui, Q., Ruiz-Blondet, M.V., Laszlo, S., & Jin, Z. [2019]. A survey on brain biometrics. *ACM Computing Surveys [CSUR]*, 51[6], p.1-38
4. Hocine, N. [2021]. Attention-based adaptation in gamified moocs. In: 2021 International Conference on Information Systems and Advanced Technologies [ICISAT], pp.1–7. IEEE
5. Hussein, A., & Al-Chalabi H. [2020]. Pedagogical Agents in an Adaptive E-learning System. *SAR Journal of Science and Research.*, 3, p.24–30 <https://doi.org/10.18421/SAR31-04>.
6. Lin, C.H., Wu, W.H., & Lee, T.N. [2022]. Using an online learning platform to show students' achievements and attention in the video lecture and online practice learning environments. *Educational Technology & Society*, 25[1], p.155–165
7. Liu, Z., Yin, H., Cui, W., Xu B., Zhang, M. How to reflect more effectively in online video learning: Balancing processes and outcomes. *British Journal of Educational Technology*. 2022;53[1]:114–129. doi: 10.1111/bjet.13155
8. Martin, S. Measuring cognitive load and cognition: metrics for technology-enhanced learning. *Educational Research and Evaluation*. 2014; 20 [7–8]. 592–621. doi: 10.1080/13803611.2014.997140.
9. Normadhi, N. B., Shuib, L., Nasir, H. N. M., Bimba, A., Idris, N., & Balakrishnan, V. [2019]. Identification of personal traits in adaptive learning environment: Systematic literature review. *Computers&Education*, 130,168-190. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2018.11.005>
10. Vanneste, P., Raes, A., Morton, J., Bombeke, K., Van Acker, B.B., Larmuseau, C., Depaepe, F., & Van den Noortgate, W. [2021]. Towards measuring cognitive load through multimodal physiological data. *Cognition, Technology & Work*, 23[3], p.567–585
11. Yeager, D., Walton, G., & Cohen, G.L. [2013]. Addressing achievement gaps with psychological interventions. *Phi Delta Kappan*, 94[5], p.62–65

SUMMARY

**Firudin Aghayev, Gulara Mammadova
Jamilya Bagirova**

APPLICATION OF COGNITIVE TECHNOLOGIES IN E-LEARNING

Many countries around the world are entering the stage of the Fourth Industrial Revolution, also called Industry 4.0, the main attributes of which are the use of cognitive technologies and artificial intelligence. During this period, cognitive science became a powerful tool for informing and improving the educational process. Cognitive science is a research discipline that studies intelligence and the human mind. This interdisciplinary course covers a wide range of approaches, disciplines and methodologies, draws on psychology, neurobiology, linguistics, anthropology, computer science and studies how the human mind works and its influence on our behavior and the educational process. When it comes to unlocking the mysteries of the mind and learning, cognitive science is a new and promising field. The principles of cognitive science provide the foundation for creating more engaging and effective digital learning that benefits students and educators. The idea of cognitive computing dates back to the early days of artificial intelligence research, to a time when people like Alan Turing and Marvin Minsky were leaders. As technology has improved over the years, cognitive computing has evolved from an idea into something real. We are at the point of transition from the use of analogue materials to digital tools [platforms, applications, gadgets, tablets, mobile phones, etc.] and advanced technological formats [virtual reality and artificial intelligence]. The use of cognitive technologies can change the learning process itself, making it more attractive and effective. Our article delves into the core concepts of cognitive science and how they can guide the practice of e-learning instructional design. The article discusses the possibilities of using cognitive technologies in electronic education, such as adaptive educational technologies, individual educational learning paths, gaming technologies, machine learning technologies, inclusive education, etc.

Key words: *E-education, cognitive sciences in education, elements of cognitive science, cognitive technologies in education, adaptive technologies, machine learning*

XÜLASƏ

Firudin Ağayev, Gülarə Məmmədova
Cəmilə Bağirova

ELEKTRON TƏDRİDƏ KOQNİTİV TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Dünyanın bir çox ölkəsi Sənaye 4.0 adlanan Dördüncü Sənaye İnqilabı mərhələsinə qədəm qoyur, onun əsas atributları koqnitiv texnologiyalardan və süni intellektdən istifadədir. Bu dövrdə koqnitiv elm təhsil prosesinin məlumatlandırılması və təkmilləşdirilməsi üçün güclü vasitəyə çevrildi. Koqnitiv elm zəka və insan şüurunu öyrənən tədqiqat sahəsidir. Bu fənlərarası sahə geniş spektrli yanaşmaları, fənləri və metodologiyaları əhatə edir: psixologiya, neyrobiologiya, dilçilik, antropologiya, kompüter elmlərindən istifadə edir və insan şüurunun necə işlədiyini və onun davranışımıza və təhsil prosesinə təsirini öyrənir. Ağıl və öyrənmə sirlərinin açılmasına gəldikdə, koqnitiv elm yeni və perspektivli bir sahədir. Koqnitiv elmin prinsipləri tələbələrə və müəllimlərə fayda verən daha cəlbedici və effektiv rəqəmsal öyrənmə üçün əsas yaradır. Koqnitiv hesablama ideyası süni intellekt tədqiqatlarının ilk günlərinə, Alan Turing və Marvin Minski kimi insanların lider olduqları dövrə gedib çıxır. Texnologiya illər ərzində təkmilləşdikcə, koqnitiv hesablamaları ideyadan real bir şeyə çevrildi. Biz analoq materialların istifadəsindən rəqəmsal alətlərə (platformalar, proqramlar, qadjetlər, planşetlər, mobil telefonlar və s.) və qabaqcıl texnoloji formatlara (virtual reallıq və süni intellekt) keçid mərhələsindəyik. Koqnitiv texnologiyalardan istifadə təlim prosesinin özünü dəyişdirir, onu daha cəlbedici və effektiv edə bilər. Məqaləmiz koqnitiv elmin əsas konsepsiyalarını və onların e-təlim təlimat dizaynı praktikasına necə rəhbərlik edə biləcəyini araşdırır. Məqalədə elektron təhsildə koqnitiv texnologiyalarından, məsələn, adaptiv təhsil texnologiyalarından, fərdi təhsil trayektoriyası, oyun texnologiyalarından, maşın öyrənmə texnologiyalarından, inklüziv təhsildən və s. istifadə imkanlarından bəhs edilir.

Açar sözlər: E-təhsil, təhsildə koqnitiv elmlər, koqnitiv elminin elementləri, təhsildə koqnitiv texnologiyalar, adaptiv texnologiyalar, maşın öyrənməsi

TƏHSİLDƏ TƏLİM VƏ TƏRBIYƏNİN PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Səadət ABDULLAYEVA

s.abdullayeva@arti.edu.az

<https://orcid.org/0009-0007-8479-2621>

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

XÜLASƏ

Uşaqların tərbiyəsində psixologiyanın rolu son dərəcə vacibdir. O, uşağın psixikasında baş verən proseslərə təsir edir və sonrakı həyat üçün tərbiyənin əhəmiyyətini müəyyənləşdirir. Bunu nəzərə alaraq, psixologiyanın uşaqların tərbiyəsinə necə təsir etdiyini və bu təsirin hansı tərəflərinin daha vacib olduğunu anlamaq lazımdır. Psixologiyanın uşaqların tərbiyəsinə təsirinin əsas aspektlərindən biri onların psixikasının və inkişaf xüsusiyyətlərinin dərk edilməsidir. Hər bir uşaq unikaldir və ehtiyacları dünyanı necə qəbul etdiyini və müxtəlif vəziyyətlərə necə reaksiya verdiyini bilmək valideynlərə və pedaqoqlara onun tərbiyəsi üçün təsirli yanaşmalar tapmağa imkan verir.

Açar sözlər: Pedaqoji psixologiya, təlim prosesi, təlim, tərbiyə, intellektual inkişaf, müəllim fəaliyyəti

Pedaqoji psixologiya təlim prosesi zamanı insanın sosial-mədəni təcrübəsinin formalaşmasının faktları, mexanizmləri və qanunauyğunluqları haqqında elmdir. Şagirdin zehni inkişafı təhsil prosesinin müxtəlif mərhələlərində müəllimin fəaliyyəti ilə formalaşır. Beləliklə, deyə bilərik ki, təhsil psixologiyası pedaqoji prosesin idarə edilməsinin və təlim proseslərinin öyrənilməsinin psixoloji problemlərinin öyrənilməsi ilə məşğul olur.

Geniş mənada "təhsil psixologiyası" termini iki fərqli elmi ayırır. Bu, psixologiyanın ilkin qolu olan əsas elmlərdən biridir. Onun vəzifəsi təlim və təhsil prosesinin qanunauyğunluqlarını və xarakterini öyrənməkdir.

Təhsil psixologiyası təkcə şəxsiyyətin inkişafı psixologiyasını deyil, bu prosesdə müxtəlif fəaliyyət növlərinin rolunu öyrənir. Təhsil psixologiyasının predmeti məhz təlim və tərbiyə prosesi kimi insanın psixi inkişafıdır. Bu, pedaqoji psixologiyayı əməyin psixoloji nəzəriyyəsinə ən yaxın edir, onun mövzusu əmək fəaliyyətinin təsiri altında insan psixikasının inkişafıdır. Pedaqoji fəaliyyət həm şagirdin, həm də müəllimin özünün psixi sferasının inkişafına birbaşa təsir göstərir. Pedaqoji psixologiya bilikləri müəllimin psixoloji mədəniyyətinin ən vacib komponentlərindən biridir.

Pedaqoji psixologiya, intellektual inkişaf səviyyəsindəki dəyişikliklərlə birlikdə insanın sosial-mədəni təcrübəni mənimsəməsi faktları və nümunələri kimi hadisələri öyrənir. Xüsusilə pedaqoji psixologiya bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi qanunauyğunluqlarını, şagirdlərdə fəal müstəqil yaradıcı təfəkkürün formalaşmasının xüsusiyyətlərini, təlim və tərbiyənin əqli inkişafa təsirini, zehni vərdişlərin formalaşması şərtlərini öyrənir. müəllimin şəxsiyyətinin və fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri.

Pedaqoji psixologiya təkcə biliklərin əldə edilməsi prosesini və onu tətbiq etmək bacarığını deyil, həm də öyrənmə prosesinin özünün psixologiyasını öyrənir. O, prosesin mahiyyətini, onun xüsusiyyətlərini və keyfiyyətə müxtəlif mərhələlərini, uğurlu tərəqqi şərtlərini müəyyən etməyə çalışır. Öyrənmənin səviyyəsini və keyfiyyətini müəyyən etməyə kömək edəcək üsullar təhsil psixologiyasının əsas vəzifəsidir.

Təhsil psixologiyası uşaqlarda şəxsiyyətin inkişafını öyrənir. Təhsil nəzəriyyəsinin əsas ideyaları: əxlaq norma və prinsiplərinin mənimsənilməsi, məktəbdə tərbiyə fəaliyyəti vasitəsilə dünyagörüşünün formalaşdırılmasıdır.

Təhsil psixologiyasında psixologiyanın bu metodlardan istifadə olunur: müşahidə, şifahi və yazılı sorğu, fəaliyyətin təhlili metodu, məzmunun təhlili, təcrübə və s. Lakin yalnız burada uşaqların yaşını və kontekstində olan, həlli zəruri psixoloji və pedaqoji problemləri nəzərə alaraq istifadə olunur.

Təhsil psixologiyasının bir sıra problemləri var ki, onların nəzəri və praktiki əhəmiyyəti bu bilik sahəsinin müəyyənləşdirilməsini əsaslandırır. O, təhsil sisteminin cəmiyyətin öz inkişafının daha yüksək mərhələsinə keçidinə, təhsilin dəyişdirilmiş məqsədlərinə reaksiyası kimi qəbul edilir

Pedaqoji sahədə aparılan psixoloji tədqiqatlar özəl tədris metodlarının inkişafı, kurikulumların və dərsləklərin yaradılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu üsullar elmə uyğun olmalıdır və ya onun bir hissəsi olmalıdır [məsələn, tələbə ilə işləyərkən psixoloqun təqdimatı]. Bundan əlavə, psixoloji elmlər təhsil nəzəriyyəsinin özünün inkişafına kömək edir.

Pedaqoji psixologiya təlim prosesi zamanı insanın sosial-mədəni təcrübəsinin formalaşmasının faktları, mexanizmləri və qanunauyğunluqları haqqında elmdir. Uşağın zehni inkişafı təhsil prosesinin müxtəlif mərhələlərində müəllimin fəaliyyəti ilə formalaşır. Beləliklə, deyə bilərik ki, təhsil psixologiyası pedaqoji prosesin idarə edilməsinin və təlim proseslərinin öyrənilməsinin psixoloji problemlərinin öyrənilməsi ilə məşğul olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə.Ə. // Əsrin meqa meyilləri: psixopedaqoji problemlər [Mətn]: III cild. Bakı: 2008. 501 s.
2. Симановский А. Э. Педагогическая психология : учебное пособие для вузов / А. Э. Симановский. 2-е изд., испр. и доп. — Москва: 2023. Издательство Юрайт, 203 с. (Высшее образование). ISBN 978-5-534-06004-1. Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт (сайт) с.5

SUMMARY

Saadat Abdullayeva

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF TRAINING AND UPBRINGING IN EDUCATION

The role of psychology in the upbringing of children is extremely important. It influences the processes occurring in the child's psyche and determines the importance of upbringing for later life. With this in mind, it is necessary to understand how psychology affects the upbringing of children and which aspects of this influence are more important. One of the main aspects of the influence of psychology on the upbringing of children is the understanding of their psyche and developmental characteristics. Each child is unique, and knowing how he perceives the needy world and how he reacts to different situations allows

parents and educators to find effective approaches to his upbringing.

Key words: Pedagogical psychology, learning process, training, education, intellectual development, teacher activity

РЕЗЮМЕ

Саадат Абдуллаева

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ

Роль психологии в воспитании детей чрезвычайно важна. Оно влияет на процессы, происходящие в психике ребенка, и определяет значение воспитания для дальнейшей жизни. Учитывая это, необходимо понять, как психология влияет на воспитание детей и какие стороны этого влияния являются более важными. Одним из основных аспектов влияния психологии на воспитание детей является понимание их психики и особенностей развития. Каждый ребенок уникален, и знание того, как он воспринимает окружающий мир и как реагирует на различные ситуации, позволяет родителям и педагогам находить эффективные подходы к его воспитанию.

Ключевые слова: Педагогическая психология, процесс обучения, обучение, воспитание, интеллектуальное развитие, деятельность учителя

TƏHSİLDƏ DATA ANALİTİKASI

Humay CƏBİYEVƏ

h.cebiyeva@arti.edu.az

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

XÜLASƏ

Data analitikası toplanan məlumatların təhlil edilməsi və bu məlumatlardakı nəticələrin əldə edilmə prosesidir. Bu proses təhsil sahəsində qərar qəbul etməyə, problemləri həll etməyə və strategiyaları inkişaf etdirməyə kömək edir. Təhsildə data analitikası öyrənmə prosesini daha effektiv və şəffaf hala gətirərək, məlumatların analiz edilməsini təmin edir. Bu isə təhsil sisteminin inkişafına və şagirdlərin daha yaxşı nəticələr əldə etməsinə faydalı ola bilər.

Açar sözlər: *Təhsil, data analitikası, şagird, müəllim, məlumat*

Təhsildə data analitikası şagirdlərin öyrənmə prosesini, onların ehtiyaclarını müəyyən etmək və təhsilin effektivliyini artırmaq məqsədi daşıyır. Bütün bunlar məlumatların toplanması, analizi və nəticələrin tətbiqini əhatə edir.

Təhsildə data analitikasının aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Məlumatların toplanması

Məlumatlar müxtəlif mənbələrdən data analitikası vasitəsilə toplanır. Məsələn:

- Test nəticələri: şagirdlərin imtahan və qiymətləndirmə nəticələri;
- İştirakçı məlumatları: dərslərdə və digər fəaliyyətlərdə iştirak statistikasını;
- Müəllimin rəy və qiymətləndirmələri: şagirdlərin inkişafını qiymətləndirmək üçün müəllimin verdiyi məlumatlar;

- Anketlər və sorğular: şagirdlərin və valideynlərin rəyini öyrənmək.

2. Analiz və idarəetmə

Toplanan məlumatların analizi:

- Şagird nailiyyətinin izlənilməsi: şagirdlərin irəliləmə və geriləmə səviyyəsini izləmək, onların güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək;

- Proqnozlaşdırma: məlumatlardan istifadə edərək şagirdlərin gələcək fəaliyyətini proqnozlaşdırmaq;

- Fərdi öyrənmə planları: hər bir şagird üçün fərdi öyrənmə strategiyaları müəyyən etmək.

3. Qərarların qəbul edilməsi

Data analitikası müəllimlər və məktəb rəhbərləri üçün qərarvermə prosesində faydalıdır.

- Tədris metodlarının təkmilləşdirilməsi: məlumatlar əsasında ən effektiv tədris metodlarını müəyyən etmək;

- Resursların idarəedilməsi: resursların daha səmərəli istifadəsi üçün məlumatları təhlil etmək.

4. Motivasiya

Data analitikası şagirdlərin motivasiyasını artırmaq üçün də istifadə edilə bilər:

- Fərdi izləmə: şagirdlərin inkişafını izləyərək onlara öz nəticələrini göstərmək;

- Hədəfə çatma: şagirdlərə öz hədəflərini müəyyən etməkdə kömək etmək.
- 5. Ehtiyacların müəyyənləşdirilməsi
- Təhsil proqramlarının yenidən nəzərdən keçirilməsi: hansı fənlərin daha çox dəstək tələb etdiyini bilmək;
- İnküzivlik: fərqli şagird qruplarının ehtiyaclarına uyğun proqramların hazırlanması.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://keenethics.com/blog/data-analytics-in-education-6-strategies-for-success>
2. <https://innovaresip.com/resources/blog/how-to-leverage-data-analytics-in-education/>
3. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/QRAM-04-2021-0058/full/html>

SUMMARY

Humay Jabiyeva

DATA ANALYTICS IN EDUCATION

Data analytics is the process of analyzing collected data and drawing conclusions from that data. This process helps to make educational decisions, solve problems and develop strategies. Data analytics in education provides analysis of data, making the learning process more effective and transparent. This can be useful for the development of the education system and for students to achieve better results.

Key words: Education, data analytics, student, teacher, information

РЕЗЮМЕ

Хумай Джабиева

АНАЛИТИКА ДАННЫХ В ОБРАЗОВАНИИ

Аналитика данных — это процесс анализа собранных данных и формирования выводов на основе этих данных. Этот процесс помогает принимать образовательные решения, решать проблемы и разрабатывать стратегии. Аналитика данных в образовании обеспечивает анализ данных, делая процесс обучения более эффективным и прозрачным. Это может быть полезно для развития системы образования и для достижения студентами более высоких результатов.

Ключевые слова: Образование, аналитика данных, студент, преподаватель, информация

TƏLİM PROSESİNDƏ TEXNOLOJİ VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİ

Bibixanım İBADOVA

b.ibadova@arti.edu.az

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

XÜLASƏ

Tezisdə təlim prosesində texnoloji vasitələrdən istifadənin üstünlüklərindən, eləcə də yarana biləcək problemlərin həlli yollarından bəhs edilir. Müəllif qeyd edir ki, dərstdə texnoloji vasitələrdən istifadə şagirdlərin təlimə marağını və fəallığını artırır, məzmununun daha yaxşı mənimsənilməsinə effektiv təsir göstərir.

Açar sözlər: *Rəqəmsal texnologiya, texnoloji vasitələr, dərslərin mərhələləri, yaradıcı və tənqidi düşüncə*

Rəqəmsal texnologiyalar bu gün həyatımızın əsas aparıcı qüvvəsinə çevrilib. Bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də geniş istifadə edilir. Texnologiya təhsili hər kəs üçün əlçatan etdi. Təhsilalanlara həm onlayn, həm də oflayn öyrənməyə imkan yaratdı

Təlim prosesində audio-vizualdan tutmuş toxunma texnologiyalarına qədər müxtəlif texnologiyalardan istifadə şagirdlərdə təlimə maraq yaradır, fəal və interaktiv öyrənməni təşviq edir, diqqəti maksimum dərəcədə artırır, müstəqil iş həvəsləndirir, tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirir, öyrənməyi asanlaşdırır, texnoloji biliklərin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu iş müəllimdən səriştəli, bacarıqlı, yaradıcı, yenilikçi olmağı tələb edir. Müəllimlər dərslərin planlaşdırılması üçün mətnin kompüterdə yığılması, təqdimatın hazırlanması və s. kimi müəyyən proqramlara dair biliklərə malik olmalıdır ki, tədrisi yüksək səviyyədə təşkil edə, eləcə də lazım gəldikdə şagirdlərin suallarını cavablandırma, onlara yardım göstərə bilsinlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, təlim prosesində texnologiyalardan nə zaman və hansı məqsədlə istifadə edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Dərslərin mərhələlərinə, müəllimin seçdiyi təlim üsuluna uyğun olaraq texnologiyalar da dəyişə bilər. Məsələn, dərslərin "Motivasiya. Problemin qoyuluşu" mərhələsində məzmunu uyğun kiçikhəcmli video və ya süjetli şəkillərin göstərilməsi (nəzərə almaq lazımdır ki, bu mərhələyə 2 dəqiqə verilməsi yetərlidir); "Tədqiqatın aparılması" mərhələsində şagirdlərə verilən tapşırıqlara dair internetdə müəyyən materialların araşdırılması və ya təqdimatın hazırlanması; "Nəticə və ümumiləşdirmə" mərhələsində müəllimin seçdiyi üsula uyğun olaraq (məsələn, şaxələndirmə) nəticələrin, eləcə də qiymətləndirmə meyarları verilmiş cədvəllərin (qrup və ya cütlərlə işə dair) monitorada nümayişi zamanı müvafiq texnologiyalardan istifadə şagirdlərin təlimə fəal cəlb edilməsinə, onlarda maraq və motivasiyanın yaranmasına səbəb olur.

Texnologiyaya əsaslanan tədris vasitələri dedikdə smartfonlardan, interaktiv lövhələrdən istifadə, video konfrans, PowerPoint təqdimatları və s. nəzərdə tutulur.

Texnologiyalardan istifadə zamanı müəllimlər texnoloji vasitələrin uyğunluğunu və funksionallığını, internetin mövcudluğunu yoxlamalı, hər hansı elektrik kəsilməsindən

qorunmaq üçün qabaqlayıcı tədbir kimi ehtiyat planı hazırlamalı, texnologiyadan istifadə qaydaları ilə şagirdləri məlumatlandırmalı, istifadə olunacaq texnologiyanın asan və dərsə uyğun olmasını, həmçinin dərsin müddətini nəzərə almalı (məsələn, qısa maarifləndirici videoklipdən istifadə etmək olar), şagirdlərin fəal iştirakçıya çevrilməsinə daha çox diqqət yetirməlidir.

Texnologiyaya əsaslanan tədris vasitələri dərsin daha canlı və maraqlı olmağa, məzmunun mənimsənilməsində uğurlu nəticə qazanmağa, şagirdlərin tənqidi və yaradıcı düşüncəsinin inkişafına imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. https://www.researchgate.net/publication/377442410_Technology-based_Teaching
2. <https://www.onlinebusinessschool.com/importance-of-technology-in-education/>

SUMMARY

Bibikhanim Ibadova

THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF TECHNOLOGICAL MEANS IN THE TRAINING PROCESS

The thesis talks about the advantages of using technological tools in the educational process, as well as ways to solve problems that may arise. The author notes that the use of technological tools in lessons increases the interest and activity of students in learning, effectively affects the better assimilation of its content.

Key words: Digital technology, technological tools, stages of the lesson, creative and critical thinking

РЕЗЮМЕ

Бибиханым Ибадова

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

В тезисе говорится о преимуществах использования технологических средств в учебном процессе, а также путях решения проблем, которые могут возникнуть. Автор отмечает, что использование на уроках технологических средств повышает интерес и активность учащихся в обучении, эффективно влияет на лучшее усвоение его содержания.

Ключевые слова: Цифровые технологии, технологические инструменты, этапы урока, творческое и критическое мышление

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ – ЭТО НОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ СОВРЕМЕННОГО ОБУЧЕНИЯ: ОСОБЕННОСТИ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Нигяр МУРАДОВА

rita-nigar@mail.ru

<https://orcid.org/00000-003-1742-7847>

Института Образования Азербайджанской Республики

РЕЗЮМЕ

В рамке данной статьи рассматриваются некоторые стороны цифрового образования, возможности внедрения цифровых технологий в образование как новые инструменты современного обучения, его особенности, общие перехода на цифровое образование и перспективы. Актуальность цифровизации возросла. Она сегодня плотно вошла во все сферы цифровой социально-экономической и профессионально-цифровой жизни человека. Поэтому важно цифровизации, его взаимосвязи с цифровой экономикой для высококачественной подготовки цифровых специалистов. Главными задачами образовательной политики азербайджанского государства при внедрении цифровых технологий в отечественное образование является технологическая грамотность обучающихся и обучающихся, доступность цифровых технологий для всех.

Ключевые слова: *Цифровые технологии, новые инструменты, современное обучение, особенности цифровизации, проблемы, перспективы, обучающие и обучающиеся*

На современном этапе внедрение цифровых технологий в мировое образование призывает всех стран к глобальным изменениям, формирующим новые требования к результатам цифрового обучения, к цифровым компетенциям и навыкам обучающихся и обучающихся в пространстве цифрового образования.

В настоящее время одной из приоритетных задач, стоящих перед Азербайджаном, является государственное стратегическое направление на построение цифровой экономики страны, на ее взаимосвязи с цифровым образованием в целях глобализации и доступности системы отечественного образования по подготовке кадров цифровых специальностей. Все это в целом в условиях цифровой трансформации экономики требует цифровой трансформации образования всех уровней, обновления его цифровой инфраструктуры, цифровых учебно-методических материалов, инструментов и сервисов, включая цифровое оценивание, а также разработка и распространение новых моделей обучения.

Сегодня "развитие цифровой грамотности среди молодежи является одной из приоритетных задач, стоящих перед Министерством науки и образования" [Н. Рагимова, 2023], в связи с чем Министерство науки и образования Азербайджанской Республики совместно с иными образовательными компаниями организует научно-образовательные мероприятия [семинары, проекты, презентации и т. п.], посвященные нахождению возможностей цифровизации системы обучения. Например, Министерство науки и образования сообща с Международной

образовательной компанией “Алгоритмика” реализовывают проект “Цифровые навыки”, целью которого является развитие у учащихся алгоритмического мышления, логики и навыков разработки проектов, обучение основам программирования.

Азербайджанские эксперты [Рагим Байрамлы, Орхан Аббасов, Нихат Меджидов, Нармина Гусейнова и др.] считают, что каждый гражданин Азербайджана должен стать потребителем прогрессивных и устойчивых телекоммуникационных услуг, быть постоянным резидентом меняющейся технологической экосистемы. Вследствие этого сегодня введение цифровых технологий в систему отечественного образования является необходимым и важным как новые инструменты современного обучения, “внедрение этого нововведения в школах послужит повышению качества образования в стране. С внедрением этого новшества будет создана цифровая система для оценки школ, благодаря которой в целом будет усилен контроль за учебным процессом и поведением школьников в образовательных учреждениях. Цифровая система позволит родителям оперативно получать информацию о том, как учатся их дети, а через электронный дневник - отслеживать их успехи в учебе в течение дня” [И. Оруджев, 2024].

Заметим, цифровизация образования в Азербайджане не новое явление, она прошла несколько периодов. Каждый период в отдельности характеризуется определенным процессом:

1-ый период [компьютеризация] – это завершение XX века и был направлен на развитие компьютерной грамотности, появление в школах и вузах первых компьютерных классов.

2-ой период [информационная коммуникация] – это начало XXI века, когда в учебный процесс были введены информационно-коммуникационные технологии, а цифровые устройства и форматы стали использоваться на уроках всех предметов.

3-ий период [цифровизация] – это сегодняшний день, который заявляет о трансформации отечественного образования, о значимости перевода традиционных подходов к новым инструментам современного обучения как рациональное условие цифрового образования и фактор оптимизации труда обучающихся и обучающихся посредством цифровой технологии. Безусловно, внедрение цифровых технологий в образование сопровождается столкновением нового и традиционного. Потому что речь идет об электронном обучении как удаленно, так и непосредственно в образовательных учреждениях. Элементом нового является цифровизация, которая полностью преобразует учебный и организационный процессы в электронную [например, электронные учебные программы, уроки, занятия или же электронные классные журналы и школьные дневники посредством которых учитель, учащиеся, родители получают возможность написать друг другу электронное сообщение]. Все это в целом показывает, что цифровые технологии образования создают пространство электронного обучения для школьников нового поколения, можно сказать электронного поколения.

Американский психолог Шерри Постник-Гудвин характеризуют учащихся “цифрового поколения” следующим образом: “Они предпочитают текстовое сообщение разговору. Они общаются в сети – часто с друзьями, с которыми никогда не виделись.

Они редко бывают на улице, если только родители не организуют их досуг. Они не представляют себе жизни без мобильных телефонов. Они никогда не видели мира, в котором не было высоких технологий или терроризма. Компьютеры они предпочитают книгам и во всём стремятся к немедленным результатам. Они выросли в эпоху экономической депрессии, и от них всеми ожидается лишь одно – быть успешными. Большинство из них очень быстро взрослеют, ведя себя значительно старше своих лет” [А. Коровин, 2016]. С психолого-педагогической позиции А.А. Вербицкий, основываясь на суждения американского психолога, отметил целый ряд особенностей “цифрового поколения”. Рассматривая их, можно сделать вывод о том, что особенности цифрового образования формируются под воздействием условий и требований цифрового образования. Они следующие, например, учащиеся:

- приобретают цифровые знания с раннего детства;
- быстро входят в онлайн-контакт и при виртуальном общении используют визуальный язык;
- повседневно могут просмотреть множество экранов, в связи с чем повышается скорость восприятия информации, однако внимание на одном предмете не останавливают;
- читают короткие новости, мыслят фрагментами и рассуждают поверхностно;
- все осведомленный Интернет препятствует процессу передачи опыта от старшего поколения младшему поколению; и т. п.

Следовательно, в современной виртуальной среде, в которой личность получает возможность активного использования технологий [интернет, социальные сети, мобильные устройства и приложения и т. д.] может произойти утрата личностью присущих ей некоторых качеств [чувство, суждение и т. д.]. Чтобы не идти к деградации функции памяти, восприятия, воображения важно при растущей цифровизации системы образования призывать обучающихся и обучающихся к владению необходимыми знаниями жизненно-профессиональной деятельности, навыками получения нужной информации с компьютера, а не постоянно пользоваться цифровой технологией. Поэтому обучающий и обучающиеся к цифровым технологиям должны подойти организованно и грамотно, потому что цифровизация имеет свои преимущества, например:

- формирует индивидуальные образовательные среды, куда могут входить платформы интернета, которые позволяют обучающемуся индивидуально управлять учебным контентом и лично создавать своего рода виртуальный стол.
- позволяет обогащать реальные учебные ситуации цифровыми данными. Например, обучающиеся могут сформировать навыки определения содержания какого-либо документа, всего лишь сфотографировав его QR-код.
- содействует становлению компетентной личности современного профессионала через компьютерные форматы обучения, которые позволяют воспроизводить на учебных занятиях посредством цифровых игр, симулирующих реальные жизненные ситуации в соответствии профилю обучения.

В настоящее время в сфере использования цифровых технологий в образовании имеются реальные проблемы. Они отражаются в следующем, например:

- у многих обучающихся и обучающихся нет компьютеров или других электронных гаджетов и качественного интернет-соединения;

- в отечественном образовании цифровое обучение – явление новое, отсутствует цифровая дидактика [методы, формы, средства, подходы], в связи с чем недостаточно обеспечить, например, всех обучающихся и обучающихся электронными гаджетами, нужно еще познакомить их с реальными возможностями цифры, научить самостоятельно работать с приложениями и программами.

Безусловно, эти и другие реальные проблемы научно обуславливают следующее противоречие цифрового образования: между фактором необходимости внедрения цифровых технологий в отечественное образование с учетом доступности цифровых технологий для обучающихся и обучающихся, наличия их технологической грамотности и отсутствием фактора не достаточного для полномасштабной цифровизации образования, так как остаются общие проблемы перехода на цифровое образование.

Для решения общих проблем целесообразно подсоединение общеобразовательных школ к сети “Интернет”, а также важно обеспечение необходимого компьютерного оборудования, введение новых инновационных образовательных программ обучения, которые имеются в виду для активного использования нового оборудования и сети “Интернет”. Еще, необходимо повышение квалификации всех работников образования и родителей. По мнению русских ученых цифровизация становится продолжением информатизации: “цифровизация многих педагогических процессов расширяет взаимодействие обучающихся и педагогов, появляется возможность консолидации информации и коммуникации с помощью мобильных технологий и глобальных информационных ресурсов [Левин, Е.Ю. 2019]. Следует, что цифровые технологии в образовании представляют новые возможности, как для обучающихся в обучении и преподавании, так и для обучающихся в обучении и самообучении.

Русские ученые, считают, что цифровые технологии в образовании предоставляют новые интересные возможности для обучения и преподавания, что цифровые технологии трансформируют образовательный сектор по двум направлениям: [1] цифровые компетенции по будущей профессии; [2] цифровые технологии в преподавании всех предметов. Они считают, что цифровизация может быть оптимальным направлением развития образования, если оно соответствует ряду принципов: формированию соответствующих институциональных условий (нормативно закрепленные требования к педагогической деятельности, легитимация и распространение ценностей цифрового общества), учету ситуационных факторов, ресурсной поддержке, приоритету личных интересов [предметно-ориентированный подход], интеграции концепций цифровой и традиционной педагогики.

Резюмируя все вышеизложенное, можно сделать вывод о том, что процесс по использованию цифровых технологий в образовании как новые инструменты современного обучения является необходимым и рациональным условием в сфере подготовки и самоподготовки высоко квалифицированных специалистов в соответствии потребностям цифровой экономики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бойченко О.В. [2019]. Информационно-коммуникационные и цифровые технологии в образовании // Проблемы современного педагогического образования, № 2, с.29-33
2. Вербицкий, А.А. [2019]. Цифровое обучение: проблемы, риски и перспективы // Электронный научно-публицистический журнал "Homo Cyberus", №1 [6]. http://journal.homocyberus.ru/Verbitskiy_AA_1_2019
3. Коровин А. [2016]. Дети в сети, или знакомьтесь: Поколение Z <http://www.pravmir.ru/deti-v-seti-ili-znakomtes-pokolenie-z>
4. Левин Е.Ю. [2019]. Цифровизация - условия или эпоха развития систем высшего образования //Казанский педагогический журнал, с.8-13
5. Оруджев И. [2024]. Новая система позволит родителям полностью контролировать школьников в Азербайджане. <https://az.sputniknews.ru/20240311/novaya-sistema-rozvolit-roditelyam-polnostyu-kontrolirovat-shkolnikov-v-azerbaydzhanee-463178178.html>
6. Психологические особенности поколения Z. [2016]. chrome-extension://efaidnbmninnnigpccajrcglclefindmkaj/https://ncbgd.tatarstan.ru/file/pub/pub_3409141.pdf
7. Рагимова Н. [2023]. Что даст проект "Цифровые навыки" азербайджанским школьникам. <https://m.haqqin.az/news/298>
8. Уваров А.Ю. Образование в мире цифровых технологий: на пути к цифровой трансформации школы. М.: 2018. Образование и Информатика, 120 с. ISBN 978-5-906721-12-9

XÜLASƏ

Nigar Muradova

TƏHSİLDƏ RƏQƏMİ TEXNOLOGİYALAR MÜASİR TƏLİMİN YENİ VALİTLƏRİDİR: XÜSUSİYYƏTLƏR, PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Bu məqalə çərçivəsində rəqəmsal təhsilin bəzi aspektləri, müasir təlim üçün yeni alətlər kimi rəqəmsal təhsil texnologiyalarının tətbiqi imkanları, onun xüsusiyyətləri, rəqəmsal təhsilə keçidin ümumi problemləri və perspektivləri araşdırılır. Rəqəmsallaşmanın aktuallığı artır. Bu gün o insanın rəqəmsal sosial-iqtisadi və peşəkar rəqəmsal həyatının bütün sahələrinə möhkəm şəkildə daxil olmuşdur. Buna görə də rəqəmsallaşma və onun rəqəmsal iqtisadiyyatla əlaqəsi rəqəmsal mütəxəssislərin yüksək keyfiyyətli hazırlanması üçün vacibdir. Ölkədə təhsilə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi zamanı Azərbaycan dövlətinin təhsil siyasətinin əsas məqsədləri təhsilverənlərin və təhsilalanların texnoloji savadlılığı, rəqəmsal texnologiyaların hər kəs üçün əlçatan olmasıdır.

***Açar sözlər:** Rəqəmsal texnologiyalar, yeni alətlər, müasir təlim, rəqəmsallaşmanın xüsusiyyətləri, rəqəmsallaşmanın problemləri, rəqəmsallaşma perspektivləri, təhsil verənlər və təhsil alanlar*

SUMMARY

Nigar Muradova

DIGITAL TECHNOLOGIES IN EDUCATION ARE NEW TOOLS OF MODERN LEARNING: FEATURES, PROBLEMS AND PROSPECTS

This article discusses some aspects of digital education, the possibilities of introducing digital education technologies as new tools for modern learning, its features, general problems of transition to digital education and prospects. The relevance of digitalization has increased. Today, it has firmly entered into all spheres of digital socio-economic and professional-digital human life. Therefore, it is important to digitalize, its relationship with the digital economy for high-quality training of digital specialists. The main objectives of the educational policy of the Azerbaijani state in the introduction of digital technologies in domestic education are the technological literacy of teachers and students, the availability of digital technologies for everyone.

***Key words:** Digital technologies, new tools, modern education, features of digitalization, problems of digitalization, prospects of digitalization, teachers and students*

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ANA DİLİ DÖVRÜN MÜBAHİSƏLİ MƏSƏLƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Kübra QULİYEVA

k.guliyeva@yahoo.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Ana dili milli sərvətimizdir, xalqın varlığının təsdiqidir. Ana dilinin inkişaf etdirilməsində pedaqoqlarımız, Azərbaycan pedaqoji fikrinin inkişafında əvəzedilməz rolları olan görkəmli şəxsiyyətlərimiz səylə çalışmışlar. Xüsusilə, XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda ana dili məsələsi görkəmli şəxsiyyətlərin istər yaradıcılığında, istər çıxışlarında, istərsə də pedaqoji ideyalarında mübahisəli məsələlərdən birinə çevrilmişdi. Bu dövrdə, həmçinin ana dili məsələsi AXC fəaliyyəti dövrünə təsadüf edir ki, bu da öz növbəsində daha çox bu istiqamətdə mübarizələri kəskinləşdirirdi. Yeni əlifba, qəzet və jurnalların ana dilində qələmə alınması üçün olan mübarizə maarifçilərin həyatının ən mühüm fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdi. Dövrün görkəmli ziyalılarından Ö.F.Nemanzadə, C.Məmmədquluzadə, M.F.Axundov və b. bu yolda, istiqamətdə mübarizələrini davam etdirir, doğma ana dilimizi yad təsirlərdən qorumaq uğrunda çalışırdılar. Onların bu yolda öz canları bahasına apardıqları mübarizə öz bəhrəsini verdi. Dilimiz, əlifbamız öz müstəqil yoluna qədəm qoydu, çiçəkləndi.

Açar sözlər: Ana dili, görkəmli şəxsiyyətlər, yeni əlifba

SUMMARY

Kubra Guliyeva

IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES, THE MOTHER TONGUE IN AZERBAIJAN WAS ONE OF THE CONTROVERSIAL ISSUES OF THE TIME

The mother tongue is our national wealth, it is the confirmation of the people's existence. Our pedagogues, outstanding personalities who have irreplaceable roles in the development of the Azerbaijani pedagogical thought have worked diligently in the development of the mother tongue. Especially in the 19th and 20th centuries, the issue of the mother tongue in Azerbaijan became one of the controversial issues in the creativity, speeches, and pedagogical ideas of prominent personalities. In this period, the issue of mother tongue coincided with the period of APC activity, which in turn intensified the struggles in this direction. The struggle for the new alphabet, newspapers and magazines to be written in the mother tongue became the most important field of activity of the intellectuals. O.F. Nemanzadeh, C. Mammadguluzadeh, M.F. Akhundov and others were prominent intellectuals of the time. they continued their struggle on this path, in this direction, and worked to protect our native language from foreign influences. Their struggle at the cost of their lives paid off. Our language and alphabet started on its independent path and flourished.

Key words: Mother tongue, prominent personalities, new alphabet

РЕЗЮМЕ

Кубра Гулиева

В XIX И XX ВЕКАХ РОДНОЙ ЯЗЫК В АЗЕРБАЙДЖАНЕ БЫЛ ОДНИМ ИЗ СПОРНЫХ ВОПРОСОВ ТОГО ВРЕМЕНИ.

Родной язык – наше национальное богатство, подтверждение существования народа. Наши педагоги, выдающиеся личности, сыгравшие незаменимую роль в развитии азербайджанской педагогической мысли, усердно работали над развитием родного языка. Особенно в XIX и XX веках вопрос о родном языке в Азербайджане стал одним из спорных вопросов в творчестве, выступлениях и педагогических идеях выдающихся личностей. В этот период вопрос родного языка совпал с периодом деятельности АПК, что, в свою очередь, усилило борьбу в этом направлении. Борьба за новый алфавит, за издание газет и журналов на родном языке стала важнейшим полем деятельности интеллигенции. О.Ф.Неманзаде, Ч.Мамедгулузаде, М.Ф.Ахундов и другие были видными интеллектуалами того времени. Они продолжали свою борьбу на этом пути, в этом направлении и работали над защитой нашего родного языка от иноземных влияний. Их борьба ценой своей жизни принесла свои плоды. Наш язык и алфавит начали свой самостоятельный путь и процветали.

Ключевые слова: Родной язык, выдающиеся личности, новый алфавит

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCANIN TƏHSİL KONSEPSİYASININ BANİSİDİR

Seymur SÜLEYMANOV
seymursuleymanov71@mail.ru

Nübar KƏRİMOVA
Səidə RÜSTƏMBƏYLİ
ncemilzade322@gmail.com
ADPU-nun Ağcabədi filialı

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bütün sahələrə, o cümlədən elm və təhsilə diqqət və qayğı daha da artırıldı. Dahi şəxsiyyət yaxşı bildirdi ki, Azərbaycanın tərəqqisinin yeganə yolu məhz xalqın yüksək təhsil almasında, maariflənməsindədir, fundamental və humanitar elmlərə mühüm əhəmiyyət verilməsindədir.

Ulu Öndər yaxşı bildirdi ki, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər yetişdirilməsi istənilən ölkədə dövlət müstəqilliyinin əsasını təşkil edən ən mühüm amillərdən biridir. Buna görə Dahi Öndər cəmiyyətin inkişaf zəminini düzgün olaraq təhsildə və maarifçilikdə görürdü, bu sahənin inkişafına diqqət və qayğısını əsirgəməirdi.

Ulu Öndərin qəbul etdiyi qərarlar, uzaqgörənliklə irəli sürdüyü konseptual fikirlər və ideyalar, tarixi tövsiyələr bu gün də ölkəmizdə təhsil islahatlarının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə öz töhfəsini verməkdədir. Azərbaycan təhsilinin inkişafı naminə son dərəcə böyük işlər görən müdrik rəhbər təhsilə yalnız savad, bilik qazanmaq, elm öyrənmək imkanı kimi baxmayıb, fəal vətəndaş mövqeyinin formalaşmasında, cəmiyyətdə gedən tərəqqi prosesində yaxından iştirak etməsində təhsilin mühüm rola malik olduğunu daim önə çəkmişdir.

Ulu Öndərin hakimiyyəti illərində Azərbaycanın təhsil sistemi təkmilləşdirilib və təhsilimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası üçün geniş imkanlar yaradılmışdır.

Ümummilli Liderimizin rəhbərliyi ilə respublikamızın iqtisadi potensialının gücləndirilməsi, elm və təhsilin inkişafı ilə paralel aparılırdı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövrü Azərbaycanın tarixinə elmin və təhsilin tərəqqi dövrü kimi daxil olmuşdur.

Açar sözlər: Heydər Əliyevin təhsil siyasəti, təhsil strategiyası, Heydər Əliyev irsi, elmi-pedaqoji, elm-təhsil sahəsi

Giriş

Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda xalqın istəyi ilə yenidən hakimiyyətə qayıtması Azərbaycan mədəniyyətinə yeni ab-hava gətirdi. Təhsil işçiləri, ziyalılar dövlətin yüksək qayğısı ilə əhatə olundular.

Ümummilli Lider hələ Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə təhsilin inkişafına böyük önəm verirdi. Ötən əsrin 70-80-ci illərində Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsinin yaradılması və həmin şəbəkənin zəngin maddi-texniki bazasının formalaşdırılması, respublika hüdudlarından kənardakı ali məktəblərə gənclərin göndərilməsi, hərbi kadrların yetişdirilməsi, respublika elmlər akademiyasının elmi-

tədqiqat institutlarında fundamental elmin inkişafının təmin olunması gələcəkdə milli müstəqillik üçün zəruri intellektual zəmin yaratmışdır. Ulu Öndər yaxşı bilirdi ki, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər yetişdirilməsi istənilən ölkədə dövlət müstəqilliyinin əsasını təşkil edən ən mühüm amillərdən biridir. Buna görə də Ulu Öndər cəmiyyətin inkişaf zəminini düzgün olaraq təhsildə və maarifçilikdə görürdü, bu sahənin inkişafına diqqət və qayğısını əsirgəmirdi. Keçmiş sovetlər dövründə Ulu Öndər Azərbaycan təhsilinin tərəqqisinə mane olan bir sıra amilləri aradan qaldırmış, mövcud potensialı ölkənin gələcək inkişafının elmi əsaslar üzərində qurulmasına, respublikanın mədəni intellektual resurslarının gücləndirilməsinə, Azərbaycan üçün layiqli vətəndaşların yetişdirilməsi işinə səfərbər etmişdir. Məhz həmin illərdə respublikada məktəblərin, ali və orta ixtisas müəssisələri üçün yeni binaların tikintisi geniş vüsət almış, təhsil infrastrukturunu tamamilə yeniləşdirilmiş, ixtisaslı kadrlar hazırlayan ali və orta ixtisas məktəbləri açılmışdır.

Ulu Öndərin öz sözləri ilə desək: "Azərbaycanın böyük neft və qaz sərvətlərinə malik olması bizim xalqımızın xoşbəxtliyidir və bu gün, eləcə də gələcəkdə xalqımızın yaxşı yaşaması üçün, ölkəmizin inkişaf etməsi üçün ən əsas amildir". Bu sözlərin müəllifi ölkəsinin karbohidrogen ehtiyatlarını strateji xammaldan böyük siyasətin, dünyada gedən inteqrasiya proseslərinin, milli təhlükəsizlik konsepsiyasının faktoruna çevirməyi bacardı. Tarixən ayrı-ayrı dövlətlər, eləcə də bütövlükdə bəşəriyyətə bir çox müsibətlər yaşatmış "qara qızıl" məhz Ulu Öndərin düşünülmüş, ağıllı taktiki addımları sayəsində dünyanın transmilli neft korporasiyaları Bakıda topladı. Bir müddət sonra isə Ümummilli Liderin minbir zəhməti sayəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac boru kəməri reallığa çevrildi ki, bunun da sayəsində bir vaxtlar çoxlarına xəyal kimi görünən "üç dəniz əfsanəsi" gerçəkləşdi. Beləliklə də, Azərbaycan dövləti regionda sülhün dayacağına, qədim tarixə malik Bakı şəhəri isə əməkdaşlıq "paytaxt"ına çevrildi və Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan neftini Azərbaycan xalqının və dövlətçiliyinin prinsipial maraqlarına uyğun işlətmək kimi çətin bir missiyanın öhdəsindən bacarıqla gəldi. Son dövrlər həyata keçirilən islahatlar proqramına əsasən fəaliyyətin prioritet istiqamətlərinə diqqət yetirdikdə, Heydər Əliyevin təhsil strategiyasının nə qədər fundamental bir konsepsiya olduğu aydınlaşır [Mərdanov, Quliyev, 2002. Mərdanov, 2006].

Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün zəmin hazırlayan dövlət xadimi 1969-1982-ci illərdə milli ruhun və azərbaycançılığın sovet ideologiyası çərçivəsində sıxışdırılmasının qarşısını almaqla onun dirçəldilməsi istiqamətində böyük işlər görüb. Ulu Öndər mövcud imkanlardan bacarıqla istifadə edərək deyirdi ki, həyat böyük bir prosesdir. Bu prosesdə uğurla iştirak etmək üçün insan müasir tələblərə uyğun təhsilə malik olmalıdır.

Təhsil sahəsi xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib bir sahədir", deyərək təhsilin cəmiyyətin inkişafında rolunu və şəxsiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətini daim yüksək qiymətləndirən Ulu Öndərin qəbul etdiyi qərarlar, uzaqgörənliklə irəli sürdüyü konseptual fikirlər və ideyalar, tarixi tövsiyələr bu gün də ölkəmizdə təhsil islahatlarının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə öz töhfəsini verməkdədir. Azərbaycan təhsilinin inkişafı naminə son dərəcə böyük işlər görən müdrik rəhbər təhsilə yalnız savad, bilik qazanmaq, elm öyrənmək imkanı kimi baxmayıb, fəal vətəndaş mövqeyinin formalaşmasında, cəmiyyətdə gedən tərəqqi prosesində yaxından iştirak etməsində təhsilin mühüm rola malik olduğunu daim önə çəkib [Mərdanov, 2005. Mərdanov, 2009].

İlk gündən sovet rejiminin bütün ideoloji-siyasi baryerlərinə sinə gərən, cəmiyyəti bütün

istiqlalçılıqda yüksəlişə aparan dahi şəxsiyyət cəmiyyətdə milli məfkurənin güclənməsi, dövlətçilik şüurunun yenidən formalaşması üçün hər bir azərbaycanlının yüksək təhsil almasını, elmi yenilikləri mənimsəməsini son dərəcə vacib amil hesab edirdi. Ulu Öndərin rəhbərliyi altında təhsilin milliləşdirilməsi, dilimizin inkişafı, ictimai elmlərin tarixi xarakterinin qorunması istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilirdi.

Ulu Öndər elm və təhsilə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, bu sahəyə daim qayğı göstərmiş. Ümummilli Lider öz çıxışlarında da dəfələrlə təhsilin mürəkkəb və olduqca vacib bir sahə olduğunu vurğulayaraq qeyd edib ki, "təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə ticarətdir. Bu, cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir. Belə halda təhsil sisteminə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır və bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır".

Bu gün ölkəmizdə fəaliyyət göstərən məktəbəqədər, ümumi, peşə, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsi, güclü elmi-pedaqoji kadr potensialı öz mənbəyini məhz ötən əsrin 70-ci illərindən Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında təhsil sahəsində aparılan məqsədyönlü siyasətdən almış, həyata keçirilən genişmiqyaslı təhsil quruculuğu gələcək inkişafın güclü təməlini yaratmışdır.

Heydər Əliyev dünya tarixinə parlaq və silinməz iz qoymuş, böyük şəxsiyyət, müdrik dövlət

xadimi, fenomenal biliyə malik olan dahi bir Liderdir. Ulu Öndər deyirdi: "Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır".

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü və müəllifliyi ilə ərsəyə gələn və 1999-cu ildən həyata keçirilən "Təhsil sahəsində İslahat Proqramı" inkişaf etmiş demokratik cəmiyyət quruculuğunda önəmli və müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş bu möhtəşəm və uğurlu siyasət indi də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Son illərdə Prezident İlham Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində ölkəmizdə təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, respublikanın hər yerində məktəb tikintisinin geniş vüsət alması bu günümüzün reallıqlarıdır.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev Təhsil ilə bağlı çıxışlarında demişdir: Təhsil millətin gələcəyidir. Mən dünyada müəllimdən yüksək ad tanımıram. Azərbaycan müəllimləri ən yüksək mədəniyyətə, vətəndaşlıq hisslərinə malik olan insanlardır.

Müəllimlik sənəti şərəfli bir sənətdir. Bizdə təhsil çox inkişaf edibdir. Azərbaycanda, demək olar ki, təhsil olmayan adam yoxdur. Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir. Bu ifadələri Ulu Öndərimiz, Azərbaycanın Dahi Rəhbəri, Dahi Şəxsiyyət, Tarixi İnsan, Ümummilli Liderimiz, Dahi Heydər Əliyev Təhsil ilə bağlı çıxışlarında demişdir. [www.edu.az.]

Heydər Əliyev elm və təhsilin inkişafına böyük qayğı ilə yanaşırdı. Azərbaycan təhsilinin inkişafı Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ulu Öndərin təhsil sahəsinə diqqət və qayğısı əvəzsiz olub.

Ölkədə yeni ali təhsil müəssisələri açılıb, təhsil ocaqlarının maddi-texniki bazası möhkəmləndirilib, lazımi avadanlıqla təchiz olunub. Ulu Öndər daim gənclərin hərtərəfli inkişafına böyük önəm verirdi. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə hər il yüzlərlə Azərbaycan gənci SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərinə ali təhsil almağa göndərilirdi. Həmin gənclər Azərbaycan üçün çox vacib olan ixtisaslar üzrə təhsil alırdılar və respublikamıza bacarıqlı mütəxəssislər kimi qayıdırdılar [Mərdanov, 2005. Mərdanov, 2009].

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev təhsilə həmişə prioritet sahə kimi baxırdı. "Təhsil millətin gələcəyidir" deyə Ulu Öndər Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci dövrü olan 1993-2003-cü illərdə də bu sahənin fəaliyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət göstərmişdi. Bu illərdə Azərbaycanın təhsil sistemi təkmilləşdirilib və təhsilimizin dünya təhsil sistemində inteqrasiyası üçün geniş imkanlar yaradılıb. Xeyli sayda məktəb binaları tikilərək istifadəyə verilib, yeni dərslilər hazırlanıb və şagirdlərə pulsuz verilib. Təhsil üzrə müxtəlif proqram və layihələr hazırlanaraq uğurla həyata keçirilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Mərdanov, M.C., Quliyev, Ə. Heydər Əliyev "Təhsil millətin gələcəyidir". Bakı: 2002, Təhsil
2. Mərdanov, M.C. "Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah". Bakı: 2006, Təhsil
3. Mərdanov, M.C., Şahbazlı, F.Ş. Azərbaycanın təhsil siyasəti. Bakı: 2005, Çarşıoğlu
4. Mərdanov, M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: 2009, Çarşıoğlu
5. www.google.az
6. www.edu.az.

SUMMARY

Seymur Suleymanov, Nübar Karimova
Saida Rustambeyli

HEYDAR ALIYEV IS THE FOUNDER OF THE EDUCATIONAL CONCEPT OF AZERBAIJAN

The article shows that after the Great Leader Heydar Aliyev returned to power, Azerbaijan entered a new stage of development. Attention and care was further increased in all fields, including science and education. The genius knew well that the only way for the progress of Azerbaijan lies in the higher education and enlightenment of the people, and in giving importance to basic and humanitarian sciences.

The Great Leader knew well that training highly qualified specialists is one of the most important factors that form the basis of state independence in any country. That's why Dahi Önder correctly saw the foundation of society's development in education and enlightenment, and he spared no attention and concern for the development of this field.

The decisions taken by the Great Leader, the conceptual ideas and ideas put forward with foresight, and the historical recommendations contribute to the determination of the main directions of educational reforms in our country even today. The wise leader, who did great

work for the development of Azerbaijani education, did not look at education only as an opportunity to acquire knowledge, acquire knowledge, and learn science.

During the reign of the Great Leader, the education system of Azerbaijan was improved and wide opportunities were created for the integration of our education into the world education system.

Under the leadership of our National Leader, strengthening the economic potential of our republic was carried out in parallel with the development of science and education. The period of Heydar Aliyev's leadership entered the history of Azerbaijan as a period of progress in science and education.

The decisions taken by the Great Leader, the conceptual ideas and ideas put forward with foresight, and the historical recommendations contribute to the determination of the main directions of educational reforms in our country even today. The wise leader, who did great work for the development of Azerbaijani education, did not look at education only as an opportunity to acquire knowledge, acquire knowledge, and learn science.

During the reign of the Great Leader, the education system of Azerbaijan was improved and wide opportunities were created for the integration of our education into the world education system.

Under the leadership of our National Leader, strengthening the economic potential of our republic was carried out in parallel with the development of science and education. The period of Heydar Aliyev's leadership entered the history of Azerbaijan as a period of progress in science and education.

Key words: Heydar Aliyev's educational policy, educational strategy, Heydar Aliyev's legacy, scientific-pedagogical, science-educational field

РЕЗЮМЕ

Сеймур Сулейманов, Нубар Керимова
Саида Рустамбеили

ГЕЙДАР АЛИЕВ ЯВЛЯЕТСЯ ОСНОВОПОЛОЖНИКОМ КОНЦЕПЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье показано, что после возвращения к власти Великого Лидера Гейдара Алиева Азербайджан вступил в новый этап развития. Внимание и забота еще больше усилились во всех сферах, включая науку и образование. Гений хорошо знал, что единственный путь прогресса Азербайджана лежит через высшее образование и просвещение народа, придание значения фундаментальным и гуманитарным наукам. Великий Вождь хорошо знал, что подготовка высококвалифицированных специалистов является одним из важнейших факторов, составляющих основу государственной независимости любой страны. Именно поэтому Дахи Ондер правильно видел основу развития общества в образовании и просвещении и не жалел внимания и заботы для развития этой области.

Решения, принятые Великим Вождём, дальновидно выдвинутые концептуальные идеи и идеи, исторические рекомендации способствуют определению основных

направлений образовательных реформ в нашей стране и сегодня. Мудрый лидер, проделавший большую работу по развитию азербайджанского образования, не смотрел на образование только как на возможность приобретать знания, приобретать знания, осваивать науку.

В период правления Великого Вождя система образования Азербайджана была усовершенствована и созданы широкие возможности для интеграции нашего образования в мировую систему образования.

Под руководством нашего Национального Лидера укрепление экономического потенциала нашей республики осуществлялось параллельно с развитием науки и образования. Период правления Гейдара Алиева вошел в историю Азербайджана как период прогресса науки и образования.

Решения, принятые Великим Вождём, дальновидно выдвинутые концептуальные идеи и идеи, исторические рекомендации способствуют определению основных направлений образовательных реформ в нашей стране и сегодня. Мудрый лидер, проделавший большую работу по развитию азербайджанского образования, не смотрел на образование только как на возможность приобретать знания, приобретать знания, осваивать науку.

В период правления Великого Вождя система образования Азербайджана была усовершенствована и созданы широкие возможности для интеграции нашего образования в мировую систему образования.

Под руководством нашего Национального Лидера укрепление экономического потенциала нашей республики осуществлялось параллельно с развитием науки и образования. Период правления Гейдара Алиева вошел в историю Азербайджана как период прогресса науки и образования.

Ключевые слова: *Образовательная политика Гейдара Алиева, образовательная стратегия, наследие Гейдара Алиева, научно-педагогическая, научно-образовательная сфера*

TƏHSİLDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏTBİQİ

Seymur SÜLEYMANOV

sevmursuleymanov71@mail.ru

Sahibə NƏSİROVA

sahibanasirova1963@mail.ru

ADPU-nun Ağcabədi filialı

XÜLASƏ

Məqalədə XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin pedaqoji innovasiyalardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem kimi önə çəkilir. Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulduğu vurğulanır. Təhsil sisteminin inkişafı və pedaqoji innovasiyalar sahəsində məktəblərin novator müəllimlərinin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri daima sistemləşməni və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsil sferasına, pedaqoji prosesə “texnologiya” anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır. Məqalədə, həmçinin göstərilir ki, müasir təlim texnologiyaları şagirdlərdə daim sərbəst düşünmə və işləmə bacarığını artırır, müqayisə edərək nəticə çıxarmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir, müəllimləri daim öz üzərində daha çox işləməyə, çalışmağa vadar edir, şagirdlərə müstəqil biliklərin əldə edilməsi yollarını öyrətməklə onların vaxtdan qənaətlə istifadə etmələrinə nail olmaq imkanı yaradır. Beləliklə, Müasir təlim texnologiyalarının köməkliyi ilə təlimin həm təhsilləndirici, həm inkişafetdirici, həm də tərbiyələndirici funksiyaları özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur. İnteraktiv təlim metodları və üsullarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlı edir, dərstdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini xeyli dərəcədə gücləndirir. Dünyada gedən qloballaşma həyatın bir çox sahələrinə öz təsirini göstərir. Təhsildə aparılan islahat məhz həmin zərurətdən yaranmışdır. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, yeni pedaqoji texnologiyaları öyrənilərək onlardan səmərəli istifadə etmək başlıca vəzifə kimi qarşıda durur.

Açar sözlər: *İnteraktiv, prioritet, təhsil, innovativ, strategiya*

Qloballaşan, daim irəliyə-yeniliyə doğru can atan dünyamızı bu gün ən müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları-internet, elektron poçt və qlobal rabitə imkanları olmadan təsəvvür belə etmək mümkün deyil. Yeni minillikdə bəşər sivilizasiyasını düşündürən ən aktual və təxirəsalınmaz məsələ-telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları sahəsində “inqilabi” dəyişikliklər yolu ilə əlçatmaz zirvələri fəth etmək, dövlətlər və xalqlararası zaman və məkan fərqlərini aradan qaldırmaqdır [Şükürov, 2006, s.115-120].

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə təhsil sisteminin İKT əsasında təkmilləşdirilməsi informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 21 avqust 2004-cü il tarixində təsdiq etdiyi “Azərbaycan

Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı [2005-2007-ci illər]” ölkəmizdə bu prosesə start verdi. Bundan sonra 10 iyun 2008-ci il tarixində ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilmiş “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” isə İKT-dən isyitfadə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun kefiyyətə yeni təhsil modelinin qurulmasını, vahid elektron təhsil məkanının yaradılmasını və təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya etdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyub.

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin pedaqoji innovasiyalardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir. Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur.

Təhsil sisteminin inkişafı və pedaqoji innovasiyalar sahəsində məktəblərin novator müəllimlərinin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri daima sistemləşməni və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsil sferasına, pedaqoji prosesə “texnologiya” anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Texnologiya, ümumi halda, ətraf aləmin öyrənilməsi və müvafiq dəyişikliklərin aparılması, materiallar istehsalı və mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı insanlar tərəfindən tətbiq olunan, elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət sistemidir. İstehsal sferasında texnoloji yanaşma materiallar istehsalı sənayesində elmin son nailiyyətlərinin tətbiqi nəticəsində keyfiyyətli maddi nemətlər istehsalı üçün tətbiq olunan texnologiyaları özündə cəmləşdirir.

Təhsildə, təlim-tərbiyə prosesində texnologiyanın və texnoloji yanaşmanın tətbiqi sosial fəaliyyətdə yeni strateji inkişaf istiqaməti olub, böyük elmi və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda təhsil sistemində texnologiya termininin işlənilməsinə və başa düşülməsinə münasibətlərdə müxtəlif meyillər, yanaşmalar mövcuttur.

Müasir təlim texnologiyaları şagirdlərin qazandıqları bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət edir. Bu bacarıqlar lazım olan məlumatların axtarışını müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək, işçi qrupda və ya fərdi yerinə yetirmək, səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək, lazım olan məlumatı işləmək, seçmək və qiymətləndirmək, əldə edilmiş bilikləri təcrübədə tətbiq etmək, bilikləri müstəqil əldə etməyə səy göstərmək və s. hesab olunur.

Bu texnologiyalardan istifadə zamanı şagirdlərin hamısı: fəallar, orta səviyyəli, həm də zəiflər problemin həllinə eyni səviyyədə cəlb edilirlər. Bu zaman hər bir şagirdin öz qabiliyyət və bacarıqlarını həyata keçirmək imkanı olur. Onlara həvəslə öz bilik və bacarıqlarından maksimum istifadə etmək şəraiti yaradılır. Şagirdlərə bilikləri müstəqil əldə etməyin yolları və vasitələri öyrədilir [Mehrabov, Abbasov, 2006, s.158-164].

Müasir təlim texnologiyaları şagirdlərdə daim sərbəst düşünmə və işləmə bacarığını artırır, müqayisə edərək nəticə çıxarmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir, müəllimləri daim öz üzərində daha çox işləməyə, çalışmağa vadar edir, şagirdlərə müstəqil biliklərin əldə edilməsi yollarını öyrətməklə onların vaxtdan qənaətlə istifadə etmələrinə nail olmaq imkanı yaradır. Dərsdə hamı müəyyən bir problemin həlli ilə məşğul olarsa, onların

digərinə maneçilik və səs- küyü olmaz. Belə olduğu halda şagirdlərdə tədrisən yeni təlim vərdişləri, bacarıqları formalaşacaq, onların təfəkkürü daha yaxşı inkişaf edəcəkdir [Ağayev, 2006, s.72-79].

Bir sözlə, müasir təlimi səciyələndirən yeni sturukturu, məzmun və forma ilə yanaşı, müasir metodlar–yeni təlim texnologiyaları-interaktiv təlim metodları artıq məktəblərdə özünə geniş yer tapmışdır.

İnteraktivlik müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri və ya bir-biri ilə ünsiyyət prosesində yeni biliklər əldə etməsinə imkan verilən bütün təlim metodlarının məcmusundan ibarətdir.

Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqində müəllimin rolu böyükdür. O, şagirdlərlə daha səmərəli işləməyi, onların potensialını aşkara çıxarmağı bacarmalı və bunun üçün imkan yaratmalıdır. Müəllim unutmamalıdır ki, şagirdin özünəməxsus dünyagörüşü, zəngin emosional aləmi, həyata, təbiətə, insanlara baxışı, qabiliyyəti vardır.

Təcrübə və müşahidələr sübut edir ki, müasir təlim texnologiyaları üçün aşağıdakılar daha səciyyəvidir:

- müəllimin özünün fəallığı ilə şagirdin yaradıcı fəallığa cəlb edilməsi;
- şagirdin aktiv fəaliyyəti və bu zaman onlara elementar bacarıqların aşılması;
- müəllimin şagirdlərlə və şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı;
- hərəkətli, süjetli, musiqili didaktik rollu oyunlardan istifadə, sosial bərabərliyin və psixoloji şəraitin yaradılması;

• müəllimin təqdim etdiyi tematik materialın şagirdin yaradıcı təfəkkürünə və milli düşüncə tərzinin formalaşmasına təsir etməsi.

Müasir təlim texnologiyaları şagirdlərə aşağıdakı keyfiyyətləri aşılmalıdır:

- müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək;
- öz təcrübəsini və biliyini təhlil etmək qabiliyyəti;
- özünü qiymətləndirmək;
- əməkdaşlıq etməyi [başqaları ilə işləməyi bacarmaq, ümumi məqsədə çatmaq üçün işin bölüşdürülməsi];
- başqalarını dinləməyi, müxtəlif fikirlərə hörmət etməyi və dözümlü olmağı;
- öz fikirlərini arqumentlərlə izah və sübut etmək;
- kreativ təfəkkürün inkişafı;
- birgə həll yollarını müəyyənləşdirməyi və qərar çıxarmağı.

Müasir təlim texnologiyaları dərəcə qədərki hazırlıq prosesində müəllimin, dərəcə isə şagirdlərin fəallığını tələb edir. Müasir təlim texnologiyalarının köməkliyi ilə təlimin həm təhsilləndirici, həm inkişafetdirici, həm də tərbiyələndirici funksiyaları özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Ümumtəhsil məktəblərində təhsilin keyfiyyətinin artırılması problemi ilə bağlı bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Problemin həllini bəziləri təhsilin məzmununun kökündən dəyişdirilməsində, bəziləri yeni pedaqoji texnologiyaların işlənilməsində, digərləri təhsilin humanitarlaşdırılmasında, pedaqoji kadrların yenidən hazırlanmasında, təlim prosesinin fərdiləşdirilməsində və s. görürlər.

Təhsilin keyfiyyətinin artırılmasının əlverişli yollarından biri yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə hesab edilir.

Müəllim tədris prosesini elə təşkil etməlidir ki, şagird müstəqil fəaliyyət vərdişlərinə

ziyələnsin, özünün bilik və bacarıqlarını obyektiv qiymətləndirməyi öyrənsin, qarşısına məsələ qoyaraq həllini tapsın. Müəllim materialı dərindən bilməli, hər bir dərsə yaradıcı yanaşmalı, mütəmadi olaraq yeni texnoloji üsullar axtarmalı, şagirdin psixologiyasını öyrənməlidir [http://www.edu.gov.az].

Dünyada gedən qloballaşma həyatın bir çox sahələrinə öz təsirini göstərir. Təhsildə aparılan islahat məhz həmin zərurətdən yaranmışdır. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, yeni pedaqoji texnologiyaları öyrənilər onlardan səmərəli istifadə etmək başlıca vəzifə kimi qarşıda durur. Müəllimin ümumi proqram üzrə dərsə hazırlığı yüksək səviyyədə olmalıdır. Məlum həqiqətdir ki, hər dövrün özünəməxsus pedaqoji fikri olmuşdur. İndi təlim-tərbiyə prosesində şəxsiyyət anlamı daha demokratik şəkildə dərk edilir. Şagirdin subyekt olması müasir dövrün çox səslənən və bəzən mübahisələrə səbəb olan məsələlərindəndir.

Yeni pedaqoji tərəkürün başlıca prinsipləri-demokratikləşmə, humanistləşdirmə, fərdiləşdirmə, diferensiallaşdırma, inteqrasiya, şəxsiyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini həyata keçirir.

Müasir pedaqoji texnologiyanın məzmununda, əsasən interaktivliyi metod və təlim olaraq fərqləndirmək olar.

Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında işin gedişindən- mövzudan, şərhədən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s.-dir. Yəni bu tərz əvvəldən planlaşdırılmır, işin-təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik şagirdlərin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən-öyrənənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq bələdçi, fasilitator, məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirir: şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış istiqamətlərini hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə-öz aralarında tədqiqat aparır, diskussiya apararaq işləyirlər [Veysova, 2007, s.9-10].

İnteraktiv təlim dərində yaranan, meydana çıxan şagirdlərarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim-şagird birliyini nəzərdə tutur. İnteraktiv metodlar isə təlim prosesində öyrənmə və anlaşıma, bacarıq və keyfiyyətlərə şagirdlərin ziyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar və vasitələrdir.

Müasir təlim metodlarından istifadə bu gün müasir dərşin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Həyat, məktəb, müəllim və şagirdlər qarşısında yeni tələblər qoyulduğuna görə bu məsələlərin üzərinə təkrar-təkrar qayıtmaq lazım gəlir. Müasir dərş elmi- texniki tərəqqinin tələblərini təmin edən, inkişaf etməkdə olan müstəqil dövlətimizdə cəmiyyətin məqsədlərinə cavab verən və psixoloji-pedaqoji elmlərin nailiyyətlərini nəzərə alan dərşdir. Müasir dərşdə qavranılmış biliklər, yeni biliklərin mənimsənilməsində bir komponent kimi həyata keçirilməli, dərşdə biliklə fəaliyyətin dialektik əlaqəsi və asılılığı, sualların obyektiv həqiqətdən doğması və düşündürücü olması, şagirdlərin yaradıcı tərəkürünün fərqləndirici xüsusiyyəti mütləq nəzərə alınmalı, şagirdlərin idrak fəaliyyətindəki müstəqilliyi əsas götürülməlidir.

Müasir dərş dedikdə, öyrətmə prosesində müəllimin göstərdiyi pedaqoji məharət, ustalıq nəzərdə tutulur. Müəllim sinifdə işgüzar şərait yaradıb şagirdlərin müstəqil mühakimələrinə geniş meydan açırsa, hər mövzunun xarakterinə uyğun priyomlardan,

çeviklik və interaktivliyin təmin edilməsindən, problemlə situasiyadan istifadə edirsə, deməli o, dərsi müasir tələblər əsasında qura bilər.

Məlumdur ki, ənənəvi dərstdə əsasən müəllim aparıcı mövqeyə malik olur, daha çox özü danışır, təhlili də, ümumiləşdirməni də bir qayda olaraq özü aparır, şagirdlər isə bir çox hallarda passiv müşahidəçi kimi müəllimi dinləyir, onun dediklərini qəbul etməyə məcbur olur. Təlim prosesi bir növ avtoritar xarakter daşıyır. Müasir dərslə təşkilində isə sadalanan bütün bu nöqsanları interaktiv (fəal) təlim metodlarının tətbiqi vasitəsi ilə, fənlər üzrə kurikulumun əsas funksiyasını yerinə yetirməklə aradan qaldırmaq olar.

İnteraktiv termini isə "dialoq, qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək" kimi izah olunur. İnteraktiv təlim metodları və üsullarının (qruplar, cütlər, rollar, əqli hücum, nəticə və s.) tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlı edir, dərstdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini xeyli dərəcədə gücləndirir.

İnteraktiv təlim prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlər biliyi tədqiqat yolu ilə əldə etsin. Odur ki, öyrəniləcək mövzuya çıxaracaq problem qoyularaq motivasiya yaradılır. Motivasiya təhrik etmə deməkdir. Yəni şagirdlərin (auditoriyanın) təlim-dərketmə marağını problemin həllinə doğru fəal, canlı şəkildə istiqamətləndirir. Onun digər vəzifəsi isə tədqiqat sualını ortaya qoymağa şərait yaratmaqdır. Məhz həmin tədqiqat sualı ilkin fərziyyələr irəli sürməyə və tədqiqat işlərini təşkil etməyə imkan yaratmış olur. Tədqiqat sualı tədqiqat işinin həyata keçirilməsini tələb edir. Tədqiqat işlərinin nəticələri işçi vərəqlərində qeyd olunur və təqdimatlar həyata keçirilir. Sonra təqdim olunan məlumatlar təşkil və təsnif olunur. Alınan qənaətlər ilkin fərziyyələrlə müqayisə olunaraq nəticələr çıxarılır. Sonra isə alınmış nəticələrin tətbiqi barədə işlər yerinə yetirilir.

Yeni pedaqoji texnologiya fəal təlimə əsaslanır. Fəal təlimin modeli müəyyən olunan komponentlərlə şərtlənir. Bura fəal təlimin məzmunu, metodları, öyrədici mühit və qiymətləndirmə daxildir.

Təlimin məzmunu nəyi öyrətmək, necə öyrətmək və hansı şəraitdə öyrətmək, qiymətləndirmənin ayrı-ayrı komponentlərinin səmərəliliyinin müəyyən edən amillərə uyğun olaraq nəticəni aşkarlayır. Fəal təlim prosesində şagirdlər tamhüquqlu iştirakçı olmaqla, qazınan bilikləri axtarırlar və kəşflər hesabına mənimsəyirlər.

Fəal təlim metodları bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilir:

1. Şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi;
2. Təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi;
3. Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət;
4. Həyati məqsədlərə nail olmaq üçün biliklərin yaradıcı tətbiqi.

Qeyd olunan xüsusiyyətlər şagirdlərin təlim əməyi üzrə hazırlığın başlıca amilləridir.

Fəal təlim zamanı müəllim şagirdlərə fərdi yanaşmalı, onların bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişafı üçün daha səmərəli tədris üsullarından informasiya texnologiyalarından istifadə etməlidir.

Son illər respublikamızda interaktiv təlim metodlarının mənimsənilərək iş prosesinə tətbiqi sahəsində müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur. Tədris prosesində fəal-interaktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi dərslərin səmərəliliyini yüksəldən ən vacib şərtlərdəndir. [Mahmudov, 2009, s.117-127].

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov, M. Azərbaycanın Boloniya prosesinə daxil olmasının reallığa çevrilməsi. Bakı: 2009, s.117-127
2. Veysova, Z. Fəal-interaktiv təlim. Bakı: 2007, s.9-10
3. Şükürov, A. Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah. Bakı: 2006, s.115-120
4. Ağayev, Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı: 2006, s.72-79
5. Mehrabov, A. Abbasov, Ə və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: 2006, s.158-164
6. <http://www.edu.gov.az>

SUMMARY

Seymur Suleymanov, Sahiba Nasirova

IMPORTANCE AND APPLICATION OF INTERACTIVE LEARNING METHODS IN EDUCATION

In the article, at the beginning of the XXI century, the reconstruction and modernization of the educational system of Azerbaijan and the implementation of these tasks using pedagogical innovations are highlighted as a priority problem. It is emphasized that new pedagogical research is needed to solve them. In the field of education system development and pedagogical innovations, useful experiences collected on the working methods of innovative teachers of schools, the results of pedagogical-psychological research always require systematization and updating of the content of the educational process. The solution of these problems presents the introduction of the concept of "technology" to the sphere of education and the pedagogical process on scientific grounds as an important problem and makes the application of technological approaches in education as a whole more urgent. The article also shows that modern educational technologies constantly increase the ability of students to think and work freely, develop the ability to draw conclusions by comparison, make teachers constantly work on themselves and work harder, and by teaching students how to acquire independent knowledge, they achieve efficient use of time. makes it possible to be Thus, with the help of modern training technologies, both the educational, developmental, and educational functions of training manifest themselves more prominently and lead to an increase in the quality of training. The application of interactive teaching methods and techniques greatly intensifies the teaching process, makes it important and interesting for each student, creates the basis for maximum activity in the lesson, thus greatly strengthens the developmental aspect of training. Globalization in the world affects many areas of life. The reform in education was born out of that necessity. Raising the quality of education, learning new pedagogical technologies and using them effectively is the main task.

Key words: *Interaktivny, priority, education, innovative, strategy*

РЕЗЮМЕ

Сеймур Сулейманов, Сахиба Насирова

ВАЖНОСТЬ И ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ

В статье в начале XXI века реконструкция и модернизация образовательной системы Азербайджана и реализация этих задач с использованием педагогических инноваций выделены как приоритетная задача. Подчеркивается, что для их решения необходимы новые педагогические исследования. В области развития системы образования и педагогических инноваций полезный опыт, накопленный по методам работы инновационных учителей школ, результаты педагогико-психологических исследований всегда требуют систематизации и обновления содержания образовательного процесса. Решение этих проблем представляет собой внедрение понятия “технология” в сферу образования и педагогический процесс на научной основе как важную задачу и делает более актуальным применение технологических подходов в образовании в целом. В статье также показано, что современные технологии обучения постоянно повышают способность учащихся свободно мыслить и работать, развивают способность делать выводы путем сравнения, заставляют учителей постоянно работать над собой и работать усерднее, а, обучая учащихся приобретению самостоятельных знаний, они добиться эффективного использования времени дает возможность быть. Таким образом, с помощью современных технологий обучения как образовательная, так и развивающая и воспитательная функции обучения проявляются более заметно и приводят к повышению качества обучения. Применение интерактивных методов и приемов обучения значительно интенсифицирует процесс обучения, делает его важным и интересным для каждого ученика, создает основу для максимальной активности на уроке, тем самым значительно усиливает развивающий аспект обучения. Глобализация в мире затрагивает многие сферы жизни. Реформа образования родилась из этой необходимости. Повышение качества образования, освоение новых педагогических технологий и их эффективное использование – главная задача.

Ключевые слова: Интерактив, приоритет, образование, инновационный, стратегия.

MÜASİR MƏKTƏBİN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ ÜMUMMİLLİ XİLAS YOLUMUZDUR

Pərviz ALLAHVERDİYEV

pervizallahverdiyev06@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-1962-8824>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasında müasir və müstəqil dövlət quruculuğu inkişaf etdikcə məktəblərdə yeni gənc nəslin vətənpərvərlik və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetrilməkdədir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qorunub saxlanması, onun tərəqqisi naminə gələcəyin qurucuları olan bugünkü nəslin əsl vətəndaş kimi yetişməsi üçün, biz müəllimlər xalqımızın keçmişini mükəmməl öyrənməyə səy göstərən məktəbliləri torpaqlarımızın bütövlüyü və toxunulmazlığı, azadlığı və müstəqilliyi yolunda qəhrəmancasına həlak olmuş şəhidlərimizin həyat və döyüş yollarını əks etdirən kitablara tanış etməli, öz şərəfli ölümləri ilə ölümsüzlük zirvəsini fəth etmiş oğullarımızın qısa, lakin mənalı həyat yolları haqqında ətraflı məlumat verməliyik. Bunun üçün vətənpərvərlik tərbiyəsində dərslərdən və sinifdən xaric iş prosesinə diqqət yetrilməli, məktəbin təhsil sistemində şagirdlərin vətənpərvərliyə yiyələnməsinin üsul, metod, vasitə və formalarını ön plana çəkməklə əsaslı elmi bilik və bacarıqlara malik vətənpərvər vətəndaşların yetişməsinə şərait yaratmış olarıq.

Açar sözlər: Müasir, məktəb, təhsil sistemi, hərbi vətənpərvərlik

BİLİK VƏ BACARIQLARIN İNKİŞAFINDA YENİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Rəsmiyə TAĞIYEVƏ

resmiye_tagiyeva@yahoo.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Son illərdə təhsil sahəsində aparılan islahatlar dövrün mövcud çağırışlarına layiqincə cavab verir. Bu çağırışlara cavab verən kadrların hazırlanmasında yeni texnologiyalardan istifadə əhəmiyyətli dərəcədə mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, bəhs olunan hədəflərə çatmaq üçün "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" çərçivəsində son illər ölkəmizin ümumi təhsil sistemi uğurla həyata keçirilir. Bugünkü təhsil prosesində müasir informasiya texnologiyalarından istifadə bilik və bacarıqların inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təkan verir. Belə ki, artıq informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsi müasir təhsilin və bacarıqların inkişafında ən önəmli amil kimi çıxış etməkdədir. Bunu nəzərə alaraq, son illər ölkəmizdə digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsinin də informasiyalaşdırılması sürətli inkişaf etdirilməkdədir. Məqalədə əsas məqsəd təhsilənlərin İKT biliklərinə yiyələnməsi və bacarıqların və fənnin tədrisində yeni yanaşmanın tətbiqi şagirdlərdə analitik düşüncə tərzinin, məntiqi təfəkkürün inkişafına nail olmaqdır. Gələcək nəslin hərtərəfli inkişafı və onların bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi bu günün təhsilindən asılıdır. Bu illər ərzində müşahidəmizə əsasən deyə bilərik ki, şagirdlər yüksək texnoloji ixtisaslara daha çox maraq göstərir. Şagirdlər arasında keçirilən sorğuları və müsahibələri təhlil etdikcə, onlar tərəfdən yeni texnologiyalardan istifadəyə marağın artırılmasının ortaya çıxır. Bunun üçün də təhsilənlərə yeni texnologiyalardan istifadəni təcrübədə öyrənməyə, sirlərinə bələd olmağa imkan yaradılmalıdır. Təhsil sistemində gənc nəslə gələcək rəqəmsal texnologiyalar dövrünə hazırlamaq üçün onlara məktəb yaşından rəqəmsal bacarıqların aşılmasına diqqət yetirilməlidir. Məqalədə uşaqların məktəb yaşlarından alqoritmik düşüncə, məntiqi təfəkkür, layihə qurmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək, eləcə də onlara proqramlaşdırma əsaslarını aşılamaq məsələləri qeyd olunub. Bunun üçün isə müasir dövrün tələblərinə uyğun müasir texnologiya və innovasiyaları tətbiq etmək əsas şərtlərdən birinə çevrilməlidir.

Açar sözlər: Texnoloji, təhsil, təhsilənlər, STEAM, İKT, bilik, bacarıq

“STEAM” YENİ METOD KİMİ

Şəbnəm MƏMMƏDOVA

memmedovasebnem35@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Bu araşdırmanın əsas məqsədi STEAM: Elm, Texnologiya, Mühəndislik, İncəsənət və Riyaziyyat təhsilinin nə olduğunu və əhatə dairəsini təhlil etmək və STEAM-in incəsənətlə əlaqələri haqqında məlumat verməkdir. Bu gün ölkəmizdə STEAM təhsili getdikcə populyarlaşır və incəsənətin inteqrasiyası ilə düşünüən, araşdıran, sual verən, innovativ fikirlər yaradan, fərqli dünyagörüşlü tələbələrin sayı artıb. Eyni zamanda STEAM təhsili əyləncəli öyrənmə mühitinin təmin edilməsi baxımından tələbələr tərəfindən cəlbedici yanaşma hesab olunur. İncəsənətin düşünmə, müşahidə, şifahi və yazılı ifadə kimi bir çox qabiliyyətləri təkmilləşdirdiyi eksperimental araşdırmalarla sübuta yetirilib və incəsənəti STEAM-a daxil etməklə, daha yaxşı sorğulama qabiliyyəti, daha yüksək konsentrasiya və daha çox şey tapmaq kimi bacarıqların olduğu da araşdırmalarda aşkar edilib. STEAM yaxşı təhsilin daha yaxşı olmasına kömək edir. Mövcud proqramların potensial STEAM ilə gücləndirilməsi uşaqları müxtəlif inkişaf edən karyeralara hazırlamaq və global cəmiyyəti və milli iqtisadiyyatları yaxşılaşdırmaq üçün vacibdir. STEAM tələbələri universitetə, biznesə və potensialı hələ məlum olmayan müxtəlif karyera istiqamətlərinə yönəldir.

Açar sözlər: *Təhsil, elm, STEM, STEAM*

Giriş

“Təhsil millətin gələcəyidir” deyən xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev hər zaman təhsil sahəsinə yüksək qayğı ilə yanaşırdı. Ulu Öndər 1969-cu ildən başlayaraq Azərbaycanda təhsil müəssisələrinin yeniləşdirilməsini, onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsini diqqətdə saxlayırdı. İstər ötən əsrin 70-80-ci illərində, istərsə də müstəqillik dövründə Ümummilli Liderimiz xalqımızın təkcə bugününü deyil, həm də gələcəyini düşünərək bu sahənin inkişafı istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirirdi.

XXI əsr müasir texnologiyaların, yeni elmi yanaşmaların, ixtiraların sürətlə inkişaf etdiyi dövrdür. Bu ixtiraları yaradanlar isə müasir təhsil modellərinin yetişdirdiyi insanlardır. Bu baxımdan da bu günün məzunu müasir tələblərə cavab verən, əmək bazarında özünü doğruldan şəxslər olmalıdır. Bütün bunları prioritet hesab edən Təhsil Nazirliyi yeni təhsil modelləri üzərində araşdırmalar aparır, bu modellərin tətbiqini vacib hesab edir. Elə bu məqsədlə də Təhsil Nazirliyi 2019-2020-ci tədris ilindən başlayaraq, Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə “STEAM Azərbaycan” layihəsinə start verdi. Layihənin keçirilməsində əsas məqsəd respublikanın ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlərdə XXI əsr bacarıqlarını-kreativlik, əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, müxtəlif proqramlaşdırma dillərini tətbiq etməklə müasir İKT avadanlıqlarından istifadə edə bilmə qabiliyyətlərini yüksəltməkdir. STEAM metodologiyalarının əsasında duran layihə əsaslı öyrənmə (PBL), təhsilənlərin müasir cəmiyyətin problemlərini araşdıraraq müxtəlif həll yollarını müəyyənləşdirmək xüsusiyyətini artırır.

STEAM təhsili yaradıcı düşüncə və dizayn kimi bədii bacarıqları özündə birləşdirən

STEM fənlərinin tədrisinə yanaşmadır.

Bu ad STEM abbiaturasından götürülmüşdür, A hərfi incəsənəti ifadə edir. STEAM proqramları tələbələrə innovasiyaları, tənqidi düşünməyi və tələbələrin riyaziyyat və elmi bazasına əsaslanaraq, yaradıcı dizaynlarda və ya real dünya problemlərinə yaradıcı yanaşmalarda mühəndislik və ya texnologiyadan istifadə etməyi öyrətmək məqsədi daşıyır.

STEM + A: "STEM" İngilis dilində kök deməkdir. Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyat sözlərinin birləşməsidir. Əvvəlcə STEM təhsilinin qabaqcılı olmasına baxmayaraq, bu sistemlə fəaliyyət göstərən məktəblər, istehsal və yaradıcılıq üzərində təsiri olan dizayn ölçüsü əlavə edərək bütöv bir təhsil yanaşması təklif etdi: STEM + A [Art]. Şagirdlərin layihələrini sənət, dizayn və yaradıcılıq oxu məhsullarına çevirmək üçün bir mühit təklif olunur. Məktəblər tərəfindən həyata keçirilən STEAM təhsilinin ən vacib fərqi, dil və təhsil ilə yanaşı, sənəti və dizaynı təhsil modelinin ayrılmaz hissəsi halına gətirməsidir. STEAM məktəbləri ana dili, xarici dil, sənət və dizayn təhsilini bu vahid təhsilin ayrılmaz bir hissəsi olaraq görür və tələbələrini bu vizyonla böyüdürlər. STEAM təhsili təhsilə layihə əsaslı, praktik, fənlərarası yanaşma təklif edir. Beləliklə, düşüncələrini həyata keçirə biləcək yenilikçi, yaradıcı və məhsuldar bir şəxsiyyət yetişdirmək məqsədi daşıyır. STEAM məktəbləri bu hədəfə bir addım daha irəli aparır və Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyatla yanaşı, Sənət (Art) əlavə edilmişdir ki, beləliklə, STEAM təhsilinin bütün yanaşmasını bir addım daha irəli aparmışdır.

STEAM təhsil məsləhətçisi Vivet Pitelon Sparkes "STEAM nədir?" kitabında göstərir ki, STEAM beş fəndən – Elm (Science), Texnologiya (Technology), Mühəndislik (Engineering), İncəsənət (Art) və Riyaziyyat (Math) ibarət olan və fənlər arasında keçidi təmin edən bir modeldir. Uşaqları XXI əsrə hazırlayan təhsil sisteminin mahiyyəti qısaca budur: düşün, gör, toxun, et. STEAM dərsləri zamanı uşaqlar bir-biri ilə ünsiyyətdə olur, xəyal qurur, komanda şəklində istehsal etməyi, problemlərə fərqli həll yolları tapmağı öyrənirlər. STEAM-in sonunda texnoloji bir məhsul ortaya çıxır.

- Elm;
- Texnologiya;
- Mühəndislik;
- İncəsənət;
- Riyaziyyat.

Elm obyektiv dünya haqqında bilgi əldə etmənin yeganə yoludur. Biz elmi metod vasitəsilə təbiət qanunlarını kəşf edir, kainata dair anlayışımızı dərinləşdirməklə bərabər, praktik problemlərin həllində də bu qanunlara istinad edirik.

Texnologiya - insanların maddi rifahını artıran və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıran vasitədir. İnsanlar həmişə texnologiyalar yaradıblar, texnologiyasız yaşamaq mümkün deyil.

Mühəndislik - texnologiyalar yaratmaq yollarıdır, elmlə texnologiyaları birləşdirən prosesdir. Mühəndislik, insanların problem və ehtiyaclarına görə həllər təxəyyül etmək və son məhsulun performansını hesablayıb, onu iqtisadi olaraq əlverişli şəkildə meydana çıxarmaq bacarığıdır. Təbiət qanunlarını dərinlən bilərək müasir hesablama və dizayn prinsiplərindən istifadə edib real həllər ortaya qoymaq üçün zəngin xəyal gücü vacib şərtidir.

İncəsənət - həyatın içindən çıxan bir insan fəaliyyəti olaraq insanlıqla həmyaşid olduğunu deyə biləcəyimiz bir sahədir. Elm kimi, sənət də insanın öyrənmə həvəsindən,

təbiət hadisələrinə hakim olmaq istəyindən doğulub. Qədim zamanlardan bu günə qədər "sənət" sözünün zaman içində əldə etdiyi mənalar dəyişsə də, insanoğlunun ortaya qoyduğu məhsulların təbiətin məhsullarına qarşı üstün olmasına səbəb texniki ustalılıq və hisslər vasitəsilə dərk etdiyimiz cisimləri sirrli bir estetik dillə çatdırmasındadır.

Riyaziyyat - obyektiv dünyanın universal dilidir. Təbiət bizimlə bu dildə danışır. Riyaziyyatı dərinlən bilmədən təbiətə sual vermək və onun cavabını anlamaq mümkün deyil.

Riyaziyyat ölçmə, hesablama və riyazi modellər hazırlamağımıza və nəzəri biliklərin praktik vasitələrə çevrilməsindəki addımları atmağımıza imkan tanıyır.

STEAM ad olaraq yeni olsa da, təhsil sahəsində yeni bir yanaşma deyil. XX əsrin 80-ci illərində qabaqcıl ölkələrdə inteqrasiyalı təhsil tətbiq edilməyə başlandı. 2009-cu ildə ABŞ STEM təhsil formasını strategiya kimi qəbul edib bu sahəyə böyük investisiya qoydu. Vaxt keçdikcə bu modelin çatışmazlığı ortaya çıxdı və burada sənətə də yer verilməli olduğu anlaşıldı. Məsələn, Leonardo da Vinçini bir sənətkar olsa da, peşəsi mühəndis idi. Dahi alman fiziki Albert Eynşteyn mühəndislik və yaradıcılıq işində sənətin vacibliyini vurğulayırdı. Beləliklə, STEM modelinə sənət (Art) əlavə olunaraq inkişaf etdirildi. Hazırda, bu model Almaniyada, Belçikada, İngiltərədə, İsrail və Hollandiyada tətbiq edilib. ABŞ-da bu proqram uşaq bağçalarında 3 yaşından etibarən öyrədilir. Bundan əlavə, bir sıra ölkələrdə (ABŞ, Sinqapur, İsrail, Türkiyə və s.) xüsusi STEAM məktəbləri və mərkəzləri fəaliyyət göstərir.

STEAM kurikulumu fənlərarası, praktik və tətbiqi dərslərdən ibarətdir. Elmin və texnologiyaların öyrədilməsində ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq, STEAM təhsili praktik məşğələlər vasitəsilə elmi, texniki biliklərin gündəlik həyatda tətbiqini şagirdlərə göstərir. Bu yanaşma şagirdlərə mühəndislik sənətləri öyrədərək, onların real həyatda problemlərin həlli zamanı tətbiqini aşılayır. STEAM fənləri şagirdləri hansı peşə seçmələrindən asılı olmayaraq həyata hazırlayır. Eyni zamanda, STEAM humanist yanaşma, mənəviyyat, ümumi mənafeyə xidmət etmə məqsədləri daşıyır. Layihə ilə əlaqədar Təhsil Nazirliyi tərəfindən steam.edu.az portalı da istifadəyə verilib. Portalda STEAM təhsili üzrə yeniliklər, layihə üzrə görülən işlər və nəzərdə tutulan tədbirlər barədə məlumatlar yerləşdirilir.

STEAM dərsləri "3D çap", "Microbitlə proqramlaşdırma", "Elektrik mühəndisliyi", "Biotexnologiya", "Nanotexnologiya", "Robototexnika", "Gen mühəndisliyi", "CNC lazer kəsiciləri", "Pilotsuz uçuş aparatları [tədris dronları]" üçün hazırlanmış kurikulum üzrə təşkil olunur.

Layihə 6-cı siniflərdən başlayaraq STEAM tətbiq olunan məktəblərdə tədris olunur. 2023-2024-cü tədris ilində etibarən Respublika üzrə STEAM layihəsi 400 məktəbdə tətbiq olunur. Əhatə dairəsinin genişləndirilməsi çərçivəsində ölkə üzrə 25 STEAM Mərkəzinin istifadəyə verilib.

Steam təhsilinin məqsədləri: STEAM təhsilinin məqsədi vahid əməkdaşlıq yanaşmasına malik olduğundan, o, həm də tələbələrin emosional intellektini və sosial bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edir. Onlar başqaları ilə işləməyi, ifadəli olmağı və sosial cəhətdən daha uyğunlaşmağı öyrənirlər:

- Təhsil Nazirliyi universitetlər, sənaye təşkilatları, qeyri-hökumət təşkilatları və məktəblər arasında STEAM ilə əlaqəli milli çərçivə yaratmaq;
- Tədqiqat, inkişaf və layihə tədqiqatları aparmaq və əldə edilmiş məlumatları

qiymətləndirərək STEAM əsaslı yeni təhsil modellərini aşkar etmək və bu modellərə uyğun proqramlar yaratmaq, yaradılan proqramların milli proqrama inteqrasiya olunmasını təmin etmək;

- Dünyada STEAM sahələrində aparılan işləri izləmək, araşdırmaq və qiymətləndirmək. Nəticələri ictimaiyyət və səlahiyyətli orqanlarla bölüşmək;
- STEAM sahələrində regional, milli və beynəlxalq proqramlar hazırlamaq; mühazirələr oxumaq, seminarlar, simpoziumlar və konfranslar təşkil etmək.

ƏDƏBİYYAT

1. "STEAM Rising: Why we need to put the arts into STEM education". Slate. Retrieved 2016-11-10
2. Jump up to:^a ^b Jolly, Anne [18 November 2014]. "STEM vs. STEAM: Do the Arts Belong?". Teacher. Education Week: Teacher. Retrieved 6 September 2016
3. Pomeroy Steven Ross. "From STEM to STEAM: Science and Art Go Hand-in-Hand". blogs.scientificamerican.com. Scientific American. Retrieved 17 November 2016.
4. Jones, Elena [2022-01-11]. "STEM Vs STEAM: Making Room For The Arts". Spiral Toys. Retrieved 2022-05-02
5. Eger John [31 May 2011]. "National Science Foundation Slowly Turning STEM to STEAM". www.huffingtonpost.com. Huffington Post. Retrieved 17 November 2016.
6. <https://nuhcixan.az/news/elm-tehsil/49777-steam-tedris-metodu-ugurla-tetbiq-edilir>
7. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=12593>
8. <https://ikisahil.az/post/steam-nedir-ve-azerbaycanda-steam-tehsilin-meqsedleri>
9. <http://www.tehsil.nmr.az/home/2023-thsild-yeni-metod-steam.html>
10. <https://hedefliseyi.edu.az/steam#:~:text=STEAM%20elm%2C%20texnologiya%2C%20m%2C%20BCh%2C%20ndislik%2C,%20g%20%20C%20B6t%20%20C%20BCr%20%20n%20t%20%20C%20%20hsil%20f%20%20ls%20%20f%20%20sinin%20ad%20%20C%20B1d%20%20C%20B1r>
11. <https://525.az/news/132946-steam-tehsil-metodu-arasdirma>
12. <https://steam.edu.az/az/about-us>

SUMMARY

Shabnam Mamedova

"STEAM" AS A NEW METHOD

The main purpose of this study is to analyze what STEAM Science, Technology, Engineering, Arts and Mathematics education is and its scope, and to provide information about the relationship of STEAM to the arts. Today, STEAM education is becoming more and more popular in our country, and the number of students who think, investigate, ask questions, create innovative ideas, and have different worldviews with the integration of art has increased. At the same time, STEAM education is considered an attractive approach by students in terms of providing a fun learning environment. Art has been proven in experimental studies to improve many abilities such as thinking, observation, verbal and written expression, and studies have also found that incorporating art into STEAM can lead to better questioning, higher concentration, and more discovery. STEAM helps make good

education better. Enhancing existing programs with STEAM potential is essential to prepare children for a variety of emerging careers and improve global society and national economies. It directs students to university, business, and a variety of career paths whose potential is not yet known.

Key words: *Education, science, STEM, STEAM*

РЕЗЮМЕ

Шабнам Мамедова

"STEAM" КАК НОВЫЙ МЕТОД

Основная цель этого исследования — проанализировать, что такое образование STEAM в области науки, технологий, инженерии, искусства и математики, и его объем, а также предоставить информацию о взаимосвязи STEAM с искусством. Сегодня STEAM-образование становится все более популярным в нашей стране, и количество студентов, которые думают, исследуют, задают вопросы, создают инновационные идеи и имеют разные мировоззрения с интеграцией искусства, увеличилось. В то же время образование STEAM рассматривается студентами как привлекательный подход с точки зрения создания интересной среды обучения. В экспериментальных исследованиях было доказано, что искусство улучшает многие способности, такие как мышление, наблюдательность, устное и письменное выражение, а исследования также показали, что включение искусства в STEAM может привести к лучшему задаванию вопросов, более высокой концентрации и большему количеству открытий. STEAM помогает сделать хорошее образование лучше. Расширение существующих программ с помощью потенциала STEAM имеет важное значение для подготовки детей к различным новым карьерам и улучшения глобального общества и национальной экономики. Он направляет студентов в университеты, в бизнес и на различные карьерные пути, потенциал которых еще не известен.

Ключевые слова: *Образование, наука, STEM, STEAM*

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ ONUN ETİBARLIĞI

Vəfa BALAKİŞİYEVƏ

vbalakiiyeva@bk.ru

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Bəşəriyyətin durmadan can atdığı informasiya cəmiyyəti informasiyanın statusunu kökündən dəyişir, onun müsbət resurs kimi potensialını genişləndirir, kəskin mənfi imkanlarını üzə çıxarır. İnformasiya həmişə insanları əhatə edib, ona görə də istənilən cəmiyyət informasiyalı sayıla bilər. Bununla belə, informasiyanın insan inkişafı üçün strateji resurs kimi tədqiqi göstərdi ki, o, etibarlı və aktual, yeni və köhnəlmiş ola bilər, lakin hər bir informasiyanın öz daşıyıcısı var və onun vasitəsilə ötürülə bilər, alınə və ya saxlanıla bilər. Ümumi formada məlumatı təqdim edilmə formasından asılı olmayaraq, insan xüsusi qurğular tərəfindən ünsiyyət prosesində maddi dünyanın faktlarının özündə məlumatlaşdırır [1]. Deməli, həm fərdi, həm də cəmiyyəti informasiya təsirinə məruz qoymaqla dövləti idarə etmək mümkündür. Nathan Mayer Rothschild-in məşhur "məlumat sahibi olan, dünyaya sahibdir" ifadəsi hər hansı bir məsələ ilə bağlı ən çox məlumat sahibi olanların ünsiyyət mexanizmlərini necə deformasiya edə biləcəyini, cəmiyyətin əsas sistemlərinin fəaliyyət mexanizmlərini və sabitliyini poza biləcəyini göstərir. Şəxsiyyətin informasiya komponentini həyata keçirmək imkanından məhrum edir. Buna görə də müasir cəmiyyətdə informasiya təhlükəsizliyi və onun bütövlüyünün, etibarlılığının və əlçatanlığının təmin edilməsi problemi ön plana çıxır.

İmtiyazlı hesabların növləri

Əvvəlki müzakirədən aydın olur ki, əgər imtiyazlı giriş düzgün konfigurasiya edilməyibsə və ya idarə olunmursa, təcavüzkarlar təşkilatın kritik aktivlərini pozmaq üçün geniş seçimə malikdirlər. Genişləndirilmiş hüquqlara malik hesablar fişinq və parol hücumları üçün hədəflər və autentifikasiya məlumatlarının oğurlanmasına yönəlmiş zərərli proqramların hədəfləridir. İnsan amili də burada çox rol oynayır beləki, işçilərin səhvləri, xüsusən hesablardan düzgün istifadə edilməməsi və ya tapşırıqları yerinə yetirərkən diqqətsizlik ciddi insidentlərin baş verməsinə kömək edir. İmtiyazlı istifadəçilərin hərəkətləri üzərində düzgün izləmə və nəzarətin olmaması məlumat sızmasına gətirib çıxarır və arzuolunmaz fəaliyyəti müəyyən etməyi çətinləşdirir. Müasir texnologiyalarından istifadə edən təşkilatlar üçün imtiyazlı girişin idarə edilməsi hədəf sistemlərin və istifadəçilərin sayının artması səbəbindən daha mürəkkəbləşir, yəni diqqətli konfigurasiya və giriş hüquqlarına nəzarət tələb edilir. Unutmamalıyıq ki, imtiyazlı giriş-nəzarət sistemlərinin özlərində zəifliklər ola bilər ki, bu da tez-tez təcavüzkarlar tərəfindən yüksək hüquqlar əldə etmək üçün istifadə olunur. İmtiyazlı girişin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bu riskləri minimuma endirmək üçün texniki və təşkilati tədbirləri əhatə edən kompleks yanaşma tələb edir.

Hakkerlərin texnoloji bacarığı

Haker kompüter sistemlərinə, şəbəkələrinə və ya verilənlər bazalarına nüfuz etməyə imkan verən unikal bilik və bacarıqlara malik olan kompüter texnologiyası və

proqramlaşdırma sahəsində mütəxəssisdir. Hakerlər öz bacarıqlarından həm vicdanlı informasiya texnologiyaları işində, həm də kiberhücumlar, məlumat oğurluğu və ya kompüter sisteminin sındırılması kimi qeyri-qanuni fəaliyyətlər üçün istifadə edə bilirlər. Ümumiyyətlə, hakerlər müxtəlif kateqoriyalara bölünür, o cümlədən informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün işləyən ağ şapka (etik) hakerlər, qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olan qara papaq (zərərli) hakerlər və kontekstdən asılı olaraq hərəkətləri müsbət və ya mənfi ola bilən boz hakerlər adlandırılır. Hakerlər haqqında ənənəvi təsəvvürlər tez-tez mənfi stereotipləri və onların kompüter sistemlərinə daxil olan və digər İnternet istifadəçilərinə zərər verən zərərli və ya cinayətkarlar kimi fikirlərini əhatə edir. Lakin tanınmış mədəniyyət, filmləri və media tez-tez hakerin bu imicini gücləndirməyə çalışır, onu sirli və təhlükəli virtuoz kimi təqdim edir, ən təhlükəsiz şəbəkələrə nüfuz etməyə və inanılmaz cəsarətlər göstərməyə sövq edir.

Bununla belə, bugünkü reallıqda hakerlər motivləri və məqsədləri fərqli ola bilən müxtəlif mütəxəssislər qrupudur. 2024-cü ilin kiber dünyanın reallıqda baş verən dəyişikliklərə nə qədər həssas olduğunu göstərir. Hücumların intensivliyi artıb, lakin miqyasından və əhatə dairəsindən asılı olmayaraq müxtəlif fəaliyyət sahələrində şirkətlər onlara məruz qalmağa başlayıb. Beləliklə, müasir reallıq göstərir ki, hakerlər sadəcə hücumçu deyil, həm şəxsi, həm də ictimai maraqlardan qaynaqlanan fəaliyyətləri və motivasiyaları müxtəlif ola bilən çox yönlü mütəxəssislərdir. Onların informasiya məkanında rolunun qiymətləndirilməsi bu müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi nəzərə almalıdır.

Texnoloji irəliləyişlər

Hakerlər çox vaxt yeni sistemlərə nüfuz etmək üçün yeni yollar tapmağa məcbur olurlar. Belə ki, onların innovativ yanaşmaları yeni texnologiyaların və mühafizə üsullarının inkişafına töhfə verə bilər. Hakerlər internet azadlığı, məxfilik və ya senzura məsələlərinə diqqəti cəlb etmək üçün öz qabiliyyət və təsirlərindən istifadə edə bilirlər. Onlar aktivist ola və rəqəmsal kanallar vasitəsilə öz inanclarını müdafiə edə bilirlər. .

Kiberhücumlar və haker qrupları geosiyasi münaqişələrdə və casusluqda getdikcə əhəmiyyətli rol oynayır. Millətlər kəşfiyyat məlumatları toplamaq və ya strateji hədəflərə kiberhücumlar həyata keçirmək üçün hakerlərdən istifadə edə bilər. Beləliklə, hakerlər informasiya məkanına əhəmiyyətli təsir göstərir və rəqəmsal dünyanın əsas iştirakçılarıdır. Onların rollarını və motivasiyalarını başa düşmək məlumatın qorunması və onlayn təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün effektiv strategiyaların hazırlanmasına kömək edir.

Milli Təhlükəsizlik Təhdidləri

Millətlər üçün haker hücumları kibercasusluq, kiberterrorizm və kibermüharibə də daxil olmaqla milli təhlükəsizliyə təhdidlər yarada bilər. Kritik infrastruktur, hərbi sistemlərə və ya hökumət təşkilatlarına edilən hücumlar bütün ölkədə ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Ümumiyyətlə, hakerlərin hərəkətləri həm biznes, həm də milli təhlükəsizlik üçün ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Buna görə də kibertəhlükəsizlikdən qorunmaq üçün tədbirlərin görülməsi, o cümlədən kibertəhlükəsizliyin təkmilləşdirilməsi, işçilərin təlimi və müasir məlumatların mühafizəsi texnologiyalarından istifadə vacibdir.

Hakerlərin hərəkətləri adi internet istifadəçilərinə ciddi ziyan vura bilər. Hakerlərin müntəzəm istifadəçilərə göstərdiyi əsas təsirlərdən bəziləri bunlardır:

Şəxsiyyət Oğurluğu

Hakerlər öz səylərini gündəlik istifadəçilərdən adlar, ünvanlar, doğum tarixləri, Sosial Müdafiə nömrələri, kredit kartı nömrələri və digər həssas məlumatlar kimi şəxsi məlumatları oğurlamağa yönəldə bilirlər. Bu məlumatlar fırıldaqçılıq, şəxsiyyət oğurluğu, pul oğurluğu və digər qanunsuz məqsədlər üçün istifadə edilə bilər.

Proqram təminatının zərəri

Hakerlər adi istifadəçilərin kompüterlərini yoluxdura bilən viruslar, qurdlar, troyan atları və casus proqramlar kimi zərərli proqramlar yarada bilirlər. Bu zərərli proqram şəxsi məlumatları oğurlaya, faylları korlaya, cihazları ələ keçirə və ciddi təhlükəsizlik problemlərinə səbəb ola bilər. Hakerlər adi istifadəçiləri parollar, kredit kartı nömrələri və ya digər həssas məlumatlar kimi şəxsi məlumatlarına daxil olmaq üçün aldatmaq üçün fişinq hücumlarından istifadə edə bilirlər. Fişinq saytları və e-poçtlar rəsmi görünmək və istifadəçiləri şəxsi məlumatlarını təqdim etməyə inandırmaq üçün tərtib edilə bilər.

Bəzi hackerlər kilidlənmiş məlumatlara və ya cihazlara girişi qaytarmaq üçün fidyə tələb etmək üçün qəsb üsullarından istifadə edə bilər. Məsələn, hackerlər istifadəçinin kompüterindəki faylları şifrələyə və onların şifrəsini açmaq üçün ödəniş tələb edə bilər.

Məxfiliyin pozulması

Hakerlərin hərəkətləri adi istifadəçilərin məxfiliyinin pozulmasına gətirib çıxara bilər, məsələn, istifadəçinin cihazının veb-kamerasına və ya mikrofonuna daxil olmaq, razılıq olmadan şəxsi anları çəkməklə.

ƏDƏBİYYAT

1. РТК-Солар. Кибератаки на российские компании в 2022 году. Режим доступа. — URL: <https://ict.moscow/research/kiberataki-na-rossiiskie-kompanii-v-2022-godu/> [дата обращения 25.03.2023]
2. Стюарт Мак-Клар, Джоэл Скембрей, Джордж Курц. Секреты хакеров. Безопасность сетей - готовые решения, С.656
3. Иван Склярлов. Головоломки для хакера. - СПб.: БХВ-Петербург, 2005. С.320
4. Майк Шиффман. Защита от хакеров. Анализ 20 сценариев взлома, с.304

SUMMARY

Vafa Balakishiyeva

INFORMATION SECURITY AND ITS RELIABILITY

In light of the rapid development of information technologies and the increasing use of the Internet in various spheres of life, the problem of cybersecurity is becoming more and more relevant. Hackers, as key players in the information space, play a significant role in the formation of threats to companies, states and individuals, which makes the study of their activities not only interesting, but also extremely important. The article analyzes the motivation of hackers, methods of their activities for companies, states and ordinary Internet users. It also discusses the ethical and legal aspects of hacker activity, as well as

possible ways to protect against cyberattacks. Overall, the article aims to understand and study hackers not as criminals, but as an important part of the modern information environment, a source of innovation and a challenge to security in the online world. Hackers are often forced to find new ways to penetrate new systems. Thus, their innovative approaches can contribute to the development of new technologies and conservation methods. Hackers can use their abilities and influence to draw attention to issues of internet freedom, privacy or censorship. They can become activists and defend their beliefs through digital channels. Cyber attacks and hacker groups play an increasingly important role in geopolitical conflicts and espionage. Nations can use hackers to gather intelligence or launch cyberattacks on strategic targets. Thus, hackers have a significant impact on the information space and are key participants in the digital world. Understanding their roles and motivations helps develop effective strategies for protecting information and ensuring online security.

Key words: *Hacker computer systems, networks, human development of information, Types of privileged accounts*

РЕЗЮМЕ

Вафа Балакишиева

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ЕЕ НАДЕЖНОСТЬ

В свете стремительного развития информационных технологий и все более широкого использования Интернета в различных сферах жизни проблема кибербезопасности становится все более актуальной. Хакеры, как ключевые игроки информационного пространства, играют значительную роль в формировании угроз компаниям, государствам и частным лицам, что делает изучение их деятельности не только интересным, но и чрезвычайно важным. В статье анализируется мотивация хакеров, методы их деятельности для компаний, государств и рядовых пользователей Интернета. Также обсуждаются этические и юридические аспекты хакерской деятельности, а также возможные способы защиты от кибератак. В целом, статья направлена на понимание и изучение хакеров не как преступников, а как важную часть современной информационной среды, источник инноваций и вызов безопасности в онлайн-мире. Хакерам часто приходится искать новые способы проникновения в новые системы. Таким образом, их инновационные подходы могут способствовать развитию новых технологий и методов сохранения. Хакеры могут использовать свои способности и влияние, чтобы привлечь внимание к вопросам свободы Интернета, конфиденциальности или цензуры. Они могут стать активистами и защищать свои убеждения через цифровые каналы. Кибератаки и хакерские группы играют все более важную роль в геополитических конфликтах и шпионаже. Страны могут использовать хакеров для сбора разведывательной информации или проведения кибератак на стратегические цели. Таким образом, хакеры оказывают существенное влияние на информационное пространство и являются ключевыми участниками цифрового мира. Понимание их роли и мотивации помогает разработать эффективные стратегии защиты информации и обеспечения онлайн-безопасности.

Ключевые слова: *Хакерские компьютерные системы, сети, человеческое развитие информации, типы привилегированных учетных записей*

TİPOLOJİ TƏDQİQAT: PSIXOLOJİ HAZIRLIĞIN LİNQVİSTİK ƏSASI KİMİ

Ayxan HÜSEYNLİ

huseyni_ayxan@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Ölkəmizdə ümumtəhsil məktəblərində psixoloji hazırlığın inkişaf məsələləri aktual məsələ olaraq qalmaqdadır. Bu məsələnin tədqiqi, əhatə dairəsi, perspektiv imkanlarının müəyyənləşdirilməsi və həlli istiqamətində mühüm addımların atılması, məktəblilərin bacarıqlı yönümlü, istedad əsaslanan fəaliyyətə öz töhfəsini verəcəkdir. Məhz, hazırda ümumtəhsil müəssisələrində psixoloji hazırlıq müasir metodik-tipoloji tədqiqatın ən aktual məsələlərindən biridir. Ona görə də, metodik-tipoloji tədqiqat sahəsində çətinliklərin tədqiqi üzrə məsələlər məqalədə öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, səviyyələr üzrə çətinliklərdən bəhs edilmişdir. Psixoloji hazırlığın linqvistik əsasda metodik strukturunun qurulması və tətbiq istiqamətləri müəyyənləşmiş, fəaliyyət sahəsi üzrə tətbiqi məsələləri qeyd olunmuşdur. Psixoloji hazırlıqda linqvistik xüsusiyyətləri təyin etmək üçün biliyin mənimsənilməsi istiqamətində funksional zərurətlər məlum olmuşdur ki, bu da məktəblilərin öyrənməyə qabillik problemini əhəmiyyətli dərəcədə həll etmişdir. Digər tərəfdən, linqvistik əsasda psixoloji hazırlığı təmin etmək üçün sözün məzmun, forma və məna cəhətdən təhlilinə ehtiyac duyulur. Belə ki, hər birinin ayrı-ayrılıqda təhlilini və təsir gücünün müəyyən edilməsi, məktəblilərdə özünə inam və əzmkarlıq kimi mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırmış olur. Nəticədə, linqvistik əsasda psixoloji hazırlıq istiqamətində aparılan tipoloji tədqiqat fənn müəllimləri, psixoloqlar, tərbiyəçilər və valideynlər üçün istiqamətverici metodik vasitə olmaqla, məktəblilərin potensial imkanlarının müəyyənləşdirilməsində, şəxsi inkişafının təmin edilməsində və fərdi bacarıqlarının kəşfində əhəmiyyətli dərəcədə mühüm rol oynayacaqdır.

Açar sözlər: *Metodik-tipoloji tədqiqat, psixoloji hazırlıq, linqvistik əsas, praktik funksiya, metodik struktur, ideal səviyyə, məna çalarlılığı*

MUSİQİ DƏRSLƏRİNDƏ İNNOVATİV METODLARDAN İSTİFADƏ

Nigar SEYİDZADƏ

nikaqva7@gmail.com

Babək Rayon Uşaq Musiqi Məktəbi

XÜLASƏ

Məqalədə "innovasiya", "musiqi müəlliminin innovativ fəaliyyəti" anlayışlarının mahiyyəti açıqlanır; musiqi müəlliminin innovativ fəaliyyətinin məzmunu onun peşə hazırlığının tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Musiqi dərslərində kompüter texnologiyalarından istifadəyə yönəlmiş innovativ metodlar, texnikalar, şagirdlərlə iş formaları təklif olunur. Nəzərdə tutulan iş üsulları və bilikləri tələbənin yaradıcı potensialının açılmasına təsir göstərəcəkdir.

Açar sözlər: *Innovasiya, peşə hazırlığı, innovativ metodlar, texnikalar, təhsil formaları, kompüter texnologiyaları*

Giriş

Azərbaycanda musiqi və incəsənət təhsilinin inkişafı Avropaya inteqrasiyanın ümumi kontekstində fundamental dəyərlərə və bəşəriyyətin ən son texnoloji proseslərinə istiqamətlənmə ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan, təhsilin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş innovativ texnologiyaların inteqrasiyasının ən mühüm amili olan müasir təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi, təhsilin məzmununun və təşkilati formalarının yeniləşdirilməsi günümüzün aktual problemidir.

Pedaqogikada innovativ fəaliyyət daha yüksək nəticələr əldə etmək, yeni biliklər əldə etmək, yeni pedaqoji bilikləri tətbiq etmək məqsədi ilə tədris prosesini müqayisə və öyrənmək yolu ilə öz pedaqoji təcrübəsini dərk etməyə əsaslanan məqsədyönlü pedaqoji fəaliyyət kimi qəbul edilir.

İnnovativ fəaliyyət və onun prosesi müəllimin innovativ potensialından asılıdır. Müəllimlərin innovativ fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Müəllimin innovativ fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün zəruri şərt innovativ qərar qəbul etmək, müəyyən risk götürmək, yeniliyin tətbiqi zamanı yaranan münaqişəli vəziyyətləri uğurla həll etmək və innovasiya maneələrini aradan qaldırmaq bacarığıdır.

Müasir musiqi müəllimi həm müəllim, həm tərbiyəçi, həm pedaqoji prosesin təşkilatçısı, həm də valideynlər üçün məsləhətçi olmalıdır. Musiqi təhsili prosesində müəllim şagirdə musiqi sənətində təkrar olunmaz şəxsiyyət olmaq istəyi formalaşdırmalı, ona musiqi və yaradıcılıq tapşırıqlarının orijinal, orijinal həllini tapmağa kömək etməli, yaradıcılıq qabiliyyətlərini sərbəst reallaşdırmalıdır.

Müasir pedaqoji tədqiqatlar və yerli pedaqoji təhsilin təcrübəsi bədii təhsildə kompüter texnologiyalarından istifadəyə marağın artdığını göstərdiyindən yeniliklərin əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətinidir. Qeyd etmək lazımdır ki, kompüter və kompüter musiqi proqramları gələcək rəssamların peşə fəaliyyətlərində və məktəblilərin təlim-tərbiyəsi prosesində köməkçi texniki vasitə kimi istifadə oluna bilər.

Bu gün musiqi təhsilində yeni pedaqoji metodların fəal axtarışı gedir. Musiqi sənəti uşağa bədii təcəssümün müxtəlif formaları (ədəbi, musiqi, şəkil) vasitəsilə bədii obrazın

formalaşması prosesi kimi açılır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqi zamanın tələbidir.

Məktəbdə musiqi təhsilinin mühüm vəzifəsi şagirdlərin mənəvi mədəniyyətinin zəruri hissəsi kimi hissələrinin musiqi mədəniyyətinin formalaşdırılması, musiqi ilə ünsiyyət prosesində emosional-estetik təcrübəsinin, maraqlarının, baxışlarının zənginləşdirilməsindən, yaradıcı şəxsiyyətin universal keyfiyyətlərinin inkişafından ibarətdir.

Musiqi dərslərində informasiya texnologiyalarından istifadə uşağın şəxsiyyətinin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına, ilk növbədə onun yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir.

Müasir kompüter texnologiyalarının təhsildə tətbiqi dövrümüzün yaradıcılıq prosesinin inkişafının ən sabit istiqamətlərindən biridir. Müasir alətlərdən istifadə etməklə şagirdin motivasiyasını artırmaq mümkündür. Musiqi dərsləri yaradıcılığa gətirib çıxarır, çünki musiqi yalnız musiqi əsərinin müəllifinin şəxsiyyəti, müəllimin və şagirdin şəxsiyyəti, yaradıcılığa ehtiyac və bacarığı, özünün şəxsiyyəti səviyyəsində birgə yaradıcılıq subyektidir.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə uşaqları aşağıdakı yaradıcı işlərin yaradılmasına cəlb etməyə imkan verir:

- müəyyən mövzular üzrə müxtəlif layihələr şəklində iş nəticələrinin dizaynı.

Musiqi dərslərində kompüterlə işləmək üçün çoxlu proqramlar var. Şərti olaraq, onları bir neçə qrupa bölmək olar:

- musiqi pleyeri;
- karotoke oxumaq üçün proqram;
- musiqi konstruktoru;
- musiqi ensiklopediyaları;
- təhsil proqramları;
- musiqi oyunları [1].

Musiqi dərsləri zamanı İKT-dən istifadə hesabatlar, Power Point proqramında kompüter təqdimatı ilə layihələr şəklində həyata keçirilir. Belə formalardan istifadənin məqsədi şagirdlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu rahat təlim şəraiti yaratmaqdır. Elektron təqdimatlar dərslər üçün illüstrativ materialı öyrənməyə, tələbələrin yaradıcılıq işləri ilə tanış olmağa imkan verir.

Musiqi sənəti tələbələrə bədii təcəssümün müxtəlif formaları [ədəbi, musiqi, vizual] vasitəsilə bədii obrazın formalaşması prosesi kimi açılır. Musiqi sənəti dərsləri yalnız duyğu musiqi qabiliyyətlərinin inkişafı dərsləri deyil, bütün psixi proseslər: qavrayış, təfəkkür, yaddaş, diqqət və xüsusən də musiqi qabiliyyətləri: eşitmə tembrini, hissiyyat inkişaf etdikdə sənət dərslərinə çevrilir.

Musiqi dərslərində kompüterlərdən uyğun olaraq aşağıdakı şəkildə tədrisi həyata keçirilir:

- dərslərdə, təqdimatlarda materialın daha diqqətli seçilməsinə imkan verən, vizual silsilənin daha keyfiyyətli olmasına və eyni zamanda lazımı terminləri, cədvəlləri və diaqramları ekranda göstərməyə imkan verən multimedia proyektorundan istifadə edilməsi;

- esse üzərində işləmə prosesində mətnin yığılması və redaktəsi;
- hesabatın, tələbələrin çıxışının daha əyani və maraqlı olmasına imkan verən Rower

Point proqramında referatların təqdimatlarının yaradılması [2].

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi təlim prosesinin intensivləşdirilməsinə, öyrənmənin inkişafı ideyalarının həyata keçirilməsinə, biliklərin mexaniki mənimsənilməsindən müstəqil şəkildə mənimsənilməsinə keçidi təmin edən təlim prosesinin təşkilati forma və metodlarının təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Müəllim, kompüterdən istifadə edərək, müxtəlif yollarla məlumat təqdim etmək üçün güclü bir vasitə əldə edir. İnformasiya mənbəyi kimi pedaqoji proqram təminatı və öz tərəfindən yaradılmış təqdimat və layihə proqramlarından istifadə etmək olar.

Beləliklə, ümumiyyətlə, multimedia özünəməxsus interaktivliyinə, çevikliyinə və müxtəlif növ multimedia təhsil məlumatlarının inteqrasiyasına görə, həmçinin tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və təhsili təşviq etmək imkanlarına görə son dərəcə faydalı və məhsuldar təhsil texnologiyasıdır. onların motivasiyası. Multimedia təlim vasitələri idrak məntiqinə uyğun gələn ardıcılıqla ənənəvi informasiya mənbələrindən daha böyük həcmdə informasiya verməyə imkan verən perspektivli və yüksək effektiv vasitədir. Bu texnologiya sayəsində təlim prosesini keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırmaq mümkündür.

Ona görə də musiqi dərsləri zamanı informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə dərsi informativ, rəngarəng, ən əsası müasir edir. Dərsdə şagirdin rolu dəyişdi: passiv dinləyicidən təlim prosesinin fəal iştirakçısına; mövzuya müsbət münasibət formalaşır.

İKT-dən istifadə şagirdlərin və müəllimlərin şəxsiyyətinin inkişafına kömək edir. İnsanın öz təcrübəsini dərk etməsi, peşəkar bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi var. Bütün bunlar informasiyalaşdırma nəzərə alınmaqla prosesin optimallaşdırılmasına kömək edir. Musiqi dərslərində kompüter texnologiyalarından ardıcıl və sistemli şəkildə istifadə olunarsa, şagirdlərin yaradıcı inkişafına nəzarət etmək, musiqidə təlim və şəxsi inkişaf prosesində xüsusi biliklərin formalaşdırılması, müasir tədris vasitələrinin imkanlarının reallaşdırılması asanlaşar [3].

Sonda onu qeyd edək ki, təlimdə emosional, estetik və rasionallığın birləşməsinə yönəlmiş yuxarıda qeyd olunan üsullar, üsullar, iş formaları hər hansı bir şagirdin yaradıcı fərdiliyini effektiv şəkildə inkişaf etdirəcək, həm də öz töhfəsini verəcəkdir.

Musiqi dərslərində bu iş üsul və formalarından istifadə edən müəllim dərsləri maraqlı keçirməklə yanaşı, şagirdlərində müasir dünyada həyat üçün zəruri olan şəxsi keyfiyyətləri – hərəkətlilik, ixtiraçılıq və yaradıcılıq keyfiyyətlərini formalaşdıracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İncəsənət fənlərinin tədrisində innovativ texnologiyaların tətbiqi
2. İnnovativ fəaliyyət
3. Musiqi müəllimlərinin innovativ fəaliyyəti
4. URL: <http://galyna-andriyash.edukit.kr.ua/news/id/30>
5. URL: <https://pidruchniki.com/84363/ekonomika/innovatsiyana-diyalnist>
6. URL: https://revolution.allbest.ru/pedagogics/01000582_0.html#text

SUMMARY

Nigar Seyidzade

USE OF INNOVATIVE METHODS IN MUSIC LESSONS

The article explains the essence of the concepts of "innovation", "innovative activity of a music teacher"; The content of the music teacher's innovative activity is considered as part of his professional training. Innovative methods, techniques, and forms of working with students are offered, aimed at using computer technologies in music lessons. The intended work methods and knowledge will influence the opening of the student's creative potential.

Key words: *Innovation, vocational training, innovative methods, techniques, forms of education, computer technologies*

РЕЗЮМЕ

Нигар Сеидзаде

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ НА УРОКАХ МУЗЫКИ

В статье раскрывается сущность понятий "инновация", "инновационная деятельность учителя музыки"; Содержание инновационной деятельности учителя музыки рассматривается как часть его профессиональной подготовки. Предлагаются инновационные методы, приемы и формы работы со студентами, направленные на использование компьютерных технологий на уроках музыки. Предполагаемые методы работы и знания будут влиять на раскрытие творческого потенциала студента.

Ключевые слова: *Инновации, профессиональная подготовка, инновационные методы, методики, формы обучения, компьютерные технологии*

ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ İNNOVASIYALAR

Yaqub SƏMƏDOV¹

yaqub.semedov 63@ mail.ru

Ədalət QULİYEV²

quliyevadalet62@ gmail.com

ADPU-nun Ağcabədi filialı¹

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti²

XÜLASƏ

İnnovasiya - yeniliyin məzmunu və reallaşmasıdır. Bu termindən iqtisadiyyatda, sonralar isə müxtəlif elmlərdə geniş istifadə etməyə başlamışlar. İnnovasiyaların, yeniliklərin yaradılması müxtəlif elm sahələrində spesifik cəhətlərlə müəyyən edilir. Amma müxtəlif sahələrdə intellektual yeniliklərin yaradılması, ixtiraçılıq, səmərələşdirmə kimi mürəkkəb proseslərin müəyyən ümumi tərafları da mövcuddur. Hətta bu proseslərin alqoritmi də mövcuddur. TRİZ (teoriya reşeniye tvorşeskix zadaç), ARİZ (alqoritm reşeniye izobretatelnix zadaç) kimi nəzəriyyə və metodikalar bu gün dünyada çox geniş yayılmışdır. Yaponiya, Cənubi Koreya və s. innovasiya inkişaf yolu tutan ölkələr xeyli müddətdir ki, bu fənləri orta məktəblərdə tədris edirlər. Universitetlərə qəbul zamanı abituriyentlər bu fəndən imtahan verirlər.

***Açar sözlər:** Təlim, metod, pedaqoji, innovasiya, yaradıcılıq, şagird*

İndiki vaxtda ən son kompüter texnologiyaları işgüzar əməkdaşlıq üçün getdikcə həm alət, həm də vasitəyə çevrilir. Bu sosial konstruktiv tezis təkcə multimedia, virtual məkan və şəbəkə texnologiyalarının əsl potensialını ifadə etmir, həm də maraqlı tərəfləri ümumi əhəmiyyətli layihələr və məqsədlər ətrafında birləşdirmək məqsədi daşıyır. Bu layihələrdən biri mütəxəssislər üçün peşəkar universitet hazırlığı sisteminin yaradılması vəzifəsi olmalıdır.

İnformasiyalaşdırmanın ən mühüm sosial nəticəsi qlobal informasiya-kommunikasiya sisteminin və vahid informasiya məkanının yaradılmasıdır. Virtual reallıq sosial yaradıcılıq imkanlarını genişləndirən yeni sahədir. Bu, milli siyasət, iqtisadiyyat, sosial-mədəni inkişaf və təhsildə prioritetləri diktə edir. Yeni informasiya texnologiyalarının mənimsənilməsi və Azərbaycanın qlobal informasiya-kommunikasiya sisteminə səmərəli inteqrasiyası onun çiçəklənməsi və dünya birliyində bərabər iştirakının şərtidir.

Təhsil sektoru innovativ mühitin yaradılmasını və bütövlükdə iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini böyük ölçüdə müəyyən edən ən innovativ sektorlardan biridir. Yeni təhsil sisteminin inkişafı müasir informasiya, kompüter və telekommunikasiya texnologiyalarına - texnoloji innovasiyalara əsaslanır. Bu gün yeni texnologiyaların və fundamental kəşflərin vətəni universitet elmindən korporativ elmə keçdi. Bu o deməkdir ki, alim və kadr hazırlığı üzrə mütəxəssislər istehsal korporasiyalarındakı həmkarlarına nisbətən yeni fəaliyyət növlərində daha az səriştəli olurlar və artıq nəinki inkişafdan qabaqda qala, hətta onunla ayaqlaşa bilmirlər.

Əgər kadr hazırlığı problemlərini daha ətraflı nəzərdən keçirsək, bu sahədə bir sıra problemləri qeyd etməliyik. Tədqiqat və inkişaf işlərini təmin edən kadrlarla bağlı

problemlər artmaqdadır; Son zamanlar innovativ məhsullar istehsal edən müəssisələrin problemi əsas texnologiyaların daşıyıcısı olan kadrların qocalması olmuşdur. Gənc işçilərin girişi olmadan istifadə edilən texnologiyalar qismən itirilə bilər.

Kadr hazırlığı sistemi hazırlanarkən innovativ fəaliyyəti təmin edən bütün sahələr üzrə balanslaşdırılmış hazırlığı təmin etmək lazımdır. Bununla belə, əsas problemlərdən birini qeyd etmək lazımdır ki, hazırda sənaye müəssisələrinin əksəriyyətində [həm iri, həm də kiçik] müəssisələrin yüksək texnologiyalı məhsullarının bazara çıxarılmasını bacarıqla təmin edə biləcək mütəxəssislər yoxdur. Belə kadrlara ümumi ehtiyac bir neçə on minlərlə insandır. Problemi yalnız planlaşdırma üfuku 5-10 il olan belə kadrların hazırlanması üzrə məqsədyönlü iş təşkil etməklə həll edilə bilər

Onu da qeyd edək ki, kadr hazırlığı üçün ixtisaslı müəllim çatışmazlığı var. Bir çox universitetlərdə tədrisi tələbələrə öyrətdikləri məsələlərdə praktiki təcrübəsi olmayan mütəxəssislər aparılır. Təlim Azərbaycan xüsusiyyətlərini və reallıqlarını tam əks etdirməyən xarici işlənmələrdən və təlimatlardan istifadə etməklə aparılır, nəticədə, mütəxəssislər sınaq və səhv yolu ilə bir neçə il ərzində təcrübə qazanmalı olurlar.

Davamlı təhsil akademik və korporativ məktəblərin üstünlüklərini birləşdirə bilər. Həm də tək cə peşə hazırlığı və yenidən hazırlanma sahəsində deyil, həm də dünyagörüşünün formalaşdırılması sahəsində. Müasir təhsil sistemi aşağıdakıları təmin etməlidir: birincisi, bir mütəxəssisin daim təhsil sistemində olması, öz bilik və bacarıqlarını daim təkmilləşdirməsi və eyni zamanda, zəruri hallarda struktur fəaliyyətində sürətli əsaslı dəyişikliyi təmin etmək üçün onları yeniləmək imkanı. ; ikincisi, təhsil prosesində iştirakla bağlı fəaliyyətlər hesabına davamlı şəxsi artım. Lakin ənənəvi təhsil sistemi ilə nə bu, nə də digər problem hələ də həllini tapmayıb. Bundan əlavə, təhsil texnologiyasında üstünlük təşkil edən antropoloji paradigma təhsilin, təlimin və tərbiyənin məqsədinin təhsil sisteminin vasitələri ilə cəmiyyətin şəxsiyyətə xarici, formalaşdırıcı təsirində ifadə edildiyini güman edir. Tələbə sistem tərəfindən təsir obyektinə kimi qəbul edilir və buna görə də ona şagirdin fərdiləşdirilməsi [subyektivləşdirilməsi] vəzifələrini aşılamaq cəhdləri sistemin hədəf funksiyaları ilə ziddiyyət təşkil etdiyi üçün uğursuzluğa məhkumdur.

Müasir təhsil sistemi “peşəkarlıq – şəxsi məlumatla yeniləmək bacarığı” mənfi rəy döngəsi ilə əlaqələndirilir ki, bu da əslində səriştə səviyyəsini məhdudlaşdırır. Burada karyeranın bacarıqsızlıq səviyyəsinə yüksəltmək kimi məşhur prinsipi xatırlatmaq yerinə düşər. Bu vəziyyətdən ən optimal çıxış yolu telekommunikasiyadan istifadə edərək distant təhsil təklif edir. Davamlı distant təhsil sizə həmişə aktual qalmağa imkan verir. Bu, ənənəvi təhsil sistemindən fərqli olaraq, informasiyanın iki dəfə artmasına mütənəsb olan “ölü vaxtı” təxminən 5-6 il olan sistemə ən son elmi nailiyyətləri daxil etməyə imkan verir. Distant təhsildə təlim həqiqətən çoxkomponentli intellektual işə və intellektual işin idarə edilməsi məktəbinə çevrilir, çünki bu, tələbənin informasiya mühitinin ümumi subyektinə (müəllimlər və digər tələbələr) ilə interaktiv qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Ətraf mühit həm intellektual fəaliyyətin subyektinə, həm də onun subyektinə (mühit və şagird) çevrilir. Ətraf mühit insan şüurunun və yaddaşının genişləndirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir və fərdi şüurun və yaddaşın mövcudluq formasına çevrilir.

Distant təhsil sisteminin səmərəli işləməsi yeni nəslin tədris-metodiki komplekslərinin işlənilməsi hazırlanmasını və yaradılmasını tələb edir. Bu cür komplekslərin yaradılması zamanı audiovizual medianın geniş informasiya kanalları vasitəsilə məlumatın multimodal

təqdim edilməsi imkanları, çap olunmuş tədris məhsullarının operativ rahatlığı, telekommunikasiyanın on-line və off-line rejimdə təmin etdiyi kommunikasiya imkanları nəzərə alınmalıdır.

Müasir təhsildə gedən qlobal proseslərin səciyyəvi xüsusiyyəti onun fasiləsiz modernləşməsidir. Təhsildə modernləşmənin əsas məqsədi bu gün reallaşan kütləvi təhsil şəraitində yüksək keyfiyyətə nail olmaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemləri qlobal tendensiyalara uyğun inkişaf edir. Qlobal tendensiyalar isə dünyanın yeni inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Bu məqsədlə bir çox ölkələrdə müvafiq təhsil strategiyaları və inkişaf proqramları hazırlanmış, hazırda icra edilməkdədirlər. Bu gün təhsildə strateji yanaşma digər fəaliyyət sahələrinə nisbətən vacibdir. Bu yaxınlarda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamla "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" təsdiq olunmuşdur. Hesab edirik ki, bu strategiyanın icrası innovativ ideyalar əsasında milli təhsilin inkişafına dəstək verəcək. Müasir zamanda innovasiyaların yaranmasına səbəb olan müəyyən tendensiyalar var:

- * tədris prosesinin humanistləşməsi;
- * uşaqların təhsilləri və gənc nəslin inkişafı keyfiyyətinə verilən yüksək tələblər;
- * mədəni-mənəvi dəyərlərə yönəlmə;
- * təhsil müəssisələri arasında rəqabətliklik münasibətləri.

Təhsil müəssisəsinin innovasiya fəaliyyəti proqramı müəyyənləşdikdən və əsas gözlənilən nəticələr proqnozlaşdırıldıqdan sonra müəssisənin rəhbərləri təşəbbüs qrupu ilə birgə məqsədli kompleks proqram hazırlaya bilər. Bu proqram təşkilati tədbirlərdən və innovasiyaların reallaşdırılması mərhələlərindən ibarət olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan müəllimi qəzeti, 31 yanvar 2014
2. Mehrabov, A. Müasir təhsilin konseptual problemləri, Bakı: 2010
3. Nəzərov, A. "Müasir təlim texnologiyaları", Bakı: 2012
4. www.lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&file_type=pdf&file=30
5. Георгий Ильин: Инновации в образовании. Учебное пособие. 2015

SUMMARY

Yagub Samadov, Adalat Guliyev

INNOVATIONS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Innovation is the content and realization of innovation. This term began to be widely used in economics, and later in various sciences. The creation of innovations is determined by specific aspects in various fields of science. But there are also certain common aspects of complex processes such as creation of intellectual innovations, inventiveness, rationalization in various fields. There is even an algorithm for these processes. Theories and methodologies such as TRIZ (teoriya resheniye tvorsheskikh zadach), ARIZ (algoritm resheniye izobretatelnykh zadach) are very widespread in the world today. Japan, South Korea, etc. countries that follow the path of innovative development have been teaching these subjects in secondary schools for a long time. During admission to universities, applicants take an exam in this subject.

Key words: Training, method, pedagogy, innovation, creativity, student

РЕЗЮМЕ

Ягуб Самадов, Адалат Гулиев

ИННОВАЦИИ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Инновации – это содержание и реализация инноваций. Этот термин стал широко использоваться в экономике, а затем и в различных науках. Создание инноваций определяется специфическими аспектами в различных областях науки. Но есть и некоторые общие аспекты сложных процессов, такие как создание интеллектуальных инноваций, изобретательность, рационализация в различных областях. Существует даже алгоритм этих процессов. Такие теории и методологии, как ТРИЗ [теория решения творческих задач], АРИЗ [алгоритм решения изобретательных задач] сегодня очень распространены в мире. Япония, Южная Корея и т. д. в странах, идущих по пути инновационного развития, эти предметы уже давно преподаются в средних школах. При поступлении в вузы абитуриенты сдают экзамен по этому предмету.

Ключевые слова: Обучение, метод, педагогика, инновация, творчество, студент

PEDAQOJİ PROSESDƏ NƏZARƏT ANLAYIŞI VƏ ONUN MAHIYYƏTİ

Solmaz CABBAROVA

scabbarli@yahoo.com

Mehparə ƏHMƏDOVA

ehmedovamehpare69@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Məqalədə pedaqoji prosesdə nəzarət anlayışından, onun mahiyyətindən, nəzarətin növlərindən, formalarından, nəzarətə verilən tələblərdən, təhsil qiymətləndirilməsində pedaqoji prosesdə nəzarətin əhəmiyyətindən, texnologiyalardan istifadə etməklə pedaqoji prosesə nəzarətin təsirindən bəhs edilmişdir. Həmçinin məqalədə tələbələrin tədris və idrak fəaliyyətini, müəllimin pedaqoji işinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan müşahidə, sorğu, yazılı iş, testlər və imtahanlar kimi əsas nəzarət üsulları, müəllim fəaliyyəti üçün nəzarətin əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur və əsaslandırılmışdır ki, pedaqoji prosesə nəzarət vacibdir və təlimin səmərəliliyinin, təhsilin keyfiyyətliliyinin yüksəldilməsi işində əhəmiyyətlidir.

***Açar sözlər:** Pedaqoji proses, nəzarətin növləri, nəzarətin formaları, nəzarətin üsulları*

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurrikulumu). Kurrikulum jurnalı. 2008, №1
2. Əliyev, İ. Pedaqogika. Naxçıvan: 2017, s.280
3. Həsənov, Q., Abbasov, S. Məktəb idarəçiliyində monitoring. Kurrikulum jurnalı. 2008, №3
4. İbrahimov, F., Hüseynzadə, R. Pedaqogika. I cild. Bakı: 2013. Mütərcim, s.708
5. Mərdanov, M., Cavadov, İ. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı: 2003, Çarşıoğlu
6. Sadıqov, F. Ümumi pedaqogika. Bakı: 2023. Maarif, s.852

AZƏRBAYCANDA ALI VƏ ORTA İXTİSAS TƏHSİLİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ FÖVQƏLADƏ HALLAR ZAMANI DAVRANIŞ PSIXOLOGİYASI

Rizvanlı SƏMƏDAĞA¹

rizvanlisemedaga170@gmail.com

Həsənova ŞAYƏSTƏ²

sayestehesenova1970@mail.ru

Əliyeva FİDAN³

feedan12aliyeva@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti¹

Azərbaycan Texniki Universiteti²

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti³

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycanda ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində baş verə biləcək hər hansı bir fəvqəladə hal zamanı insanların davranış psixologiyasından bəhs edilir. Ökəmizdə hal-hazırda psixologiya sahəsində psixoloji vəziyyətlərin öyrənilməsi prosesi dünya psixologiya elminin böyük təcrübəsini özündə birləşdirir. Statistika əsasən son onilliklər ərzində fəvqəladə halların sayı kəskin artmışdır. Çoxsaylı araşdırmalar və tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif fəvqəladə vəziyyətlərdə insanların əksəriyyətində psixoloji gərginliklər yaranır ki, onlar müəyyən vəziyyətdə davranış qaydalarını, hərəkətlərin itirir, həmçinin müxtəlif mənfi amillərin təsirinə düçar olurlar. Ümumiyyətlə, fəvqəladə hal dedikdə, insan tələfatı, maddi itkilər və ya ətraf təbii mühitin ziyanları ilə müşahidə olunan qəza və ya digər təbii fəlakətlər nəticəsində yaranmış vəziyyətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, fəvqəladə hal insanın həyat və sağlamlıq üçün təhlükə mənbəyi olub, insan psixologiyasının fəaliyyəti üçün təhlükəlidir. Burada psixoloji baxımdan gərginlik yaradan amillər bəzi hallarda insana müsbət həmçinin mənfi qeyri-mütəşəkkil təsirlər göstərə bilər. Fəvqəladə hallar zamanı insanın davranış psixologiyası məsələlərini nəzərdən keçirərkən burada yaranan qorxu psixologiyasına daha çox diqqət yetirilir ki, bu zaman insanların gündəlik həyatda, ekstremal vəziyyətlərdə insanın həyat fəaliyyətinə mənfi təsir edən, qorxuya səbəb olan (yaradan) təhlükələri, yəni real və ya xəyali təhlükənin yaratdığı qısamüddətli və ya uzunmüddətli emosional vəziyyətləri dəf etməli olur. Belə ki, insanda qorxu həyəcan signalıdır, bu zaman insan hər hansı bir təhlükəli hadisələr zamanı özünü müdafiə etmə qabiliyyətinə malik olur. Qorxu dedikdə, əsasən, insanda xoşagəlməz hisslərin və emosiyaların yaranmasına gətirib çıxarır, lakin qeyd etdiyimiz kimi qorxu həm də bir signaldır, fərdi və ya kollektiv qorunma tələbidir. İndiki zamanda fəvqəladə halların yaranmasına səbəb olan hadisələrin növləri, həmçinin mümkün nəticələrin miqyasına görə yaradılmış fəvqəladə halların əsas təsnifatından istifadə edilir. Əlavə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, fəvqəladə hallar zamanı insanların psixoloji vəziyyəti müxtəlifdir. Yarana biləcək ekstremal vəziyyətin başlanğıc anında insanların davranış reaksiyaları özünü müdafiə instinkti ilə müəyyən edilir, lakin bu cür reaksiyaların səviyyəsi fərqli olur.

Açar sözlər: Fəvqəladə hallar, psixologiya, qorxu, hadisə, insan

TƏHSİLDƏ SUNİ İNTELEKTİN İSTİFADƏSİ VƏ İNKİŞAF EDİLMƏSİ

Aytac NİZAMOVA

nizamovaaytac@gmail.com

Azərbaycan Texniki Universiteti

XÜLASƏ

Xüsusilə son illərdə həyata keçirilən uğurlu layihələrin də töhfəsi ilə süni intellekt texnologiyaları hər keçən gün daha çox diqqət çəkir və bu mövzuda araşdırmalar getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox sektorlarda uğurla istifadə edilən süni intellekt texnologiyaları təhsil sektorunda da istifadə olunmağa başlayıb. Bu yazıda süni intellektin təhsilə təsirləri ilə bağlı araşdırmaları daha yaxşı başa düşmək üçün mövzu ilə bağlı məlumatlar paylaşılır, Türkiyədə və dünyada süni intellekt texnologiyalarının təhsil sektorunda istifadəsinə dair nümunələrdən bəhs edilir. Bundan əlavə, bu texnologiyaların təhsil sektoruna verdiyi töhfələr vurğulanıb. Tədqiqatın əhəmiyyət qazanan təhsildə süni intellektlə bağlı gələcək tədqiqatlar üçün mənbə ola biləcəyi düşünülür.

Açar sözlər: Təhsil, təhsildə süni intellekt, süni intellekt

Giriş

Süni intellekt texnologiyaları çox vaxt fərqudə olmasaq da, gündəlik həyatımızın əvəzolunmaz hissəsinə çevrilib. Bu texnologiyalar müxtəlif cihazlar və proqramlar vasitəsilə hər platformada xidmət göstərir. Süni intellekt texnologiyalarına misal olaraq ağıllı məişət texnikası, avtonom avtomobillər və ya smartfon proqramlarını göstərmək olar. Digər tərəfdən demək olar ki, bu texnologiyaların arxasındakı tətbiqlər və konsepsiyalar haqqında təsəvvürü olan çox az adam var. Həyatımızın demək olar ki, hər anında istifadə etdiyimiz bu texnologiyaların təhsil sektorunda geniş şəkildə istifadəsinin əhəmiyyətli inkişafı təmin edə biləcəyi düşünülür.

Ümumiyyətlə, təhsil sistemi dörd əsas komponentə əsaslanır: tələbə, müəllim, kurikulum və təhsil sahəsi. Bu komponentlər arasındakı əlaqələrin keyfiyyəti təhsilin keyfiyyətini artırır. Bu prosesin ən təsirli şəkildə həyata keçirilməsi üçün kritik dəyişənin müəllim olduğu bildirilir [Aykaç, 2018: vii]. Süni intellekt texnologiyalarında müəllimlərin istifadəsi üçün bu günə qədər hazırlanmış tətbiqlərin yalnız kompüterlər vasitəsilə həyata keçirilə bilən üsullar olduğunu söyləmək olar. Lakin istifadə edilən bu üsullar süni intellektin təhsildə fəal şəkildə istifadə edildiyini söyləmək üçün kifayət deyil [Timms, 2016: 701-702]. Buna görə də demək olar ki, bu proqramlar, ümumiyyətlə, məlumatları saxlamaq üçün istifadə olunur və tipik bir sinif otağında fəaliyyətlərin çox kiçik bir hissəsinə təşkil edir. Təhsil sistemində qarşıya çıxan ən böyük çətinliklərdən biri də insanların müxtəlif yollarla və fərqli dərəcələrdə öyrənmələridir [Sarıbaş və Babadağ, 2015: 18-34]. Hər bir şagirdin müxtəlif səviyyəli öyrənmə qabiliyyəti və fərqli maraqları olsa da, məktəblərdə vahid təhsilin həyata keçirilməsinə çalışır. Bununla belə, bəzi şagirdlərin analitik təfəkkür bacarıqlarının üstünlük təşkil etdiyi halda, bəzi şagirdlərin yaradıcılıq, ədəbi və ya ünsiyyət bacarıqlarının üstünlük təşkil etdiyini söyləmək olar [Boydak, 2015]. Dünyada təhsil sistemi süni intellekt tətbiqlərindən istifadəyə uyğun olaraq özünü daim yeniləyir. Ölkəmizdə Milli Təhsil Nazirliyinin 2023 hədəflərinə uyğun olaraq təhsil sahəsində təkmilləşdirmələr

aparmaq üçün süni intellekt tətbiqlərindən istifadə edilməsi hədəflənir. Bu baxımdan mövzu ilə bağlı araşdırmalar süni intellektin təhsildə istifadə sahələri və faydaları haqqında məlumatların verilməsi, pedaqoqların mövzu ilə bağlı məlumatlı olması və yeni texnologiyalara uyğunlaşması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu araşdırmada psixologiyadan tibbə, pərakəndə sektordan mühəndislik elminə qədər müxtəlif sahələrdə istifadə edilən süni intellekt tətbiqlərinin dünyada təhsil sahəsində tətbiqləri və onlardan təhsildə istifadə edilərək təmin edilə biləcək faydalar haqqında aktual mövzular vurğulanır. Tələbələrin yalnız kompüter və planşetlərə güvənmədən daha səmərəli öyrənmələrini təmin etmək üçün inkişaf etdirilib tətbiq edilən texnologiyaların tətbiqi ilə dünyada və ölkəmizdə qarşıdakı illərdə istifadəsi artacaq, süni intellekt texnologiyalarından bəhs ediləcək.

Süni zəka texnologiyaları

Süni intellekt müəyyən tapşırıqları yerinə yetirmək üçün insan beynini təqlid edən sistemlər adlanır və tapşırığın yerinə yetirilməsi nəticəsində əldə edilən təcrübələr sayəsində iterativ şəkildə özünü təkmilləşdirə bilir [URL-23]. Süni intellekt inkişafının fəlsəfi tərəflərini də araşdıran Alan Turinqin [Muggleton, 2014: s.4] olduğu ifadə edilə bilər. 1955-ci ildə ilk istifadə edildiyi gündən bəri süni intellekt anlayışı həll ediləcək problemə görə müxtəlif alt qollara bölünür. Bunlar: Süni neyron şəbəkələri (ANN), qeyri-səlis məntiq, ekspert sistemləri, kompüter görmə, genetik alqoritmlər, nitqin tanınması (nitqin tanınması), xaotik modelləşdirmə və robototexnika. Bütün bu alt qollar həyatımızda istifadə etdiyimiz bir çox texnoloji cihazların infrastrukturunu təşkil edir və bu cihazlar insanların həyatını asanlaşdırır [Civalek, 2003: s.40-50]. Süni intellekt termini ilk dəfə istifadə olunduqdan sonra bir çox elm adamı bu mövzuda çalışmışdır. İllər ərzində inkişaf edən texnologiyalar sayəsində süni intellekt texnologiyaları həyatımızın bir hissəsinə çevrilib. Əldə edilən məqam, bu texnologiyaların üzərində çalışılan və hədəflənən layihələrin hər bir mərhələsində yer alacağını göstərir [Güllüpınar et al., 2013: s.195-216].

Təhsildə süni zəka

Qeyd etmək olar ki, süni intellekt tətbiqləri son zamanlar sağlamlıq, nitq texnologiyası, enerji, maliyyə və logistika kimi müxtəlif sahələrdə mürəkkəb vəzifələri yerinə yetirmək üçün uğurla istifadə olunur [URL-2; Osoba və Welsler, 2017: iii-iv; URL-19]. URL-21; URL-22]. Süni intellekt tətbiqlərinin ortaya çıxmasından uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, bu tətbiqlərin təhsil sahəsində təsiri məhdud olaraq qalır [URL-17]. Bu dövrdə süni intellektin sifə tam təsir göstərə bilməsə belə, mütləq bir aktiv təmin etdiyini söyləmək olar [Karsenti, 2019: s.105-106]. Son zamanlar məktəb termini şagirdlərin və müəllimlərin tədris və təlim fəaliyyətlərində iştirak etmək üçün fiziki və virtual olaraq bir araya gəldiyi yer kimi müəyyən edilməyə başlanmışdır [Timms, 2016: s.703]. Burada virtual anlayışının vurğulanmasına diqqət yetirsək, süni intellekt tətbiqlərinin artıq təhsilə daxil edilməyə başladığı qənaətinə gəlmək olar. Süni intellekt tətbiqlərinin təhsilə necə effektiv şəkildə inteqrasiya olunacağı hələ də aydın deyil. Müzakirə olunmaqla yanaşı, bir çox proqnozlar və düşüncələr vurğulanır.

Bəziləri iddia edir ki, süni intellekt tətbiqləri yalnız müəllimlərin sinifdəki tapşırıqlarını əvəz edir. Nə əldə edə biləcəyinə diqqət yetirir [URL-9]. Bu məsələ hələ də müzakirə olunsa da, bu gün bəzi tətbiqlər var ki, orada süni intellekt texnologiyaları təhsildə istifadə olunur. Bu proqramlar müntəzəm və geniş şəkildə istifadə edilməsə də,

tələbələrin axtardığı məlumatları effektiv şəkildə verə bilir. Bu, onlara öz sürətləri ilə daxil olmaq və öyrənmək imkanı verir. Süni intellekt tətbiqlər tələbələrə öz səviyyələrinə və öyrənmə sürətlərinə uyğun öyrənmək imkanı təklif edir və tətbiqlərin ən böyük üstünlüyü olaraq görülür. Bundan əlavə, bəzi tətbiqlərdə çevik iş saatları var və tələbələrə motivasiya hiss etdikdə oxumaq imkanı verir. Demək olar ki, tədrisin nəticələrindən maksimum səmərəlilik əldə edilir [URL-19; Popenici və Kerr, 2017]. Süni intellekt texnologiyaları qlobal miqyasda bütün tələbələrin öyrənmə qarşılıqlı fəaliyyətinə və təhsilinə təsir göstərəcək. Təcrübələrin tədris və dizayn imkanlarını artırdığı müşahidə olunur [Popenici və Kerr, 2017: s.5]. Müvafiq olaraq, təhsildə süni intellekt inklüziv, bərabər, keyfiyyətli təhsil və onun hər kəs üçün ömürboyu öyrənmə imkanlarını təşviq etmək məqsədi daşdığına söyləmək olar [URL-18]. Bir nöqtəyi-nəzərdən, süni intellekt tətbiqləri ilə təhsil menecerləri büdcələşdirmə, tələbə tətbiqləri edə bilərlər və qeydiyyat, kursun idarə edilməsi, satınalma və satınalma fəaliyyətləri, xərclərin idarə edilməsi və imkanlar kimi müxtəlif inzibati tapşırıqlar ehtiyaclarına kömək etmək üçün ağıllı köməkçilərdən faydalana bilərlər. Beləliklə, təhsil idarəçiləri vəzifələrindən fürsət taparaq təhsilini təkmilləşdirməyə çalışa bilər. Ağıllı süni intellekt dəstəklənir. Sistemlərdən istifadə bir çox təhsil müəssisəsinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa, xərclərini azalda bilər, onlara gəlir və xərclər haqqında daha geniş məlumat verə bilər və təlimlər keçirə bilər. Bu, qurumların ümumi cavab vermə qabiliyyətini artırmağa bilər [URL-20].

Mövzu ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar araşdırıldığında, süni intellekt tətbiqlərinin təhsilə və təhsilə töhfə verə biləcəyi görülür.

- Fərdiləşdirilmiş tədris imkanları təklif edir;
- Araşdırmalar göstərir ki, süni intellektin təsiri ilə akademik uğur artır;
- Süni intellekt birgə öyrənmə üçün ağıllı dəstək verə bilər;
- Müəllimlərin vaxt itkisinin qarşısını alır;
- Davamlı qiymətləndirmə və rəy verilir;
- Müəllimlər vəziyyətə uyğun olaraq dərslərini yenidən təşkil edə bilərlər;
- Fərdi dərslər distant təhsil vasitəsilə verə bilər;
- İnformasiya ilə qarşılıqlı əlaqənin yeni üsulları effektiv öyrənməyə imkan verir.
- Təhsillə bağlı rəy verilir;
- Süni intellekt tətbiqləri fərdlərin maraq və ehtiyaclarına uyğun olaraq müxtəlif

kitablar tövsiyə edə bilər;

- O, virtual reallıq və immersiv mühitlər təqdim edir;
- Şagirdlərin məktəbi tərk etmə riskini proqnozlaşdırmağa bilər;
- Daha yaxşı sinif idarəçiliyinə nail olmaq olar;
- Daha effektiv inzibati idarəetməyə nail olmaq olar;
- Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin təhsilində süni intellektdən istifadə etməklə effektiv tədrisə nail olmaq olar.

Süni intellekt alətləri qlobal sinif otaqlarını hər kəs, o cümlədən fərqli dillərdə danışan və ya görmə və ya eşitmə qüsuru olanlar üçün əlçatan etməyə kömək edə bilər. Həmçinin xəstəlik səbəbindən məktəbə gedə bilməyən və ya müəyyən bir fənni öyrənməyə ehtiyacı olan tələbələr üçün imkanlar yaradır. Müəllimlər süni intellektin sinif mühitində səmərəli istifadə edilməsində mərkəzi rol oynamalıdırlar. Müəllimlər süni intellekt alətlərinin nə vaxt və necə istifadə ediləcəyini müəyyən edənlər olmalıdır. Süni intellektə əsaslanan vasitələrin günbəgün artan effektivliyi müəllimin sinifdəki rolunun dəyişəcəyinin göstəricisidir. Bu təcrübələrin sinifdə tətbiqi ilə müəllimlərdən fərqli bacarıqlar gözlənilməyə başlandı. Bu bacarıqları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Onlar süni intellekt sistemlərinin nə edə biləcəyinə dair hərtərəfli anlayışı inkişaf etdirərək, yeni AI məhsulları haqqında qiymətləndirməli və müvafiq qərarlar verməlidirlər;
- Onlar süni intellekt texnologiyaları tərəfindən verilən məlumatları dəqiq qiymətləndirmək, məlumatları ən faydalı şəkildə şərh etmək və onlara kömək etmək üçün məlumat təhlilindən istifadə etmək üçün tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər;
- Müəllimlərin təbii öyrənmə prosesinə əlavə olaraq süni intellekt köməkçiləri də olacağından, onlar bunu effektiv şəkildə idarə etmək üçün bacarıqlara malik olmalıdırlar [URL-14].

Mütəxəssislər sinifdə müəllimlərə hər zaman ehtiyac duyulacağını və süni intellektin müəllimləri əvəz etməyəcəyini bildirirlər. Bununla belə, onlar hələ də bildirirlər ki, müəllimlər və pedaqoqlar süni intellektin təsirinə məruz qala bilərlər. Bu təsirin müəllimlərin daha yaxşı nailiyyətlər əldə etməsi üçün zəruri olduğu vurğulanır. Süni intellektin müəllimlərə tələbələrə yeni və daha yaxşı ünsiyyət qurmağa kömək edəcəyi gözlənilir.

Nəticə

Mövzu ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, süni intellektin təhsilə verdiyi töhfələr çox böyükdür. Ona görə də tələbələr süni intellektlə nə qədər tez tanış olsalar, onların təhsili bir o qədər yaxşı olar. Xüsusilə Təhsil Nazirliyimiz uşaq bağçasından bəri süni intellekt tətbiqlərindən istifadə edərək, təhsilin hər mərhələsinin süni intellekt köməyi ilə qaçırılmadan izlənilməsinə təmin edir. Bundan əlavə, şagirdlərin bağçadan bəri inkişafını nəzərə alaraq onların hansı sahələrə daha çox meyli olduqlarını müəyyən etmək olar. Süni intellekt tətbiqləri sayəsində tələbələrə 21-ci əsr bacarıqları adlandırılan bilən bacarıqlar (həyat və karyera bacarıqları, öyrənmə və innovasiya bacarıqları, informasiya mediası və texnologiya bacarıqları) vermək mümkündür. Bacarıqlara yiyələnmək daha asan olacaq və bu bacarıqlara malik tələbələr gələcəkdə ölkələrin inkişafında öz sözünü deyəcəklər. Bu çərçivədə, süni intellekt tətbiqlərinin təhsilə gətirdiyi faydalar nəzərə alınaraq, məktəblərin tamamilə süni intellekt dəstəklili təhsilə keçməsi tövsiyə edilir. Odur ki, məktəb rəhbərlərinin bu mövzuda lazımi məlumatları əldə etmələri üçün onların ixtisasartırma kurslarının keçirilməsi tövsiyə olunur. Bundan əlavə, müəllim və tələbələrə süni intellektin əhəmiyyəti, faydaları və zəruri cəhətləri haqqında məlumat verilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Selçuk, A.T. İ.K., & Aykaç, N. (2019). Hayat bilgisi öğretim programlarının değerlendirilmesi (1926-2018). Trakya Eğitim Dergisi, 9(4), s.708-722
2. Boydak, H.A. (2015). Öğrenme stilleri (Vol. 136). BEYAZ YAYINLARI
3. Civalek, Ö. (2003). Yapay Zeka-Ömer Civalek'le Söyleşi. Türkiye Mühendislik Haberleri (TMH) Dergisi, 423(1), s.40-50
4. Sarıbaş, S., & Babadağ, G. (2015). Temel Eğitimin Temel Sorunları. Anadolu Eğitim Liderliği ve Öğretim Dergisi, 3(1), s.18-34
5. Popenici, S.A., & Kerr, S. (2017). Exploring the impact of artificial intelligence on teaching and learning in higher education. Research and practice in technology enhanced learning, 12(1), s.22
6. Güllüpınar, F., Kuzu, A., Dursun, Ö.Ö., Kurt, A.A., & Gültekin, M. (2013). Milli Eğitimde teknoloji kullanımı ve sonuçları: velilerin bakış açısından Fatih Projesi'nin pilot

uygulamasının dəyərləndirilməsi. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2013(30), s.195-216

7. Timms, M.J. (2016). Letting artificial intelligence in education out of the box: educational cobots and smart classrooms. International Journal of Artificial Intelligence in Education, 26, s.701-712

SUMMARY

Aytac Nizamova

THE USE AND DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION

Especially with the contribution of successful projects implemented in recent years, artificial intelligence technologies are attracting more and more attention every day, and research on this topic is becoming more and more important. Artificial intelligence technologies, successfully used in many sectors, have started to be used in the education sector as well. In order to better understand research on the effects of artificial intelligence on education, this article shares information on the topic, and discusses examples of the use of artificial intelligence technologies in the education sector in Turkey and around the world. In addition, the contributions of these technologies to the education sector are highlighted. The study is thought to be a source for future research on artificial intelligence in education, which is gaining importance.

Key words: Education, Artificial Intelligence in Education, Artificial Intelligence

РЕЗЮМЕ

Айтадж Низамова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАНИИ

Особенно благодаря успешным проектам, реализованным в последние годы, технологии искусственного интеллекта с каждым днем привлекают все больше и больше внимания, и исследования по этой теме становятся все более важными. Технологии искусственного интеллекта, успешно используемые во многих отраслях, начали применяться и в сфере образования. Чтобы лучше понять исследования влияния искусственного интеллекта на образование, в этой статье представлена информация по этой теме и обсуждаются примеры использования технологий искусственного интеллекта в секторе образования в Турции и во всем мире. Кроме того, подчеркивается вклад этих технологий в сектор образования. Считается, что это исследование станет источником будущих исследований в области искусственного интеллекта в образовании, значение которого приобретает все большее значение.

Ключевые слова: Образование, Искусственный интеллект в образовании, Искусственный интеллект

ƏDƏBİYYATDA "KİŞİ" DƏST-XƏTİ (CEK LONDONUN ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)

Günay MƏMMƏDOVA
gunay.mammadova@lsu.edu.az
Lənkəran Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Amerikalı yazıçı Cek Londonun əsərləri ABŞ ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur və xüsusi "kişiyə məxsus üslub"la seçilir. Onun "Şimal Hekayələri" adlı toplusunda dostluq, dözümlü və yaşamaq iradəsini nümayiş etdirərək, çətin vəziyyətlərdə kişi xarakterini vurğulayır. *Meksikalı* əsərində Rivera səssizliyi və güclü davranışı ilə böyük mənəvi güc nümayiş etdirir, bu da onun peşəkar boksçu üzərində qələbəsini inandırıcı edir. Oxşar şəkildə, "Həyat məhəbbəti" əsərində personajlar ölüm-dirim vəziyyətindədir: biri dostunu xilas olmaq üçün satır, digəri isə yoldaşının qızılını götürmür. Londonun əsərləri güc, sədaqət və mənəvi dilemmalarla "kişiyə məxsus" seçimləri vurğulayır.

Açar sözlər: Cek London, sədaqət, dost, güc

ƏDƏBİYYAT

1. Cek London. Seçilmiş əsərləri, "Öndər" nəşriyyatı, Bakı: 2005, 510 s.
2. Süleymanova, T.T. Dünya ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). (Dərs vəsaiti). Bakı: "Mütərcim", 2012
3. Гафарова, С.А. Понятие «женского» творчества. // Гендер и филология. Учебное пособие. Баку: «Мутарджим», 2009, 164 с.
4. Мамедханова, Н.Дж. Литературные вдохновения. Баку: Мутарджим, 2014, 184 с.
5. Писатели США. (Краткие творческие биографии). Москва: «Радуга», 1990

PEDAQOJİ-PSIXOLOGİYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ YANAŞMA

Çapay QULİYEV

capayquliyev@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

İxtisaslar üzrə təhsil proqramları hazırlanarkən əmək bazarının tələbləri əsasında proqramın sonunda əldə ediləcək kompetensiyalar müəyyənləşdirilmişdir. Bu kompetensiyaların formalaşdırılması fənnlərin məzmunu, maddi-texniki baza, ixtisaslı kadrlarla yanaşı xüsusilə fənnin mənimsənilməsinə tələbəyönümlü yanaşma ilə bağlıdır. Məqalədə pedaqoji-psixologiya fənninin tədrisində tələbəyönümlü yanaşmanın elmi-metodiki əsasları verilmişdir. Pedaqoji-psixologiya fənnin tədrisində tələbəyönümlü yanaşma özündə bir sıra əsas istiqamətləri ehtiva edir. 1) tələbələrin müxtəlifliyini məsələn: qiyabivə ya əyani bölmədə təhsil alan tələbələr, müxtəlif yaşlı tələbələr, acnəbi tələbələr, fiziki qüsurlu və ya inküliziv tələbələr baxımından nəzərə alınmasını; 2) intellektual və emosional öyrənmə qabiliyyətləri baxımından yanaşılmasını; 3) auditoriyanın tədris-metodiki imkanlarının düzgün dəyərləndirilməsini; 4) materialın məzmun və çətinlik dərəcəsinin düzgün müəyyənləşdirilməsini; 5) fənnin səmərəli mənimsənilməsinin tədris-öyrənmə metodlarının düzgün seçilməsini.

Bu baxımdan tədqiqatlarda Pedaqoji-psixologiya fənninin formalaşdırdığı kompetensiyalardan aslı olaraq öyrənilməsi, mənimsənilməsi və tətbiq edilməsinin daha səmərəli və innovativ təlim metodları nəzəri və praktiki baxımdan öyrənilmişdir. Həmçinin tədris və öyrənmə metodları müəyyənləşdirilərkən tələbələrin fərdi fərqləri ilə yanaşı onların təhsil aldıkları ixtiasa və peşəsinə uyğun da nəzərə alınmışdır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, tələbələr bu fərqlərdən aslı olaraq fənni fərqli metod və metodikaların köməkliyi ilə mənimsənilməlidirlər ki, soradan tətbiqi prosesində lazımi bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmiş olsunlar. Eyni zamanda tədris prosesində innovativ metodların tətbiqi şəraiti də diqqətdə saxlanılan ən əsas məsələlərdən olmuşdur.

Deməli Pedaqoji-psixologiya fənninin tədrisində tələbəyönümlü yanaşmanın əsas şərtləri kimi dəyərləndirilməlidir: 1) Fənnin kompetensiya əsaslı mahiyyətinin açılması; 2) Tədris-öyrənmə metodlarının düzgün seçilməsi; 3) Tədris şəraitinin yaradılması və düzgün dəyərləndirilməsi; 4) öyrənilənlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin və müxtəlifliyinin nəzərə alınması.

Açar sözlər: Psixologiya, fənn, tədris, tələbəyönümlülük, təlim metodları

Məqalənin aktuallığı: İxtisaslar üzrə təhsil proqramları hazırlanarkən əmək bazarının tələbləri əsasında proqramın sonunda əldə ediləcək kompetensiyalar müəyyənləşdirilmişdir. Bu kompetensiyaların formalaşdırılması fənnlərin məzmunu, maddi-texniki baza, ixtisaslı kadrlarla yanaşı xüsusilə fənnin mənimsənilməsinə tələbəyönümlü yanaşma ilə bağlıdır. Bu baxımdan tədqiqata cəlb olunan mövzu olduqca aktualıq kəsb edir.

Tələbəyönümlü yanaşma anlayışı mühüm sənədlərdə öz əksini tapmaqla bir sıra inkişaf etmiş universitetlərin təhsil sisteminin əsasını təşkil edir. Bu sənədlərdən biri və ən əsası təhsilin keyfiyyət standartını müəyyən edən "Avropa ali təhsil məkanında keyfiyyət təminatı üzrə standartlar və təlimatlar (ESG)" standartlarıdır. Avropa ali təhsil məkanında daxili keyfiyyət təminatı üzrə standartlar və təlimatlar (ESG) Avropa Tələbələr Birliyi

(ATB), Ali Təhsil Müəssisələrinin Avropa Assosiasiyası (EURASHE), Avropa Universitetlər Assosiasiyası (EUA) ilə birlikdə Ali Təhsildə Keyfiyyətə Təminat üzrə Avropa Assosiasiyası (ENQA) tərəfindən hazırlanmış təklif əsasında ali təhsil məsələlərinə cavabdeh olan nazirliklər tərəfindən 2005-ci ildə qəbul olunmuşdur (ESG standartları, 2015, s. 3).

Həmin sənəddə qeyd olunmuşdur ki, "2005-ci ildən etibarən keyfiyyət təminatında, eləcə də kvalifikasiya çərçivəsi, təlim nəticələrinin istifadəsinin tanınması və təşviqi kimi həyata keçirilən digər Boloniya tədbirlərində əhəmiyyətli irəliləyişlər baş vermişdir. Bütün bunlar tələbələrə əsaslanan tədris və təhsil istiqamətində köklü fikir dəyişikliyinə gətirib çıxarmışdır" (ESG standartları, 2015, s. 3).

"Bu standartlar və təlimatlar ixtisas kadr hazırlığı zamanı təlim və tədris prosesində tələbəyə fərdi yanaşmanın artırılması, yeni şəraitə çevik uyğunlaşa bilən tədris metodlarından istifadə və rəsmi tədris planlarından kənar əldə edilmiş qabiliyyətlərin tanınmasını xüsusi yanaşma kimi özündə ehtiva edir". (Avropa Komissiyasından məlumat, 2013, s. 654)

Pedaqoji-psixologiya fənni "Psixologiya" ixtisası və pedaqoji yönümlü ixtisasların təhsil proqramlarında mənimsənilməsi məcburi fənn kimi öz əksini tapır. Bu fənnin sərişdəəsaslı tədrisi ixtisasından aslı olaraq xüsusi yanaşma tələb edir. "Psixologiya" ixtisasının təhsil proqramında Pedaqoji-psixologiya fənninin mənimsənilməsi sonunda tələbələrin əldə edəcəkləri təlim nəticələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir.

FTN 1. İnsan müxtəlifliyini dərk edir və buna müvafiq davranmaq üzrə yanaşmaları tətbiq edəcək biliklərə sahibdir.

FTN 2. Təhsil nəzəriyyələri ilə real sinif təcrübələrini müqayisəli şəkildə təhlil edir.

FTN 3. Koqnitiv inkişafın mühüm mərhələlərini və onlara uyğun yaş dövrlərini müəyyən edir, tədris müəssisələrində bu məlumatdan səmərəli istifadə yollarını dərk edir.

FTN 4. Mürəkkəb koqnitiv bacarıqları təkmilləşdirmək üçün müvafiq strategiyaları müəyyən edir.

FTN 5. Öyrənmə prosesinin koqnitiv və emosional sahələrini differensasiya edərək onların səmərəli tədris prosesində rolunu təhlil edir.

FTN 6. Şəxsi, emosional və mənəvi inkişafın əsas aspektlərini və onların tədris prosesində istifadəsi yollarını müəyyən edir.

FTN 7. Davranış və psixikaya təsir edən müxtəlif sosial amillər (mədəniyyət, konformluq, inandırma və təsir etmə, qrup təsiri) üzrə bilikləri dərk edir.

FTN 8. Təlim və tərbiyyə müəssisələrində müasir problemləri müəyyən eməyin müvafiq psixoloji tədqiqat üsullarından istifadə etməyin nəzəri əsaslarını bilir.

FTN 9. Davamlı peşakar inkişafın və sosial məsuliyyətin əhəmiyyətini başa düşür və bu sahədə əldə olunan bilik və bacarıqları təhlil edir. (Psixologiya təhsil proqramı, 2020, s. 24)

Fənnin tədrisi məqsədinə aşağıdakı kimidir:

1. Tələbələrə koqnitiv və affektiv ehtiyaclarını qarşılıyacaq bir təhsil sistemi strukturunun necə yaradılmasını dərk etmək üzrə bilik və bacarıqlar aşılamaq.

2. Tələbələrə öyrənmə və inkişaf üzrə, səmərəli tədris üsulları və təhsil siyasəti və təcrübəsini qiymətləndirmək üçün müxtəlif nəzəri biliklər təqdim etmək.

3. Tədrisin və təhsil sisteminin sosial xüsusiyyətləri haqqında biliklər vermək və müstəqil tədqiqatçılıq bacarıqları formalaşdırmaq.

4. Xarici mühitin öyrənmə prosesinə təsiri yollarını müəyyənləşdirmək üçün bilik və bacarıqlar formalaşdırmaq.

5. Təhsil sisteminə daxil olan tələbənin yeni mühitə, qaydalara, həmçinin öz bədən və düşüncələrində baş verən dəyişikliklərə adaptasiya prosesini dərk etmələrinə yardımçı olmaq.

6. Sosial, yerli, və ailə məsələlərinin öyrənmə prosesinə və sinif təcrübəsinə təsiri yolları haqqında biliklər vermək (Çapay Quliyev, 2024, s. 2).

Bu təlim nəticələrinə yiyələnmək üçün fənnin tədrisində tələbəyönümlü yanaşma olduqca zəruridir.

Pedaqoji-psixologiya fənnin tədrisində tələbəyönümlü yanaşma özündə bir sıra əsas istiqamətləri ehtiva edir. 1) tələbələrin müxtəlifliyini məsələn: qiyabivə ya əyani bölmədə təhsil alan tələbələr, müxtəlif yaşlı tələbələr, əcnəbi tələbələr, fiziki qüsurlu və ya inküüziv tələbələr baxımından nəzərə alınmasını; 2) intellektual və emosional öyrənmə qabiliyyətləri baxımından yanaşılmasını; 3) auditoriyanın tədris-metodiki imkanlarının düzgün dəyərləndirilməsini; 4) materialın məzmun və çətinlik dərəcəsinin düzgün müəyyənləşdirilməsini; 5) fənnin səmərəli mənimsənilməsinin tədris-öyrənmə metodlarının düzgün seçilməsini.

Bu baxımdan biz pedaqoji-psixologiyanın tədrisində tələbəyönümlü yanaşmanı təmin etmək məqsədilə xüsusi təlim-metodiki və psixoloji yanaşmalar tətbiq etməklə 5 ildən artıq bir müddətdə müşahidələr apardıq. Fənnin mənimsənilməsi, fənnin sonunda əldə ediləcək təlim nəticələrinə yiyələnmək üçün səmərəli təlim və öyrənmə metodlarını tələbələrin öyrənmə ehtiyaclarını nəzərə alaraq müəyyən etdik.

5 il ərzində tədris prosesində müxtəlif qruplarda 200 nəfərə yaxın tələbənin mənimsəmə göstəriciləri təhlil edilərək fənnin mənimsəmə keyfiyyətinin tələbəyönümlü öyrənmə və tədris-öyrənmə metodlarından asılılığı izlənilirdi.

Pedaqoji psixologiya fənninin tədrisində səmərəli tədris-öyrənmə metodları kimi, mühazirə, seminar, müstəqil iş, praktiki tapşırıqlar, təqdimat, qrup işi və s. metodlar kimi daha səmərəli nəticə verdiyi müəyyənləşdirildi.

Bizə məlumdur ki, göstərilən metodlar fənnin öyrənilməsində məzmun və mahiyyət baxımından müxtəlif imkanlar yaradır. Bu imkanları aşağıdakı kimi göstərmək olar.

- Mühazirə - mövzular üzrə müvafiq materiallar hazırlanaraq əvvəlcədən tələbələrə çatdırılır. Tələbələrin hazırlığı üzərindən auditoriyada birbaşa müəllimin nəzarəti altında müzakirə olunur. Mühazirə materiallarının hazırlanması və tələbələrə çatdırılması mövzu üzərindən tələbələrə istiqamət verir.

- Seminar - tələbələrə fənnin metodologiyasını mənimsətmək, daha səmərəli öyrənmələri üçün əvvəlcədən hazırlanmış plan üzərindən müvafiq tapşırıqlar vermək məqsədi daşıyır. Bu zaman tələbələr fənnin metodologiyası ilə daha ətraflı tanış olur, tədqiqat işi zamanı ortaya çıxan praktiki problemlərin nümunələri ilə tanış olurlar. Müəllimin rəhbərliyi əsasında seminar məşğələsində tələbələr mövzuya aid əlavə planda və mühazirədə əldə etdikləri bilikləri təqdim etmək imkanı yaradır.

- Təqdimat - tələbələrin seminar tapşırıqları, sərbəst iş və ya mühazirələrdən əldə etdikləri bilikləri müxtəlif müasir innovativ yollarla mənimsəmək və çatdırmaq formasıdır.

- Praktiki tapşırıqlar - bu zaman tələbələr tək və ya qrup halında işləyə bilər. Praktiki tapşırıqlar zamanı tələbələr mövzu üzrə əldə etdikləri nəzəri bilikləri praktiki yolla tətbiq edərək mənimsəmək imkanı əldə edirlər.

- Müstəqil iş - tələbələrə fənnin məqsəd və təlim nəticələri nəzərə alınmaqla müəllim tərəfindən seçim şəraiti yaradılaraq tapşırığın verilməsidir. Bu tapşırıqlar auditoriya şəraitində yerinə yetirilməklə yanaşı əsasən auditoriyadan kənarında yerinə yetirilir. Müstəqil iş tələbələrə müxtəlif axtarışlar etmək, fənn və ya elm sahəsi üzrə əlavə məlumat resurslarından istifadə etmək, müstəqil fikir yürütməklə sərbəst işləmək sərişdələri formalaşdırır.

- "Müzakirə - mühazirə və seminarda müəllimin rəhbərliyi ilə mövzu üzrə əldə edilmiş biliklərin təhlil və tərkib yolu ilə mənimsənilməsidir. Bu zaman mövzu ətrafında ideya irəli sürmək, məlumat və təəssüratları bölüşmək, təhlil və təkliflər verərək qarşılıqlı mübadilə yaradılır. Müzakirə zamanı tələbələr problemi təhlil edərək həlli yolunu tapır, düzgün qərar qəbul etmək üçün imkanlar əldə edir.

- "Qrup işi – komandada işləmək sərişdəsi formalaşdırmaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Qrupda müxtəlif potensiallı tələbələr öz imkanlarını sərbəst etməklə vahid bir əsas üzərində çalışırlar. Nəticədə komanda olaraq güclü işlər ortaya çıxır.

Nəticə: Nəticə olaraq deyə bilərik ki, pedaqoji-psixologiya fənninin tədrisində tələbəyönümlülüüyü təmin etmək üçün onların öyrənmə maraqları və imkanlarına uyğun olaraq yuxarıda göstərilən tədris-öyrənmə metodlarından səmərəli istifadə etmək daha məqsəduyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin F-363 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş "Ali təhsil pilləsinin bakalavriat səviyyəsi üzrə 060211-Psixologiya ixtisasının təhsil proqramı, 2020, s. 30
2. Avropa ali təhsil məkanında keyfiyyət təminatı üzrə standartlar və təlimatlar (ESG), 2015, s. 30. <https://www.twinning4he.edu.az/uploads/component/document/esg.pdf>
3. Avropa Komissiyasından məlumat: təhsilə başlama: yeni texnologiyalardan və Açıq Təhsil resurslarından istifadə edilməklə hamı üçün innovativ tədris və təhsil imkanlarının yaradılması, COM (2013) s. 654
4. Çapay Quliyev, Pedaqoji-psixologiya fənn sillabusu, 2024, s. 13

SUMMARY

Chapay Guliyev

STUDENT-ORIENTED APPROACH IN TEACHING THE SUBJECT OF PEDAGOGY-PSYCHOLOGY

Competencies to be obtained at the end of the program are determined based on the requirements of the labor market when preparing educational programs for specialties. The formation of these competencies is related to the content of the subjects, the material and technical base, qualified personnel, and especially the student-oriented approach to mastering the subject. The scientific-methodical basis of the student-oriented approach in the teaching of pedagogical-psychology is given in the article. The student-oriented approach in the teaching of pedagogical-psychology subject includes a number of main directions. 1) taking into account the diversity of students, for example: students studying part-time or full-time, students of different ages, foreign students, physically disabled or inclusive students; 2) approach in terms of intellectual and emotional learning abilities; 3) correct evaluation of the teaching-methodical possibilities of the audience; 4) correct determination of the content and degree of difficulty of the material; 5) the correct selection of teaching-learning methods for effective mastering of the subject.

From this point of view, more efficient and innovative training methods of learning, mastering and applying the competences formed by the Pedagogical-psychology discipline have been studied from a theoretical and practical point of view. Also, while determining the teaching and learning methods, along with the individual differences of the students, their suitability for the specialty and profession they studied was also taken into account. It has been determined that students should master the subject with the help of different methods and methodologies based on these differences, so that they acquire the necessary knowledge, skills and habits in the process of application. At the same time, the conditions of application of innovative methods in the teaching process were also one of the most important issues that were kept in mind.

Therefore, the main conditions of the student-oriented approach in the teaching of Pedagogical-psychology subject should be evaluated: 1) Revealing the competence-based essence of the subject; 2) Correct selection of teaching-learning methods; 3) Creation and proper assessment of educational conditions; 4) consideration of individual-psychological characteristics and diversity of learners.

Key words: Psychology, subject, teaching, student orientation, teaching methods

РЕЗЮМЕ

Чапай Гулийев

СТУДЕНТООРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ

Компетенции, получаемые по окончании программы, определяются исходя из требований рынка труда при подготовке образовательных программ по специальностям. Формирование этих компетенций связано с содержанием предметов, материально-технической базой, квалифицированными кадрами и особенно личностно-ориентированным подходом к освоению предмета. В статье приведены научно-методические основы личностно-ориентированного подхода в преподавании педагогико-психологии. Студентоориентированный подход в преподавании педагогико-психологического предмета включает ряд основных направлений. 1) учет разнообразия обучающихся, например: студенты, обучающиеся заочно или очно, студенты разного возраста, иностранные студенты, студенты с ограниченными возможностями или инклюзивные студенты; 2) подход с точки зрения интеллектуальных и эмоциональных способностей к обучению; 3) правильная оценка учебно-методических возможностей аудитории; 4) правильное определение содержания и уровня сложности материала; 5) правильный выбор методов преподавания-обучения для эффективного освоения предмета.

С этой точки зрения с теоретической и практической точки зрения изучены более эффективные и инновационные методы обучения изучению, освоению и применению компетенций, формируемых дисциплиной «Педагогико-психология». Также при определении методов преподавания и обучения наряду с индивидуальными различиями студентов учитывалось их соответствие изучаемой специальности и профессии. Определено, что студенты должны осваивать предмет с помощью разных методов и методик, основанных на этих различиях, чтобы в процессе их применения они приобретали необходимые знания, умения и навыки. При этом условия применения инновационных методов в учебном процессе также были одним из важнейших вопросов, которые были учтены.

Поэтому основными условиями студентоориентированного подхода в преподавании предмета «Педагогико-психология» следует оценить: 1) раскрытие компетентностной сущности предмета; 2) Правильный выбор методов преподавания-обучения; 3) Создание и правильная оценка условий обучения; 4) учет индивидуально-психологических особенностей и многообразия обучающихся.

Ключевые слова: Психология, предмет, преподавание, ориентация учащихся, методы обучения.

Nəşriyyat direktoru:
Mətbəə müdiri:
Qrafik dizayner:
Redaktor:
Aparıcı korrektor:
Aparıcı korrektor:

Məhəmmədli Məmmədli
Vidadi Kazımov
Sahilə Abbasova
Zəhra Rəhimova
Zərri Məmmədova
Sitarə Əlizadə

Yığılmağa verilib: 10.10.2024
Çapa imzalanıb: 24.10.2024
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 17.56 ç/v
Sifariş №240, sayı 150 nüsxə

NDU Nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

REDAKSİYANIN ÜNVANI: 7012. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi,
NDU Nəşriyyatı,
Əsas bina, I mərtəbə

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61

E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*